

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM
DALI**

DOKTORA TEZİ

**İRAN DIŞ SİYASETİNDE NÜFUZ BÖLGELERİ:
EKONOMİ POLİTİK VE JEOPOLİTİK
FAKTÖRLER**

Anar ALİYEV

2502150409

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Hakan GÜNEŞ

İSTANBUL-2022

ÖZ

İRAN DIŞ SİYASETİNDE NÜFUZ BÖLGELERİ: EKONOMİ POLİTİK VE JEOPOLİTİK FAKTÖRLER

Anar ALİYEV

Bu tez çalışması, İran İslam Cumhuriyeti'nin nüfuz sahası olarak varsayılan ve örnek olarak seçilen 5 ülke üzerindeki siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetlerinin jeopolitik ve ekonomi politik yönden karşılaştırmalı analizi sonucunda, bu sahalardan ne denli bir çıkar elde ettiği ve bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomik politik mi olduğu varsayımına dayanmaktadır. İran'ın, Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak sahalarındaki faaliyetlerinden ne denli ve hangi türden bir çıkar elde ettiği sorusunun cevaplanmasıyla birlikte, teokratik rejimin, bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğuna yönelik bir soruşturma yürütülerek, “rantiye devlet“ ve “mezhepçi devlet” başlıklı iki devlet modeli üzerinden sonuca varılması planlanmaktadır. Bu bağlamda, jeopolitik ve ekonomi politik faktörler üzerinden bütüncül ve karşılaştırmalı bir analizle İran'ın örnek olarak seçilen nüfuz sahalarındaki politik ve askeri faaliyetlerinden günün sonunda ne denli bir çıkar elde ettiğini tespit etmek ve “rantiye devlet“ ve “mezhepçi devlet“ başlıklı iki farklı yaklaşım üzerinden bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğunu açıklayarak bilimsel bulgulara ulaşmak amaçlanmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın ana araştırma sorusu şu şekilde ifade edilebilir:

1. Jeopolitik ve ekonomik politik verilerin karşılaştırmalı analizi sonucunda İran'ın nüfuz sahası olarak varsayılan ve tez çalışmasında örnek olarak seçilen ülkelere ne denli bir çıkar elde ettiği ve bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğunu açıklamak.
2. “Rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” modelleri üzerinden İran'ın bu denli müdahaleci ve masraflı dış politika tercih ve eylemlerinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğunu açıklamak.

Araştırma soruları, farklı yazarların dış politikayı etkileyen faktörler üzerine analizlerinden yola çıkılarak İran dış politikasını etkileyen iç ve dış faktörler tablosunun ortaya konulması, “nüfuz” kavramı üzerine bir değerlendirme yapılarak, bunun İran dış politikasındaki yansımalarının tek tek ve örnek ülkeler üzerinde ele alınması ve son olarak da “rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” modellerinin dış politikaya yansımalarının İran üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmesiyle cevaplandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Dış Politika, Nüfuz, Jeopolitik, Ekonomi Politik, Rantiye Devlet, Mezhepçi Devlet

ABSTRACT

INFLUENCE REGIONS IN IRAN FOREIGN POLICY: POLITICAL ECONOMY AND GEOPOLITICAL FACTORS

Anar ALIYEV

This thesis study was carried out as a result of the comparative analysis of the political, military, and economic activities of the Islamic Republic of Iran in 5 countries, which are assumed to be the sphere of influence and selected as an example, in terms of geopolitical and political economy. Thus, the study is based on the assumption that what kind of interest Iran has gained from these areas and whether this interest is geopolitical or political economy. After answering the question of how much and what kind of benefit Iran gains from its activities in Lebanon, Syria, Yemen, Afghanistan, and Iraq, an investigation was conducted to determine what the main motivation behind this foreign policy choice of the theocratic regime was, and it is planned to reach a conclusion on the two-state models titled the “rentier state” and “sectarian state”. In this context, with a holistic and comparative analysis on geopolitical and political economy factors, it is aimed to determine how much benefit Iran derives from its political and military activities in the spheres of influence chosen as an example at the end of the day, and thus it is aimed to reach scientific findings by explaining what the main motivation behind this foreign policy choice through analyzing two different approaches titled “rentier state” and “sectarian state”. In this context, the main research question of the study can be expressed as follows:

1. As a result of the comparative analysis of geopolitical and political economy data, to explain what kind of an interest Iran has gained from the countries assumed as its sphere of influence and selected as an example in the thesis and whether this interest is geopolitical or political economy?

2. To explain the main motivation behind Iran's interventionist and costly foreign policy choices and actions through the models of “rentier state” and “sectarian state”.

The research questions will begin to be answered by presenting a table of internal and external factors affecting Iran's foreign policy, based on the analyzes of different authors on the factors affecting foreign policy. Afterward, an evaluation will be made on the concept of "influence" and its reflections on Iran's foreign policy will be discussed one by one and through exemplary countries. Finally, research questions will be answered by comparatively analyzing the reflections of the "rentier state" and "sectarian state" models on foreign policy over Iran.

Key Words: Iran, Foreign Policy, Influence, Geopolitics, Political Economy, Rentier State, Sectarian State

ÖNSÖZ

Bu tez, İran'ın 1979 İslam Devrimi sonrası çalışmada örnek olarak seçilen nüfuz sahalarındaki politik ve askeri faaliyetlerini jeopolitik ve ekonomi politik faktörler üzerinden bütüncül ve karşılaştırmalı bir analiz yöntemiyle inceleyerek, mevcut teokratik rejimin bu bölgelerden ne denli bir çıkar elde ettiğini tespit etmek ve bu çıkarın ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğunu ortaya koymak ve “rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” başlıklı iki farklı yaklaşım üzerinden bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğunu açıklamak amacıyla yazılmıştır.

Bu tez çalışmasının, literatüre 3 yönlü bir katkı sunması düşünülmektedir. İlk olarak, İran'ın, politika yapım sürecinde dış dinamiklerle beraber, iç dinamiklerin de ne denli belirleyici olduğu ve teokratik rejimin dış politika tercihlerinde tarihsel “travmaların” ne denli etkili olduğu savı üzerinde durulması bakımından alanda çalışmalara katkı sunulması beklenmektedir. İkinci olarak, İran'ın farklı bölgelerdeki askeri ve politik faaliyetleriyle beraber ekonomi politik faktörler üzerinde durulması ve teokratik rejimin nüfuz alanı içerisinde varsayılan bölgelerden jeopolitik kazançlarla beraber ekonomik anlamda bir kazançta sahip olup olmadığı varsayımı üzerine analiz yürütmesi bakımından alan çalışmalarına farklı bir katkı sunulması hedeflenmektedir. Son olarak ise teokratik rejim tarafından uygulanan nüfuz alanını genişletme politikasının arkasındaki temel motivasyon veya sebebi açıklamaya yönelik “rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” başlıklı iki farklı terminolojinin kullanılarak, bu iki yaklaşımın “nüfuz” politikası ile ne denli örtüştüğü, İran'ın mevcut sistem ve dış politika tercihlerini ne ölçüde açıklayabildiği savı üzerinde durması bakımından literatüre orijinal bir katkı sunulacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın yazarı, yukarıda belirtilen tez amacı ve literatüre sunulması beklenen katkılar doğrultusunda özgün bir tez çalışmasını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Tüm bu araştırma çalışması boyunca bilimsel birikimi, tecrübesi ve öğretici tutumuyla katkı ve desteklerini esirgemeyen

başta tez danışman hocam Doç. Dr. Hakan Güneş olmak üzere, Tez zleme Komitesi yeleri; Doç. Dr. Ateş Uslu ve Doç. Dr. Fuat Fatih Tuncer hocalarıma teşekkür, saygı ve şükranlarımı sunuyorum. Doktora çalışmam boyunca üzerimde emeği bulunan tüm hocalarımı saygıyla selamlıyorum. Ayrıca, doktora çalışmamın bitmesini sabırsızlıkla bekleyen ve desteklerini hiç esirgemeyen anneme, eşime ve tüm aileme teşekkür ediyorum. Son teşekkürümü de doğduğu günden itibaren hayatıma renk katan ve en güçlü motivasyon kaynağım olan kk kızım Alina'ya ediyorum.

Anar ALİYEV

İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar	xi
GRAFİKLER	xv
HARİTALAR	xvii
ŞEKİLLER	xviii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM DEVRİMİ: DEVRİMİN BÖLGESEL VE KÜRESEL ETKİLERİ

1.1 Pehlevi Hanedanlığının Kurulması	17
1.1.1. Ahmet Rıza Şah'ın İktidarı (1926-1941).....	21
1.1.2. Muhammed Rıza Şah'ın İktidarı (1941-1979)	31
1.1.2.1. Ara Dönem (1941-1953)	32
1.1.2.2. Muhammed Musaddık Dönemi ve 1953 Darbesi	37
1.1.3. Muhammed Rıza Şah'ın Yükseliş Dönemi (1953-1979)	45
1.1.3.1. Beyaz Devrim ve Reformlar	47
1.1.3.2. Beyaz Devrim Sonrası Siyasi ve Toplumsal Gerginlikler	49
1.2 İslam Devrimi.....	52
1.2.1. Devrimi Hazırlayan Koşullar	57
1.2.2. İslam Devriminin Zaferi	62
1.2.3. İslam Devriminin Küresel ve Bölgesel Etkileri	66
1.2.3.1. Devrim Sonrası ABD ile ilişkiler	68
1.2.3.2. Devrim Sonrası Sovyet Birliği ile ilişkiler	73
1.2.3.3. Devrim Sonrası Suudi Arabistan ile ilişkiler	76
1.2.3.4. Devrim Sonrası Irak ile ilişkiler	79
Sonuç.....	81

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞ POLİTİKA KURAMLARI VE İRAN BAĞLAMİ

2.1 Dış Politikanın Tanımı	87
2.1.1. Neorealizm ve Dış Politika	90
2.1.2. İnşaatıcılık ve Dış Politika	94
2.2 Dış Politikayı Etkileyen Faktörler	97
2.3 Rosenau'nun Ön Kuram Modeli	101
2.4 İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler	109
2.4.1. Jeopolitik Faktör	111
2.4.2. Etnik/Dinsel Faktör	115
2.4.3. Devlet (Hükümet) Yapısı Faktörü	121
2.4.4. Devlet İdeolojisi (Şiilik) Faktörü	138
2.4.5. Doğal Kaynaklar Faktörü	145
2.4.6. Bölgesel ve Uluslararası Faktörler	158
Sonuç.....	163

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN DIŞ SİYASETİNDE NÜFUZ BÖLGELERİ

3.1. Bir Dış Politika Amacı Olarak “ Nüfuz “.....	167
3.1.1. Politik Nüfuz Araçları	171
3.1.2. Askeri Nüfuz Araçları	173
3.1.3. Ekonomik Nüfuz Araçları	176
3.2. İran'ın Politik Nüfuz Araçları	179
3.3. İran'ın Askeri Nüfuz Araçları	184
3.4. İran'ın Ekonomik Nüfuz Araçları	191
3.5. İran'ın Ekonomik Yapısı ve Ekonomik Açılımlar	195
3.5.1. İhracat	207
3.5.2. İthalat	210
3.5.3. Başlıca Ekonomik Güç Merkezleri	215

3.6. İran'ın Nüfuz Alanı İçerisinde Yer Alan Ülkeler	229
3.6.1. Lübnan	230
3.6.2. Suriye	240
3.6.3. Yemen	252
3.6.2. Afganistan.....	267
3.6.3. Irak	283
Sonuç.....	294

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEPÇİ RANTIYE DEVLETLER VE DIŞ POLİTİKA DAVRANIŞLARI

4.1. Rantiye Devlet Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme	300
4.2. Rantiye Devlet Örnekleri ve Dış Politika Davranışları: İran Bağlamında	305
4.3. Mezhepçi Devlet Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme	311
4.4. Mezhepçi Devlet Örnekleri ve Dış Politika Davranışları: İran Bağlamında ...	314
SONUÇ	320
BİBLİYOGRAFYA/KAYNAKÇA	331
ÖZGEÇMİŞ	357

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: K.Thompson ve R.Macridis'in Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu.....	99
Tablo 2.2: Holsti'nin Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu	100
Tablo 2.3: Faruk Sönmezoğlu'nun Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu	101
Tablo 2.4: Rosenau'nun 8 Farklı Ülkenin Dış Davranışlarını 5 Değişik Faktör Üzerinden Etki Düzeylerine Göre Şematize Ettiği Tablosu.....	104
Tablo 2.5: Rosenau'nun Sorun Kategorilerine Göre Belirlediği Dış Politika Alanları Tablosu	106
Tablo 2.6: Rosenau'nun Dış Politikayı Belirleyen Faktörleri, Sorun Alanları Üzerinden İncelediği Tablosu	108
Tablo 2.7: İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler Tablosu	109
Tablo 2.8: İran'ın Resmi Anayasal Güç Yapısını Gösteren Tablo	127
Tablo 2.9: İran'da Cumhurbaşkanlığı Yönetimi Altındaki İdari Yapılanma Tablosu.....	134
Tablo 2.10: İran'da İslam Devriminden Günümüze İslami Şura Meclisine Başkanlık Eden Kişiler Tablosu	136
Tablo 2.11: Anayasa Koruyucular Konseyi'nin Fıkıh ve Hukukçu Üyeleri Tablosu.....	137
Tablo 2.12: İran'ın Füze Kapasite Detaylarını Gösteren Çalışma.....	152

Tablo 3.1: Mehmet Gönübol'un Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması	167
Tablo 3.2: Arnold Wolfers'in Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması	168
Tablo 3.3: Faruk Sönmezoğlu'nun Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması	170
Tablo 3.4: Devrim Muhafızları Ordusunun Hiyerarşik Yapısını Gösteren Çalışma	187
Tablo 3.5: İran'ın Askeri Envanterini Gösteren Çalışma	190
Tablo 3.6: İran'ın Nüfus İstatistiklerini Gösteren Çalışma.....	197
Tablo 3.7: İran'ın 2020 Ekonomik İstatistiklerini Gösteren Çalışma.....	197
Tablo 3.8: İran'ın Enerji Üretim ve Tüketim Kapasitesini Gösteren Çalışma	198
Tablo 3.9: İran'da Yıllara Göre Otomobil Satışını Gösteren Çalışma.....	199
Tablo 3.10: Makine Ürünlerinde İran'ın İthalat Ve İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi.....	202
Tablo 3.11: Yıllara Göre İran'a Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırım Miktarları	204
Tablo 3.12: İran'da En Fazla Yabancı Sermayesi Bulunan İlk 10 Ülkeler Listesi.....	205
Tablo 3.13: 2018 yılı İran İhracatında İlk 10'a Giren Ürünler	208

Tablo 3.14: 2018 Yılı İran İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler.....	208
Tablo 3.15: 2019 Yılı İran İhracatında İlk 10'da Yer Alan Ürünler.....	219
Tablo 3.16: 2019 Yılı İran İthalatında İlk 10'a Giren Ürünler	211
Tablo 3.17: 2019 Yılı İran İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler.....	212
Tablo 3.18: İran Finans ve Siyasi Yapısının Temelini Oluşturan 14 Büyük Ekonomik Güç	219
Tablo 3.19: Tadbir Enerji Geliştirme Grubu Bünyesinde Bulunan İştirakler Listesi.....	221
Tablo 3.20: Saipa Group'un Bünyesinde Bulunan Ticari Kurumlar Listesi	223
Tablo 3.21: Atlas İran Yatırım Holding Bünyesinde Bulunan Şirketler Listesi	225
Tablo 3.22: Pasargad Bank Bünyesinde Faaliyet Gösteren Ticari İşletmeler Listesi.....	227
Tablo 3.23: Yemen Cumhuriyeti Tarihinin Önemli Dönemlerini Gösteren Çalışma	254
Tablo 3.24: Yemen'deki İran Destekli Faaliyette Bulunan Dini Okul Ve Vakıfların Listesi	262
Tablo 3.25: Yemen'deki İran Destekli Faaliyette Bulunan TV Kanalı, Gazete ve İnternet Sitelerinin Listesi.....	263
Tablo 3.26: Afganistan İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 Yılı).....	281

Tablo 4.1: Rantiye Devletler Olarak Değerlendirilen Körfez Ülkelerindeki, GSYİH, Gelir Dağılımını ve İhracat Bilgilerini Gösteren Tablo (2021 Yılı)	306

Tablo 4.2: Petrol ve Doğal Gaz Zengini OPEC ve Diğer Rantiye Devletlerin GSYİH, Gelir Dağılımını ve İhracat Bilgilerini Gösteren Tablo (2021 Yılı)	308

Tablo 4.3: Anayasal Düzeni İslam Hukukuna Göre Belirlenmiş Ülkeler Listesi	315

Tablo 4.4: İran'ın Nüfuz Alanı İçerisinde Varsayılan Sahalarda, Diğer Ülkelerin Politik, Askeri ve Ekonomik Nüfuz Sıralamasını Gösteren Çalışma	327

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1: İran'ın Etnik Nüfus Dağılımını Gösteren Grafik	120
Grafik 2.2: İran'daki Güç Merkezlerinin Sistem İçerisindeki Dağılımı.....	129
Grafik 2.3: Dünyanın En Büyük Petrol Rezervlerine Sahip Ülkeleri	146
Grafik 2.4: İran'ın En Fazla Petrol İhracatı Yaptığı Ülkeler.....	147
Grafik 2.5: Dünyanın En Büyük Doğal Gaz Rezervine Sahip Ülkeleri	148
Grafik 2.6: İran'ın Başlıca Enerji Tüketim Yakıtlarının Dağılımı	150
Grafik 3.1: İran'ın Yakıtlara Göre Elektrik Üretimini Gösteren Çalışma..	199
Grafik 3.2: İran Pazarında Yabancı Otomobil Markalarının Payını Gösteren Çalışma	201
Grafik 3.3: İran İhracatının Yıllara Göre Dağılımı	207
Grafik: 3.4: İran İthalatının Yıllara Göre Dağılımı	210
Grafik: 3.5: Lübnan İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler	238
Grafik 3.6: Lübnan İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler.....	239
Grafik 3.7: İran Rejiminin Suriye'de Aylık Harcamalarını Gösteren Çalışma	248
Grafik 3.8: İran'ın Suriye'ye Yıllara Göre İhracatı	250

Grafik 3.9: İran'ın Suriye'den Yıllara Göre İthalatı.....	251
Grafik 3.10: Yemen İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi (2015).....	265
Grafik 3.11: Yemen İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi (2015).....	266
Grafik 3.12: Afganistan İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 Yılı) ...	281
Grafik 3.13: İran'ın Irak'a İhracatının Yıllara Göre Dağılımı	290
Grafik 3.14: Irak İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2018 Yılı)	291
Grafik 3.15: Irak İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 yılı)	292

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1: İran'ın Siyasi Haritası	114
Harita 2.2: İran'ın Dini ve Etnik Dağılımını Gösteren Coğrafi Haritası....	118
Harita 2.3: Şii Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımını Gösteren Harita	142
Harita 2.4: İran'ın Biyolojik, Kimyasal, Nükleer Ve Füze Tesislerinin Yer Aldığı Bölgeler	155
Harita 3.1: İran'ın Serbest Ticaret ve Özel Ekonomik Bölgeleri	203
Harita 3.2: Harita 1.6: İran'ın Suriye'deki Askeri Tesisler Ve Bulunduğu Yerler	249
Harita 3.3: Yemen'in Siyasi Haritası	253
Harita 3.4: Yemen'de İç Savaşın Yabancı Devletler Düzeyindeki Taraflarını Gösteren Harita	257
Harita 3.5: Yemen'de Çatışma Taraflarının Kontrolünde Olan Bölgeler ..	258
Harita 3.6: Suudi Arabistan Liderliğindeki “Kararlılık Fırtınası Operasyonuna” Katılım Gösteren Devletlerin Sağladığı Askeri Destekler.	259
Harita 3.7: Afganistan'ın Fiziki Haritası.....	268
Harita 3.8: Afganistan'da Etnik Grupların Ülke İçerisindeki Dağılımını Gösteren Harita	274
Harita 3.9: Irak Haritası.....	284

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: İran Devlet Yapısının Ve Dış Politika Karar Sürecinde Etkili Olan Faktörlerin Hiyerarşik Dizilimi 110

Şekil 3.1: İran'ın Şam'da Bulunan Ve “Glasshouse“ Olarak Bilinen Askeri Karargahın Kroki Çizimi Ve Uydu Görüntüsü..... 245

Şekil 3.2: İran'ın Suriye Sahasında Kontrolü Altında Olan Askeri Güçleri Ve Sayıları 246

GİRİŞ

İran'ın “*haydut devlet*”, “*şer eksen*i” ve “*parya devlet*” gibi ifadelerle ilişkilendirilmesi, teokratik rejimin dış ilişkilerinin yürütme biçimini, bölgesel rakipleri ve düşman olarak tanımladığı ülkelerle münasebetlerinin şekillenme sürecini önemli ölçüde etkilemektedir. İran'ın dış politika tercihlerinin rakiplerince tehlikeli ve şüpheli olarak görülmesi Tahran yönetiminin uluslararası sistem ile ilişkilerinin karmaşık bir hale dönüşmesine sebep olmaktadır. Bu karmaşıklığın en bariz örneklerinden biri, İran'ın devam eden bir nükleer programa sahip olma konusundaki gerçek niyetiyle ilgili şüphelerdir. İran'ın politika belirleyicileri, nükleer programın ısrarla barışçıl amaçlar taşıdığını iddia etseler de teokratik rejim, uluslararası sistemi bu anlamda ikna etmekte zorlanmakta ve farklı ambargolarla karşılaşmaktadır. İran'ın, düşman olarak tanımladığı ülkeler tarafından “*çevreleme*” girişimlerine karşı farklı coğrafyalarda nüfuz alanını genişletme politikası izleyerek çatışma alanlarında pazarlık güç ve etkisini artırmayı hedeflediği görülmektedir.¹

İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan teokratik rejimin, dış politika tercihlerinin kurumsal ve normatif parametreler çerçevesinde şekillendiğini ve realizm, rasyonalizm ve devrimcilik geleneklerine bağlı kalındığını söyleyebiliriz. İran dış politikasının dinamiklerini ve teokratik rejim yöneticilerinin karar alma mekanizmalarını açıklamaya yönelik iki düşünce geleneğinin ve bunların etkileşimlerinin belirleyici olduğu öne sürülmektedir. Bunlardan ilki kimlik temelli perspektif olup, İran dış politikasının İran kimliği üzerine bir çalışma yoluyla anlaşılacağı ve politika yapım sürecinde iç dinamiklerin belirleyici olduğu savıdır. İkinci perspektif ise İran dış politikasında jeopolitiğin önceliğini öne süren ve çıkar temelli argümanların dış politika yapım sürecinde belirleyici olduğu savıdır.

Homeira Moshirzadeh, İran dış politikasındaki karar alma süreçlerini belirleyen en önemli dinamiklerin İran kimliğinde barındığını iddia etmektedir. İran dış politikasının önemli ölçüde milliyetçiliğe ve bu milliyetçiliği devlet kimliğiyle kaynaştıran İran kimliğine bağlı olduğunu belirten Moshirzadeh, mevcut rejimin dış

¹ Shabnam J. Holiday, “**Defining Iran: Politics of Resistance**”, Londra, Routledge, 2013, s.9.

politika tercihlerini anlamak için İran ulusal kimliğinin oluşum sürecini analiz etmek gerektiğini öne sürmektedir.² İran ulusal kimliğinin konsept bakımından modern, köken itibarıyla ise eski olduğunu savunan İranlı siyaset bilimci Ali Ansari, ülkenin dış politikasında hem eski hem de yeni fikirleri birleştiren ayrı bir “İranlılık” olduğunu belirtmektedir. İran Şiiliğinin, devrim sonrası “İranlılık” kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulayan Ansari, Şiiliğin İran dış politikasının çeşitli yönlerine başarıyla nüfuz ettiğini savunmakta ve bu anlamda, devrimci değerlerin ve kimlik temelli ideolojik perspektifin teokratik rejim yöneticilerinin karar verme süreçlerinde belirleyici olduğunu iddia etmektedir.³

İran dış politikasında karar alma süreçlerinde kimlik temelli dinamiklerin belirleyici olduğunu savunan siyaset bilimci Mahdi Mohammad Nia, teokratik rejimin siyaset uygulamalarında ideolojik hedeflerin ağırlıklı olduğunu ve İslami rejimin nükleer başlık dahil diğer bölgesel politikalarında tarihsel anlatılarla ilişkili bağımsızlık, adalet ve direniş olmak üzere üç merkezi söylemden oluşan bir ideolojik kimliğin etkili olduğunu öne sürmektedir.⁴ Şiilik vizyonunun hem iç hem de dış siyasette egemen olduğunu belirten bir diğer siyaset bilimci Karim Sadjadpour, devrim sonrasında günümüze kadarki süreçte bu iç ve dış politikadaki tutarlılığın, teokratik rejimin ideolojik yayılımının sürekli evriminin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır.⁵

İran dış politikasında karar alma süreçlerini etkileyen faktörleri açıklamaya yönelik ikinci perspektif ise jeopolitiğin önceliğini öne süren ve çıkar temelli argümanların belirleyici olduğu savıdır. Literatüre hakim olan bu argümanı savunanlar, ülkeyi çevreleyen jeopolitik faktörleri dikkate alarak İran dış politikasını sınıflandırmaya öncelik vermektedirler. Afganistan, Irak ve Suriye gibi ülkelerdeki kaotik durum ve İran’ın çatışmaların istila ettiği bir bölgede bulunması, “düşman” komşularla çevrili olması, Şii karşıtı hareketlerle karşı karşıya kalması ve ABD ve İsrail ile uzun süredir devam eden bir “hesaplaşma” içinde olması, Tahran yönetimine

² Moshirzadeh Homeira, “Domestic ideational sources of Iran's foreign policy”, **Iranian Review of Foreign Affairs**, Cilt.1, No: 1, 2010, s.157.

³ Ali M.Ansari, **Iran, Islam and Democracy**, London, Chatham House, 2019, s.168.

⁴ Mahdi Mohammad Nia, “A Holistic Constructivist Approach to Iran's Foreign Policy”, **International Journal of Business and Social Science**, Cilt.2, No:4, 2011, s.281.

⁵ Karim Sadjadpour, **Reading Khamenei: The World View of Iran's Most Powerful Leader**, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2009, s.4.

içinde bulunduğu “stratejik kabus” durumuna karşı içerde ve dışarda jeopolitik öncelikli dış politika geliştirmesine olanak sağlamaktadır.⁶

İran dış politikasını yakın sınırlarından kaynaklanan tehditleri en aza indirmek için “uyum ve anlaşmaya, ittifak ve koalisyonlara dayalı göreceli güvenliğe yönelik bir savunma hareketi” olarak değerlendiren Thomas Juneau and Sam Razavi, teokratik rejimin ayakta kalabilmesi ve devrimci ilkelerine uygun ortamı sürdürebilmek için bölgedeki etkisini genişletmek zorunda olduğunu belirtmektedirler. Teokratik rejimin dış politika tercihlerini “algılanan ulusal çıkarların maksimize edilmesi” olarak vurgulayan Juneau ve Razavi, “geleneksel güç ve güvenlik unsurunu” İran dış politikasının ana operatörleri olarak öne sürmektedirler. İran’ın her zaman için “akılcı bir aktör” ve tarihsel gelişmeler dolayısıyla dış müdahale konusunda paranoyak olduğunu belirten Juneau ve Razavi, teokratik rejimin nüfuz alanını genişletme isteğinin arkasındaki motivasyonun, İran’ın bölgedeki ulusal özlemlerinde kökleşmiş üstünlük arayışında yattığını iddia etmektedirler.⁷

Bu tez çalışmasında, İran dış politikasını açıklamaya yönelik yukarıda belirtilen ve literatürde yaygın olarak kullanılan kimlik temelli dış politika ve jeopolitik temelli dış politika perspektiflerini teorik bir çerçevede sunmak için iki yaklaşımdan yararlanılacaktır. Bunlardan ilki *inşacılık* disiplini diğeri ise *neoralizm* disiplini. Uluslararası olayları ve bu olayları etkileyen tutumları, sadece materyal olanlardan ibaret olarak görmenin doğru olmadığını ve uluslararası aktörler olarak devletlerin, dış politikalarında etkili olanın sadece çıkarlar değil, aynı zamanda inanç ve kimliklerin de belirleyici olduğunu vurgulayan *inşacıların*, bu anlamda, uluslararası ilişkilerin yapısını sadece maddi öğelerden ibaret bir zemin olarak değil, aynı zamanda düşünsel anlamda inşa edilmiş sosyal bir olgu olarak değerlendirmek gerektiği savından hareket edilerek, kimlik temelli dış politika yaklaşımının teorik altyapısına referans verilecektir.⁸ Diğer taraftan devletlerin, *güce* başvurarak güvenliğini

⁶ Nasser Hadian, “Iran’s Nuclear Program: Contexts and Debates”, **Iran’s Bomb: American and Iranian Perspectives**, 2004, s. 56-57.

⁷ Thomas Juneau, Sam Razavi, **Iranian Foreign Policy Since 2001 Alone in the World**, Oxford, Routledge, s.16-17.

⁸ Alexander Wendt, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics” **International Organization**, Cilt.46, No:2, 1992, s.394.

sağladığını ve *güç* biriktirmeye mecbur olduklarını öne süren ve bu çerçevede *gücün* devletlerin konumlarını tanımlama ve dış politika davranışlarını şekillendirme konusunda da merkezi bir role sahip olduğunu savunan *neorealistlerin*, bir devletin dış politika davranışının, o devletin ağırlığı ve uluslararası sistemdeki rolü bakımından, bağımsız değişken olarak nitelendirilen *güç* konumuna bağlı olduğu ve dış politika davranışındaki değişkenlerin, iç faktörler tarafından belirlenmemekle beraber, dış dinamiklerin her zaman belirleyici olduğu savından hareket edilerek, jeopolitik temelli dış politika yaklaşımının teorik altyapısına referans verilecektir.⁹

İran'ın dış politikasını açıklamaya yönelik yukarıda belirtilen teorik altyapı sonrası, bu dış politikayı etkileyen faktörlerin, farklı yazarların tanımlamaları üzerinden İran bağlamında analizi yürütülecektir. Uluslararası sistemin yapısı, bölgesel ve küresel ölçekli sivil toplum örgütlerinin, ülkelerin farklı bürokratik kurumlarının, kültür, siyasal, milliyetçilik ve din gibi sosyolojik faktörlerin, ön yargı, inanç, imaj, algılama gibi birçok psikolojik etkenlerin, ekonomik, askeri ve kimlik gibi birçok içsel dinamiklerin, ülkelerin dış politikalarına ve karar verme süreçlerine etki ettiği varsayımları, günümüz dünyasında kabul görülmekte ve dışsal faktörlerle beraber içsel faktörlerin de, dış politika kararlarının belirlenmesinde etkin oldukları bilinmektedir.¹⁰ Bu anlamda, İran'ın dış politika tercihlerini etkileyen faktörleri tanımlamaya yönelik, literatürde bu anlamda katkı sunan muhtelif yazarların çalışmalarından esinlenerek, İslami rejimin hangi içsel ve dışsal faktörler ışığında dış politika tercihlerinde bulunduğu ortaya konacaktır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında İran'ın dış politikasında nüfuz bölgeleri olarak varsayılan ve bu tezde örnek olarak seçilen 5 ülke-Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak- üzerindeki faaliyetlerinin, jeopolitik ve ekonomi politik yönden analiz edileceği bu çalışmada, teokratik rejimin bu bölgelerden siyasi, askeri ve ekonomik yönden ne denli bir kar elde ettiği sorusuna cevap aranacaktır. Bu 5 ülkenin İran nüfuz sahasında varsayılan örnek ülkeler olarak seçilmesinin en önemli sebebi,

⁹ Jack Snyder, **Myths of Empire: domestic politics and international ambition**, New York, Cornell University Press, 1991, s.128.

¹⁰ Valerie M. Hudson, "Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory And The Ground of International Relations", **Foreign Policy Analysis**, 2005, Cilt.1, No:1, s.8-9.

bu sahaların İran'ın vekalet savaşlarını en sert şekilde yürüttüğü ve askeri-finansal kaynakların en fazla aktarıldığı bölgeler olmasıdır. Buradan hareketle teokratik rejimin Hizbullah üzerinden Lübnan'da, Ulusal Savunma Güçleri üzerinden Suriye'de, Husi Hareketi üzerinden Yemen'de, Halk Seferberlik Güçleri (Haşdi Şabi) üzerinden Irak'ta ve Fatimiyyun Tugayları başta olmak üzere Hazara ve Tacikler üzerinden Afganistan'daki çatışma ve faaliyetini kapsayan dış politika tercihinin arkasındaki sebep, motivasyon ve ihtirasların ne olduğu sorusu çalışmanın ana çıktısını oluşturacaktır. Bu soruyu açıklamaya yönelik de iki teorik yaklaşım üzerinden bir analiz yürütülecektir: 1) *rantiye devlet*, 2) *mezhepçi devlet*.

Çalışmanın Konusu

Yukarıda belirtilen araştırma soruları kapsamında “*İran Dış Politikasında Nüfuz Bölgeleri: Ekonomi Politik Jeopolitik Faktörler*” başlıklı bu çalışma 4 bölümden oluşacaktır. “*İran İslam Devrimi: Devrimin Bölgesel ve Küresel Etkileri*” başlıklı ilk bölümde, Pehlevi Hanedanlığının kurulması, laik, milliyetçi ve “İslam karşıtı” politikaları, İran siyasetine etkileri ve İslam Devrimine giden süreç analiz edilerek, ülkenin iç ve dış siyasi durumuna yönelik soruşturma yürütülecektir. Monarşi döneminin politikaları sonucu ortaya çıkan ekonomik, toplumsal ve ideolojik konjonktürün bir yansıması olarak gerçekleşen İslam Devrimi'ne ve devrimi hazırlayan Pehlevi Hanedanlığının sosyo-politik uygulamalarına değinilmesinin nedeni, bu politikaların, devrim sonrası kurulan teokratik rejimin günümüz İran dış siyasetindeki etkilerinde ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktır. Ülkenin hali hazırdaki dış politika kimliğinin oluşmasında ve siyasal seçkinlerin karar alma süreçlerinde, Pehlevi döneminin iç ve dış siyasetinin önemli bir faktör olduğu görülmektedir.

Milliyetçi ama İslamcı olmayan, Laik/Batıcı ama Meşruti Monarşi ile yönetilmeyen, ABD/Batı bloğunun bir parçası olan Pehlevi yönetiminin iç ve dış politika tercihleri, İslam devrimi sürecinin ve sonrası ülke siyasetinin kodlarının belirlenmesinin temelini oluşturmuştur. Pehlevi dönemindeki ülkenin karşılaştığı işgal girişimleri, Muhammed Musaddık'a yönelik Batı destekli askeri darbe, Irak'ın ülke topraklarına saldırısı gibi dış politika “*travmaları*”, monarşi sonrası iktidara gelen

teokratik rejim yöneticilerinin karar alma süreçlerinde ve İran İslam Cumhuriyeti dış politika kimliğinin mevcut haline dönüşmesinde güçlü etkiye sahip gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda, Muhammed Musaddık'ın darbe sonucu devrilmesiyle, mutlak iktidarını pekiştiren Muhammed Rıza Şah'ın politikaları sonucu, giderek etkisini ve şiddetini artıran toplumsal muhalefetin unsurlarının analiz edileceği bu ilk bölümde, İslam Devrimine giden süreç ve sonrası analiz edilecektir. Son olarak ise, İslam devrimiyle birlikte ortaya çıkan teokratik rejimin ve yöneticilerinin, yukarıda bahsi geçen tüm dış politika “*travmaları*”, güvensizlikleri ve kuşkularıyla birlikte, bölgesel ve küresel ülkelerle geliştirdikleri ilişkiler ağı üzerinde durulacaktır.

Tezin “*Dış Politika Kavramları ve İran Bağlamı*” başlıklı ikinci bölümünde muhtelif yazarların devletlerin dış politikasını belirleyen faktörler çalışmaları incelenerek, iç ve dış dinamiklerin devletlerin dış politika üzerindeki etkisi üzerine kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır. Bu kavramsal çerçeve temelinde, İran'ın dış politikasını etkileyen içsel ve dışsal faktörler tablosu ortaya konulacak ve tek tek bu iç/dış faktörlerin ülkenin dış politika yapım sürecinde ne denli etkili olduğuna yönelik analiz yapılacaktır. İlgili bölümde ilk olarak “*dış politika*” kavramı üzerinde durularak, dış politikanın ne olduğuyla ilgili literatürdeki farklı tanımlamalar ortaya konulacaktır. Bu çerçevede farklı teorik yaklaşımlara göre dış politika kavramı tanımlandıktan sonra, dış politikayı nelerin etkilediğine değinilecektir. Daha sonra neorealist ve inşacı yaklaşımlar üzerinden devletlerin dış politika yaklaşımları ele alınacaktır.

Muhtelif yazarların dış politikayı belirleyen faktörler çalışmalarının incelenerek, iç ve dış dinamiklerin devletlerin dış politika üzerindeki etkisi üzerine kavramsal bir çerçeve oluşturulması amaçlanan bu bölümde, ilk olarak Kenneth Thompson ve Roy Macridis'in, dış politikayı etkileyen önemli faktörleri “*dış politikanın elemanları*” ve “*dış politikayı oluşturma süreci*” olarak iki başlık altında topladığı çalışmasına değinilecek, daha sonra ise içsel çevrenin dış politika karar vericilerine fırsatlarla beraber kısıtlamalar da getirdiğini savunan Kalevi J. Holsti'nin, dış politikayı etkileyen faktörlerin, her iki açıdan (içsel ve dışsal) incelenmesinin analitik önemine vurgu yapan analizine referans yapılacaktır. Devletlerin dış

politikasını etkileyen temel faktörleri, *genel ortam; içsel ortam; dışsal ortam* olmak üzere 3 başlık altında toplayan Faruk Sönmezoğlu'nun çalışmasının ardından, devletlerin dış politikalarının açıklanmasında farklı analiz düzeylerinin kullanılarak “*karşılaştırmalı inceleme*” yöntemini tercih eden James Rosenau'nun, dış politikayı etkileyen faktörler ve bu faktörlerin etki düzeylerinin belirlenmesine yönelik çalışmasına değinilecektir.

Dış politika tercihlerinin devletlere göre farklılık göstermesinin sebeplerini sadece dışsal faktörlerle açıklamanın eksikliğinde gören Rosenau'nun, 1966 yılında kaleme aldığı “*Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*” başlıklı makalesinde ortaya koyduğu “ön-kuram” (pre-theory) kavramı ile dış politikayı şekillendiren faktörleri, 5 kavram – *kişi, rol, toplum, yönetim ve sistem* – üzerinden açıkladığı çalışmasından esinlenerek, İran'ın *büyük, kapalı bir rejime sahip, nüfuz edebilme* kapasitesinde ve *gelişmekte* olan bir ülke statüsünde olduğu ve İran'ın dış politika karar verme sürecini etki düzeyine göre sıraladığımızda ise *bireysel-rol-sistem-yönetim-toplum* benzeri bir hiyerarşik sıralamanın karşımıza çıktığı savından hareketle, bu bölümde teokratik rejimin karar alma sürecinde hangi saiklerin ne denli etkili ve belirleyici olduğu sorusu cevaplandırılmış olacaktır.

Tezin “*İran Dış Siyasetinde Nüfuz Bölgeleri*” başlıklı üçüncü bölümünde, Orta Doğu'nun çatışma alanları başta olmakla birçok ülkesinde nüfuz alanını genişletmeye yönelik politik, askeri ve ekonomik araçları etkin bir şekilde kullanmayı sürdüren İran'ın, örnek olarak seçilen 5 ülkede – Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak- politik, ekonomik ve askeri nüfuz araçlarını kullanarak ne türden ve ne büyüklükte bir çıkar elde ettiği sorusuna yönelik çalışma yürütülecektir. İlk olarak, dış politika amacı olarak belirlenen “*nüfuz*” kavramı üzerinde durularak, farklı yazarların devletlerin dış politikalarındaki nüfuz oluşturma amaçlarına yönelik sınıflandırmalarına değinilecektir. Bu bağlamda, devletlerin bir dış politika amacı olarak uygulanan nüfuz alanı oluşturma stratejisi; *politik nüfuz, ekonomik nüfuz, askeri nüfuz*, olmak üzere üç başlık altında değerlendirilecek, her bir başlık, İran dış politikasında örnekleriyle açıklanacaktır. Tüm bu örneklendirmeler, İran'ın hayati çıkarlar ve jeopolitik saiklerle sınır dışı müdahale alanlarını genişletebildiği örnek ülkeler üzerinde uygulanarak, İran

dış politikasının nüfuz alanları ekonomi politik ve jeopolitik yönleriyle kapsamlı bir analize tabi tutulacaktır.

Yine, bu bölümde İran'ın ekonomik görünümüne yönelik bir araştırma yapılacaktır. İran'ın nüfuz alanı içerisinde varsayılan ülkelere elde ettiği kazanımın ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusunun cevaplanmasına yönelik, ülkenin ihracat ve ithalatı, İran'ın yurtdışı doğrudan dış yatırımı ve İran'a yapılan doğrudan dış yatırım, ülkenin ambargolar sebebiyle karşılaştığı finansal zorluklar ve kara para aklama mekanizmaları ve merkezleri mercek altına alınacaktır. Ortaya konulacak bu tür bir ekonomik envanterle nüfuz alanı olarak belirlenen örnek ülkelere- Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak - yönelik İran dış politikasındaki ilginin ve yayılma amacının ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusunun cevaplanması amaçlanmaktadır. Çalışmanın ana çıktısının belirleneceği bu bölümünde, temel soru olarak ortaya konulan İran'ın nüfuz alanı içerisinde olduğu varsayılan ve bu çalışmada örnek olarak belirlenen ülkelere ne türden ne boyutta bir çıkar elde ettiği sorusu cevaplanmış olacaktır. İran açısından bu çıkarın, ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusu, İran'ın bu ülkelere yönelik ekonomik ve jeopolitik faaliyetlerinin karşılaştırmalı analizi sonucunda ortaya çıkacaktır.

Tezin "*Mezhepçi Rantiye Devletler ve Dış Politika Davranışları*" başlıklı dördüncü bölümünde, ekonomik ambargoların da etkisiyle ciddi bir iktisadi darboğaz içerisinde olan, enflasyon oranlarının %40'ın üzerine çıktığı ve işsizlik rakamlarının %10'dan fazla olduğu İslami rejim tarafından yönetilen ülkenin, sahip olduğu olağanüstü doğal kaynakları verimli ve toplumun geneline refah sağlayacak bir şekilde kullanamamasına rağmen, Orta Doğu'da operasyonel kapasitesinin bu denli güçlü olmasının ve nüfuz bölgelerine yönelik bu denli geniş askeri ve politik faaliyetlerinin arkasındaki sebep, motivasyon ve ihtirasların ne olduğunu açıklamaya yönelik bir analiz yürütülecektir. Bu analizin yürütülmesine yönelik iki teorik yaklaşıma başvurulacaktır. Bunlardan biri "*rantiye devlet*" kavramı, bir diğeri ise "*mezhepçi devlet*" kavramıdır.

İlk önce İran'ın jeopolitik saikler doğrultusunda şekillenen ve nevi şahsına münhasır dış politika tercihlerinde "*rantiye devlet*" sisteminin etkili olup olmadığı

veya ne denli etkili olduğu ve İran yönetim şeklinin bu tanıma uyup uymadığı hususu üzerinde durulacaktır. Bunun için, öncelikle “rantiye devlet” kuramının ortaya çıktığı 1970’lerden itibaren, bu tanım üzerine kavramsallaştırma çalışmaları yapan farklı yazarların çalışmalarına değinilecektir. Birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olarak nitelendirilen bu yazarların “rantiye devletini” nasıl bir çerçeveye oturttukları ve hangi özelliklerin bu kavramı tanımlamakta ön plana çıktığına değinilecektir. Daha sonra hangi tür devletlerin bu tanıma uydukları üzerinde durulacak ve en sonunda da İran devlet ve dış politika sistemini tanımlamak için bu kavramın kullanılmasının ne derecede yeterli olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmanın yine bu kısmında, İran’ın “rantiye devlet” olarak nitelendirilen rejim sistemleriyle ve onların dış politika faaliyetleriyle benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

Daha sonra ise ikinci kavram olan “mezhepçi” devlet kavramı üzerinde durulacak ve teokratik rejiminin dış politika tercihlerinde anayasal doktrine kavuşturduğu Şiilik mezhebinin ne denli etkili bir motivasyon kaynağı oluşturduğu olgusu üzerine soruşturma yürütülecektir. İran’ın, mezhepsel ideolojiyi, bir yumuşak güç unsuru olarak dış politikada kullanmasının ve jeopolitik nüfuz alanının genişletilmesine yönelik faaliyetlerin merkezine yerleştirmesi analiz edilerek, benzeri mezhepsel devletlerde, mezhepsel ideoloji faktörünün, dış politika davranışlarının belirlenme sürecinde ne denli etkili olduğu sorusu üzerinde durulacaktır. Böylece bu bölümde, anayasal düzeni dini doktrinler üzerine inşa edilen ve şeriat ile yönetilen ülke örneklerinden yola çıkarak, İran’ın nüfuz alanını genişletmesine yönelik bu denli devasa askeri ve finans kaynaklarını belirli bölgelere aktarmasında, mezhepsel motivasyonun ne denli etkili olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Nihayetinde, “rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” kavramlarının, İran bağlamı ve diğer ülkelerle karşılaştırmalı bir değerlendirilmesi sonucunda, İran’ın tez çalışmasında örnek olarak seçilen ülkelerde nüfuz alanını genişletmeye yönelik dış politika tercihlerinde “rantiye devlet” sisteminin mi etkili olduğu veya “mezhepçi devlet” kaynaklı bir motivasyonun mu etkili olduğu ya da her iki faktörün bu denli müdahaleci ve masraflı bir dış siyasetin tercih edilmesinde etkin olduğu sorusu cevaplandırılacaktır.

Çalışmanın Önemi

Mevcut tez çalışmasında İran'ın nüfuz oluşturma politikası, jeopolitik ve ekonomi politik faktörler bağlamında Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak örnekleri üzerinden incelenmektedir. İran dış politikası üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak, ülkenin gündemdeki dış politika sorunlarının, jeopolitik saikler doğrultusunda değerlendirmeye tabii tutulduğu ve mevcut teokratik rejimin dış politika tercihlerinin oluşmasında hangi etkenlerin belirleyici olduğu savı üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Realist kuram çerçevesinde yapılan İran dış politika analizlerinde, ülkedeki mevcut siyasi rejimin ve rejim içerisindeki aktörlerin politika belirleme süreçlerindeki etkileri üzerinde yeterince durulmaması İran gibi nevi şahsına münhasır dış politika tercihleri olan ülkelerin farklı coğrafyalardaki nüfuz oluşturma politikalarını yeterince anlamlandıramamaya yol açmaktadır. Bu sebeple bu tez çalışmasında İran'ın, politika yapım sürecinde iç dinamiklerin ne denli belirleyici olduğu ve teokratik rejimin dış politika tercihlerinde tarihsel “*travmaların*” ne denli etkili olduğu savı üzerine bir analiz yürütülecektir.

Bu anlamda, literatürdeki bir diğer eksikliğin ise İran'ın askeri ve politik unsurlarla bu denli aktif rol üstlendiği sınır dışı coğrafyalarda günün sonunda ne denli bir çıkar elde ettiği sorusu üzerine kapsamlı bir değerlendirmenin olmadığı gerçeğidir. Jeopolitik saikler doğrultusunda güvenlik endeksli yaklaşımlarla İran'ın farklı bölgelerdeki askeri ve politik faaliyetlerinin analiz edildiği literatürdeki çalışmalarda, ekonomi politik faktörler üzerinde durulmadığı ve teokratik rejimin nüfuz alanı içerisinde varsayılan bölgelerden jeopolitik kazançlarla beraber ekonomik anlamda bir kazanca sahip olup olmadığı varsayımı üzerine yoğunlaşmadığı görülmektedir. Bu tez çalışmasının literatürdeki diğer çalışmalardan farklı kılan bir özelliği, İran'ın nüfuz alanları olarak varsayılan 5 ülkedeki faaliyetinin hem jeopolitik hem de ekonomi politik anlamda incelenmesi ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla teokratik rejimin bu adı geçen 5 sahadan ne denli bir çıkar elde ettiği sorusunun cevaplandırılmış olmasıdır. Bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mı olduğu sorusunun cevaplanmasıyla birlikte bütünsel bir bakış açısıyla literatüre katkı sunması düşünülmektedir.

İran'ın devasa kaynaklarla farklı coğrafyalarda politik ve askeri unsurlarını kullanarak etki alanını genişletme politikasından ne denli bir çıkar sağlamış olduğu, bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğu sorusu cevaplandırıldıktan sonra, teokratik rejimin bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğuna yönelik soruşturma yürütülecek olmasının, tezin literatüre bir diğer katkısı olarak düşünülmektedir. Teokratik rejim tarafından uygulanan nüfuz alanını genişletme politikasının arkasındaki temel motivasyon veya sebebi açıklamaya yönelik “*rantiye devlet*” ve “*mezhepçi devlet*” başlıklı iki farklı terminolojinin kullanılarak, bu iki yaklaşımın “*nüfuz*” politikası ile ne denli örtüştüğü, İran'ın mevcut sistem ve dış politika tercihlerini ne ölçüde açıklayabildiği savı üzerine yapılacak bir analizle de İran üzerine yapılan dış politikayla ilgili çalışmalara katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın Amacı

İran dış politikasına yönelik yapılan çalışmalarda İran'ın nüfuz sahası olarak varsayılan bölgelerdeki politik ve askeri faaliyetlerinden ne denli bir çıkar elde ettiği, bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğu sorusu üzerinde bütüncül ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla değinilmemesi ve içerde ve dışarda devasa sorunlarına rağmen bu denli aktif ve maliyetli bir dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğu üzerinde durulmaması bu tez çalışmasının başlıca çıkış noktasıdır. Bu bağlamda, tezim temel amacı jeopolitik ve ekonomi politik faktörler üzerinden bütüncül ve karşılaştırmalı bir analizle İran'ın örnek olarak seçilen nüfuz sahalarındaki politik ve askeri faaliyetlerinden günün sonunda ne denli bir çıkar elde ettiğini tespit etmek ve “*rantiye devlet*” ve “*mezhepçi devlet*” başlıklı iki farklı yaklaşım üzerinden bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğunu açıklayarak bilimsel bulgulara ulaşmaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu tez çalışma süresi boyunca İran'ın 1979 İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan teokratik rejimle birlikte, jeopolitik ve ekonomi politik faktörlerin karşılaştırmalı analiz sonucunda nüfuz bölgesi olarak varsayılan sahalardan ne denli bir çıkar ettiğinin tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu çıkarın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi

olduğunun tespit edilmesiyle birlikte, teokratik rejimin bu dış politika tercihinin arkasındaki temel motivasyonun ne olduğunun ortaya çıkarılması da tez boyunca bir diğer çıktı olarak analize dahil edilmiştir.

Lübnan, Suriye, Yemen, Irak ve Afganistan'ın bu tez çalışmasında nüfuz sahası olarak örnek ülkeler olarak seçilmesinin başlıca nedeni bu 5 bölgenin İran'ın politik ve askeri radar merkezleri konumunda bulunmaları ve teokratik rejimin kendine bağlı paramiliter yapılarını en aktif şekilde kullandığı sahalardan olmasıdır. İran'ın 1979 İslam Devrimi sonrası bu ülkelerle geliştirmiş olduğu siyasi, askeri, ekonomik ve tarihsel yakınlık ilişkileri, teokratik rejimin günümüzde bu sahalarda en etkin güçlerden biri olmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, İran'ın nüfuz mücadelesindeki jeopolitik ve ekonomi politik faaliyetlerinin bu 5 ülke üzerinden analize tabii tutularak, Tahran yönetiminin her bir ülke ile ilişkilerinin ayrı ayrı politik, askeri ve ekonomik yönden mercek altına alınması hedeflenmektedir.

Bu çerçevede mevcut çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmak için 3 yönlü bir yöntem uygulanacaktır. İlk önce neoralizm ve inşacılık kavramları üzerinden devletlerin dış politika tercih ve yaklaşımları ortaya konulacaktır. Daha sonra farklı yazarların dış politikayı etkileyen faktörler üzerine çalışmalarına değinilerek, hangi dışsal ve içsel faktörlerin dış politika yapım sürecinde etkili olduğu üzerine bir soruşturma yürütülecektir. Kenneth Thompson, Roy Macridis, Kalevi J. Holsti'nin ve Faruk Sönmezoğlu gibi yazarların bu içsel ve dışsal tanımlamalara yönelik analizlerinden esinlenerek, İran dış politikasını etkileyen iç ve dış faktörler tablosu ortaya konarak, tek tek teokratik rejimin karar alma sürecinde bu faktörlerin ne denli etkili olduklarına dair bir inceleme yapılacaktır.

Çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmaya yönelik ikinci olarak “nüfuz” kavramı üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. İlk olarak, bir dış politika amacı olarak devletlerin nüfuz oluşturma politikalarına yönelik çalışmalar yapan Wolfers, Padelfor, Lincoln, Jackson, Simpson, Holsti ve Sönmezoğlu gibi yazarların kavram üzerine tanımlamalarına değinilerek, devletlerin nüfuz politikalarının 3 yönlü bir faaliyet-*politik nüfuz, askeri nüfuz ve ekonomik nüfuz*-çerçevesinde şekillendiği ortaya konacaktır. Daha sonra bu üç yönlü nüfuz oluşturma faaliyetlerinin İran dış

politikasındaki yansımaları tek tek ve örnek ülkeler üzerinde ele alınacaktır. Nihayetinde, İran'ın nüfuz oluşturma politikaları sonucunda örnek olarak seçilen ülkelerden hangi türden ve ne denli bir menfaat sağladığı sorusu cevaplandırılacaktır.

Teorik çerçeveyi oluşturmaya yönelik son olarak ise İran'ın nüfuz oluşturma politikasının arkasındaki motivasyonu açıklamaya yönelik iki kavram üzerinden bir soruşturma yöntemi uygulanacaktır. Bunlardan biri "*rantiye devlet*", diğer ise "*mezhepçi devlet*" kavramlarıdır. İlk olarak her iki kavramın tanımlamalarına değinilerek örnek ülkeler üzerinden bir inceleme tercih edilecektir. Daha sonra bu kavramların dış politikaya yansımaları İran ve diğer örnek ülkeler üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak, teokratik rejimin dış politika tercihlerinde "*rantiye devlet*" ve "*mezhepçi devlet*" yaklaşımlarının ne denli etkili olduğu ve rejimin nüfuz politikalarını açıklamak için bu iki kavramın yeterli olup olmadığına yönelik bir analiz yapılacaktır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, tezin yukarıda bahsedilen yönteminin belirlenmesinin ardından, çalışmanın teorik altyapısına ve ana çıktısının ortaya çıkarılmasına ve bilgi kaynaklarına ulaşılmasına yönelik farklı kitaplardan, makalelerden, internet kaynaklarından ve raporlardan yararlanılmıştır. Tüm bu kaynakların adı geçen tez çalışmasının araştırma konusuyla yakından bağlantılı olmasına özen gösterilmiştir.

Ayrıca, ilgili araştırma konusuyla ilgili detaylı bir literatür incelemesi yapılmış, bu alanda yapılan çalışmaların envanteri çıkarılmış ve alanla ilgili mevcut araştırmalar artısı ve eksiği ile tespit edilmiştir. Araştırma konusuyla ilgili toplanan tüm kaynakların tez yazım sürecinde kullanılması için 3 aşamalı bir yol haritası belirlenmiştir. İlk olarak teorik temelli kaynaklar ele alınmış, ikinci olarak ise bu teorik alt yapı çerçevesinde İran dış politikası uygulanması örnekleri ile belirtilmiş ve son olarak da bu teorik altyapı ve İran dış politika uygulamalarından yola çıkılarak örnek olarak seçilen ülkelerde teokratik rejimin jeopolitik ve ekonomi politik faaliyetlerine yönelik bir soruşturma modeli hayata geçirilmiştir.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Orta Doğu bölgesinde operasyonel gücü en etkin devletlerden biri olmasının yanı sıra, etnik ve dini farklılıkları, jeopolitik önemi, anayasal düzeni, siyasi rejimi, rejim içerisindeki iç dinamiklerin devlet içerisindeki ağırlığı ve Devrim Muhafızları gibi bir politik, askeri ve ekonomik yapıyı bünyesinde barındırması sebebiyle İran dış politikasının incelenmesi oldukça zor ve fazlasıyla emek verilmesi gereken bir konudur.

Baskıcı ve otoriter yapısı sebebiyle teokratik bir rejimin yönettiği İran İslam Cumhuriyetinin şeffaf olmayan yönetim sistemi dolayısıyla, verilere ulaşmadaki zorluklar veya ulaşıldığı durumlarda ise dünyanın saygın kurumlarının sunduğu verilerle örtüşmemesi gibi durumlar, araştırma boyunca karşılaşılan zorluklardan biri olmuştur. Diğer taraftan, İran'ın nüfuz sahası olarak bu tez çalışmasında örnek olarak seçilen ülkelerin “*failed state*” devletler olarak neredeyse tamamının elektronik resmi kaynaklarına ulaşamaması ve sınırlı erişimlerim olması tez süresince karşılaşılan bir diğer zorluk olarak karşımıza çıkmıştır. Hem İran'ın hem de örnek olarak seçilen diğer devletlerin resmi kaynaklarına erişimlerdeki zorluklar, bizi alternatif yabancı kaynaklara yöneltmiştir. Özellikle de ekonomi politik başlıklı bölümlerde ihtiyaç duyulan araştırmayla ilgili sağlıklı verilere ulaşılması için birçok kaynak karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve en doğru bilgilere ulaşmaya gayret edilmiştir.

Ayrıca, İran'ın resmi dilinin Farsça ve örnek olarak seçilen ülkelerin resmi dillerinin Arapça olması, bazı Fars ve Arapça kaynaklara erişim konusunda sınırlılıklar oluşturmuştur. Yazarın Farsça ve Arapça bilmemesi sebebiyle, araştırma için Türkçe ve ağırlıklı olarak İngilizce kaynaklara başvurulması tezin bir başka sınırlılığını ortaya koymuştur. Farsça ve Arapça kaynaklara ulaşmadaki sınırlılıktan kaynaklı tüm bu eksiklikler tarafıma aittir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM DEVRİMİ: DEVRİMİN BÖLGESEL VE KÜRESEL ETKİLERİ

İran dış politikasının belirlenme sürecinde hangi özelliklerin daha çok önem kazandığı ve bu özellikler üzerinden hangi ülkenin “*dost*” veya “*düşman*” statüsünde değerlendirildiğini anlamak için devrim öncesi ülkenin politik, siyasi ve kültürel gelişmeleri üzerinde durmak faydalı olacaktır. Ülkenin hali hazırdaki dış politika kimliğinin oluşmasında ve siyasi seçkinlerin karar alma süreçlerinde Pehlevi döneminin iç ve dış siyasetinin önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Her iki dünya savaşı sonrası İran’ın karşılaştığı işgal girişimleri ve etnik ayrılıkçı hareketler, Sovyetler Birliği ve İngiltere gibi devletlerin ülkeyi fiilen nüfuz alanlarına ayırarak etki sahası içerisinde bulundurma gayretleri, Pehlevi siyasi liderliğini, dış politikada statükocu ve ABD/Batı ile uyumlu bir dış politika izlemeye zorunlu kılmıştır. Özellikle de Muhammed Rıza Şah’ın iktidarda bulunduğu 1941-1979 yılları arasında, iki kutuplu sistem içerisinde İranlı siyasi seçkinler, Sovyetlerin 1941 yılında ülkeyi işgal etmesi ve ayrılıkçı hareketleri desteklemesi gibi faktörler nedeniyle, ABD/Batı bloğu ile uyumlu ve Sovyetler Birliği ile mesafeli bir dış politikayı tercih etmişlerdir. Ayrıca, Pehlevi monarşisinin yapısı ve devamı gerekliliği açısından da, lider kadro için Batı ile ilişkilerin uyumlu seyredilmesi zorunlu bir tercih olmuştur.

Milliyetçi ama İslamcı olmayan, Laik/Batıcı ama Meşrutî Monarşi ile yönetilmeyen, ABD/Batı bloğunun bir parçası olan Pehlevi yönetiminin iç ve dış politika tercihleri, İslam devrimi sürecinin ve sonrası ülke siyasetinin kodlarının belirlenmesinin temelini oluşturmuştur. 1925-1979 yılları arasında aralıksız süren bu yönetim şekli, Muhammed Musaddık’ın 2 yıl süren (1951-1953) başbakanlığı döneminde sekteye uğramış ve ülke yönetiminde Batı karşıtı bir blok iktidara gelmiştir. Musaddık’ın ülkenin petrolünü millileştirme girişimi sonrası ABD ve İngiltere ortaklı bir askeri darbe sonucu devrilmesi, ülkenin İslam devrimi sonrası iktidara gelen İslamcı siyasi seçkinlerin, ABD ve Batı’ya olan yaklaşımlarında ve güvensizliklerinde temel belirleyici faktörlerden biri olmuştur. İslami rejimin Batı’ya

olan güvensizliğini pekiştiren bir diğer olay ise, Saddam Hüseyin liderliğinde Irak'ın, İran topraklarını işgal girişimine Batı'nın sessiz kalması ve bazı devletlerce bu işgalin teşvik edilmesi olmuştur. Pehlevi dönemindeki bu işgal girişimleri, Batı destekli askeri darbe, Irak'ın ülke topraklarına saldırısı gibi dış politika “*travmaları*”, monarşi sonrası iktidara gelen teokratik rejim yöneticilerinin karar alma süreçlerinde ve İran İslam Cumhuriyeti dış politika kimliğinin mevcut haline dönüşmesinde güçlü etkiye sahip gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde, Pehlevi Hanedanlığının kurulması, monarşinin, laik, milliyetçi ve “*İslam karşıtı*” politikaları, İran siyasetine etkileri ve İslam Devrimine giden süreç analiz edilerek, ülkenin iç ve dış siyasi durumuna yönelik soruşturma yürütülecektir. Monarşi döneminin politikaları sonucu ortaya çıkan ekonomik, toplumsal ve ideolojik konjonktürün bir yansıması olarak gerçekleşen İslam Devrimi'ne ve devrimi hazırlayan Pehlevi Hanedanlığının sosyo-politik uygulamalarına değinilmesinin nedeni, bu politikaların, devrim sonrası ortaya çıkan teokratik rejimin günümüz İran dış siyasetindeki etkilerinde ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktır. İlgili bölümde ilk olarak, Pehlevi hanedanlığının kuruluş süreci ve Ahmet Rıza Şah'ın devletin merkezileşmesine yönelik reformlarına değinilecektir. Daha sonra İkinci Dünya Savaş'ının başlamasıyla birlikte işgal girişimiyle karşılaşan İran'da, Ahmet Rıza Şah'ın, 21 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Şah yerine tahtından feragat etmesiyle, ülkenin politik, ekonomik ve kültürel değişimleri üzerinde durulacaktır. Musaddık'ın darbe sonucu devrilmesiyle, mutlak iktidarını pekiştiren Muhammed Rıza Şah'ın politikaları sonucu, giderek etkisini ve şiddetini artıran toplumsal muhalefetin unsurlarının analiz edileceği yine bu bölümde, İslam Devrimine giden süreç ve sonrası analiz edilecektir. Son olarak ise, İslam devrimiyle birlikte ortaya çıkan teokratik rejimin ve yöneticilerinin, yukarıda bahsi geçen tüm dış politika “*travmaları*”, güvensizlikleri ve kuşkularıyla birlikte, bölgesel ve küresel ülkelerle geliştirdikleri ilişkiler ağı üzerinde durulacaktır. Böylece İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan yeni teokratik rejimin, dış siyasi tercih ve uygulamalarında, Pehlevi döneminin siyasi, ekonomik ve kültürel politikalarının ne denli etki ve miras bıraktığı sorusu cevaplandırılmış olacaktır.

1.1. Pehlevi Hanedanlığının Kurulması

1905-1907 arasındaki dönem İran tarihinde Meşrutiyet Devrimi olarak nitelendirilir. Bu dönemde, İran siyasi ve toplumsal tarihinde çarpıcı gelişmeler yaşanmasına rağmen, bu gelişmelerin devrimci nitelikte olup olmadığı tartışılmaktadır. Ülkede artan ekonomik ve siyasi taleplere daha fazla direnemeyen Muzaffereddin Şah (1896-1907) iktidarının son yıllarında anayasa taslağını imzalamak zorunda kalmıştır. Muzaferredin Şah öldükten sonra oğlu Muhammed Ali Şah (1907-1909) tahta geçmiş ve böylece yeni Şah'ın, anayasanın ek maddelerini imzalamasıyla İran'da Meşrutiyet ilan edilmiştir. 1907 anayasası, meclise kanun yapma yetkisini vermekte ve üç yapıdan oluşan bir kuvvetler ayrılığını öngörmektedir. Bu yapılardan biri meclis ve senatodan oluşan yasama, diğeri hem şeriat hem de sivil mahkemelerden meydana gelen yargı, üçüncüsü ise şah ve 10 bakandan oluşan yürütmeydi. Meclisten çıkan kanunlar ilk önce senato tarafından onaylanıp, daha sonra imzalanması için Şah'a sunuluyordu. Devlet gelirlerinin toplanması, harcanması ve ticari imtiyazların verilmesi gibi konuların meclis tarafından onaylanması yeni anayasada, zorunlu kılınmıştı. Anayasa'da Şah, Baş Komutan olarak tanımlanmış ve savaş açma yetkisi kendisine verilmişti. İran'ın monarşi tarihinde ilk kez Şah'ın yetkilerinin kısıtlandığı bir döneme girilmişti.¹¹

İran'ın asırlarca devam eden politik kültürü ve yönetim şekli göz önüne alındığında 1907 anayasasının içeriğinde radikal maddelerin bulunduğu görülmektedir. Örneğin, 1907 anayasasının 8. maddesinde "İran halkı medeni kanun önünde eşit haklara sahiptir" ifadesi yer alıyordu. Toplumun etkin güçlerinden olan ulema kesimi, bu maddeye şiddetle karşı çıkmakta ve sadece Müslümanların kendi içlerinde eşit haklara sahip olabileceğini ve bu maddenin İslam'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayacağını iddia etmekteydiler. Anayasa'nın bir diğer tartışmalı maddesi 26. maddeydi. Burada belirtilen "gücün kaynağı halktır" ifadesi, İslami hukukun öne sürdüğü "otoritenin yalnız Tanrı'ya ait olduğu" ilkesi ile çelişiyordu. Anayasa'nın içerisindeki bu ve benzeri maddeler ulema kesimini meşrutiyetçilerle karşı karşıya getirmekteydi. Anayasanın kısmen de olsa özgürlükçü içeriği, diğer Orta Doğu

¹¹ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, Çev. Fethi Aytuna, 2.bs., İstanbul, İnkılap Yayınları, 2016, s.195.

lkelerinde olduğu gibi Belçika Anayasası referans alınarak düzenlenmişti.¹²

Muhammed Ali şah isteksiz ve siyasi-toplumsal baskıyı göz önünde bulundurarak yeni anayasayı onaylamıştı. Yeni şah, meşruti yönetimden hoşlanmıyordu. şah'ın yetkilerinin meclis tarafından elinden alınması ve şah'ın denetlene bilmesi gibi faktörler, Muhammed Ali şah'ın meclise karşı darbe yapmasının önünü açmaktaydı. şah'ın, 23 Haziran 1908 yılında darbe yaparak meclisi kapatmasıyla, ülkenin farklı vilayetlerinde şah'a karşı tepkiler başladı. Darbenin yapıldığı tarihten 16 Temmuz 1909'a kadar devam eden dönem İran tarihinde İstibdad-ı Sagir (Küçük Otokrasi) olarak nitelendirilmektedir. Ülkenin her tarafında gerçekleşen şah karşıtı isyanların boyutu genişleyince Muhammed Ali şah, ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve genç oğlu 11 yaşındaki Ahmet şah (1909-1925), Naib Nasır l Mülk'e bağlı olarak şah ilan edilmiş ve Birinci Dünya Savaşı ncesi ta giymiştir.¹³

Meşrutiyet Devrimi İran siyasi ve toplumsal hayatına yenilikler getirmekle beraber, bu dönemde de standart ve merkezi bir ordu ve maliye sisteminin oluşturulamaması gibi faktörler yüzünden eksik kalmıştı. Ülkenin geleneksel toplumsal ve siyasi düzeninde iyileşmeler sağlanmasına rağmen eski düzen devam etmekteydi. Meşrutiyetle birlikte şehirli kesim arasında ciddi bir hareketlenme yaşanmış ve 1907 anayasasından ve sunduğu imkanlardan faydalanma konusunda toplumsal bilinç oluşmuştu. Ancak, şehirlerin dışında yaşayan İranlıların büyük bir bölümü meşrutiyetle birlikte gelen anayasadan ve sunduğu imkanlardan faydalanmamakla birlikte, bu imkanların farkında bile değildi. Ülkenin geneli itibariyle öngörülen sosyal ve politik değişimlerin gerçekleşmesi için ise uzun bir siyasi süreç gerekmekteydi. Merkezi bir ordu sisteminin kurulamaması, mali sistemin oluşturulamaması, meclisin siyasi süreci yönlendirmedeki yetersizliği gibi idari ve siyasi alandaki başarısızlıkların en önemli nedenleri ise İran'da parçalı bir siyasi otoritenin varlığı ve merkezkaç yapıların etkisinin halen güçlü olması idi.¹⁴

¹² Behrooz Moazami, **İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1796'dan Bugüne**, ev. Bahar Bilgen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 58.

¹³ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.196-197.

¹⁴ Moazami, **İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne**, s.60.

1907 anayasası sık sık ihlal edilen ve amaçladığı siyasi sistemi kuramayan bir anayasaydı. 1907 Meşrutiyet Devrimi, İran’da beklenen siyasi, iktisadi ve toplumsal değişimi etkili bir biçimde gerçekleştiremedi. Tüm bu sürecin olumsuz yanlarına rağmen, İran için meşrutiyetin olumlu yanları da vardı. Erwand Abrahamian, meşrutiyetin İran için olumlu taraflarını dört ana başlık altında değerlendirmiştir.¹⁵

“Birincisi, şehirlerde yaşayan geleneksel politik kesimler ve dini elitler arasında giderek artan bir adil yönetim talebi vardı. Bu talebin temel dayanağı doğrudan ekonomik ve politik adaletsizlikten kaynaklanıyordu. Bu öfke giderek büyümüş ve kuvvetler ayrılığı talebini içinde barındıran, temsil ve siyasi-ekonomik eşitliği telaffuz eden bir meşrutiyet hareketine dönüşmüştü. Böylelikle, büyük şehirlerde yaşayanlar, geleneksel politik ve dini elitler, kırsaldan şehirlere göç etmiş işsiz kitlelerin katılımıyla İran tarihinin en geniş kitle hareketini ortaya çıkmıştı. Ülke geneline ortaya çıkan bu kitle hareketine Kaçar Hanedan mensupları, fazla direnç gösterememiş ve anayasal süreci başlatmışlardı. İkincisi, meşruti yönetimden hoşlanmayan ve meclis faaliyetini engellemek için her türlü girişimde bulunan Muhammed Ali Şah’a rağmen meclis, vergi, mali meseleler ve eğitim konularında önemli çalışmalar yapıp, kanunlar çıkarabilmişti. Meclis çalışmalarının en önemli katkılarından biri de ilerde yasama organı faaliyetini dayandırsa bile yeni hükümetler için örnek oluşturacak kanunlar hazırlamasıydı. Üçüncüsü, anayasada belirtilen “yetkinin halktan kaynaklandığı” fikri İran tarihinin eski toplumsal siyasi düzenine vurulan ağır bir darbeydi. Son olarak, anayasanın 8. maddesinde belirtilen ve herkesin eşit olduğunun vurgulandığı içerik, İran tarihinde yeni bir fikir olmakla beraber, aynı zamanda, bu fikir, ilk kez ülkede temel kimlik sorununu gündeme getiriyor ve “şimdiye kadar din üzerinden belirlenen ve örgütlenen toplum, meşrutiyetle birlikte hangi vasıta ile tanımlanacak ve örgütlenecekti” sorusunun İran’ın siyasi ve toplumsal hayatına girmesini olanak sağlıyordu.

Ortaya çıkan yeni kimlik, İranlı kimliği olmakla beraber, siyasileşmiş bir kimlikti. Meşrutiyet devrimi sonucunda, bu kimlik içerde otokrasiye karşı mücadelede kullanılacak dışardaysa yabancı güçlerin İran’ın toprak bütünlüğüne

¹⁵ Erwand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, 4.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.200.

müdahale etmesi durumunda ülkenin sınırlarını korumakta ve toplumsal konsolidasyonu sağlamakta kullanılacaktı. Nihayetinde, Meşrutiyet Devrimiyle birlikte, siyasileşmiş bir İranlı kimliği yaratılmıştı¹⁶.

Ülkenin bu dönem dış politika görünümüne baktığımızda ise İran için 20.yüzyılın ilk yirmi yılında karşılaşılan en büyük tehdit ve dış sorunun, Rus Çarlığı ile Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Kaçar Hanedanlığının (1796-1925) yönettiği İran üzerinde hakimiyet kurmak için girdiği rekabet olduğu görülmektedir. Bu iki devletin amaçları, Antanta Bloğunun son halkası olan 1907 İngiliz-Rus Antlaşması'nı imzalarken aralarında devam eden Asya'daki rekabeti ve gerilimi azaltmaktı. 1907 anlaşmasıyla, iki büyük güç İran'ı da kapsayan Orta Asya ve Güney Asya'daki nüfuz sahalarını paylaşmıştı. Britanya için İran'ın ifade ettiği anlam Hindistan'ın güvenliği ve İran'ın sahip olduğu güney vilayetlerinde ve Basra Körfezindeki petrol rafineleriydi. Rus Çarlığı için de aynı şekilde kendi güney sınırlarının güvenliği ve İran'ın kuzey vilayetlerindeki petrol rafineleri önem arz etmekteydi. Rusya'nın nüfuz sahası Tahran dahil olmak üzere İran'ın kuzeyini kapsıyordu. Güney İran, Britanya nüfuzuna bırakılmıştı. İkisinin nüfuz sahası arasında geniş bir tarafsız bölge vardı. Her iki devlet rakip nüfuz sahalarına müdahale etmeme kararı almıştı.¹⁷

Birinci Dünya Savaşında İran'ın tarafsız olmasına rağmen, bu tarafsızlık ilkesi Birleşik Krallık ve Rus Çarlığı tarafından ihlal edilmiş ve ülke, kuzeyden ve güneyden nüfuz alanları olarak paylaşılmıştı. Savaşın galipleri arasında yer alan Birleşik Krallık, Birinci Dünya Savaşında petrolün ülkenin askeri ve ekonomik hayatı üzerindeki önemini görmüştü. Savaş sonrası siyasi güç ve üstünlüğünden yararlanmaya çalışan Birleşik Krallık, 1919'da İran'a bir İngiliz-İran mutabakatı ile bilinen bir anlaşma önermişti. Bu anlaşma İran'ı, İngiltere'nin himayesindeki bir sömürge statüsüne indiriyordu. Anlaşmanın içeriği ise, ülkeyi İran'a atanan İngiliz danışmanları vasıtasıyla merkezileştirmek, yine İngiliz danışmanlarının önderliğinde ve İngiliz silahlarıyla donatılmış modern bir ordu kurmak, ülkenin altyapısını geliştirmek, mali disiplin sağlamak ve en önemlisi İran'ın petrol rezervlerinden

¹⁶ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.201-202.

¹⁷ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 20.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s.47.

faydalanmayı kapsıyordu. Anlaşmanın imzalanması durumunda İran fiilen Birleşik Krallık gözetiminde bir himaye ve sömürge devletine dönüşecekti. Milliyetçilerin, ülkenin geleneksel siyasi ve dini elitlerin çok büyük tepki göstermesi ve bu tepkilerin iyice tırmanması sonucu, İngiliz-İran Mutabakatı anlaşmasının imzalanması İran Meclisi tarafından reddedilmişti.¹⁸

İran'ın savaş öncesi ve sonrası yaşadığı bu dış tehditlerin yanı sıra, iç tehditler de ülkeyi parçalanmanın eşiğine getirmişti. Ülkenin kuzeybatı vilayeti Azerbaycan'da Hiyabani'nin ve Kürdistan'da Simko'nun liderliğinde ayrılıkçı ayaklanmalar başlamıştı. Ülke, siyasi ve toplumsal olarak kaosun ve bölünmenin eşiğindeydi. Bu ayaklanmalar, Kazak Tugayı¹⁹ Komutanı Rıza Han tarafından bastırılmış ve Rıza Han ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik iç tehdidi bertaraf ederek milliyetçilerin desteğini kazanmıştı. 1921 yılı, adeta İran'ın için hem siyasi, hem toplumsal hem de ekonomik olarak yeni bir başlangıç noktasıydı. Yükselen tepkiler nedeniyle meclis Birleşik Krallık hükümeti tarafından ülkeyi sömürge statüsüne indirecek 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nı onaylamayı reddetmiş, bunu imzalayan yönetim, ihanet ve İngilizlerin oyuncağı olmakla suçlanmıştı. Ülkede bu kaos süreci devam ederken, 1921 yılının Şubat ayında, Rıza Han komutasındaki 2500 Kazak askeri, yaptığı darbe ile Kaçarların dönemini fiilen sona erdirmiş oluyordu. Ülkenin savaş bakanı ve başbakanı Rıza Han'ın 1925 yılında meclis tarafından şah seçilmesi ve 1926'da taç giymesıyla birlikte, Kaçar Hanedanlığı tarih sahnesinden siliniyor ve 1979 yılına kadar devam edecek olan Pehlevi Hanedanlığının yönetimi İran'da başlamış oluyordu.²⁰

1.1.1.Ahmet Rıza Şah'ın İktidarı (1926-1941)

Rıza Şah, Kaçar Hanedanlığının (1796-1925) son yıllarında, özellikle de Meşrutiyet Devrimi ile birlikte ülkede ortaya çıkan iki önemli değişikliğin sonucunda

¹⁸ A.e., s.190-191.

¹⁹ Kazak Tugayı, 1879 yılında Nasreddin Şah'ın (1848-1896) tahtını korumakla beraber Rus çıkarlarının İran topraklarında korunmasını sağlamak amacıyla kurulmuştu. 1917 yılındaki Rus Devrimine kadar Tugay'ın komutanları Rus Çarlığı tarafından belirleniyordu. Tugay'ın askerlerinin maaşını Kaçar Hanedanlığı ödüyordu ,ancak birliğin mali meseleler dahil iç kontrolü Rusların elindeydi. 1921 yılında birliğin 300 subayı ve 7000 askeri bulunuyordu. Stephanie Cronin, **The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran: 1910-1926**, London, Tauris Academic Studies, 1997, s. 86-87.

²⁰ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.198.

iktidara gelmişti. Bunlardan birincisi, Nasreddin Şah'ın (1848-1896) iktidarının son yıllarında Rus Çarlığının desteği ile Kazak Tugayı'nın kurulması, ikincisi ise Meşrutiyet Devrimi ile birlikte küçük bir milliyetçi grubun ortaya çıkmasıydı. Bu milliyetçi grubun amacı ülkeyi dönüştürüp güçlendirmektir. Milliyetçiler, İran'ın değişimine yönelik bu amaçlarının önünde yabancı egemenliğini ve ulema gibi geleneksel grupların varlığını büyük bir engel olarak görmekteydiler. Rıza Şah, 1921 yılında silahlı kuvvetlerin başkomutanı ve savaş bakanı, 1923'de başbakan olarak göreve geldi. Nihayet, 1925 yılında şah seçilmesi ve 1926 yılında taç giymesiyle birlikte milliyetçi, merkezîyetçi ve modernleşmeci politikalarına hız vererek İran ulus devletinin inşa sürecine başlamış oldu. Rıza Şah'ın taç giymesiyle birlikte, denetimindeki asker sayısı 40.000 kadardı.²¹

Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler İran'ın merkezi hükümetini daha da zayıflatmış ve ülkenin egemenliğinin tehlikeli boyutlara ulaşmasına neden olmuştu. Kaçar Hanedanlığının son hükümdarı Ahmet Şah tahtında oturmasına rağmen, ülkenin otoritesinin güney kısmı İngiltere'nin, kuzey kısmı ise Rus Çarlığının denetiminde idi. 1917 yılındaki Bolşevik devriminin ardından Ruslar, ülkenin kuzey kısmından çekilseler de İngiltere'nin ülkenin siyasi, ekonomik ve askeri alanlarında giderek güçlenen bir denetimi söz konusuydu. Merkezi hükümetin otoritesinin zayıflığı ve yabancı denetiminin ülke yönetiminde güçlü olması, İran coğrafyasında aşiretçiliğin güçlenmesine ve kırsal bölgelerin merkezi yönetimden kopmalarına neden olmaktaydı. Rusların ülke topraklarından çekilmesiyle birlikte İngiltere ülkede tek hakim güce dönüşmüştü. Merkezi hükümet, İngiltere desteğiyle varlığını sürdürmekteydi. İngiltere, ülkenin siyasi, ekonomik ve askeri yönden dağınık durumundan faydalanarak idari ve askeri danışmanları aracılığıyla etkisini daha da artırmaya çalışıyordu. Merkezi hükümetin etkisiz görünümü ve İngiliz yanlısı tutumu büyük kentler başta olmakla ülkenin bir çok vilayetlerinde şah karşıtı gösterilerin yapılmasını beraberinde getirdi. Ülkenin karşılaştığı bu kaos durumu Rıza Şah'ın tarih sahnesine çıkmasıyla son bulacaktı.²²

²¹ A.e.,s.201.

²² William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008, s.

Rıza Şah, ülkenin neredeyse bütün bölgelerinde görev yaptığı için ülkenin bütün halklarını, aşiretlerini ve toplumsal, siyasi-ekonomik yapısını iyi biliyordu. İran'ın parçalanma ihtimalinden endişe duyuyordu. 1921 yılındaki Azerbaycan ve Kürdistan vilayetlerindeki ayaklanmalar endişelerinde haklı olduğunu göstermişti. Bu isyanları bastırmasındaki başarısı ve yabancı egemenliğine karşı duyarlılığı, Şah'ın milliyetçiliğini ve devletin gücünü merkezileştirme kararlılığını artırmıştı. Rıza Şah, kendi iktidarını sağlamlaştırmaya öncelik vermekteydi. Orduyu genişletmek için jandarmayı da silahlı kuvvetlerin bünyesine dahil etmiş ve orduya yönelik modernleştirme reformlarının gerekli olduğunu daha en baştan görmüştü. Ancak bu değişim ve reformları sağlamak için maddi kaynağa ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle de ayrılıkçı hareketleri bastırmadaki başarısı sayesinde ihtiyaç duyduğu milliyetçi desteği kazanmıştı. Orduyu genişletmek için Rıza Şah'ın bu desteğe ihtiyacı vardı. Şah'ın, askeri ve idari reformları sayesinde giderek güçlenen ve aynı zamanda modernleşen ordusu Şah'a iktidarını sağlamlaştırma ve ardından İran'ın dağınık siyasi ve idari yapısının merkezileştirilmesi için imkan sağlamıştı. Bu imkan ve güç sayesinde, yeni bir devlet inşa edilme süreci başlamış oldu.²³

Rıza Şah, taç giydikten sonra kendi iktidarını sağlamlaştırmak için faaliyetlerini hızlandırdı. Devletin ordu ve mali kurumlar başta olmakla Batılılaşmasına ve modernleşmesine yönelik kapsamlı iktisadi, hukuki ve kültürel reform süreci başlattı.

Ekonomik reformlar kapsamında ilk adım 1928'de Bank-ı Milli adıyla bir bankın kurulmasıyla atılmış oldu. Bank-ı Milli ülkede kurulan ilk ulusal bank özelliğini taşımaktaydı. Bundan başka ulaşım yollarının iyileştirilmesine yönelik faaliyetlere başlandı. İran'ın geniş bir bölümünü kapsayacak demiryolu anlaşması imzalanarak inşaat aşamasına geçildi. Ülkenin kötü durumda olan karayolları ağı genişletildi. Sanayileşmenin teşvikine yönelik bir takım maddi destekli adımlar atıldı. 1928'de Avrupalı tüccar ve imalatçılara hukuki ve iktisadi imkanlar sağlayan kapitülasyonlar kaldırıldı. Avrupa tarzı bir ticaret kanunu yürürlüğe girerken, Almanya ve Rusya ile yeni ticari antlaşmalar imzalandı. Ticaret ve sanayi tekelleri

²³ Mehran Kamrava, **The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy**, Westport, Praeger Publisher, 1992 , s.98-99.

kuruldu. Kaçar Hanedanlığının son yıllarında ülkenin mali sisteminin merkezileşmesine yönelik adımlarından biri olarak Amerikalı Arthur Millspaugh²⁴ mali danışman olarak ülkede göreve başlamıştı. Rıza Şah bir süre kendisiyle çalışmakla birlikte 1927 yılında Millspaugh'u görevden aldı. Şah ülkede her alanda tek karar sahibinin kendisi olması gerektiği yönünde bir düşünceye sahipti. Rıza Şah, İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nden (APOC)²⁵ petrol rafineleriyle ilgili imtiyaz anlaşmasını gözden geçirmesini talep etti. Şirket bu isteği reddedince şirketin sahip olduğu imtiyaz, 1932'de iptal edildi. Şah, bu adımla, hem ekonomik hem milli egemenlikle ilgili konularda arkasındaki milliyetçi desteğe dayanarak imtiyaz sahibi petrol şirketlerine meydan okumaktaydı. Şah, tasarladığı reformları gerçekleştirmek için maddi olarak ilave kaynağa ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Britanya hükümetinin APOC karından İran'a oranla açık ara fazla gelir elde etmesi Şah'a göre İran'ı küçük düşürüyordu. Ayrıca, APOC, bünyesinde yüksek mevkili makamlara İranlıları hiçbir şekilde yakın bırakmayarak, açık bir ayrımcılık uyguluyordu. Şah ile APOC arasındaki bu çatışma süreci 1933 yılında yeni bir imtiyaz anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. İran devletinin karı yüzde 16'dan yüzde 20'ye çıkarılsa da, imtiyaz anlaşmasının bitiş tarihi 1961'den 1993'e kadar uzatıldı. Ayrıca, APOC

²⁴ Arthur Chester Millspaugh, ABD Dış İşleri Bakanlığının Ticaret Bürosunda mali danışman olarak görev yapmıştır. 1922-1927 yıllarında, Rıza Şah tarafından ülkenin mali yapısını düzenlemek amacıyla İran'ın Maliye Bakanlığında danışman olarak göreve atanmıştır. İran'da İkinci görev süresini ise İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1942-1945'de arasında) yapmıştır. Uyguladığı disiplinli mali programlarla İran ekonomisinin toparlanmasına ve gelişimine katkı sağlamıştır. Jahangir Amuzeger, **The Dynamics of the Iranian Revolution : The Pahlavis' Triumph and Tragedy** , New York, State University of New York Press, 1991 , s. 66.

²⁵ Britanya'nın İran topraklarında petrol macerası 1850'lere kadar uzanmaktadır. 1901 yılında İrlandalı bir ailenin çocuğu olan William Knox D'Arcy adında bir Britanyalı Kaçar Hanı Muzaffereddin Şah'ın onayıyla İran'da petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde ediyor. D'Arcy'nin uzun süren petrol aramaları 1908 yılında sonuç veriyor. Mescid-i Suleyman adlanan bölgede kaliteli ve zengin petrol yatakları bulunuyor. 1909 yılında D'Arcy ve ortağı Burma Oil Company arasında bir anlaşma imzalanarak 2 milyon sterlin sermayeli Anglo-Persian Oil Company (APOC) şirketi kuruluyor. Şirketin İran'a yaptığı ödeme ise karın sadece %16'ı idi. Bu kar oranı daha sonra Pehlevi Hanedanlığı ile şirket arasında ciddi krizlere sebep olacaktı. Şirket, Birinci Dünya Savaşından sonra hızlı bir büyüme gerçekleştirdi. Anglo-Iranian Oil Company, Britanya hükümeti açısından hayati öneme sahipti. Şirket, dünyanın en büyük petrol rafinesine sahip olmakla beraber aynı zamanda, dünyanın en büyük ikinci ham petrol ihracatçısı ve üçüncü en büyük petrol rezervlerini elinde bulunduran bir kurumdu. Britanya hazinesine yaptığı katkı ise vergi olarak yıllık 24 milyon sterlindi. Şirket, sadece 94 milyon sterlin Britanya hazinesine döviz olarak katkı yapmaktaydı. AIOC, dünya genelindeki karının %75-i İran'dan elde ediyordu. Burdan elde edilen bu büyük kar farklı İraq, Kuveyt ve Endonezya gibi farklı ülkelerdeki petrol aramalarına yatırılıyordu. Nikki R.Keddie, " Oil, Economic Policy and Social Conflict in Iran ", **Race and Class**, Cilt:21, No: 1, 1979, s.16-17.

daha fazla İranlıyı eğitmeyi ve uzmanlaştırmayı kabul etti. Şah'ın Britanya petrol şirketiyle girdiği bu pazarlık süreci, Britanya hükümetinin bir kez daha ülkenin en önemli ekonomik kaynağının kontrolünü tamamen elinde tutmasıyla sonuçlanmıştı. Britanya'nın İran'daki petrol egemenliği daha uzun yıllar devam edecekti. Rıza Şah, bütün bu iktisadi politikalarla ülke ekonomisini güçlendirip milli egemenliği tesis etmeyi amaçlıyordu.²⁶

Batı tarzı modern bir eğitim sistemi kurmak, Rıza Şah'ın öncelikli hedefleri arasındaydı. İlk okuldan üniversiteye kadar eğitim politikaları Fransız modeli örnek alınarak uygulanmaya başlandı. Milliyetçilik ve laiklik temelli bir eğitim sistemi benimsendi. Bu sistem, devlete ve özellikle de şaha bağlılığı esas alıyordu. Şehir merkezlerinde yapılan eğitim reformlarıyla erkek nüfuz içinde okuma yazma oranlarında artış sağlanmıştı. Ancak bu reformların, kırsal bölgelerde veya elit çevreler dışında, özellikle de kadınlar arasında etkisi sınırlı düzeydeydi. 1933 yılında Fars dili akademisi kuruldu. Ülke genelinde aynı müfredat takip ediliyor ve aynı ders kitapları okutuluyordu. Eğitim dili olarak Farsça kullanılarak eğitim birliği öne çıkarılmaya başlanmıştı. Dinsel azınlıkların açtığı okulların yanı sıra misyonerlerin okulları da devletleştirilmişti. Bütün yayınlarda Arapça kelimeler yerine Farsça karşılıkları kullanılmaya başlanılmıştı. Şah, 1935 yılında yayınladığı genelgeyle, ülke adının diplomatik yazışmalarda Persiya yerine İran olarak kullanılmasını resmileştirdi²⁷. Ülkede arkeolojik kazılar başlatılırken, yeni inşa edilen devlet binalarında ülkenin antik geçmişine ait desenler yer alıyor ve böylece, İran'ın İslamiyet öncesi antik geçmişine vurgu yapılıyordu.²⁸

Batılılaşma çabalarının en yoğun biçimde görüldüğü alanlardan biri de

²⁶ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.210-211.

²⁷ Persiya kelimesi, Pars veya Eski Farsçadaki Parsua, yani bugünkü Fars eyaletinden gelir. İran olarak bildiğimiz geniş topraklar için Persiya kelimesinin kullanılması Batı Coğrafyasında Yunanlılar tarafından yaygınlaştırılmıştır. "İran" tanımlaması Yunan tarihçi Erasthenes (MÖ 276- MÖ 194) tarafından ilk defa kullanılmış ve eski Farsçadaki ariya (Ari) kelimesine dayanmaktadır. Bununla beraber Sasani İmparatorluğunda toprakların merkezi kısmı "İranşehr" ve ya " İranzemin" diye isimlendiriliyordu. İran kelimesinin kullanılması Sasanilerin bu nitelendirmelerine dayanmaktadır. Kelimenin "İran" olarak resmi ve diplomatik yazışma dili olarak kullanılması ise Rıza Şah'ın 1935 yılındaki fermanına dayanmaktadır. Bu tarihten itibaren Persiya ifadesi işlevini yitirmeye başlamıştır. Garthwaite, **İran Tarihi**, s.1-2.

²⁸ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.112.

hukukun laikleşmesine yönelik atılan adımlar ve gerçekleşen kültür reformlarıydı. Bütün erkeklerin Avrupa kıyafetleri giymesi zorunlu hale getirildi. Bununla beraber, kadınların halka açık yerlerde peçe takması yasaklandı. Bu radikal adım, Rıza Şah'ı ulema kesimiyle karşı karşıya getirdi. Rıza Şah'ın iktidarının ilk yıllarında yönetim şekli olarak cumhuriyet rejimi kurulması konusunda ciddi düşünceleri vardı. Bu düşünceden geri adım atmasının en önemli nedeni, ulemadan gelen baskılardı. 1930'ların ortasına gelindiğinde ise, iktidarına meydan okuyacak kimse kalmadığından, ulemanın kıyafet konusundaki tepkilerini etkisiz hale getirmeyi başarmıştı. Rıza Şah aynı zamanda, ulemanın din tekeli üzerindeki nüfuzunu etkin bir şekilde kullanıyordu. Eğitim Bakanlığı, devlet okullarında din derslerini zorunlu yaptığı gibi, bu derslerin içeriğini de denetliyor, iktidarı açısından kuşku uyandıracak fikirleri yasaklıyordu. Rıza Şah'ın amacı, dinin etkisini tamamıyla yok etmek değildi. Sadece, laik düşünceyi öne çıkararak, İslam propagandasını devletin gözetimi altında tutmak amaçlanmaktaydı. Rıza Şah, medreselere para yardımı yapma, yaşlı müçtehitlere saygı gösterme ve hacca, hatta Şiiilerin kutsal mekanları sayılan Necef ve Kerbela'ya gitme geleneklerini sürdürerek dini otorite ile bağlarını devam ettiriyordu. Askeri darbeyle yönetimi ele geçirdiği yıl olan 1921 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kalan 80'e yakın din adamının ülkeye dönmesine izin vermişti. Bütün bu değişimler, devletin etkisini artırdı ve böylece devletin nüfuzu ilk kez toplumun her katmanına yayılmış oldu. Devlet kırsal bölgeler dahil olmakla ekonomik, siyasi ve kültürel etkisini ülkenin genelinde giderek artırıyor. Artık, Rıza Şah'ın yönetiminde devletin gücü, her alanda fazlasıyla etkisini gösteriyordu.²⁹

Kaçar Hanedanlığı döneminde hanedanlık yöneticilerinin merkezi bir ordu kurma girişimleri sonuç vermemişti. Hanedanlığın bu girişimleri başarısız olmuştu. Kaçar Hanedanlığı döneminde ordunun şekli ve büyüklüğü konusunda kısmi ilerlemeler sağlansa da ordunun merkezileşmesi sağlanamamıştı. Ordunun ana gövdesi büyük oranda aşiret güçlerinden oluşan düzensiz süvarilerden, yarı-düzenli piyade, süvari ve topçu sınıflarından oluşmaktaydı. Meşrutiyet Devrimi ile birlikte ülkenin iki askeri örgütü ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri polis teşkilatı, diğeri ise

²⁹ A.e.,s.113.

jandarma idi. Polis teşkilatının başında Yeprom Davidian (Yeprem Han)³⁰ isimli bir Ermeni vardı. Yeprom, Muhammed Ali Şah'ın 1909 yılında devrilmesinde ve Meşrutiyet Devriminin savunulmasında önemli bir rol oynamıştı. Bir diğer askeri örgüt jandarma idi. Jandarma 1911 yılında oluşturulmuştu. Jandarma, içişleri bakanlığına bağlıydı ve amacı ülkenin kırsal bölgesinde merkezi hükümetin denetimini sağlamaktı. İran'ın sahip olduğu en geniş askeri yapılanmaydı. 1921 yılında jandarma 360 subaya, 358 askeri öğrenciye ve 9270 farklı rütbelerden oluşan personele sahipti. Rıza Şah, merkezi bir orduyu bu iki kurumun temelleri üzerine inşa etmeyi planlıyordu.³¹

Merkezi bir ordu ve bürokrasinin öneminin farkında olan Rıza Şah, ordu ve bürokrasiyle birlikte devleti iki ana dayanak üstüne inşa etti. Onun saltanatı boyunca ordu on kat, bürokrasiye on yedi kat büyüdü. 1941 yılına gelindiğinde ordunun sayısı 127.000'e ulaşmıştı. Bu sayı 1921 yılında 22.000'i geçmiyordu. Silahlı kuvvetler büyümeye devam ediyordu. 1925'te askerlik hizmetinin zorunlu kılınmasıyla birlikte bu büyüme daha da hız kazandı. Ülkenin sahip olduğu süvari ordusu ve aşiret güçleri zırhlı araçlara, ağır toplara, uçaklara ve donanmalara sahip profesyonel bir orduya dönüştüler. Zorunlu askerlikle birlikte İran'da ilk kez nüfuz cüzdanı verilme uygulaması başlamış ve soyadı almak artık zorunlu bir uygulama olmuştu. Zorunlu askerlik yasasıyla birlikte ülkenin zırhlı tugaylarından, hava kuvvetlerinden ve donanmasından oluşan 100 bin kişilik bir düzenli ordu oluşturuldu. Rıza Şah'ın, subayları kendi tarafına çekmesinde asker kökenli olmasının önemli bir payı vardı. Subaylara yönelik yüksek maaş, onlar için oluşturulan lüks kulüpler ve düşük fiyatlara arsa alabilme imkanları ordunun Rıza Şah'ı desteklemesini beraberinde getirmişti.³²

Merkezi bir ordunun kurulması için devletin önemli bir gelir kaynağına sahip

³⁰ Yeprom Davidian veya Yeprem Han (1868-1912) bugünkü Azerbaycan'ın Gence vilayetinde bir Ermeni ailesinde dünyaya gelmiştir. Genç yaşlarından itibaren Ermeni milliyetçi gruplara katılmış ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin devlet kurma mücadelesine destek vermiştir. Yeprom Han, Rus-Osmanlı sınırındaki faaliyetlerinden dolayı tutuklanmış ve Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Kısa bir sonra oradan kaçmış ve İran'da Meşrutiyet Devrimi sırasında ve sonrasında ülkede yaşayan Ermenilerin haklarını savunmuş ve Devrim sürecinde etkin rol oynamıştır. İkinci meclis seçimlerinin ardından Tahran'ın Baş Polis Şefi görevini yapmıştır. **A.e.**,s.70-71.

³¹ Cronin, **The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran 1910-1926**, s.95.

³² Abrahamian, **Modern İran Tarihi**,s.119-120.

olması gerekiyordu. Bürokrasi ve ordudaki bu muazzam değişim ve dönüşüm dört ana kaynaktan gelen gelirle gerçekleşiyordu: petrol rafinelerinin kira gelirleri, vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan paralar, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan vergiler. Bu gelir kaynaklarının en önemlisi petrolden gelen gelirlerdi. Devletin petrol gelirleri ciddi bir artış göstermişti. Ham petroldeki üretim Rıza Şah iktidara geldiğinde 1.743557 tondur. Bu rakam 1941 yılına gelindiğinde tahmini 5 kat artış göstererek 8.167.286 tona yükselmişti. Devletin elde ettiği gelir 2 milyon pounddan 40 milyon pounda çıkmıştı.³³

Rıza Şah, tipik bir doğulu hükümdar olmasının yanı sıra İran'ı Batılılaştırmaya ve merkezileştirmeye yönelik ciddi adımlar atan reformcu bir kişiliğe sahipti. Ülkenin güçlü aşiret yapısını değiştirmeye yönelik girişimlerinde orduyu çok aktif bir şekilde kullandı. Aşiret bölgelerinde askeri garnizonlar kurmak, aşiretlerin ellerinden silahlarını ve topraklarını almak, aşiretlerin geleneksel göç alışkanlıklarını kısıtlamak gibi önlemlerle devletin merkezi kontrolünü ciddi oranda güçlendirdi.³⁴

Rıza Şah, ülkenin adalet ve eğitim alanlarına yönelik laik politikalar uygulamaya başladı. 1928 yılında Fransa modeli örnek alınarak medeni hukuka geçildi. Devlet mahkemelerinde ulemanın yerine yargıçlar görev yapmaya başladı. 1936 yılında kabul edilen bir yasayla mahkemelerde görev alacak olan yargıçların ya Tahran üniversitesinden mezun olmaları ya da yabancı bir okulda en az 3 yıl eğitim almaları koşulu zorunlu kılındı. Böylece ulema ülkede kurulmaya başlayan yeni adli sistemin tamamen dışına itilmiş oldu. 1932 yılında kabul edilen bir başka yasayla ulemanın yerel hukuki resmi belgeleri arşivleme hakkı elinden alındı. 1939 yılında devletin bütün vakıf arazilerine el koyma girişimi ulemanın konumuna ciddi darbe indirdi. Ancak büyük bir güç kaybetmesiyle birlikte, ulemanın tamamen etkisinin yıkılmış olduğunu söylemek halen mümkün değildi.³⁵

Rıza Şah saltanatı boyunca ekonomik, siyasi ve kültürel etkisi her alanda

³³ Moazami, **İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne**, s.52.

³⁴ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.211.

³⁵ **A.e.**, s.211-212.

hissedilen bir devlet inşa etmesine rağmen kendisine yönelik politik ve sosyal bir taban oluşturamadı. Aşiret liderlerinin, ulema ve büyük toprak sahiplerinin yanı sıra liberallerin ve solcuların onun iktidarı merkezileştirip kişiselleştirmesine, politikalarına ve reformlarına karşı çıkması şaşırtıcı değildir. Çünkü iktidarının temelini sağlamlaştırdıktan sonra Kaçarların davranış ve politikalarını benimsemesi ve giderek toplumun farklı kesimlerine karşı uygulamalarını radikallemesi bu kesimlerle Rıza Şah arasındaki bağı gittikçe koparıyordu. Rıza Şah, devlete ait toprakları ele geçirerek, büyük bir toprak sahibi olmuş ve Kaçar Hanedanlığından kalma gelenekçi toprak ağası gibi değerleri benimsemişti. Var olan ve ülkenin gelir kaynakları arasında yer alan vergi politikaları toprak ağalarından yanaydı ve vergilerin yükü son derece ezici biçimde köylülerin ve şehirli kitlelerin sırtına binmişti.³⁶

Meclis seçimlerinin düzenli yapılmasına rağmen, Rıza Şah seçimlere istediği gibi müdahale ediyordu. Rıza Şah, siyasal sistemi istediği gibi kontrol edebiliyordu ve ayrıca meclisten istediği yasaların çıkarılmasını sağlayabiliyordu. Muhalefete yönelik sert bir tutum izliyor ve karşıt görüşlü siyasi partilerin kapatılması yönünde adımlar atıyordu. Uygulanan sansür, işçi sendikaların kapatılması, kendisinin hoşlanmadığı üst düzey subayların tutuklanması ve öldürülmesi gibi uygulamalar Rıza Şah'ın otokrat yönetiminin tipik özellikleriydi.³⁷

Rıza Şah'ın iktidarı dönemi, “siyah diktatörlük” dönemi olarak nitelendirilmiştir. Modern hapishanelerin kurulması, sistematik olarak siyasi baskıların ve işkencelerin yaygınlaşması, polis teşkilatının modernleştirilmesi gibi uygulamalar, Rıza Şah döneminin bu şekilde adlandırılmasına sebep olmuştur. Altıncı meclisin 1928 yılında sonlandırılmasından sonra Rıza Şah, siyasi kısımlarının yelpazesini daha da genişletti. Meşrutiyetçiler, muhalif toprak ağaları, aşiret liderleri ve bürokratlar bu kısımin kurbanları oldu. Aşiret liderlerinin tasfiyesiyle birlikte aşiretlerin askeri güç olma özelliği tamamen yok olmuş oldu.³⁸

³⁶ Kamrava, *The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy*, s.78-79.

³⁷ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s. 210.

³⁸ Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne*, s.87.

Rıza Şah'ın iktidarı boyunca elde ettiği başarılarını değerlendirmek gerekirse: ilk olarak İran'ın politik kültürünün dönüştürülmesine yönelik önemli siyasi adımlar atıldı; ikincisi, yeni ulus devlet, tarihi sınırlarına neredeyse yakın bir biçimde yeniden kuruldu; üçüncüsü, Batılılaşma politikaları kapsamında ekonomi ve hukuk alanında önemli reformlar gerçekleştirildi.³⁹

Rıza Şah, aşırı derecede milliyetçi biri kişilik olmasının yanı sıra, başında olduğu monarşinin tüm askeri ve siyasi gücünü, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen bir hükümdardı. Oğlu lehine tahttan çekilmeyi kabul ettiğinde, bankalarda 3 milyon sterline yakın bir parası ve 1.2 milyon hektara yakın toprakları Şah'ın bilinen kişisel servetleri arasındaydı. Halkın nezdindeki görünümü, kendi çıkarını gözetken ve kişisel servetlerini genişletmeyi amaçlayan “Şah imajı” görünümündeydi. Tahttan indirilmesi bu sebepten halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Rıza Şah iktidarını ordu ve monarşi kurumları aracılığıyla zor kullanarak sürdürüyordu. Nihai hedefi kendi iktidarını daha da sağlamlaştırmak ve kendisinden sonra oğlunun tahta çıkmasını sağlayarak monarşinin devamını temin etmekteydi.⁴⁰

İki savaş arası dönemde (1918-1939) İran'ın dış politika konumu ve pozisyonu oldukça sıkıntılı geçmiştir. Rıza Şah'ın tahta geçmesinin ardından İngiltere'nin İran dış politikası üzerindeki etkisi devam etmiştir. Şah'ın başta Türkiye olmak üzere, komşu ülkelerle iyi ilişkiler geliştirme politikasını, İngiltere ile beraber 1930'lu yıllardan itibaren artan Sovyet tehdit ve baskılarına karşı farklı dış politika arayışlarına örnek olarak gösterebiliriz. 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'ı işgal girişimi, İran'ın komşu ülkelerle yakınlaşmasını daha da hızlandırmıştı. 1937 yılında , Tahran'ın Sadabat Sarayında İran, Türkiye, Afganistan ve Irak'ın katılımıyla Sadabat Paktı imzalanmış ve Pakt, ülkeler arasında sınırların net tanımını, yabancı ülkelerin müdahalesine karşı tarafsızlık ve anlaşmazlıkların diplomatik müzakereler yolu ile çözülmesini öngörmekteydi.⁴¹

³⁹ Nikki R.Kedie, **Modern Iran, Roots and Results of Revolution**, Connecticut, Yale University Press, 2006, s.65.

⁴⁰ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.215-216.

⁴¹ **A.e.**, s.85.

İran'ın güney topraklarında Britanya tehdidi, kuzeyinde ise Sovyet baskısı, yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı öncesi Rıza Şahı Hitler Almanya'sı ile kısmen yakınlaştırmıştı. Bu yakınlaşmanın temel sebebi yaklaşmakta olan savaşta İngiltere ve Sovyet tehdidine karşı Şah'ın Almanya'yı bir denge unsuru olarak görmesiydi. Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesiyle birlikte İran ve Almanya ilişkileri gelişmiş ve 1938 yılında İran'ın ana ticaret ortağı Sovyetler Birliği yerine Almanya olmuştu. Şah'ın militarist İran kraliyet milliyetçiliği politikaları ile Hitler'in Alman ırkçı politikaları arasında kısmi benzerlikler bulunmasına rağmen, Rıza Şah'a yönelik İngiltere ve Sovyetler tarafından “Şah'ın Nazizm ile organik bir ilişkisinin olduğu” yönündeki eleştirilerin bu anlamda tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek mümkün değildir.⁴²

1939 yılında Alman kuvvetlerinin Polonya'ya saldırmasının ardından Rıza Şah'ın ülkesi tarafsızlığını ilan etmişti. 1941 yılında Almanya'nın Sovyet topraklarına saldırmasıyla birlikte, İngiltere ve SSCB, Rıza Şah'tan İran'da çalışan Almanların sınır dışı edilmesini talep etmiş ve aksi takdirde Tahran'ı işgal etmekle tehdit etmişlerdi. Bu tehdidin ardından, iki ülke İran'ın stratejik konumu, petrol yataklarının kontrolü ve Sovyetlere gerekli ikmal yolunun güvenliği açısından ülkeyi kuzey ve güneyden işgal ettiler ve 1943 ABD de bu işgale katıldı. Böylelikle, Müttefik Devletleri Rıza Şah'ı tahtından feragat etmeye zorladılar. Rıza Şah iki ülkenin baskılarına daha fazla direnemedi ve 1941 yılında tahtını 21 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza'ya bırakarak ülkeyi terk etti. Şah önce Mauritius'a ardından Johannesburg'a sürgüne gitti ve 1944 yılında burada hayatını kaybetti.⁴³

1.1.2. Muhammed Rıza Şah'ın İktidarı (1941-1979)

Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesi kritik meseleleri ülke gündemine getirmişti. Ülkenin toprak bütünlüğü, milli egemenlik, İran kimliği ve Batılılaşma gibi meseleler bu gündemlerden sadece bazılarıydı. Ülkenin 1941 yılında kuzeyden SSCB, güneyden İngiltere tarafından işgali ve 1943 yılında ABD'nin de bu işgale katılmasıyla birlikte, ülke, savaşın yol açtığı kıtlık ve yüksek enflasyon yüzünden

⁴² A.e., s.86.

⁴³ A.e.,s.113.

zor günler geçiriyordu. İşgal kuvvetlerinin ülkenin egemenliğini tanımak ve devletin yönetim sürecine karışmamaya yönelik verdiği sözler kısa bir süre sonra anlamını yitirmeye başlamıştı. İşgal kuvvetleri kısa bir süre sonra devletin iç ve dış politikasına müdahale girişimlerini hızlandırmaya başlamıştılar. 1927 yılında Rıza Şah tarafından görevden alınan Amerikalı mali danışman Millspaugh, tekrar mali meselelerde danışman olarak atanmıştı.⁴⁴

Rıza Şah'ın 21 yaşındaki oğlu Veliaht Prens Muhammed Rıza, babasının yerine tahta geçmişti. Yeni Şah'ın tecrübesizliği İran meclisinin konumunun güçlenmesine olanak sağladı. Şah, 1953 yılına kadar bir nevi meşruti bir hükümdar olarak görev yapmak zorunda kaldı. Şah'ın ülke genelindeki pozisyonu onursal ve sembolik bir konum görünümündeydi. Müttefik Devletler, savaş bittikten altı ay sonra ülkeyi terk etmeyi vaat etmiştiler. Yeni Şah açısından en önemli gelişmelerden biri, Müttefik Devletlerin, ülkenin silahlı kuvvetlerde asker sayısını 80.000, jandarma sayısını ise 24.000 ile sınırlı tutmasıydı. Muhammed Rıza Şah, silahlı kuvvetlerin denetimini elinde tutmanın karşılığında Müttefik Devletlerle tam işbirliği yapmayı kabul etmişti. Böylece yeni Şah'ın ordu, bürokrasi ve saray aracılığıyla devlet yönetimine tam egemen olduğu dönem sona ermişti. Bu süre 13 yıl devam edecekti (1941-1953). Bu dönem içerisinde Şah, iktidarını kabine, meclis, kentlerdeki kitleler ile paylaşmak zorunda kalacaktı. İran tarihinde bir daha görülmeyecek şekilde politik özgürlük söz konusuydu. Bu ara dönem, 1953 yılında Amerikalılarla İngilizlerin birlikte gerçekleştiği bir darbeyle sona erecekti.⁴⁵

1.1.2.1. Ara Dönem (1941-1953)

Rıza Şah'ın ülke içerisindeki muhalefeti etkisiz hale getirmek için her türlü destekle donatılmış ordusu ülkeyi kuzeyden ve güneyden işgal eden Müttefik ordularına karşı sadece üç gün direnç gösterebilmişti. Müttefik orduları tarafından SSCB'ye yapılacak ikmalin güvenilir bir şekilde İran'a ulaşması hayati bir önem taşımaktaydı. İran'ın işgal edilmesini teşvik eden ikinci bir husus ise İran'ın güney

⁴⁴ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.206.

⁴⁵ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.132.

eyaletlerindeki petrol yataklarının fiziksel olarak kontrol edilmesi idi.⁴⁶

Rıza Şah'ın tahttan indirilmesini takip eden 12 yılda (1941-1953) İran politik hayatı, dinamik bir siyasi faaliyet dönemine tanıklık etti. 21 yaşındaki Muhammed Rıza Şah'ın tahta geçtiği dönem son derece karmaşık bir ortama denk gelmişti. Yabancı kuvvetler tarafından işgale uğramış bir ülkenin yanı sıra, ülkede gittikçe güçlenen sosyalist ve milliyetçi bir hareketlenme söz konusuydu. Şah, halkın gözünde kendi imajını iyileştirmeye yönelik bir takım adımlar atmaya başladı. Babası Rıza Şah'ın iktidarı döneminde Eğitim Bakanlığının denetimine verilen vakıflar serbest bırakıldı. Kadınların peçe takmalarına karışmayacağını ve bunun kararını kendilerinin ve yakınlarının vereceğini beyan etti. Hastaneler, tıbbi laboratuvarlar, yoksullar için barınaklar, su dağıtım sistemlerinin kurulmasına yönelik girişimlerde bulunuldu. Muhammed Rıza Şah, iktidarını meclis, kabine ve kentlerdeki kitlelerle paylaşmak zorunda kaldı. Kentlerdeki bu kitleler önce sosyalistler daha sonra milliyetçiler tarafından örgütlendi. 1921-1941 yıllarında Rıza Şah tarafından etkisiz hale getirilen ayan sınıfı yeniden ülkenin siyasal çekim merkezi haline geldi. Bu seçkin sınıfı, meclis, bürokrasi ve kabinede etkili bir güce dönüştüler. Ayan sınıfı, 1941-1953 yıllarında faaliyette bulunun 4 parlamentoda da en etkin güce sahip kesimdi. Ayan kesimi mecliste kurulan farklı fraksiyonlarla etkinliğini sürdürüyorlardı. Azadi (Serbest veya Liberal)⁴⁷, Fraksiyonu-u Aşair (Aşiretler Fraksiyonu)⁴⁸, İttihadi –Milli (Ulusal Birlik)⁴⁹, Miban (Anayurt)⁵⁰ gibi politik fraksiyonlar, bu ara dönem sürecinde etkin rol oynadılar. Ayrıca ,gelecekte İran'ın ulusal kahramanı olarak görülecek olan Musaddık'ın da içinde yer aldığı bağımsız toprak sahibi mebuslardan oluşan grup, mecliste etkinliğe sahip güçler

⁴⁶ Kedie, **Modern Iran, Roots and Results of Revolution**, s.98.

⁴⁷“Azadi Fraksiyonunun” başında Vali Mirza Fermanferma, hem Nasreddin Şah'ın hem de Muzaffereddin Şah'ın döneminde başbakanlık yapmış olan Ebülkasım Emîni ve Fars vilayetinin önemli isimlerinden Serdar Fehîr Hikmet gibi toprak ağaları geliyordu. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.138.

⁴⁸ “Aşiretler Fraksiyonun” başında Bahtiyari ailesinden olan Samsam ve Esat Bahtiyari, Savlet Kaşkayî ve Kürdistan vilayetinin önemli aşiret ailelerinden sayılan Kalhur aşiretinin lideri Abbas Kubadiyan geliyordu, A.e.

⁴⁹ “ İttihad-ı Milli Fraksiyonun “ başında ise Meşrutîyet hareketinin önemli destekçilerinden olan Seyid Muhammed Tabatabai ve Seyid Ahmed Behbehani, İranın büyük toprak sahiplerinden biri olan Ezatullah Beyat geliyordu, A.e.

⁵⁰ “Miban Fraksiyonun “ başında ise Hadi Tahiri, Muhammed Namazi ve Haşim Malik geliyordu. Hadi Tahiri Yezd'in, Namazi Şiraz'ı ve Haşim Maliki ise Mallayer'i mecliste temsil etmekteydiler, A.e.

arasındaydı.⁵¹

Muhammed Rıza Şah'ın idari ve siyasi yönden tecrübesizliği, Müttefik Devletlerin İran'ı işgal etmesi faktörüyle birleşince meclisin etkisi ülke siyasi ve idari hayatında önemli rol oynamaya başladı. Yeni Şah'ın babasının otokrat yönetiminden uzak olması ülkede siyasi özgürlükler ortamını fazlasıyla artırmıştı. Farklı siyasi fraksiyonlar özellikle de Rıza Şah'ın iktidarı döneminde baskı gören işçi sınıfı ve sol, toplumsal ve ekonomik eşitliği savunan önemli bir siyasi güç haline gelmişti. Ülkede lider merkezli farklı siyasi fraksiyonlar hızla artmaya başlamıştı. Bu lider merkezli fraksiyonların ideoloji veya programları güçlü olmadığından dağınık bir görüntü veriyorlardı. Bu grupların aksine Tudeh Partisi, İran siyasi hayatında en etkili siyasi fraksiyon olarak öne çıkıyordu. Tudeh Partisi, Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesiyle serbest bırakılan, Batı'da eğitim almış eski bir grup siyasi mahkumlar tarafından 1941 yılında İrac İskender'in önderliğinde kurulmuştu. İran'ın kentlerinde partinin etkisi giderek güçleniyordu. Partinin toprak reformu, yeniden yapılanma gibi radikal çağrıları ülkenin farklı kesimlerinde karşılık buluyordu. Özellikle liberaller ve yeni orta sınıf Tudeh'in bu çağrılarını destekliyordu. Tudeh, sendikalaşmaya başlayan ve daha çok petrol sahalarında çalışan işçi sınıfı tarafından da güçlü bir şekilde destekleniyordu. Parti önderliği, sosyalistlerin, demokratların ve meşrutiyetçilerin desteğini kazanmayı amaçlayan geniş bir örgüt kurmayı amaçlıyordu.⁵²

1945-1946 yıllarında Tudeh 50.000 civarında kayıtlı üyesi, 78 şehirde şubesi ve kabinede Eğitim, Sağlık ve Ticaret bakanlıklarını elinde bulunduran geniş bir kitle partisi haline gelmişti. Resmi yayın organı olan Rehber, günlük 100.000'i aşkın tirajıyla ülkenin en büyük basılı yayın organı durumundaydı. Ancak partinin yükselişi İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle gerilemeye başladı. Bunun nedenleri SSCB'nin savaş sonrası İran'ı terk etmek istememesi ve ülkenin kuzey eyaletlerinden yeni petrol imtiyazları talep etmesi ve yine SSCB'nin Kürdistan ve Azerbaycan eyaletlerindeki bağımsızlık hareketlerini açık bir şekilde desteklemesiydi. Tudeh'in Sovyetlerle yakınlığı solcularla milliyetçilerin arasını bir hayli açmış ve Tudeh'e

⁵¹ A.e., s.138-139.

⁵² Stephen C.Poulson, **Social Movements in Twentieth Century Iran**, London, Lexington Books, 2005, s.128.

karşı ciddi bir tepki oluşmaya başlamıştı. Özellikle SSCB'nin ayrılıkçı hareketleri desteklemesi, Tudeh liderlerini zor durumda bırakmıştı.⁵³

Birinci Dünya Savaşının sonundaki ayrılıkçı hareketlerin benzerini İran, bu sefer İkinci Dünya Savaşı sonrası yine yaşıyordu. Bu sefer Cafer Pişeveri⁵⁴ gönüllü gruplardan oluşan “Fedailerle” birlikte ülkenin kuzey doğusunda özerklik uğrunda mücadeleye başladı. Gazeteci ve yazar olan Pişeveri 1945 yılının 3 Eylül'ünde Azerbaycan Demokrat Partisini, 12 Aralık'ta da Azerbaycan Milli Hükümetinin kurulduğunu ilan etti. Müttefik devletlerin anlaşmaları gereği savaş sonrası İngiltere ve ABD İran topraklarını terk etti. Ancak Sovyet ordusu halen İran'da bulunuyordu. Sovyetler Birliği, Pişeveri'nin Milli Hükümeti kurmasını destekliyordu. İran hükümeti bu destek yüzünden ülkenin kuzeyine herhangi bir askeri hareket düzenleyemiyordu. Güney Azerbaycan'da Milli Hükümetin kurulmasıyla ciddi reformlar gerçekleştirildi. Tebriz Üniversitesinin temeli atıldı ve köylülerin lehine toprak reformları gerçekleştirildi. Okullarda ve devlet dairelerinde Azeri Türkçesi kullanılmaya başlanmıştı. Ancak bütün bu reformlar kısa ömürlü oldu. Merkezi hükümetin Sovyetlerle anlaşmasının ardından Sovyet ordusu İran'ı terk etti. Bu çekilmeyle birlikte İran ordusu ülkenin kuzeyine askeri hareket düzenleyerek Pişeveri'nin Milli Hükümetini kısa sürede sonlandırdı. Pişeveri, Moskova'ya kaçmak zorunda kaldı. Azerbaycan vilayetindeki bu kriz, SSCB'nin müdahil olması sebebiyle, ABD ve İngiltere'nin İran'ı desteklemesine ve meselenin BM Güvenlik Konseyi'ne taşınmasına sebep olmuştu. Bu kriz Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Müttefik devletlerin Doğu Avrupa dışında karşılaştıkları ilk kriz olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵

Benzeri bir girişim ülkenin doğu bölgesinde Kadı Muhammed önderliğindeki Kürtler tarafından gerçekleştirildi. 1946 yılında kurulan Mahabad Kürt Cumhuriyeti

⁵³ A.e., s.130.

⁵⁴ Seyid Cafer Pişeveri (1892-1947) Azer, kökenli gazeteci, yazar ve politikacıdır. 1945 yılında Azerbaycan Demokrat Fırkasını kurarak İran'ın güney vilayetlerindeki Azerbaycan topraklarının bağımsızlığı için mücadele etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetlerin desteği ile başkenti Tebriz olan Azerbaycan Milli Hükümetini kurmuştur. Sovyetlerin İran ile anlaşıp ülkeyi terk ettikten sonra Pişeveri'nin kurduğu devlet dağılmış ve Pişeveri, Bakü'de 1947 yılında vefat etmiştir. Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması-İran Azerbaycan'ı*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2005, s.328.

⁵⁵ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması-İran Azerbaycan'ı*, s.356.

aynı şekilde Sovyetler tarafından destekleniyordu. İran'daki Kürt devletinin varlığı Sovyetlerin ülke topraklarını terk etmesiyle merkezi ordu tarafından sonlandırıldı. Her iki iç isyanın bastırılması Şah'ın ordu ve toplum üzerinde imajının olumlu yönde değişmesini sağladı. Şah, saray çevresi tarafından kamuoyuna iç isyanı bastıran muzaffer bir komutan olarak takdim edildi.⁵⁶

Savaş sonrası bu bölünme girişimleri, Muhammed Rıza Şah'ın devletin ve ülkenin toprak bütünlüğünün en önemli sembolü olması sebebiyle iktidarının güçlenmesine neden oldu. Ülkedeki sol grupların gücünü ezmesine rağmen, milliyetçi gruplar bir süre daha Şah'ı zorlamaya devam etti. Toprak ağaları ve ulema, herhangi bir radikal değişiklik olması durumunda güçlerini kaybedeceklerinden, Şah'ı desteklemeye devam ediyorlardı. Şah, savaş sonrası ekonomik kalkınmaya yönelik yeddi yıllık bir ekonomik plan hazırlattı. 1949 yılında Tahran üniversitesinde Şah'a karşı suikast girişiminin gerçekleşmesinin ardından, Şah kendisine yönelik gerçekleşen bu suikasttan sonra ülkedeki radikal dinci ve sol gruplara yönelik giderek sertleşen bir politika izlemeye başladı. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi, Şah karşıtı muhalif gazeteler kapatıldı. Ayrıca, muhalifler tutuklanırken, Tudeh Partisi, yasadışı ilan edilerek yasaklandı ve anayasayı değiştirmeyi amaçlayan bir kurucu meclis toplandı. Muhammed Rıza Şah 1946 yılında ekonomik kalkınmaya yönelik yeddi yıllık bir programını uygulamaya başlattı. Şah meşruti yönetim şekline karşı direnmekte ve giderek mutlak iktidarını pekiştirmeyi amaçlıyordu. Tudeh Partisinin yasaklanmasının ardından ülkede milliyetçilerin etkisi giderek güçlenmeye başladı. Şah, mutlak iktidarını pekiştirmek yolunda bu sefer milliyetçilerin önderlik ettiği Ulusal Cephe** grubuyla karşı karşıya gelecekti. 1949-1953 yıllarında İran bir kez daha siyasi belirsizliklerin, ve toplumsal protestoların merkezine dönüşmüştü.⁵⁷

⁵⁶ A.e.,s.325.

⁵⁷ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.219.

** Ulusal Cephe ve ya Milli Cephe 1949 yılında Musaddık Önderliğinde kurulan milliyetçi siyasi ittifaktır. Cephe, İran Partisi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti, Tahran Pazar Ticareti Derneği ve Zanaat Loncalarından oluşmaktaydı.

1.1.2.2. Musaddık Dönemi ve 1953 Darbesi

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İran'ın Azerbaycan ve Kürdistan bölgelerinde gerçekleşen ayrılıkçı hareketler ve bu girişimlerin SSCB tarafından desteklenmesi ülkede 1940'ların sonundan itibaren Tudeh başta olmakla sosyalist blokun gerilemesine neden oldu. Bu gelişmeler ülkede 1950'li yılların başlarında milliyetçi hareketin yükselmesi için fırsat yarattı. Milliyetçi hareketin başında 1906 Meşrutiyet Devrimi'nden beri ülkenin ulusal politikasında etkin isimlerden biri olan Muhammed Musaddık vardı. Musaddık İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapmıştı. Kaçar Hanedanlığı döneminde bölge valisi, parlamento üyesi ve kabinede maliye ve dışişleri bakanlıkları görevlerinde bulunmuştu. Ahmet Rıza Şah'ın 1921 darbesiyle yönetimi ele geçirmesine karşı çıkmış ve kısa süreliğine hapis cezasına mahkum edilmişti. Hapisten çıktıktan hemen sonra doğup büyüdüğü Ahmedabad köyüne sürgün edilmiş ve 1941 yılına kadar siyasetten uzak kalmıştı. Muhammed Rıza Şah'ın tahta geçmesinin hemen ardından parlamento düzeyinde aktif siyasete geri dönmüş ve Şah'ın mutlak iktidarına karşı çıkarak, Belçika ve İngiltere'deki gibi bir yönetim şeklinin uygulanması yönünde siyasi çizgi izlemeye başlamıştı.⁵⁸

Musaddık, anayasal yönetim şekli, yabancı egemenliğinden tam olarak kurtulmak ve İran devletinin Anglo-İranian Oil Company'ye el koyması gibi bir takım milliyetçi ve demokratik taleplerle ulusal cephede kendine yönelik ciddi destek kazanmıştı. İran petrolünün ister üretiminde, ister satışında ve aynı zamanda ihracatında İran devletinin belirleyici olması gerektiğini savunuyordu. Musaddık, Muhammed Rıza Şah'a yönelik sert eleştirilerinin dozunu giderek artırıyor. Şah'ın ordunun kontrolünü elinde tutarak parlamento seçimlerine gölge düşürdüğünü ve bunun anayasal sisteme zarar verdiğini dile getiriyordu. Ayrıca, hanedanlık arazilerinin gerçek sahiplerine dağıtılması gerektiğini öne sürerek, Şah'ın yeniden bu arazileri denetimine geçirmesini gaspçılık olarak nitelendiriyordu.⁵⁹

1940'lı yılların sonunda İran siyasetinin ve sokağının en önemli gündem maddesi İngiltere hükümetiyle yapılan petrol pazarlıklarıydı. Musaddık, petrol sanayisinin

⁵⁸ Erwand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, New Jersey, Princeton University Press, 1993, s.268.

⁵⁹ A.e., s.272.

millileştirilmesine yönelik muhalefetini giderek sertleştirerek kitlesel ve etkili bir hareket başlatabilmişti. Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) şirketi, İran’da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahip olmakla birlikte, aynı zamanda petrol karının %75’ni bu ülkeden elde ediyordu. AIOC, aynı zamanda dünyanın en büyük ikinci ham petrol ihracatçısı ve üçüncü en büyük petrol rezervlerini elinde bulunduran bir kurumdur. Farklı uluslararası petrol şirketleri, Meksika ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde petrolden gelen karları bu ülkelerle yarı yarıya paylaşırken Anglo-Iranian Oil Company, daha önceden İran için tahsis edilen %17’i olan karı, 1949 revize edilmiş şekliyle %24 şeklinde yeni bir anlaşma taslağı olarak İran hükümetine sunmuştu. Muhammed Rıza Şah’ın taviz veren tutumu, muhalefet cephesinin Musaddık etrafında Ulusal Cephe adıyla kenetlenmesine yol açmıştı. Musaddık, geniş yelpazedeki orta sınıf tabanlı parti ve dernekleri Ulusal Cephe adı altında birleştirmeyi başarmıştı. İran Partisi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti, Tahran Pazar Derneği ve Zanaatkarlar Loncaları, bu cephe etrafında birleşen en önemli parti ve derneklerdi. Bu gruplardan İran Partisi ve Emekçiler Partisi, ilk başlarda Tudeh Partisi’ni desteklemiş, ancak daha sonra Tudeh ile yollarını ayıran hem sosyalist hemde milliyetçi özellikler taşıyan partilerdi. Ulusal Parti ise azınlıkları hedef alan, ırkçı söylemleri ile bilinen ve Tahran Üniversitesi içerisinde etkin olan bir örgüttü. Ayrıca, Musaddık ülkenin politik nüfuz açısından en etkin dini liderlerinden biri olan Ayetullah Seyid Abdülkasım Kaşani⁶⁰ başta olmakla, ulemanın önemli bir kısmı tarafından da destekleniyordu.⁶¹

1950 yılının Aralık ayında Şah karşıtı Ulusal Cephe önderliğinde muhalefet grubu, Parlamento Petrol Komisyonunda petrol sanayisinin millileştirilmesine yönelik tafiye kararı aldı. Dönemin Başbakanı Ali Razmara (1950-1951), bu tafiye kararına sıcak bakmadığını açıkladı. Ancak karar ülke genelinde büyük bir memnuniyetle

⁶⁰Ayetullah Seyid Abdülkasım Kaşani (1882-1963) İran ve Irak’ta dini faaliyetleri kadar siyasi faaliyetleri ile de tanınan Şii müçtehitir. Necef’te ilahiyat öğrencisiyken Birinci Dünya Savaşında babası Ahund Molla ile birlikte Kut’ül Amare Savaşında İngilizlere karşı savaşmış ve Britanya hükümetine karşı Şii ayaklanmasına katıldığı için hakkında idam fermanı çıkarılmıştır. Daha sonra İran’a kaçan Kaşani, burada da İngiliz aleyhtarlığını sürdürmüş ve 1943, 1945 ve 1949 yıllarında hapse atılmıştır. İran’ın ilk köktendinci örgütlerinden biri olan Fedaiyan-i İslam örgütü ile yakın bağlantısı olmuştur. Kaşani, oğlu Seyyid Mustafa’nın SAVAK ajanları tarafından 1958 yılında kaçırılıp öldürülmesinden sonra ciddi bir sarsıntı geçirmiş, siyasi faaliyetlerini azaltmış ve 1962 yılında Tahran’da vefat etmiştir. Moazami, **İran’da Devlet, Din ve Devrim 1796’dan Bugüne**, s.202.

⁶¹ Erwand Abrahamian, **The Coup : 1953, The CIA, and The Roots of Modern U.S-Iranian Relations**, New York, The New Press, 2013, s.134-135.

karşılanmıştı. Ulusal Cephe lideri Musaddık, kararın biran önce Meclis'te oylanmasını ve kabul edilmesi yönünde ısrarcı bir politika izlemekteydi. Karara tereddütle yaklaşan Başbakan Razmara, ülkenin gergin siyasi ortamında "İslam Fedaileri"⁶² (Fedaiyan-i İslam) denilen kökdendinci örgüt tarafından suikast düzenlenerek öldürüldü. Suikast Ayetullah Seyid Abdülkasım Kaşani ve radikal ulema tarafından olumlu karşılanmıştı. Ülkede milliyetçi söylemin en etkin ve destek gördüğü böyle bir ortamda, petrolün millileştirme yasa tasarısı, meclis oylamasıyla 15 Mart 1951 yılında oybirliği kabul edildi. Şah, 20 Mart 1950 yılında Hüseyin Ala'yı Başbakan olarak atamıştı. Musaddık önderliğindeki Ulusal Cephe vekilleri hemen yasa tasarısının uygulanması için yeni Başbakan Hüseyin Ala'ya baskı uygulamaya başladılar. Anglo-Iranian Oil Company'nin varlıklarına hemen el konulması için kendisine uygulanan baskıya daha fazla dayanamayan Hüseyin Ala, 28 Nisan 1951'de Şah'a istifasını sundu. Ulusal Cephe grubu başbakanlığa Musaddık'ı aday gösterdi. Şah, ülke içersinde oluşan milliyetçi ortamı ve Musaddık'a gösterilen desteği göz önünde bulundurarak Musaddık'ı 30 Nisan 1951 yılında yeni başbakan olarak atamak zorunda kaldı.⁶³

Musaddık'ın başbakanlığı dönemi Şah ile ciddi bir gerginliğe sahne olmuştur. Musaddık başbakan olarak atandıktan sonra kendi reform programlarını hayata geçirmeye başladı. Musaddık, ilk olarak petrolün millileştirilmesine yönelik parlamentonun kabul ettiği yasayı biran önce hayata geçirmek ve petrolden elde edilecek gelirle İran ekonomisini kalkındırmayı amaçlamaktaydı. Yeni başbakan, daha sonra anayasalcılık yönünde en önemli adım olarak değerlendirdiği parlamento ve belediye seçimlerinde reform gerçekleştirmeyi planlamaktaydı.⁶⁴

⁶² Fedaiyan-İslam yani İslam Fedaileri örgütü İran tarihinin ilk silahlı köktendinci örgütlerindendir. Örgüt 1945 yılında Muçteba Nevvab Safevi tarafından kurulmuştur. Nevvab, eğitimini bir çok din alimi gibi Necef'te almıştır. Şeriat kurallarının uygulanmasını isteyen örgüt, aynı zamanda "kafir" olarak nitelendirdikleri herkese karşı şiddet kullanmayı ve suikast düzenlemeyi meşru gerekçe olarak görmüşlerdir. Örgüt, Şiiliğe yönelik eleştirel kitaplar yazdığı için tarihçi Ahmet Kesrevi'yi suikastla öldürmüştür. İslam Fedaileri, aynı zamanda, 1951 yılında Britanya hükumeti ile petrol müzakereleri yapan Başbakan Ali Razmara'ya suikast düzenlemiş ve hayatına son vermiştir. Örgüt liderleri, Muhammed Musaddık'a karşı da şeriatı uygulamadığı ve gerçek müminleri yüksek makamlara atamadığı için suikast planları yapmışlardır. 1956 yılında Nevvab ve arkadaşları, Başbakan Hüseyin Ala'ya karşı başarısız suikast girişiminin ardından tutuklanmışlardır. Nevvab'ın idamı ile birlikte örgütün etkisini kaybetmiş ve dağılmıştır. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.153-154.

⁶³ Fakhreddin Azimi, **İran , The Crisis of Democracy**, London, I.B.Tauris, 2009, s.259.

⁶⁴ A.e. s.262.

Musaddık , Ulusal Cephe'den kendisine en yakın kişileri önemli bakanlıklara ve parlamentoda kilit komisyonlara tayin etti. İran petrolünün tamamıyla millileştirilmesine yönelik National Iran Oil Company'yi (NIOK) kurdu ve İran petrollerinin kontrolünün tamamile el değıştirmesi için Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile resmi görüşmelere başlandı. Britanya kontrolündeki AIOC, bu adıma karşı çıkınca Musaddık , AIOC'un kontrolünde olan petrol kuyularının, boru hatlarının, rafinelerin ve şirket ofislerinin tamamının NIOC'ye devredilmesi yönünde talimat verdi. Britanya hükümeti, bu kararın ardından AIOC'ta çalışan tüm personeli İran'dan tahliye ederek , meseleyi Birleşmiş Milletler Ulusal Güvenlik Konseyine taşıdı. İkili ilişkiler, Musaddık'ın Britanya temsilciliğini kapatmasıyla daha da gerginleşti. Musaddık'ın hamleleri karşısında, Britanya İran'ın tüm alacaklarını dondurarak Basra körfezindeki deniz donanmasına takviye kararı aldı. Kararın ardından Britanya hükümeti Basra Körfezine, 4 savaş Destroyeri göndererek bölgedeki Kara ve Hava Kuvvetlerini daha da güçlendirme girişimlerinde bulundu.⁶⁵

Sorunun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine kadar çıkması ve Musaddık'ın ülkenin milli servetlerini uluslararası arenada savunması İran petrollerine olan ilgiyi daha da artırmıştı. Bu durum, Musaddık'ın hem ulusal hem uluslararası camiada popülaritesinin artması ile sonuçlanmış ve ülke içerisindeki Musaddık'a yönelik muhalefetin halk nezdinde büyük oranda etkisizleşmesine neden olmuştur.⁶⁶

Musaddık'ın İran petrolünü millileştirme hamlesine, Britanya hükümetin telkinleriyle ülke basını Musaddık aleyhine yıpratıcı propaganda yayınları yaparak yanıt vermiştir. Londra merkezli Times gazetesi, Musaddık'a hitaben “sorumsuz Pers politikacılarının ülkenin eğitimsiz yığınlarını kışkırtmak” başlıklı haberler serisi yayınlamıştır. Yine dönemin etkin gazetelerinden Economist ise, Anglo-Iranian şirketini haklı bularak, şirketin Musaddık'ın başını çektiği grup tarafından “günah keçisi” ilan edildiğini okuyucularına duyurarak, Musaddık'ı “kışkırtıcı bir demagog” olarak nitelendirmiştir. Londra merkezli Observer gazetesi, Musaddık'ı “yabancı

⁶⁵ A.e., s.268.

⁶⁶ A.e., s.272.

düşmanlığı saplantısı olan bir Robespierre fanatığı ve trajik Frankenştayn” olarak tarif etmiştir.⁶⁷

Britanya basınının aksine Amerikan basınında, İran lehine pozitif bir hava söz konusu olmuştur. Washington Post gazetesine göre, İran toplumunun çoğunluğu Anglo-Iranian Petrol Şirketini “devlet içinde devlet ve ülke sefaletinin asıl nedeni” olarak görmekteydi. New York Times gazetesinde yayınlanan bir makalede, birçok Orta Doğu uzmanının Musaddık’ı Thomas Jefferson veya Thomas Paine ile kıyaslanabilecek bir kurtarıcı olarak gördüğü belirtiliyordu.⁶⁸

Musaddık ile Muhammed Rıza Şah arasında bir diğer çatışma alanı savaş bakanının atama yetkisiyle ilgiliydi. Musaddık, diğer bakanlarda olduğu gibi savaş bakanını da başbakanın ataması gerektiğini savunuyordu. Savaş bakanlığı, Şah’ın orduyu denetiminde tutması için önemli araçlardan biri olarak değerlendiriliyordu. Şah, ordu üzerindeki denetimini bu bakanlık üzerinden sağlamaktaydı. Musaddık, bakanlığa atama yetkisinin anayasal açıdan kendisinde olması gerektiğini öne sürüyordu. Başbakan, Şah’ın denetiminde bulundurduğu ordu aracılığıyla, seçimleri kendi lehine etkilediğini iddia ediyordu. Muhammed Rıza Şah, Musaddık’ın bu talebini kabul etmiyordu. Bu karşıtlığın sonucu olarak 17 Temmuz 1952 yılında Musaddık istifa etti. Musaddık, Şah’a yönelik tavrını giderek sertleştiriyor ve onu yabancı güçlerin denetiminde bulunmakla suçluyor, petrolün millileştirilmesini önlemek amacıyla orduyu kendi denetiminde tuttuğunu öne sürüyordu. İstifanın ardından Musaddık’a destek amacıyla geniş katılımlı halk protestoları gerçekleşti. 21 Temmuz’da, Ulusal Cephe liderliğinde Musaddık’a destek amacıyla Tahran’da gerçekleştirilen gösterilere geniş kalabalıklar katılım göstermişti.⁶⁹

Bu gösterilerde İran ordusu ile halk karşı karşıya gelmiş ve 30’a yakın insan hayatını kaybetmişti. Bu olay, İran tarihinde 30 Tir (21 Temmuz) olarak bilinmektedir. Protestolar sonrası, Şah geri adım atmış, 26 Temmuz’da savaş bakanını atama yetkisini de Musaddık’a bırakarak tekrar onu başbakan olarak atamak zorunda

⁶⁷ Stephen Kinzer, **Şah’ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 122-123.

⁶⁸ A.e. s.123.

⁶⁹ A.e., s.274.

kalmıştır. Şah-Musaddık arasındaki bu çatışmada Musaddık'ın zaferle çıkmasının en önemli nedeni kendisine verilen toplumsal destek olmuştur. Bu süreçte Tudeh başta olmakla muhalefetin önemli bir bölümü Şah'ın karşısında yer almıştır. Böylece, Musaddık bir kez daha monarşiye önemli bir darbe vurabilmiştir.⁷⁰

İkinci kez başbakan olarak göreve başlayan Musaddık, Muhammed Rıza Şah'ın otoritesini sarsmaya yönelik hamlelerine devam etmiştir. Başbakan, savaş bakanlığının görevlerini devralmasıyla bakanlığın ismini savunma bakanlığı olarak değiştirmiş, Şah'a yakınlığı ile bilinen 136 subayı görevden alarak, orduya ayrılan bütçe payını %15 oranında azaltmıştır. Musaddık, saray harcamalarını azaltmış, saray bakanlığına kendisine yakın bir arkadaşını getirerek Şah'ı etkisizleştirme hamlelerini sürdürmüştür. Hanedanlık toprakları devlete aktarılmış, büyük toprak sahiplerinin tarım arazilerinden elde ettiği gelirlerin yüzde yirmisinin hazineye devredilmesine karar verilmiştir. Buradan elde edilecek gelirlerin, köylülere ve kırsal bölgelerin kalkınmasına yönelik politikalara harcanmasına karar verilmiştir. Seçim yasası üzerine reform paketleri açıklanmış, yeni yasaya göre parlamentodaki vekil sayısı 136'dan 172'ye çıkarılmıştır. Seçimlerde oy kullanmak için okuma yazma şartı getirilmiştir. Kadınlara belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı verilmiş, Şah'ın muhalif basına karşı tutumuna yönelik muhalif gazetelerin kapatılması engellenmiştir.⁷¹

Musaddık'ın bütün bu reformları, hızlı bir şekilde yapmasının en önemli nedeni 6 ay geçici süre ile meclsinin yasama yetkisini tam olarak elinde bulundurmasından kaynaklanmaktaydı. Meclisden 11 Ağustos 1952'de aldığı bu yetkiler sebebiyle, Batı tarafından otoriterlikle eleştiriliyordu. Musaddık'ın toprak sahiplerine ve orduya yönelik reformları bir kısım subayların ve toprak sahiplerinin tepkisine neden olmuştu. Bu seçkinlerin çıkarları tehdit edildiğinden, Musaddık'a yönelik bu kesimlerde, giderek çoğalan bir memnuniyetsizlik söz konusuydu. Kadınlara oy hakkının tanınması, oy kullanmak için okuma yazma şartının getirilmesi gibi adımlar Ulusal Cephe içersinde bulunan ulema kesiminin tepkisine neden olmuştu. Musaddık kendisine verilen 6 aylık yasamanın kontrol süresi bittikten sonra 1 yıl için daha bu sürenin uzatılması talebinde bulundu. Talep, ittifak içerisinde

⁷⁰ A.e., s. 276.

⁷¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.156.

bulunduğu Ulusal Cephe'deki fraksiyonların büyük bölümü tarafından kabul görmedi. Ulusal Cephe içerisindeki Ayetullah Kaşani'nin başını çektiği ulema grubu ve Emekçiler Partisi Musaddık'a desteğini çektiklerini bildirdiler. Bütün bunların yanı sıra, İran'a uygulanan ambargo sebebiyle ülke ekonomisi ciddi sıkıntılar içerisindeydi. İşsizlik ve enflasyon artarken, bu durum hükümetin piyasaya müdahalesine sebep olmuştu. Bu müdahale, Musaddık'ı başından beri destekleyen pazar esnafının tepkisine neden oldu.⁷²

Musaddık, Şah'ın otoritesini büyük oranda etkisiz hale getirmiş ve kendisine yönelik muhalif kesimi sindirmişti. Petrol konusundaki tutumu nedeniyle Britanya hükümeti ve ABD ile ilişkiler son derece kötüydü. Britanya hükümeti, AIOC'ye tutumu nedeniyle Musaddık'ı başından beri düşman ve onu Britanya çıkarları açısından tehlikeli bir rakip olarak değerlendiriyordu. Bu sebepten, ABD'ni Musaddık'a yönelik bir darbe için ikna etmeye çalışıyorlardı. ABD yönetimi, Musaddık'ın başbalan olarak atanmasından itibaren 1952 yılının 21 Temmuz olaylarına kadar Musaddık'ı kontrol altında tutabilmenin çabası içerisindeydi. Amerikalıların düşüncesi Musaddık'ı bir şekilde uzlaşmaya ikna etmektir. Ancak, 21 Temmuz olaylarından sonra ABD yönetimi, Britanya'nın darbe fikrini benimseyerek, Musaddık yönetiminden kurtulmanın tek yolunun darbe olduğuna ikna olmuş durumdaydı. Darbenin Amerikan gizli servisi (CIA) ile Britanya gizli servisinin (MI6) birlikte organize edilmesi planlanmaktaydı.⁷³

İran'ın komünizm tehlikesinden kurtulmasının tek yolunun Musaddık'ın devrilmesiyle mümkün olabileceği tezi, CIA ve MI6'nın yönlendirmesiyle Batı kamuoyunda devreye sokulmaya başlandı. Ama asıl nedenin Musaddık'ın petrol yataklarının millileştirilmesi ve İran hükümeti tarafından kontrolü meselesi olduğu bilinmekteydi. Britanyalılar tarafından Batı kamuoyunda Musaddık “fanatik”, “demagog”, “yabancı düşmanı”, “şark kurnazı”, “diktatör” gibi sıfatlarla lanse edilmeye devam ediliyordu. Britanya gizli servisi MI6, İran'da ordu, bürokrasi ve aşiretler hakkında ciddi bir bilgi birikimine sahipti. Darbeyi yönetmek için ABD

⁷² Erwand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, s.307-308.

⁷³ A.e., s.312.

Başkanı Cumhuriyetçi Eisenhower (1953-1961), Kermit Roosevelt'i⁷⁴ İran'a yollamıştı. Muhammed Rıza Şah ikna edildikten sonra darbenin adı AJAX ve yapılacağı tarih de 6 Ağustos 1953 olarak belirlenmişti. Ancak 6 Ağustos gününde yapılan darbe önceden Musaddık hükümeti tarafından deşifre edildiğinden hükümet güçleri tarafından bastırılmıştı. Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmasına rağmen, darbeci ekip geri adım atmayı düşünmemekteydi.⁷⁵

İran sokaklarında karmaşa ciddi boyutlara ulaşmıştı. Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle Tudeh sempatizanları, sokak gösterileri yapıyor ve kraliyet ailesine ait heykelleri yıkıyorlardı. Musaddık, ordu ve polisi sokakları temizlemek için görevlendirmişti. Askerler, bu fırsattan yararlanarak sokağa inmişti. Önceden hazırlanan ikinci darbe planı çerçevesinde 19 Ağustos gününde ordu içerisindeki MI6 ve CIA ile işbirliği içerisinde olan bir grup asker, başbakanlık konutunu kuşatarak Musaddık'ı tutukladılar. CIA ve MI6 tarafından organize edilen bu darbenin yerli işbirlikçileri General Fazlullah Zahidi önderliğinde bir grup subaydı. Darbenin ardından Şah ülkeye geri döndü ve Musaddık yargılanarak üç yıl hapse mahkum edildi.

76

CIA ve MI6 ortaklı bu darbe, İran tarihinde kalıcı, derin ve travmatik bir etkiye sebep oldu. İngiltere ve özellikle de ABD'nin İran toplumu ile bağlarının kopmasıyla sonuçlandı. Darbe hanedanlık rejiminin meşruiyetine ciddi anlamda gölge düşürdü. Bu durum, Muhammed Rıza Şah'ın halk nazarında emperyalist güçlerle özdeşleşmesi anlamına gelmekteydi. Ordunun da durumu farklı değildi. Ordu, İran halkına göre CIA ve MI6 ile işbirliği yapan bir kurum olarak değerlendirilmekteydi. Darbeyle birlikte İran'da Ulusal Cephe ve Tudeh Partisi etkisizleştirilmişti. Parti liderlerine karşı toplu tutuklamalar, idamlar ve sürgünler gerçekleştirilmekteydi. Partilere yönelik bu yıkım girişimleri, ülkede dinci hareketin doğmasına ve giderek güçlenmesine fırsat doğurdu.

⁷⁴ Kermit Roosevelt (1916-2000), ABD'nin 26. Başkanı Theodore Roosevelt'in torunudur ve CIA'nin Orta Doğu temsilciliğini yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında CIA'nin öncülüğünde faaliyet gösteren Stratejik Hizmetler Ofisinde görev almış ve 1950 yılında CIA'nin Politika Koordinasyon Ofisinde görevlendirilerek, Orta Doğu Temsilciliğine atanmıştır. İlk görev yeri Mısır olmuştur. Musaddık' karşı AJAX operasyonunu yönetmek için ABD başkanı tarafından Tahran'da görevlendirilmiştir. Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, s.316.

⁷⁵ Stephen Kinzer, **Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu'da Terörün Kökenleri**, s.232.

⁷⁶ A.e.,s.238.

Ulusal Cephe ve Tudeh içerisinde bulunan milliyetçilik, sosyalizm ve liberalizm, yerini köktendinci hareketlere bıraktı. Bu darbeyle birlikte ortaya çıkan ve güçlenen köktendinci hareketler, 1979 İslam Devrimin asıl tohumlarını oluşturacaktı.⁷⁷

Ayrıca, Şah tarafından atanan yeni başbakan General Fazlullah Zahidi hükümeti, 1954 yılında Batılı devletlerle yeni bir petrol anlaşması imzalamış ve petrolden elde edilecek karın yarı yarıya paylaşılmasında mutabık kalınmıştı. Anlaşmayla ilgili ortaya çıkabilecek herhangi bir sorunun uluslararası hakemler aracılığıyla çözülmesi kararlaştırılmıştı. İran petrollerinin uluslararası pazarlara taşınmasında söz sahibi olarak, İran Konsorsiyumu karar verici merci olarak belirlenmişti. Konsorsiyumu oluşturan şirketler, Amerikan, Britanya, Fransız, Hollanda petrol şirketleriydi. Her şirketin belirli oranda hissesi bulunuyordu. En önemli pay %80 ile Amerikan ve Britanya şirketlerine aitti.⁷⁸

1.1.3. Muhammed Rıza Şah'ın Yükselişi (1953-1979)

1953 yılında Musaddık'ın devrilmesiyle birlikte İran'da var olan kısmi siyasi özgürlükler ve meşruti monarşi devri sonlandırıldı. Muhammed Rıza Şah, artık devlet yönetiminde mutlak yetkiye sahipti ve saltanatını kaldığı yerden yönetmeye devam ediyordu. Şah, iktidarını ayakta tutan en önemli üç kuruma yönelik gücünü sağlamlaştırmak için kritik adımlar atmaya başladı. Bu kurumlar ordu, bürokrasi ve saray patronajıydı. Muhammed Rıza Şah'ın iktidarının ikinci döneminde (1953 - 1979) devlet, toplumun her alanına etki edebilen muazzam bir yapıya dönüştü. Devletin bürokratik olarak bu kadar büyümesinin en önemli sebebi ise petrol gelirlerinden elde edilen karın artmasıydı. Şah'ın ülkesi, artık dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi olmakla beraber, aynı zamanda dünyanın ikinci büyük petrol ihracatçısı konumundaydı. İran, artık 1954 konsorsiyum anlaşmasıyla petrol karından % 50 pay alıyordu. Şah'ın yönetimindeki İran, artık tam anlamıyla bir petrol devletine dönüşmüştü. Böylelikle İran, monarşinin tekrar mutlak anlamda uygulanmaya başlandığı ve saray patronajı tarafından bir rant düzeninin hüküm

⁷⁷ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.161.

⁷⁸ Veysel Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu ve Petrol*, İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2006, s.182.

sürdüğü bir ülke konumundaydı.⁷⁹

Şah, kendi mutlak yönetimini ayakta tutan en önemli üç kurumdan biri olan orduya yönelik ayrıcalıklı muamele etmeye devam ediyordu. Musaddık döneminde Savunma Bakanlığı olarak değiştirilen bakanlığın ismi tekrar Savaş Bakanlığına dönüştürüldü. Bu adımla Şah, ordu üzerinde tek yetkinin kendisinde olduğu mesajını veriyordu. 1977 yılına gelindiğinde askeri harcamaların yıllık bütçedeki payı yüzde 35'e yükselmişti. 1955 yılında askeri harcamalar 60 milyon dolarken, Şah'ın iktidarının son yıllarında bu rakam 7,3 milyar gibi astronomik bir düzeye ulaşmıştı. Düzenli ordu sayısında da ciddi bir artış sağlanmıştı. İran ordusu, Şah'ın reformları sonucu 127.000'den 410.000 çıkarılmıştı. Aynı şekilde, düzenli ordu, hava kuvvetleri, jandarma, donanma modern silahlarla donatılmış ve geliştirilmişti. 1975 yılına gelindiğinde İran, Basra Körfezinin en geniş donanmasına ve Batı Asya'nın en büyük hava kuvvetlerine sahip ülkesi konumundaydı. Şah'ın orduya yönelik bu reform girişimleri sonucunda, İran ordusu, dünyanın en büyük beşinci ordusu olarak görülmekteydi. Ülke aynı zamanda askeri malzemelerin alımında da dünyada ilk sıralarda yer alıyordu.⁸⁰

Ordu, Şah rejiminin en önemli dayanağı durumundaydı. Musaddık'ın devrildiği gün olan 19 Ağustos günü, ülkede ulusal bayram olarak kutlanıyordu. Şah kendi iktidarını, ordu ile özdeşleştirmişti. Askeri harcamalarıyla İran, Hint Okyanusunun en güçlü ülkeleri olan Hindistan, Endonezya, Pakistan gibi ülkeleri geride bırakmıştı. Şah, aynı zamanda, ülkesini bir nükleer enerji üreticisine dönüştürmek için Batı ülkeleriyle müzakereler yürütüyordu. Şah'ın planı, 1994 yılına kadar, 20 nükleer reaktör inşa etmek için Batılı ülkelerle 33 milyar dolarlık bir anlaşma sağlamaktı.⁸¹

Muhammed Rıza Şah, kendisine yönelik herhangi bir askeri darbe olasılığını her zaman göz önünde bulunduruyordu. Bu veya benzeri girişimlere karşı önlemler almaya devam ediyordu. Kilit askeri ve güvenlik mevkilerine aile fertleriyle beraber

⁷⁹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.164.

⁸⁰ A.e., s.165.

⁸¹ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.145.

kendisine en yakın isimleri tayin ediyordu. Şah'ı korumak için faaliyet gösteren ve iyi eğitilmiş askerlerden oluşan saray muhafızlarının sayısı 8000 civarındaydı. Şah, bütün bu adımlarla beraber FBI ve İsrail istihbarat servisinin desteği ile 1957 yılında SAVAK isimli istihbarat servisini kurdu. Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar, yani Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütünün kısaltması olan SAVAK, kısa zaman içerisinde 5000 tam zamanlı ve sayısı bilinmeyen binlerce yarı zamanlı muhbiri olan bir istihbarat servisine dönüştü. SAVAK, üniversitelerde, devlet dairelerinde, sokaklarda Şah'ın "gözetim merkezi" konumundaydı. Bu yapı, işe alım süreçlerinden, üniversitedeki öğrencilerin her biri hakkında ayrı dosya tutulmasına kadar, geniş yetkilere sahipti. Ayrıca, basına sansür uygulama ve subaylar dahil bütün İran vatandaşlarını göz hapsinde tutma yetkisini de elinde bulunduruyordu. Otellerin lobisinde, devlet dairelerinde, üniversitelerde, kahvehanelerde ve tüm kamusal alanlarında SAVAK muhbirleri bulunuyordu.⁸²

Şah'ın iktidarının diğer temel dayanakları olan bürokrasi ve saray patronajı da, aynı şekilde ordu kadar büyüme göstermişti. Yeni kurulan bakanlıklarla birlikte bakanlık sayısı 20'ye çıkarılmıştı. Ülkenin vilayet sayısı 10'dan 23'e yükseltilmişti. Artık devletin kolluk kuvvetleri, sadece, şehirleri, kasabaları değil, en ücra yerlere bile ulaşabiliyordu. Şah'ın kişisel servetinin 20 milyar dolar civarında olduğu tahmin ediliyordu. Şah ordu, bürokrasi ve saray patronajı aracılığıyla kabine ve parlamentoyu istediği gibi yönlendirebiliyordu. Şah'ın emriyle parlamentodaki vekil sayısı 120'den 200'e çıkarılmıştı. Bu üç kurumdaki mutlak otorite, Şah'ı, ülke yönetiminde gücünün zirvesine ulaştırmıştı.⁸³

1.1.3.1. Beyaz Devrim ve Reformlar

1963 yılına gelindiğinde Şah artık İran devletinin tek mutlak hakimi durumundaydı. Sahip olduğu bu mutlak iktidar gücüyle Şah, ekonomik kalkınma planının bir parçası olarak da gördüğü sosyal adaletle bağlantılı çeşitli reformlar yapmayı kararlaştırdı. Şah, ekibi ile beraber belirlediği bu reformlarla, İran halkını, kendi niyetlerinin samimiyetine ikna etmeyi amaçlıyordu. Şah, sahip olduğu bu

⁸² Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.166.

⁸³ A.e., 176.

iktidar gücünü, İran halkının geniş kesimlerine değişiklikler getirerek kullanmayı düşünüyordu. Muhammed Rıza Şah, ülkesinin eski İran coğrafyasında var olan Ahameniş, Part ve Sasani imparatorlukları dahil, geçmişinden daha güçlü olacağını topluma vaat ediyordu. Ayrıca, İran'ın gelecekte ABD, Çin, SSCB ve Japonya gibi ülkeler seviyesine yükseleceği ve insanların yaşam biçiminin zenginleşeceğini vurguluyordu. Şah, bütün bu hırslı vaat ve isteklerin ışığında 1963 yılında Beyaz Devrim olarak adlandırdığı reform sürecini başlatmayı kararlaştırdı.⁸⁴

Şah, halkın destekleyeceği sosyal adalete dayalı özel bir program formüle etmeye çalışıyordu ve böylece kendisini İran halkının nezdinde devrimci bir hükümdar olarak meşrulaştırmayı hedefliyordu. Şah ve saray patronajının lüks yaşamının arkasında ciddi sorunları olan bir ülke söz konusuydu. Bu sorunların başında endüstri sektöründe çalışan işçilerin sorunları, eğitim alanındaki problemler, vergi ve toprak reformu gibi konular en başta geliyordu. Böylelikle, Şah, bütün bu sorunları gidermek için belirlediği 6 alanı kapsayan ve Beyaz Devrim olarak adlandırdığı reform hareketine başlamış oldu.⁸⁵

Toprak reformu, Şah'ın başlattığı Beyaz Devrim maddeleri içerisinde en önemli başlıktı. Reform paketi, Şah'ın Başbakanı Alam Esadullah (Temmuz 1962-Mart 1964) tarafından 17 Ocak 1963 yılında kamuoyuna deklare edildi. Toprak reformlarıyla birlikte ülkenin kırsal kesimindeki küçük aşiretler yok olmaya başlamıştı. Ayrıca, kırsal bölgelerdeki feodal, ayan, eşraf ve toprak ağaları gibi kavramlar etkisini yitiriyordu. Toprak reformuna göre her biri 200 hektardan fazla toprağa sahip 1300 işletme 1.200.000 aile ve 700.000 çiftçi arasında paylaşılacaktı. Yine reform kapsamında arazileri 10 ile 200 hektar arasında değişen 640.000'e yakın toprak sahibinin toprakları da bu paylaşım kapsamında değerlendirilecekti. Topraklardan yararlanması düşünülen köylü ve çiftçilerin Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı kapsamında kurulan köy kooperatiflerine üye olması şartı getiriliyordu. Devlet, kırsal bölgelerde sağlık ocakları ve eğitim kurumları girişimlerini hızlandırmıştı. Merkezileşmenin giderek genişlemesiyle birlikte göçebe nüfus

⁸⁴ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s. 476.

⁸⁵ A.e.,s.477.

sayısında ciddi bir azalma görülmekteydi.⁸⁶

Toprak reformlarıyla birlikte, ülkede sanayide de canlanma başlamıştı. İran'ın Tahran, Meşhet, İsfahan, Tebriz gibi büyük kentlerini bir birine bağlayan Trans-İran demiryolu genişlemiş, aynı şekilde kara yollarını da iyileştirmeye yönelik asfalt çalışmaları yapılmaktaydı. Muhammed Rıza Şah, denetiminde bulundurduğu Sanayi ve Madencilik Kalkınma Bankası aracılığıyla eskiden büyük toprak sahibi olan ve Şah'ın gözüne girmiş kişilere düşük faizli krediler sağlayarak kapitalist girişimleri destekliyordu. Eskiden büyük toprak sahibi olan bu kişiler, şimdi birer sanayi girişimcilerine dönüşmeye başlamıştı. Şah'ın amacı, toprak reformuyla birlikte, köylüleri kullanabilecekleri topraklarla temin edip, buradan elde edilecek sermayeyi sanayi başta olmakla üretime aktarmaktı. Böylece, üretimin artırılacağı planlanmıştı. Şah, toprak reformuyla birlikte iki önemli politik sonuç elde etmeyi planlıyordu: ilk önce kendisini destekleyen ve Şah'a bağlı bir köylü sınıfı oluşturmak, ikinci hedefi ise kırsal kesimde güç dengelerini elinde bulunduran toprak ağalarının otoritesin tamamen sarsmaktı. Toprak reformunun, planlama ve organizasyon konusundaki yetersizlikler, üretimi destekleyecek yeterince sermaye getirisinin olmamasına rağmen, Şah, büyük ölçüde kendisini destekleyen toprak sahibi bir köylü sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştı. Ayrıca kırsal kesimde ayan sınıfının, yani toprak ağalarının etkisi büyük ölçüde sarsılmıştı.⁸⁷

1.1.3.2. Beyaz Devrim Sonrası Siyasi ve Toplumsal Gerginlikler

Şah'ın reformlarıyla birlikte var olan toplumsal gerilimlere yeni boyutlar eklenmişti. Öncelikle, reformlar hanedanlık rejimi için her zaman ciddi bir tehdit olan kentli işçi ve aydın sınıfının sayısını ikiye katlamıştı. Ayrıca, kırsal kesimin en güçlü sınıfı sayılan ayan sınıfı, reformlarla birlikte sarsılmıştı. Bu durum kırsal kesimde Şah'ın kontrol edemediği bağımsız çiftçilerin ve topraksız köylülerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmişti. Kentlerde gecekondu sorunu ciddi boyutlara ulaşmıştı. Büyük kentlerin gecekondu bölgeleri toplumsal sorunların ve gerginliklerin merkezleri haline dönüşmüştü. Şah, reformlarla birlikte olası bir

⁸⁶ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.175-176.

⁸⁷ Garthwaite, **İran Tarihi**, s.228-229.

hanedanlık karşıtı toplumsal protesto hareketinin yayılmasını engellemeyi planlıyordu, ancak reformlar İslam Devriminin temellerinin atılmasına yol açmıştı.

88

Bir diğer toplumsal gerilim hattı yoksulluk ve gelir dağılımındaki eşitsizlikti. Muhammed Rıza Şah'ın amacı, reformlarla birlikte ülkenin alt ve orta sınıfının refah seviyesinin yükseltilmesini sağlamaktı. Ülkenin petrolden elde ettiği gelir ve sermayenin, fabrika ve yeni şirketlerin kurulması ve modern tarım tekniklerinin alımı gibi alanlara aktarılması planlanmaktaydı. Bu şekilde ülkenin alt kesiminin refah seviyesinin yükseltilmesi amaçlanmaktaydı. Ancak, bu gelir kaynakları ülkenin alt kesimine bir türlü aktarılamadı. Aksine, saray patronajı daha da zenginleşti. Gelir dağılımındaki bu dengesizliğe göre, İran, 1970'lerde en eşitsiz gelir dağılımına sahip ülke konumundaydı.⁸⁹

Bir başka toplumsal gerilim hattı petrol gelirlerinin artmasına rağmen, halkın giderek artan beklentilerinin bir türlü karşılanamaması gerçeğiydi. Eğitim ve sağlık reformlarıyla birlikte belirli bir iyileşme sağlanmış, ancak İran'ın sahip olduğu nüfus itibarıyla bu iyileşmelerin yeterli olmadığı görülmekteydi. Doğum esnasında ve sonrasındaki bebek ölümleri, doktor başına düşen hasta sayısı gibi verilere göre, İran, Orta Doğu'nun en kötü durumda olan ülkesiydi. Genç nüfusun kendine üniversitelerde eğitim bulma olanakları son derece kısıtlıydı. İran 1970'ler itibarıyla ciddi bir "beyin göçü" sorunu ile karşılaşmış durumdaydı.⁹⁰

Muhammed Rıza Şah'ın ekonomik ve toplumsal alanlardaki hızlı modernleşme hamleleri siyasal alanda yeni taleplerin, yeni baskıların ve yeni gerilim hatlarının ortaya çıkmasına neden olmuştu. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde Şah'ın mutlak monarşi rejimi ile farklı toplumsal kesimler arasında ciddi çatışma alanları söz konusuydu. Siyasal radikalizm ülkede giderek yükseliyordu. Şah, 1953 yılından itibaren kendisine bağlı iki siyasal partiyi destekleyerek, onlar aracılığıyla Meclisi denetim altında tutabiliyordu. Bu partilerden biri Merdüm Partisi, bir diğeri ise İran-

⁸⁸ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s. 481.

⁸⁹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.185.

⁹⁰ A.e.,186.

1 Nevin Partisi idi.1970'lerin ortalarında siyasal radikalizmi açıkça dile getiren iki isim İran toplumunda ön plana çıkıyordu: bunlardan biri Ali Şeriatî, diğeri ise Ayetullah Ruhullah Humeyni'ydi. Ali Şeriatî'nin fikirleri, genç modern orta sınıf ve genç aydınlar arasında ciddi bir şekilde kabul görüyordu. Humeyni'nin hedef kitlesi ise geleneksel orta sınıf ve ulema kesimiydi. Humeyni'nin Şah rejimine karşı suçlamaları giderek dozunu artırıyordu. Humeyni, monarşinin yıkılmasını ve İslam cumhuriyetin ilan edilmesini savunuyordu. Ülkede Marksistlerin ve İslamcı grupların birlikte katıldığı eylemler giderek çoğalıyordu. Tudeh ve Ulusal Cephenin gençlik kolları üyelerinin kurduğu Fedaiyan-ı İslam örgütü, İslamcı mücahitlerle birlikte, Şah rejiminin önde gelen isimlerine yönelik saldırı, bombalı eylem ve suikast girişimlerinde bulunuyorlardı. Ülkeyi terk etmek zorunda kalan İranlı gençler, yurtdışında Öğrenci Konfederasyonu adı altında, Şah rejimine karşı faaliyetlerini sürdürüyorlardı.⁹¹

Şah artan bu siyasal radikalizmi önlemek ve kısıtlı politik alanı tamamen ortadan kaldırmaya yönelik radikal adımlar atmaya karar verdi. 1975 yılında Merdüm ve İran-ı Nevin Partilerini dağıtarak Diriliş Partisi'nin (Hizb-i Restehiz) kurulduğunu ilan etti. Şah ,tek partili bir devlet kurmak ve mevcut kısıtlı muhalif düşünceyi tamamen ortadan kaldırmayı planlıyordu. Şah'ın yeni partisi devletin tüm birimlerinde örgütlenme girişimlerine hız verdi. Meclisteki neredeyse tüm milletvekilleri Diriliş Partisi'ne üye olmak zorunda bırakıldı. Yeni parti, devlet ile özdeşleşmiş durumdaydı. Devletin tüm imkanları partinin ülke genelinde örgütlenmesi, üye sayısının zorla artırılması için seferber edilmiş durumdaydı. Şah, yeni parti aracılığıyla toplumun tüm kesimleri üzerinde, özellikle de orta sınıf, kentli işçi sınıf ve köy kooperatifleri nezdinde denetim ve kontrolünü güçlendirmeyi başarmıştı. Ayrıca, yeni parti, devletin mutlak anlamda güçlü olmadığı pazar ve ulema üzerinde de etkisini güçlendirme planları yapmaktaydı. Pazarda açılan yeni şubelerle, geleneksel tarihi loncalar dağıtılıyor, yerlerine sarayla bağlantılı kişilerin rehberlik ettiği benzeri "Lonca Odaları" kuruluyordu.⁹²

Şah'ın yeni parti aracılığıyla savaş açtığı kesim sadece Pazar esnafı, orta sınıf

⁹¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.194.

⁹² A.e.,s.198.

ve kentli işçi sınıfı değildi. Ulema kesimi ve dini kurumlar da rejimin saldırılarına maruz kalmaktaydı. Şah, kendisini ülkenin “siyasal lideri” ve aynı zamanda “manevi lideri” olarak konumlandırmaktaydı. Dini kurumların denetiminde olan vakıfların soruşturulmasına yönelik müfettişler görevlendirdi. Devlete ait resmi kurumların dini yayınlar yapılması kararlaştırıldı. Üniversite öğrencilerinin köylere gidip “gerçek İslam’ı” anlatmaları için üniversitelerde İlahiyat Fakültelerinin sayı artırıldı. Ayrıca ülkede, Kadın İşleri Bakanlığı kurulmuştu. Kadınlar için evlenme yaşı on beşten on sekize çıkarılmış, bu yaş erkeklerde ise on sekizden yirmiye çıkarılmıştı. Doğum kontrol kliniklerinin artırılmasıyla beraber, aynı zamanda on ikinci haftaya kadar kürtaj için izin verilmekteydi. Kadınlar eşlerinden izin almadan çalışabilecek ve eşlerine karşı boşanma davaları açabileceklerdi. Çokeşliliğin önlenmesine karşı alınan tedbirlerden biri de kadınların yazılı izni olmaksızın erkeklerin ikinci bir evlilik yapamayacak olmalarıydı. Şah’ın, İran toplumu için radikal sayılabilecek bu denli adımları atması, geleneksel orta sınıf ve ulema kesimini kızdırmış, Şah-ulema karşıtlığının boyutu daha da genişlemişti. Bütün bu icraatlar, ulema kesiminin sert tepkisiyle karşılaştı. Ülkenin dört bir yanındaki ulemalar, Diriliş Partisinin ve uygulamalarının, İslam’a ve anayasaya aykırı olduğuna dair fetvalar yayınladılar. Humeyni, Diriliş Partisi’ni “haram” ilan etmişti. Şah’ın emriyle, SAVAK, din adamlarına karşı sert faaliyetine hız vererek, binlerce din adamını tutuklamayı sürdürmekteydi.⁹³

Şah, yeni parti kurmakla monarşiyi güçlendirmeyi, kendi saltanatını kökleştirmeyi ve istikrarı sağlamayı planlamaktaydı. Ancak bu adım, beklentilerini karşılamamamla birlikte, tam aksi sonuç ortaya çıkarmış oldu. Gelinek nokta, rejim için en kötü senaryoydu. Geleneksel orta sınıf, Şah’a karşı savaş bayrağını açmış durumdaydı. Ulemayla beraber pazar esnafı, dükkan/atölye sahipleri ve küçük işadamları ile arası iyice açılan Şah, kontrol gücünü kaybetmişti.⁹⁴

1.2. İslam Devrimi

Erwand Abrahamian, “İran Devrimi önlenabilir miydi tartışmasını,

⁹³ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s.482-483.

⁹⁴ A.e.,s. 486.

güvertedeki iskemleler başka türlü dizilseydi acaba Titanic batar mıydı tartışması kadar anlamsız bulduğunu” belirtmektedir. Devrimin gerçekleşmesinin sebebi tek bir neden ve ya Şah’ın yaptığı herhangi bir siyasi yanlış değildi. Devrim, Şah rejimi boyunca İran toplumunun derinliklerinde birikmiş bir öfkenin sokaklara yansımaysıydı. Şah, iktidarının son yıllarında ülkesine ve halkına tamamen yabancılaşmış, çağın gereksinimlerini yeterince kavrayamamış ve cumhuriyetçilik döneminde monarşi, şahlık ve Pehlevilik gösterişi yaparak rejimin sonunu hazırlamıştı. Muhammed Rıza Şah, CIA-MI6 ile yaptığı işbirliği sonucu Musaddık’ın devrilmesini sağlayan bir hükümdar imajı sebebiyle ülkedeki milliyetçi kesimin de nefretini kazanmıştı. Dış politikadaki Filistin ve Vietnam gibi konularda ABD’den yana tavır alması, Tarafsızlık Blokuna karşı mesafeli tutumu ve Basra Körfezi’nde ABD’nin “jandarması görevini” üstlenme niyeti, Şah’a karşı en sert tepkilerin oluşmasını beraberinde getirmişti.⁹⁵

1979 yılında gerçekleşen İslam Devriminin, dünyanın farklı yerlerinde ve farklı tarihlerinde gerçekleşen devrimlerden ayıran kendine has özellikleri vardır. Dini bir hareketin, 53 yıllık bir mutlak monarşiyi yıkmasıyla sonuçlanan İslam Devrimi, ister başat aktörü olan halk kitlesi bakımından, ister devrim süreci, isterse de devrimin ideolojisi ve sonuçları itibarıyla, nevi şahsına münhasır bir özellik taşımaktadır. Bu yüzden Doğu ve Batı siyaset bilimi literatüründe yapılan tartışmalarda, hükümet sisteminin değişmesine yönelik gerçekleşen bu İslami hareketin, devrim olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği halen tartışmaya devam etmektedir.⁹⁶

İran İslam Devriminde, din adamları sınıfı ile beraber Şiiliğin de protest hareket sürecinde belirleyici bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda, İran’ı Şiiliğin devletin resmi mezhebi olduğu ve gerçek bir İslami Devrimin yaşandığı tek ülke olarak nitelendirmek mümkündür. İran devriminin ve devrimin fikri önderlerinin, devrim süresi boyunca Şiiliğe, sıkı sıkı bağlı kaldığı görülmektedir. Şiiliğin, İran ile özdeşleşme sürecine baktığımızda iki aşamadan oluşan bir tarihsel

⁹⁵ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.204.

⁹⁶ Moazami, **İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1796’dan Bugüne**, s.213-214.

süreç karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, 16. yüzyılda Safevi Hanedanlığı'nın İran'ı Şiileştirmesi ile, diğeri ise İran dışındaki coğrafyalarda yaşayan Şii nüfusunun ağırlıklı olduğu bölgelere belirli bir merkez ve hiyerarşiye bağlı İranlı din adamlarının yerleştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu şekilde, İran dışındaki Şii nüfusunun, İranlılaştırma süreci başarıyla sonuçlanmıştır.⁹⁷

“Şii ruhani sınıfının, İran toplumunda 17. yüzyılda başlayan ve 19.yüzyılda toplumsal ve eğitsel rolünün açıkça hissedildiği ve mali, coğrafi açıdan özerklik elde ettiği süreç, ruhani sınıfının kendi içerisinde hiyerarşik bir düzen kurmasıyla sonuçlanmıştır. “Hüccetülislam” (İslam'ın kanıtı) , “Ayetullah” (Allah'ın işareti) , “Ayetullah Uzma” (müçtehid) gibi hiyerarşik kavramlar, merci-i taklid unvanı olarak kabul görmüş ve İran toplumunu ilgilendiren bütün konular hakkında yorumlar yapmak, yenilikler getirmek ve fetvalar vermek yetkisine sahip olmuşlardır.⁹⁸

Bu Şii ruhani sınıfının siyasete müdahil olma girişimi, 1891 yılında İngilizlere verilen tütün tekeli protesto etmesine yönelik fetvası ile de karşımıza çıkmaktadır. Şii ulema, verdiği fetva ile tütün tekelinin kaldırılmaması durumunda tütün kullanımını fetva ile yasaklatmıştır. Ulema kesiminin siyasete müdahil olma girişimleri 1905-1906 yıllarındaki anayasal süreçte, 1921 yılında İngiltere ile imzalanan ve İran'ı yarı sömürgeye dönüştüren anlaşma taslağında, 1950-1953 yıllarındaki Musaddık döneminde ve en nihayetinde Ayetullah Humeyni önderliğinde gerçekleşen devrimle devam etmiş ve “velayet-i fakih” kavramı ile ruhani sınıfının siyasallaşma girişimleri zaferle sonuçlanmıştır.⁹⁹

Ayetullah Humeyni'nin Irak'ın Necef kentinde yaşadığı sürgün yıllarında verdiği dersler sırasında geliştirdiği “velayet-i fakih” (fıkıhçıların yönetimi) kavramı, İslamcı ideolojinin Şiiliğe uyarlanması, İslam toplumu oluşturulmasını ve bunun için de İslam Devleti kurulması gerektiğini öne sürmektedir. Devletin, İslami yapıda olması ve yasaların şeriata uygun olup olmadığının İslami devlet tarafından

⁹⁷ Oliver Roy, **Siyasal İslam'ın İflası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 2017, s. 200-201.

⁹⁸ A.e., s.204.

⁹⁹ A.e., s.205.

denetlenmesi ve iktidarın ulemaya verilmesi gerektiğini savunan Humeyni'nin, siyasal radikalizm ile dinsel inancı sentez etme başarısıyla Şah devrilmiş ve amaçlanan İslami rejim kurulmuştur. Bu başarının arkasındaki en önemli nedenlerden biri de entelijansiya ile radikal din adamları arasında gerçekleşen ittifak olmuştur. Bu yönüyle de üçüncü dünyacı bir devrim olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁰

1979 yılının Şubat ayında, Muhammed Rıza Şah'ın 38 yıllık iktidarının yıkılmasıyla sonuçlanan İran devrimi, monarşiyi ortadan kaldırmış ve yerine İslam devletini kurmuştu. Devrimin lideri 1960'lı yıllardan itibaren Şah rejimine karşı en sert eleştirileri dile getiren, İran mahkemeleri tarafından defalarca yargılanan ve hapis yatan, rejim tarafından sürgüne gönderilen Ayetullah Ruhullah Musavi Humeyni'ydi. Humeyni'nin Şah'a karşı uzlaşmaz ve tavizsiz tutumu, anti-Amerikancı ve monarşi karşıtı söylemi, İslami esaslara dayanan şeriat rejiminin kurulmasına yönelik düşünceleri, radikal İslamcı kitleler arasında zamanla geniş yankı ve destek bulmuştu. Humeyni önderliğindeki devrim, uzun devrimsel süreci, ulemanın önderlik ettiği yeni bir yönetim modeli, ideolojik yönleri ağır basan bir dış politika yönelimi, başta bölge ülkeleri olmakla İslam dünyasına yaydığı dalgalar itibariyle genelde siyasi tarihin özelde ise Orta Doğu tarihinin en önemli heyecan verici gelişmelerinden biri olarak görülmektedir.¹⁰¹

Şah'ın başlattığı Beyaz Devrim, var olan geleneksel düşmanlarla beraber yeni düşmanların yaranmasını beraberinde getirmişti. Beyaz Devrim, Şah ile geleneksel müttefikleri olan toprak sahibi aşiret reislerinin ve kırsal kesimin önde gelenlerinin arasını açmış ve bu kesimlerin güçlerini kaybetmesi ile sonuçlanmıştı. Ülkenin kırsal kesimlerinde yaşam koşullarının son derece ağır olması, kırsaldan büyük kentlere ciddi bir göç dalgasını beraberinde getiriyordu. Göç sebebiyle şehirlerde oluşan bu gecekonduların sakinleri, İslam Devriminin en önemli lokomotifini oluşturmaktaydı. Şah'ın Diriliş Partisi'ni kurmasıyla birlikte pazar esnafı ve ruhani sınıfı gibi iki geleneksel orta sınıf Şah'a karşı açık cephe almaya başlamışlardı. Rejim, İslam'ın günlük yaşantıdaki rolünü azaltmayı Pehlevi monarşisini yücelterek yapmayı

¹⁰⁰ A.e., s. 202-206.

¹⁰¹ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, Ankara, Adres Yayınları, 2010, s.16-17.

planlıyordu. Şah'ın, dini kurumlara savaş açmasının en önemli nedenlerinden biri de bu idi. Şah'ın, yanlış adımları ülkenin siyaset dışı kalmak isteyen en sessiz din adamlarının bile Humeyni cephesine yönelmesine sebep olmuştu.¹⁰²

1978 yılına gelindiğinde, Şah'a karşı ülke genelinde oluşmuş öfke birikimi, rejimin yanlış ve tahrik edici adımları sonucu patlamaya başlamıştı. İlk kıvılcım hükümet yanlısı gazete olan İttilat gazetesinin, Humeyni başta olmakla ruhani sınıfını aşağılayıcı ifadelerle suçlayan yazısıyla atıldı. Yazı, ruhani sınıfını feodalizm, komünizm ve emperyalizmle işbirliği yapan "kara irticacılar" olarak nitelendiriyor ve Humeyni'yi gençliğinde şarap içen, hovardalık yapan ve de İranlı olmamakla itham ediyordu. Yazının ardından Kum şehri başta olmakla birçok kentte medrese öğrencileri, ruhani liderlerin fetvalarıyla birlikte, pazar esnaflarının da desteğini yanına olarak sokak gösterileri gerçekleştirmeye başladılar. 1978 yılının Ocak ayında başlayan bu gösterilerde medrese öğrencilerinin talepleri sadece dini konularla ilgili değil, siyasi ve ekonomik olarak geniş bir talep listesini kapsıyordu. Siyasi mahkumların serbest bırakılması, kapatılan bazı dini kurumların (medreseler gibi) tekrar faaliyete geçmesi, Humeyni'nin ülkeye tekrar geri dönüşünün sağlanması, öğrencilere yönelik güvenlik güçleri tarafından gerçekleşen fiziksel şiddet olaylarının sonlandırılması, yargı bağımsızlığının ve ifade özgürlüğünün temin edilmesi, ABD başta olmakla emperyalist ülkelerle tüm ilişkilerin sonlandırılması, ülke ekonomisine yönelik devlet desteğinin artırılması ve tabi ki iktidar yanlısı gazetenin Humeyni başta olmakla dini kesimi hedef alan baş yazısı için özür yayınlanması gibi geniş toplumsal talepler, ülkenin büyük kentlerinde gerçekleşen protestolara katılan insanların ortak talepleri idi.¹⁰³

Kum kentinde başlayan rejim karşıtı gösteriler, kısa süre içerisinde ülkenin tümünü kapsamıştı. İran'ın önde gelen din adamlarından Şeriatmedari'nin memleketi Tebriz'de gerçekleşen gösterilere rejim, helikopter ve tanklarla müdahale ediyordu. Bu dönemde, işçi kenti Abadan'da Musaddık'ın devrildiği gün olan 19 Ağustos'ta, bir sinema salonunda çıkan yangında, 400 kadın ve çocuğun yanarak hayatını

¹⁰² A.e., s.206.

¹⁰³ Amir Ahmad Fekri, **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, İstanbul, Mızrak Yayınları, 2011, s.165.

kaybetmesi, devrim sürecinin en kanlı olaylarından biri olarak görülmektedir. Muhalifler, bu yangının SAVAK tarafından çıkarıldığını öne sürüyorlardı. İslam Devrimine giden süreçte en kanlı eylemlerden biri de 8 Eylül’de, Jale Meydanında, rejimin silahlı güçlerinin protestoculara rastgele ateş açmaları sonucu meydanın “kan gölüne” çevrilmesiydi. Jale Meydanında protestoculara yönelik gerçekleşen kanlı müdahale, rejime öldürücü darbeyi indirmişti. Aynı gün 90’a yakın insan hayatını kaybetmişti.¹⁰⁴

Artık rejimin önleyemediği mitinglerde, İslam Cumhuriyetinin kurulması, Humeyni’nin geri dönmesi, emperyalist güçlerin ülkeyi terk etmesi ve sosyal adaletin sağlanması gibi talepler ön plana çıkıyordu. Şah’ın ülkeyi terk etmesinden iki hafta sonra 1 Şubat 1979 yılında, Humeyni, geniş kitlelerin katılımı ile sürgünden dönmüştü. Böylece, 53 yıllık Pehlevi Hanedanlığı yıkılmış ve İran tarihinin 2500 yıllık monarşi dönemi sona ermişti. Pehlevi rejiminin, en güvendiği 3 kurumdan biri olan ordu altüst olmuş sadece Saray Muhafızları Şah için çatışmalara katılmıştı. Şah’ın güvendiği diğer bir kurum olan bürokrasinin büyük bir bölümü, Şah’a sırtını dönerek devrime katılmış ve son olarak saray patronajı ise Rıza Şah’tan daha önce İran’ı terk etmişti.¹⁰⁵

1.2.1. Devrimi Hazırlayan Koşullar

1977 yılında ABD başkanlık seçimleri Demokratların adayı Jimmy Carter’ın zaferiyle sonuçlanmıştı. Carter, rakibi Cumhuriyetçi Gerald Ford’u mağlup ederek ABD’nin 39. başkanı olmuştu. Bu dönem, ABD’nin içinde bulunduğu iç ve dış siyasi koşullar, Carter’ın politikasının oluşmasında belirleyici olmuştur. Carter’ın başkanlığı, Amerikan’ın sosyo-politik sorunlarla yüzleştiği ve Amerikan imajının müttefikler nezdinde giderek olumsuzlaştığı bir döneme denk gelmişti. ABD’nin Vietnam savaşına katılması ve on binlerce askerinin hayatını kaybetmesi, ülke içerisinde gerçekleşen protestolar ve ekonomik sıkıntılar, ABD’ni, etki alanı içerisinde yer alan tüm bölgelerde, temel insan hakları prosedürlerinin uygulanması

¹⁰⁴ A.e., s 168.

¹⁰⁵ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.212.

yönünde baskı uygulayan bir dış politikayı tercih etmesine sebebiyet vermişti. Muhammed Rıza Şah, ABD seçimlerinde Cumhuriyetçilerin adayı Ford'u destekleyen açık bir tutum takınmıştı. Şah'ın Ford'un seçim kazanması için verdiği mali destek ve çabalar Carter'ın seçildikten sonra İran'a karşı tutumunun belirlenmesinde belirleyici faktörlerden biri olmuştur. Carter, insan hakları konusunda İran'a karşı giderek sertleşen eleştirel bir politika izliyordu. Devrim sonrası geçici hükümetin başbakanı olarak atanan Mehdi Bezirgan**, bir gazeteye verdiği demeçte: "Carter'ın seçilmiş olmasını İran'ın yeniden nefes alabilmesi için önemli bir fırsat olarak değerlendirdiklerini" belirtmişti. Şah'ın politik baskıyı hafifletmeye yönelik adımları muhaliflere alan açtırmış ve devrimin başlangıç sürecini hızlandırmıştı.¹⁰⁶

1973 yılında gerçekleşen petrol krizi, İran devrimine giden sürecin ekonomik boyutunda ve Şah'ın siyasî geleceğinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Petrol kriziyle beraber petrol fiyatları yükselmiş ve ülke geliri büyük ölçüde artmış, ekonomideki büyüme %10 gibi yüksek bir seviyeye çıkmıştı. Ekonomide %10 gibi bir büyüme, ülkenin kısa süre içerisinde gelişmiş ülkeler düzeyine çıkarılması için fazlasıyla yeterli bir kaynak anlamına gelmekteydi. Şah, artan bu gelirle en yakın müttefiki ABD'den milyarlarca dolarlık silah alımına devam ediyor ve Basra Körfezinin tek hakimine çevrilmesi için askeri harcamalarını giderek çoğaltıyordu. Ancak, büyük bir zenginleşmeyle beraber, ülkenin arka plandaki sorunları, hastalıkları ve rahatsızlıkları da böylece belirgin bir hale gelmişti. Sanayileşme ve şehirleşme, kırsaldan kente büyük bir göçün oluşmasını ve şehirlerde işsiz bir kitlenin yaranmasını beraberinde getirmişti. Tarımın zayıflaması ve tarımsal üretimin düşmesi, gıda maddelerinin ve lüks tüketim mallarının ithalatını hızlandırmıştı. 1978 yılına gelindiğinde, İran'ın ithal ettiği gıda maddelerinin miktarı 2 milyar dolara

** Mehdi Bezirgan (1907-1995) Paris'te mühendislik eğitimi almış ve 1950 yıllarında Şah'a karşı Musaddık'ı savunan reformcu bir politikacıydı. İslamiyet'in terk edilmemesi gerektiğini, İslamiyet'in reformcu bir ideolojiyi içinde barındırdığını savunmakla beraber, laik bir hükümet uygulamasını ve ulusal bir modernleşme programı gerçekleştirilmesini savunuyordu. 1906 yılındaki anayasanın yürürlüğe girmesini ve meşruti monarşiyi destekliyordu. Devrim sonrası kurulan hükümetin ilk Başbakanı olan Bezirgan, daha sonra radikal dindar gruplarla fikir ayrılığı yaşamış ve başbakanlığı bırakmak zorunda kalmıştır. The New York Times, "Mehdi Bazargan, Former Iran Premier, Dies", (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1995/01/21/obituaries/mehdi-bazargan-former-iran-premier-dies.html>, 11 Ekim 2019

¹⁰⁶ Amir Ahmad Fekri, *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, s.163.

yakındı. Bunun sonucu olarak ülkede enflasyon % 35 çıkmış ve büyüme hızı da kısa süre içerisinde %3,5 düşmüştü.¹⁰⁷

Şah, iktidarı boyunca monarşiyi destekleyen gruplara karşı fazlasıyla cömert davranmıştı. Saray patronajı ve üst düzey bürokrat kesimi Şah'ın cömertliğinden faydalanan başlıca gruplardı. Şah, kendi rejimini destekleyen bu gruplara karşı her türlü maddi desteği sağlamaktan çekinmiyordu. Bu durum ülke yönetiminde birçok sorunun, en başta da rüşvet ve suiistimalin zirveye çıkmasına sebep olmuştu. Şah'ın yakın aile bireyleri de bu rantın başlıca aktörleriydi. Yakın aile bireyleri ve patronaj kesimi, lüks hayatlarını sürdürmek için ülkenin milli servetinden milyonlarca doları şahsi hesaplarına aktarmışlardı. Rüşvetin ve nepotizmin bu denli yaygınlaşması halkın tepki ve öfkesinin başlıca nedenleri arasındaydı. Bu tepki ve öfkeye yönelik halkın en küçük itirazları bile rejimin ezici gücü olan SAVAK tarafından acımasızca cezalandırılıyordu. Ancak, rejimin silahlı güçleri tarafından uygulanan bu cezalandırma rejime karşı öfkeyi daha da çoğaltıyor ve farklı muhalif grupların ortaya çıkmasına olanak sağlıyordu.¹⁰⁸

1973 yılından itibaren yükselmeye başlayan ülkenin enflasyonu, 1976 yılında ülke ekonomisini iflasın eşiğine getirecek kadar tehlikeli bir boyuta ulaşmıştı. Şah'a yakın sanayi sahipleri ekonomik gidişattan fazla etkilenmezken, belirgin bir tüccar kesimi, ülkenin gidişatından ve hayatlarının tek bir adamın dudağından çıkacak kelimeye bağlı olmasından rahatsızlık duyuyordu. Şah, ekonomik sorunlara askeri mantıkla yaklaşıyor, gidişattan rahatsız olan bu kesime karşı "rantçılarla mücadele" adı altında tutuklama operasyonları gerçekleştiriyordu. Şah'ın büyük tüccar kesimine karşı başlattığı sert tutuklama girişimleri küçük tüccar ve pazar/çarşı esnafına karşı da devam ediyordu. Tüccar kesimine karşı gerçekleşen bu operasyonlar, lise öğrencilerinin oluşumuyla kurulan "Teftiş Timleri" ve SAVAK tarafından kurulan "Esnaf Şuraları" tarafından yapılıyordu. Bu timlerin, gerçekleştirdiği operasyonlarla 400.000'e yakın insana maddi ve hapis cezaları kesilmişti. Bu uygulamalar bir taraftan orta sınıfa büyük darbe indirirken, diğer taraftan da bu kesimin, devrimin en

¹⁰⁷ Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.668-669.

¹⁰⁸ Amir Ahmad Fekri, **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, s.166.

önemli itici güçlerinden biri olmasını da beraberinde getirmişti.¹⁰⁹

Şah, iç politikadaki baskıcı uygulamalarıyla bazı yabancı devletlerin ve uluslararası kuruluşların da tepkisini çekmekte ve üzerindeki baskı giderek artmaktaydı. Uluslararası Af Örgütü, Cenevre merkezli Uluslararası Yargıçlar Komisyonu ve Birleşmiş Milletlere bağlı Uluslararası İnsan Hakları Komisyonu, Şah rejimini, insan haklarını ve vatandaşların medeni haklarını ihlal eden, tutukluların işkence gördüğü bir rejim olarak nitelendiriyorlardı. ABD başkanı Carter'ın başkan seçilmesiyle birlikte, ABD tarafından Şah'ın kayıtsız şartsız desteklenme dönemi sora ermişti. ABD ile ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyen Şah, siyasi muhaliflerin yargılanma süreçlerine yönelik bazı reformlar gerçekleştirdi ve talimatla 300'e yakın siyasi muhalifi serbest bıraktırmıştı. Washington tarafından bazı yapısal reformlara yönelik Şah'a uygulanan baskı, muhalefeti cesaretlendirmiş, sesini duyurması için olanak sağlamış ve SAVAK başta olmakla güvenlik güçlerine yönelik yönelik korku duvarı kısmen yıkılmıştı.¹¹⁰

Şah, 1973 petrol kriziyle birlikte artan gelirleri, gelişmiş silah sistemlerinin alınmasına ve büyük ekonomik harcamalar gerektiren bölgesel kalkınma programlarının uygulanmasına aktarıyordu. Bu durum, Batı ülkelerinden binlerce bu alanda uzman olan teknisyenlerin ve askeri danışmanların ülkeye getirilmesini beraberinde getirmişti. 1977 yılına gelindiğinde ülkede bulunan yabancı teknisyen ve askeri danışman sayısı 60 bine ulaşmıştı. Bu durum, İran kamuoyunu için ciddi bir hoşnutsuzluk sebebi ve ülkenin ve dolayısıyla Şah'ın emperyalizme bağlılığını gösteren önemli göstergelerden biri gibi algılanıyordu. Protestolar başladığı andan itibaren bu durum özellikle de ruhani sınıfı tarafından Şah'a karşı kullanılan sloganların başında geliyordu. Ruhani sınıfı, Batıyla bu denli yakınlık gösteren Şah'ı, Batıyı taklit etmek ve emperyalizme bağlılık göstermekle suçluyordu.¹¹¹

Protesto dalgasını başlatan gösteriler, ilk olarak Batılılaşmış kentli orta sınıf ve üniversitelerin laik öğrencilerinden geldi. Bu gruplara, geleneksel orta sınıflar

¹⁰⁹ A.e., s.168.

¹¹⁰ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 466-467.

¹¹¹ A.e., s.469.

olarak bilinen çarşı esnafı ve farklı dini okulların öğrencilerinin de katılmasıyla gösterilerin boyutu genişledi. Muhtelif kesimlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan muhalif gruplar, gösterilerini düzenli ve organize bir şekilde gerçekleştirmeye başladılar. En etkili muhalif grubu, Mehdi Bezirgan'ın önderlik ettiği İran Özgürlük Hareketi idi. Genel olarak liberal muhalefet temsilcilerinden oluşan Özgürlük Hareketi, 1961 yılında Bezirgan tarafından kurulmuş ve 1906 anayasasının tekrar yürürlüğe girmesini ve Şah'ın liderliğinde meşruti bir monarşinin kurulması savını destekliyordu. Özgürlük Hareketi liderliğinin, radikal ruhani sınıfının lideri Humeyni ile ayrıştığı en temel sorun, Şah'ın iktidarının geleceği konusuydu. Mehdi Bezirgan'ın liderlik ettiği Özgürlük Hareketinin ideoloğu Ali Şeriatiydi. Şeriatî, Marksizm, devrimcilik, Şiizm ve İran yurtseverliğini kapsayan bir doktrini savunmaktaydı.¹¹²

Ruhani sınıfın ilk başlarda örgütlü ve organize olmuş bir yapılanması yoktu. Bu sınıf, kendi içerisinde görüş ayrılıklarına bölünmüş durumdaydı. Şeriatmedari başta olmakla ulemanın önde gelen isimleri, ruhani sınıfının siyasi faaliyetlere karışmamasından yanaydı. Ancak protestoların şiddetlenmesi ve rejimin ölçsüz müdahaleleri soncunda bu kesim fikrini değiştirecek ve rejime karşı açık cephe alacaklardı. Ruhani sınıfın bir diğer kanadı ise fazlasıyla militandı ve tüm planlamalarını Şah'ın devrilmesi, İslami bir rejimin kurulması yönünde yapıyorlardı. Bu kanada önderlik eden ise giderek popülaritesini toplum nezdinde artıran Ayetullah Humeyni idi.¹¹³

İç ve dış koşullardan da görüldüğü üzere, devrimin gerçekleşmesi için sosyal, ekonomik ve siyasi koşullar fazlasıyla müsaitti. Daha önce belirtildiği gibi “devrim önlenbilir miydi” sorusuna verilen cevaplar spekülasyondan öteye gitmemekteydi. Örneğin, Abrahamian, “Şah, muhalif gruplara karşı daha ılımlı davransaydı veya ileri teknolojik silahlar almak yerine ekonomik ve sosyal refaha yönelik adımlar atsaydı rejimini süresi biraz daha uzar mıydı” gibi soruların anlamsız sorular olduğunu ifade etmektedir. Devrimin gerçekleşme nedeni Şah'ın son dakikada

¹¹² Hamid Dabashi, **Şiizm :Bir protesto Dini**, Çev. Belgin Çallı, Yarın Yayınları, 2015, s.31-32.

¹¹³ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.471.

yaptığı bir veya birkaç yanlış değil, yıllardır İran toplumunun bilincinde birikmiş baskının, öfkenin ve değişim isteğinin dışa yansımasıydı. Bu yansımayla birlikte Şah rejimi yıkılmış ve İran'ın ekonomik, siyasi, toplumsal ve hukuki yapısını değiştiren yeni bir teokratik güvenlik devleti kurulmuştu.¹¹⁴

1.2.2. İslam Devriminin Zaferi

1978 yılında hükumete yakın İttilat gazetesinin Humeyni hakkında yayınladığı makale Humeyni ve Şeriatmedari'nin popülaritesini daha da artırmıştı. Gazetenin yazısının ardından Kum başta olmakla büyük kentlerdeki gösterilerin etkisi, tüm ülke genelinde görülmekteydi. İslam devrimine giden süreç, artık ilk başlardaki görünümü itibariyle meslek sınıflarının ılımlı reformcu hareketinden, Humeyni önderliğinde kentli sınıflarının da desteklediği İslam devrimine doğru dönüşmeye başlamıştı. Şah'ın Kum, İsfahan, Abadan, Tebriz, Tahran merkezli büyük kentlerdeki gösterilere orantısız müdahalesi halkın tepki ve öfkesini daha da artırmaktaydı.¹¹⁵

İslam Devrimine önderlik eden Humeyni (1902-1989), eğitimini Kum kentinde tamamlamış ve orada öğretmenlik yapmıştı. Pehlevi hanedanlığını, İran toplumuna yabancı, emperyalistlerle işbirliği yapan ve İran ulusunun çıkarlarını gözetmekten aciz bir yönetim olarak görüyor ve bu yönde sert eleştiriler yapıyordu. Şah'ın, laiklik politikasının en sert karşıtlarından biriydi. Rejime karşı bu denli sert açıklamalarının ardından 1963 yılında tutuklanmış ve serbest bırakıldıktan sonra eleştirilerine devam edince 1964 yılında Türkiye'ye sürgüne gönderilmişti. Türkiye'deki sürgün hayatının ardından 1964 yılında Irak'ın Şiiler için kutsal kenti olan Necef'e taşınmış ve 1978 yılına kadar burada yaşamını ve faaliyetlerini sürdürmüştü. Humeyni sürgündeyken aynı şekilde rejimi eleştiren konuşmalar yapmaya devam etmekteydi. Bu konuşmalar müritleri tarafından kasete alınıyor, İran'a sokularak geniş kitlelere ulaşıyor ve medrese öğrencileri tarafından büyük destek görüyordu. Humeyni'nin, İran'ın yönetim şekline yönelik düşüncesi, onun "Vilayet-i Fakih: Hükumeti-i İslami" adı altında toplanan tüm konferanslarından

¹¹⁴ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.203-204.

¹¹⁵ Fekri, **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, s. 170.

oluşan bir derlemede belirtilmişti. Humeyni, Kuranın referans alınarak İslam devletinin kurulması gerektiğini ve kurulacak bu devleti de İslami hukuk bilgileriyle donatılmış din adamlarının yönetmesi gerektiğini savunuyordu. Humeyni'nin emperyalizm karşıtı söylemleri ve Şah'ın devrilmesi gerektiğine yönelik güçlü vurgusu, onun diğer ılımlı muhaliflerden daha fazla destek görmesinin ve devrimin doğal liderine dönüşmesinin başlıca sebepleri idi.¹¹⁶

Devrimin gerçekleşme sürecinde Humeyni, farklı muhalif kesimler tarafından da sürecin doğal lideri olarak kabul görmekteydi. Bunun Şah sonrası İran için iki önemli sonucu olacaktı. Birincisi, herhangi bir iktidar boşluğu oluşmasının önüne geçilmiş, ikincisi ise köktendinciliğe geçiş için olanak sağlanmıştı. Artan ve önlenemez gösteriler sonucunda Muhammed Rıza Şah'ın, 11 Ocak 1979 yılında ülkeyi terk edeceği duyurulmuştu. 16 Ocak 1979 yılında Şah, bir daha geri dönmek üzere İran'ı terk etmişti. Halk sokaklarda Şah'ın ülkeyi terk etmesini kutluyor ve ertesi gün Humeyni Paris'te, İslam Devrim Şurasının kurulduğunu ilan ediyordu. Humeyni'nin, 1 Şubat 1979 yılında büyük sevgi gösterileri eşliğinde İran'a dönmesiyle, dini bir kurumun yaşlı üyesi tarafından yürütülen devrim amacına ulaşmış ve Pehlevi hanedanlığı tarih sahnesinden silinmişti.¹¹⁷

Devrim sonrası Humeyni, İran'a döndüğünde ülke genelinde kaotik bir ortam söz konusuydu. Devletin en temel kurumları olan ordu ve bürokrasi iç hesaplaşmalarla boğuşuyordu. Ekonomi felce uğramış, sol gruplardan aşırı sağ gruplara kadar iktidar kavgası ülke geneline yayılmıştı. Dini güçlerle laik güçler arasındaki mücadele 1982 yılına kadar devam etti. Temel tartışma İran toplumunun gelecekteki yönetim şekli üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ülke, Humeyni önderliğinde, İslami bir teolojik güvenlik devleti mi yoksa Mehdi Bezirgan liderliğinde, ılımlı reformcuların yönetiminde anayasal bir rejimle mi yönetilecekti? İç çatışmalar sonucunda binlerce insanın ölümüyle soru cevaplanmış ve dini yönetim şeklinin tüm İran hayatını kapsamasıyla sonuçlanmıştı. Humeyni geçiş dönemi sürecine hakim olması için Mehdi Bezirgan'ı 1979 yılında başbakanlığa atadı. Bezirgan, ekonomiyi canlandırmak ve idari yapıyı düzene sokmak için köktendinci örgütleri frenlemeye

¹¹⁶ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 471-472.

¹¹⁷ Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, s.516-517.

ve laik kurumların kurulmasına yönelik adımlar atmaya başladı. Ancak Bezirgan'ın yetkileri İslam Cumhuriyeti Konseyi tarafından sınırlandırılmıştı. Çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu ve Humeyni etkisinin en güçlü şekilde hissedildiği İslam Konseyi, ülkenin en üst yasa belirleyici kurumu durumundaydı. Bezirgan, kendi programlarının icraatını engelleyen İslam Konseyi ile daha fazla baş edemedi ve 1979 yılında başbakanlık görevinden istifa etti.¹¹⁸

Teokratik İslam Devleti, kendi iktidarını güçlendirmeye yönelik adımları hızlı bir şekilde atmaya başladı. Ulema içindeki Humeyni taraftarlarından oluşan Özerk Devrimci Örgütler ortaya çıktı. Bunlar merkezi hükümetin etkisiz olduğu dönemde yaranmış yerel komitelerdi. Ülke içinde dini militanların etkisini yaymaya yönelik yerelde propaganda faaliyetleri yapıyorlardı. Devrimle birlikte ortaya çıkan diğer bir kurum, kentlerdeki yoksul gençlerden oluşan ve Humeyni'nin emriyle kurulan paralel güvenlik gücü Devrim Muhafızları örgütüydü. Bu örgütler, Humeyni muhaliflerinin etkisiz hale getirilmesinde aktif rol oynadılar. Şah döneminin destekçilerini ve karşı devrimci kurumları cezalandırmaya yönelik Devrim Mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerde yüzlerce kişi idam edilecekti.¹¹⁹

Humeyni, 1979 yılında devrime örgütsel bir yapı kazandırmak amacıyla İslam Cumhuriyet Partisi'nin kurulması talimatını verdi. Humeyni'ye yakın Ayetullahlardan oluşan parti kısa zaman içerisinde İran'ın en güçlü siyasi yapılanmasına dönüştü. Kentli ve kırsal kesimin çoğunluğunun desteğini sahip olan partinin, temel hedefi laik kesimi halkın gözünden düşürmek ve İran siyasetinde başat aktör olmaktı. En önemli siyasi rakibi Batılılaşmış üniversite öğrencilerinin, meslek sahiplerinin, çarşı esnafının bir kısmının ve orta sınıf teknokratlarının desteğine sahip Özgürlük Hareketi'ydi. Devrim sonrası, hazırlıkları yapılan referandum taslağına yönelik tartışmalarının iki boyutu vardı. İlk boyutunu temsil eden Ayetullahlar ve İslami Cumhuriyet Partisi, İran'ın bütün yasa ve kararnamelerinin, yönetim şeklinin İslami kural ve standartlara dayanması gerektiğini savunuyorlardı. İkinci grubu temsil eden laikler ve Özgürlük Hareketi, İslami devlet ilkesini benimseyen ancak dini kuruma özel idari ve adli yetki

¹¹⁸ A.e., s.528.

¹¹⁹ Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim ; 1796'dan Bugüne*, s. 220.

tanınmamasını talep eden bir anayasa taslağını ve rejimi savunuyordu. 1979 yılındaki anayasa referandum sonuçlarının ardından, Humeyni'nin savunduğu rejim tesisi için yeterli halk desteği sağlanmış ve İran siyasi, ekonomik, toplumsal ve hukuki yapısının tamamen İslamlaşma yoluna girme süreci başlamıştı.¹²⁰

1982 yılına gelindiğinde İslam Cumhuriyeti kendisi için tehdit olarak gördüğü tüm sol ve sağ tehditleri ortadan kaldırmıştı. Bundan sonraki ekonomik kriz, idari düzensizlik ve bürokratik çöküş gibi sorunlarla mücadele etmeye hazırlanan rejim, iki ciddi dış konuyla uğraşmak zorunda kaldı. Bunlardan ilki 1979 yılının Kasım ayında gerçekleşen 57 ABD dışişleri personelinin Humeyni taraftarı İran gençleri tarafından rehin alınmasıydı. Olay, ciddi bir uluslararası krize sebep olmuş, ABD-İran arasındaki ilişkiler tamamen bozulmasına ve Batı kamuoyunda Humeyni karşıtlığının yaranmasında yol açmıştı. Rehine krizi, 444 gün sürerek iki ülke ilişkilerinde onarılamayacak hasarlar bıraktı. İkinci ciddi dış olay ise, 1980 yılında başlayan ve 8 yıl süren Irak-İran savaşıydı. Savaş, Humeyni ile taraftarlarının gücünün pekiştirilmesine ve ülke genelinde tek otoriteye dönüşmesine olanak sağlamış olsa da İran'ın, ekonomik ve insani olarak ciddi yara almasına sebep olmuştu. Savaş sonucunda 260 bin İranlı hayatını kaybetmiş ve 1,6 milyon insan evsiz kalmıştı.¹²¹

1978 yılının son aylarından itibaren İran'da yapılan gösteriler, Muhammed Rıza Şah rejiminin yıkılmasıyla sonuçlanmıştı. İnsanlık tarihinin en büyük halk patlamalarından biri olarak tanımlanan bu devrim sonucunda teolojik bir güvenlik devleti kurulmuştu. 1978 yılının Aralık ayından itibaren şiddetini giderek artıran bu gösterilerde dini kesimler, Şah'ın hanedanlığının laik, otoriter ve yozlaşmış yapısını suçlayarak, Humeyni önderliğinde bir İslam Cumhuriyetinin kurulmasını talep ediyorlardı. Monarşiden İslam Cumhuriyetine geçişle birlikte, toplumda, sosyal adalete, ekonomik refaha, siyasal özgürlüğe ve tam bağımsızlığa kavuşma inanç ve düşüncesi hakimdi. Pehlevi hanedanlığının, otoriter ve baskıcı politikaları altında Şii din ağı, kendini koruya bilmiş, protestolar başladıktan sonra da önde gelen Ayetullahların liderliğinde halkın öfkesini yönetmeyi ve onun İslami referanslarla

¹²⁰ A.e., s.233.

¹²¹ A.e., s.237.

dile getirilmesini sağlayabilmişti. Toplumsal, ekonomik ve siyasal değişim isteğinin sadece İslami düzenin yeniden kurulmasıyla mümkün olabileceği inancı devrim sürecinde en güçlü şekilde destek görmüştü. 1970'ler ve 1980'lerde Endonezya'dan Fas'a kadar birçok İslam ülkelerinde şeriat ve İslami yönetim şekline dönüş fikri ciddi bir şekilde tartışılmış ve toplumun belirli kesimleri nezdinde rağbet görmüştür. Ancak, İran, dini kurumlar önderliğinde, devrimci siyasal ve toplumsal değişim isteği ve bu isteğini devrimle gerçekleştirmesi bakımından müstesna bir örnek olarak görülmektedir.¹²²

1.2.3. Devrimin Küresel ve Bölgesel Etkileri

1979 İslam Devrimi sonrası İran'ın başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri ile ekonomik, güvenlik ve stratejik ilişkilerinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. Pehlevi rejiminin yıkılmasıyla birlikte, siyasal sistemleri monarşi olan Körfez ülkeleri benzeri devrim hareketlerinin kendi ülkelerine sıçraması tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu yüzden başını Suudi Arabistan'ın çektiği Körfez monarşileri, aynı devrim dalgalarının yayılmasını engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuş ve İran'da iktidara gelen İslamcı rejimi kuşatmaya ve yalnızlaştırmaya yönelik politikalar izlemişlerdir. Körfez ülkelerinde yaşayan Şii nüfuzunun İran rejimi tarafından monarşi karşıtlığı amacıyla manipüle edilme tehlikesi, bu ülke yöneticilerinin çekindiği korkuların başında gelmekteydi. Katar nüfusunun %10'nun, Bahreyn'in % 72'nin, Irak'ın % 60'nın, Birleşik Arap Emirliklerinin % 41'nin ve Kuveyt'in % 25'nin, Suudi Arabistan'ın %10'nun Şii nüfustan oluşması, bu ülke liderleri tarafından kendi rejimlerinin, İslam Devrimi çerçevesinde tehdide ve olası bir müdahaleye açık olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Bu ülkelerdeki Şii nüfusunun yaşadığı bölgelerin siyasal, ekonomik ve kültürel olarak Körfez rejimleri tarafından bilinçli bir şekilde ihmal edilmesi, bölge halkının ikinci vatandaş muameleleri görmeleri, Şii nüfusun İran'dan gelen devrimci yönelimlere karşı duyarlı ve destek olmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Arap yarımadasında var olan tarihi Şii-Sünni ve Arap-Fars rekabetine, devrim sonrası bölge ülkelerinin İran ile siyasal ve ekonomik alanlardaki rekabeti de eklenince devrim öncesi uyumlu/kontrollü ilişkiler,

¹²² Mansoor Moaddel, "Class Struggle in Post-Revolutionary Iran", **Cambridge University Press**, Cilt.23, No:3, 1991, s. 328-329.

yerini karşılıklı tehdit algılarına dayanan ilişkilere bırakmıştır. Basra körfezinin dünyanın en zengin enerji rezervlerine sahip bölgesi olması sebebiyle, küresel müdahalelere açık olması da devrim sonrası İran-Körfez ilişkilerini belirleyen bir diğer unsur olmuştur.¹²³

Devrim sonrası teolojik güvenlik devletinin kurulmasıyla birlikte, İran'ın, küresel ve bölgesel ülkelerle ilişkilerinde ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Humeyni rejimi, içerde bir taraftan iç muhalif rakipleriyle uğraşırken, diğer taraftan da bazı devletlerle ilişkilerde ciddi kopmalar oluşmaktaydı. Kopma yaşanan ülkelerin başında, İran'ın komşusu olan ve çoğunluğu Sünni olan Arap ülkeleri, Suudi Arabistan ve Irak gelmekteydi. Adı geçen bu Sünni coğrafyasıyla ilişkilerin kötüleşmesinin birçok sebebi vardı. Bunların başında, İran'da monarşinin devrilmesi aynı yönetim şekline sahip diğer ülkelere de bu durumun gerçekleşebilme ihtimalinin gündeme gelmesiydi. İkinci önemli neden ise adı geçen coğrafyadaki ülkelerin tümünde Şii nüfusunun varlığı ve İran'ın bu nüfusu etkileyebilme potansiyelinin olmasıydı.¹²⁴

İran'ın ilişkilerinin kötüye gittiği ve stratejik bağımlılıktan uzlaşmaz düşmanlığa dönüşen bir diğer ve en önemli münasebet ise ABD ile olan ilişki örneğidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Soğuk Savaş mantığının en temel unsurlarından olan devletlerin "korunma ihtiyacı" mantığı çerçevesinde, İran'ın dış politikasının merkezinde ABD olan ilişkiler yer almaktaydı. İran'ın Soğuk Savaş Döneminde ABD desteğine ve özellikle de korunmasına ihtiyaç duymasının birçok sebebi vardı. Şah'ın komünizm tehdit algısı, petrol ihracatı, Basra Körfezi hakimiyeti, İsrail faktörü gibi unsurlar, bu sebeplerin başında gelmekteydi. Bu sebeplerden dolayı, ABD, Şah rejimini, İran içerisindeki muhalefeti sindirmek, silah satışı, istihbarat desteği ve propaganda faaliyeti gibi birçok alanda desteklemekteydi.¹²⁵ Devrim ve sonrasında, İran'ın bölgesel ve küresel ilişkilerinde yaşanan bu radikal değişiklikler incelenmesine, ilk olarak Şah dönemi İran'ın en yakın stratejik koruyucusu olan ABD ile olan ilişkileri ile başlayacağız.

¹²³ R.K.Ramazani, **Revolutionary Iran : Challenge and Response in the Middle East**, Baltimore , The John University Press, 1998, s. 121-122.

¹²⁴ A.e., s.130.

¹²⁵ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s. 240-241.

1.2.3.1. Devrim Sonrası ABD ile İlişkiler

ABD-İran arasındaki ilişkiler katı bağımlılıktan uzlaşmaz düşmanlığa dönüşmüş ve Soğuk Savaş Dönemi kurulan ikili ilişkiler yerini yeni rejimle birlikte hasımlığa bırakmıştı. Humeyni ve ruhani kesiminin söylemlerinin temelini oluşturan emperyalizm karşıtlığının merkezinde anti-Amerikancılık gelmekteydi. İran'ın yeni rejimle birlikte değişen dış politika ideolojisi, ABD'nin Orta Doğu ve İsrail açısından endişeleriyle birleşince, ortaya günümüze kadar devam eden uzlaşmaz bir düşmanlık örneğinin çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁶

İki ülke arasında ikili diplomatik ilişkilerin kurulma tarihi Kaçar Hanedanlığı dönemine dayansa da, bu dönem İran coğrafyası üzerinde İngiltere ve Rusya'nın nüfuz etkisinin çok güçlü olması sebebiyle, ABD'nin bölgeye nüfuz etmesi kolay olmamıştır. Güneyden İngiliz ve kuzeyden Rus entrikaları içerisinde hapsolmuş İran, uzun yıllar bu ikili kısıkaçtan kurtulma çabası içerisinde olmuş, ancak Soğuk Savaş dönemine kadar büyük güçlerin alan mücadelesinden kurtulamamıştır. Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeninde İran Şah'ı Muhammed Rıza, iktidarının ilk yıllarından itibaren Soğuk Savaş'ın iki süper gücünden biri olan ABD ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Şah'ın, İran'ın "geleneksel müttefikleri" olan Rusya ve İngiltere yerine, ABD ile ilişkilere öncelik vermesi ve ABD'nin koruması altına girme isteğinin birçok gerekçesi olmuştur. İlk olarak, Şah'ın, İran üzerindeki İngiliz-Rus entrikalarını, üçüncü bir güç ile sonlandırma isteği vardı. İran, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmiş ve bir kez daha kuzeyde Azerbaycan ve Kürdistan sorunlarıyla bölünme tehlikesi yaşamıştı. Bu sebeplerden Şah, ABD ile yeni ve güçlü ilişkiler kurmaya çalışarak, İngiliz ve Rus etkisini Washington ile dengelemeye çalışıyordu. İkinci gerekçe ise İran'ın sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlarıyla ilgiliydi. Şah, tahta çıktığında 21 yaşındaydı ve tecrübesizdi. Babası Ahmet Rıza Şah, 1941 yılında tahttan indirilmiş, meclis kapatılmış ve ülke genelinde kaos hakimdi. Bütün bu sorunlarla başa çıkmak için Şah'ın güçlü bir devletin himayesine ihtiyacı vardı. Şah'ın aradığı mali, teknik ve siyasi desteği ABD tarafından ona sağlanmıştı. Son olarak ise ABD'nin İran ve Orta Doğu'daki güvenlik

¹²⁶ Penelope Kinch, **US-Iran Relationship**, London, I.B.Tauris, 2016, s.129.

çıkarları ve endişeleri idi. Sovyet tehdidi, Basra Körfezinin güvenliği ve petrol gibi meseleler İran'ın ABD tarafından korunmasını kaçınılmaz kılmıştı.¹²⁷

1953 darbesinin ardından İran, ABD'nin Orta Doğu'daki en önemli müttefiklerinden birine dönüşmüştü. Muhammed Rıza Şah için ABD'nin ifade ettiği anlam ülkesinin çıkarlarından da öteye geçmişti. Şah için ABD, ona kaybettiği tahtını geri veren ve bundan sonra iktidarda kalmak istiyorsa bağlı olması gereken tek ülke durumundaydı. İsrail'in bağımsızlığının tanınması, İsrail ile gizli güvenlik ve askeri anlaşmaların imzalanması, ABD'nin bölgedeki tüm diplomatik girişimlerinin desteklenmesi, Şah'ın, ABD'ye olan bağlılığını gösteren adımlardı.¹²⁸

1960 ve 1970'li yıllardan itibaren İran'ın, ABD ve Sovyetler arasındaki gerginliğin artmasıyla birlikte Şah'ın Washington'un Orta Doğu stratejisindeki önemi daha da artmaya başladı. Basra Körfezinin "koruyuculuk rolünü" İran Şah'ı memnuniyetle yerine getirmekteydi. İran nüfuz alanı içerisinde yer alan bu bölgelerde Şah, Körfezde bazı küçük adaların ele geçirilmesi gibi, kendi imajına katkı sağlayacak girişimlerde de bulunuyordu.¹²⁹

Şah, ABD ile olan ilişkilerine çok önem vermektedir. İran, ABD'nin en büyük silah alıcısı konumundaydı. ABD, bu cömertçe silah alımları karşılığında, Şah'a iç muhalefete karşı sert ve acımasız bastırma mücadelesinde her türlü askeri ve istihbarat desteği sağlıyordu. Zaman zaman ABD tarafından, Şah'ın muhalif kesimlere yönelik bu sert mücadele yöntemlerine karşı uyarıcı nitelikte müdahaleler olsa da Şah'ın, ABD tarafından korunup kollanması 1979 yılına kadar devam etmiştir. Şah karşıtı muhalif gruplar tarafından, Muhammed Rıza Şah, "Basra Körfezi polisi", "Amerika'nın Şah'ı" ve "Amerika'nın ileri karakolu" gibi sıfatlarla itham edilmekteydi. Özellikle de dindar kesim nezdinde Şah'ın imajı, Amerikan istihbaratı ve silahları ile kendi halkını katleden bir yönetici olarak görülmekteydi. Tüm bu

¹²⁷ A.e., s.131-132.

¹²⁸ A.e., s.136.

¹²⁹ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s.246.

söylemler, devrim sürecinde Şah ve emperyalizm karşıtı propagandanın temelini oluşturacaktı.¹³⁰

Devrim sonrası hükümetin ilk başbakanı olan Mehdi Bezirgan, liberal eğilimli ve teknik bir hükümet kurma niyetindeydi. Böylelikle, hem içeriye hem dışarıya güven verici mesajlar verilmesi hedeflenmekteydi. Bezirgan, öncelikli konuların siyasi istikrar ve adil ekonomik düzen olduğunu her fırsatta dile getiriyordu. Dış politikada ise tüm ülkelerle ilişkilerin tekrardan gözden geçirileceği ve uluslararası ilişkilerde “eşitlik ve karşılıklı çıkar” anlayışına dayalı bir siyaset izleneceği vurgulanmaktaydı. Yeni hükümet “ne Doğu, ne Batı sadece İslam” prensibine dayalı bağımsız bir dış politika inşa etmeyi hedefliyordu. İlk başlarda ABD ile ilişkilerin tamamen gözden çıkarılması gibi düşünce söz konusu değildi. Ayrıca, ABD ile ekonomik ve ticari ilişkilerin devam ettirilmesinden yana bir tavır söz konusuydu. Ancak, radikal dindarların anti-Amerikancı söylemi ve ABD’ye karşı mevcut toplumsal tepki Bezirgan hükümetini zor durumda bırakmaktaydı. Bezirgan’ın başında olduğu İslami-liberal hükümet ile Ayetullah Humeyni’nin başını çektiği radikal devrimci gruplar arasında iç ve dış politikaya yönelik sert bir rekabet yaşanmaktaydı. Humeyni ve radikal devrimciler, ABD’ni “Büyük Şeytan” ve bütün kötülüklerin sebebi olarak görmekteydiler.¹³¹

ABD’nin devrim sonrası, İran hükümeti ile ilişkilerini bozmamaya gayret ettiğini görülmektedir. ABD’nin Orta Doğu’ya yönelik stratejik politikası çerçevesinde İran’ın ifade ettiği anlam önemliydi. Daha öncede belirtildiği gibi Basra Körfezi’nin güvenliği, petrol alımı ve Sovyet tehdidi İran’ı önemli kılan başlıca etmenlerdi. ABD’nin, yeni rejimle ilişkilere önem verdiğini gösteren ilk adım Başkan Carter’ın açıklamasıyla geldi. Carter’ın, 12 Şubat 1979 yılında yaptığı “ABD, yeni İran rejimini tanıyarak, mevcut hükümet ile işbirliği yapılması konusunda adımlar atmaktadır” açıklaması, ABD’nin öncelikli hedefinin, rejimin niteliğinden ziyade, kendi çıkarları açısından ifade ettiği anlam ve önemin daha kıymetli olduğunu göstermekteydi. İkinci iyileştirici adım ise Şah ile yakın ilişkileri olan ve İran

¹³⁰ Jahangir Amuzegar, **The Dynamics of the Iranian Revolution: The Pahlavis’ Triumph and Tragedy**, s.263-264.

¹³¹ A.e., s.286.

toplumunun tepkisini toplayan Tahran'daki ABD Büyükelçiliği görevine William Sullivan'ın yerine, daha ılımlı ve kriz çözücü kimliği ile ön planda olan Robert Cuttler'in atanmasıydı. Ancak bu iyileştirici adımların başta radikal devrimciler olmakla, İran toplumunun büyük bir kısmında karşılığı yoktu. Rejim, Şah'ın izlerini tamamen silmeye niyetliydi. Bu kapsamda, ABD ile yakın çalışmış Şah'ın en yakın generalleri vatana ihanetten idam edildiler. Ayrıca, İranlı Yahudi işadamı Habib Elghanian, casusluk ve İslam'a ve İran'a ihanetten suçlanarak idam edildi.¹³² Bu veya benzeri adımlar, ABD Senatosu tarafından sert bir şekilde kınandı. Senatonun kınamalarını İran, içişlerine müdahale olarak değerlendirdiklerini ve yeni atanan Büyükelçi Cuttler'i reddettiklerini açıklayarak karşılık verdi. ABD'nin bölge çıkarlarına yönelik pragmatik girişimleri, Bezirgan'ın istifasıyla birlikte radikal devrimciler tarafından kabul görmemişti.¹³³

Rejimin ABD karşıtlığı, dış politikasının belirleyici unsurlarından biri olmuştu. Devrimci grupların öncelikli hedeflerinden biri İran siyasi hayatında olduğu kadar toplumsal hayatında da Amerikan etkilerinin tamamen yok edilmesi idi. Bu bağlamda Bezirgan hükümeti radikal dindarların önünü tıkayan siyasi figürdü. Muhammed Rıza Şah, ikili ilişkilerinin gergin olduğu böyle bir ortamda tedavi görmek gerekçesiyle ABD'ye kabul edildi. Ardından Bezirgan hükümeti, Cezayir'de ABD heyeti ile bir araya geldi. Ülke genelinde ABD aleyhine gösterilerin yapıldığı böyle bir ortamda, Bezirgan'ın ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski ile yan yana samimi poz vermesi, İran kamuoyunda ciddi tepkilere yol açmıştı. 1 Kasım'da gerçekleşen bu toplantıdan 3 gün sonra, 4 Kasım 1979 yılında ikili ilişkileri kopma noktasına getiren "rehineler krizi" yaşandı. "İmam'ın Takipçileri" olarak kendilerini tanıtan bir grup öğrenci, ABD Büyükelçiliğini saldırarak 52 diplomat ve büyükelçilik çalışanlarını 444 gün boyunca rehin aldılar. İran'daki ABD varlığına son vermeyi amaçlayan bu olay, uluslararası bir krize dönüşmüştü.¹³⁴

¹³² CIE, "Iranian Jewish Leader Habib Elghanian is Executed ",(Çevrimiçi) <https://israeled.org/iranian-jewish-leader-habib-elghanian-executed/>, 13 Ekim 2019.

¹³³ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s 257-258.

¹³⁴ David Farber, **The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter With Radical Islam**, New Jersey Princeton University Press, 2005, s.156-157.

Krizin ardından ABD askeri güç kullanımı dışında İran'a karşı sert cezalandırma yöntemlerine başvurdu. İran'ın daha önceden ödediği 300 milyar dolarlık askeri yedek parçaların sevkiyatını durdurmak, İran'ın yurt dışı bankalardaki 8-10 milyar civarındaki mal varlığını dondurmak, ABD'de yasadışı ikamet eden İran vatandaşlarını sınır dışı etmek, ABD firmalarının İran petrolünün ithal edilmesini yasaklamak gibi askeri ve ekonomik yaptırımlar, İran'a geri adım attırmadı. Ekonomik ve diplomatik önlemler, krizi çözemediği gibi her geçen gün İran'ın İslam dünyasında popülaritesini artırmakla beraber ABD'nin süper güç imajı ciddi yara almaktaydı. Askeri seçenek olarak uygulanan "Eagle Claw Operasyonu" da başarısızlıkla sonuçlanınca Humeyni'nin imajı ve otoritesi daha da artmıştı. Kriz en sonunda 1981 yılının 20 Ocak tarihinde iki ülke yetkililerinin Cezayir'de yaptığı gizli anlaşma ile çözülmüş oldu. İran'ın geri adım atmasının temel nedenlerinden biri krizden beklediği sonuçları elde etmiş olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Büyükelçiliğin tüm diplomatik ve siyasi yazışmaları, gizli evrakları ifşa edilmiş ve İran ve dünya kamuoyunda ABD aleyhine ciddi tepki oluşmuştu. Krizin bitirilmesinin ikinci bir nedeni ise Irak ile 20 Eylül tarihinde başlanan Irak-İran savaşıydı.¹³⁵

Rehineler krizi iki ülkenin 1953 yılından itibaren devam eden köklü ilişkilerine büyük darbe indirmiş ve iki ülke arasında uzlaşmaz düşmanlığın temellerini atmıştı. İran açısından bu krizin olumlu sonuçları olmuştur. İlk önce radikaller gücünü pekiştirmiş, ülke yönetiminde tüm kontrolü ele geçirmiş ve liberaller tamamen susturulmuştu. Bunun yanında, Humeyni otoritesini ve gücünü sağlamlaştırmış ve İslami rejimin önündeki birçok ciddi tehditler bertaraf edilmişti. İkincisi, geniş bir halk kitlesinin yeni rejimin etrafında kenetlenmesi sağlanmıştı. Rehine krizi, az sonra başlayacak olan Irak savaşının arkasındaki motivasyonlardan biri olmuştu. ABD açısından ise süper güç imajı darbe yemiş, Büyükelçiliğin yayınlanan raporlarının ardından ABD'nin iç ve dış kamuoyunda müdahaleci yönü açık bir şekilde ifşa edilmişti. ABD, Orta Doğu ve Basra Körfezinde en yakın müttefikini yitirmekle birlikte, bu bölgeye Sovyet yayılmacılığı için yeni alan açılmasına olanak sağlanmıştı.

136

¹³⁵ A.e., s.161-162.

¹³⁶ A.e. s.176.

Ayetullah Humeyni, ABD ile yaşanan bu rehine krizini ustaca bir siyasi manevrayla kendi teokratik rejiminin inşası için kullanmıştır. Humeyni, ilk olarak kendi mutlak otoritesine karşı tehdit olarak nitelendirdiği tüm silahlı grupları acımasızca etkisiz hale getirdi. Devre dışı bırakılmış bu grupların başında Halkın Fedaileri ve Halkın Mücahitleri grupları gelmekteydi. İkinci olarak, Humeyni, rehine krizinin ortaya çıkardığı siyasi ortamdan faydalanarak ayrılıkçı Kürt isyanlarını sert bir şekilde bastırdı. Diğer taraftan, Humeyni, İslam Devriminin zeminini halk nezdinde sağlamlaştırarak 1953 CIA ve MI6 benzeri bir darbe olasılığını imkansız hale getirmiştir. Rehine krizinin Humeyni için yarattığı bir diğer ise İslam anayasasını meclisten geçirilmesiyle, devrimin İslamileştirilmesinin ve rejimin teokratik temellerinin anayasal çerçeveye oturtulması boyutu ile gerçekleşmiştir.¹³⁷

1.2.3.2. Devrim Sonrası Sovyetler Birliği ile İlişkiler

İran, Kaçar Hanedanlığı döneminin hüküm sürdüğü 19.yüzyıldan itibaren Rus Çarlığının çıkar çatışmasının hedefinde olan bir bölge olmuştur. Kuzey’de Rusya ile, güneyde ise Hindistan üzerinden İngiltere ile coğrafi komşuluk, İran’ın her iki devlet ile de yoğun ilişkiler yaşamasını zorunlu kılmıştır. Birinci Dünya Savaşına giden süreçte Antanta Bloğunun üçüncü kısmını oluşturan 1907 Rus-İngiliz anlaşmasında, İran, iki ülkenin nüfuz alanları arasında paylaşılmıştı. Bu anlaşmaya göre, İran’ın kuzeyi Rus, güneyi ise İngiliz nüfuz alanına bırakılmış, Orta İran ise tampon bölge olarak belirlenmişti. İki ülke arasındaki anlaşmaya göre nüfuz alanı dışında kalan Orta İran’a her iki ülke de sızmaya çalışmayacaktı. İran coğrafyasında etki kurma çabaları İkinci Dünya Savaşına kadar devam etti. İkinci Dünya Savaşı sırasında İran, Sovyetlere yardım koridoru olarak düşünülmüş ve Rıza Şah bunu kabul etmemişti. Ancak Ahmet Rıza Şah’ın itirazına rağmen İran, Sovyetler tarafından 1941 yılında kuzeyden işgale uğramış ve Rıza Şah sürgüne gönderilmişti. Sovyetler, 1943 yılında Tahran Konferansı kararlarına esasen savaş sonrası İran topraklarını terk etme

¹³⁷ Hamid Dabashi, **İran: Ketlenmiş Halk, İstanbul**, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, 2008, s. 181-182.

taahhüdünü yerine getirmek istememiş, yalnız ABD ve İngiltere'nin devreye girmesiyle 1946 yılında İran topraklarını terk etmişti.¹³⁸

1946 yılında imzalanan Sovyet-İran Anlaşması, İran'ın kuzey bölgesinde çıkarılan petrolün %51'inin Sovyetlere verilmesini öngörmekteydi. Ancak, İran parlamentosu bu anlaşmayı reddetmiştir. Ardından Muhammed Rıza Şah'ın komünist partisi Tudeh'e karşı operasyonları ve partinin önde gelen liderlerini tutuklaması ikili ilişkileri daha da gerginleştirmişti. Bu dönemde, Sovyetler, Tudeh'e karşı desteğini devam ettirmiş ve Şah'a karşı Musaddık ve Milli Hükümetini desteklemiştir. Musaddık'ın 1953 yılındaki CIA-MI6 ortak darbesiyle devrilmesiyle, Şah, yeniden mutlak iktidarına kavuşmuş ve ABD ile daha yakın ilişkiler ağını kurmaya başlamıştır. İran'ın, 1955 yılında Sovyet karşıtı Bağdat Paketi'ne** girmesi ikili ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen, ikili ilişkiler tamamen sıfırlanmamıştır. Ayrı bloklarda yer almalarıyla birlikte, Sovyetlerle İran arasında ekonomik ve ticari ilişkiler devam etmiştir. Lakin, İran, bu münasebetler ağında, ABD'nin belirlediği çizgileri aşmamaya özen göstermiştir.¹³⁹

Şah'ın devrilmesi ile iki ülke arasındaki ilişkilerde, yeni bir dönemin başlaması için fırsat doğmuştur. Protestoların başlarında Sovyetler, gelişmelere temkinli yaklaşmayı tercih etmiştir. Protestoların ilk başlarında, Sovyetlerin resmi olarak olaylara mesafeli yaklaşmasının birçok nedeni vardı. İlk önce, Sovyet yönetimi gerçekleşen protestoların Şah'ın iktidarını yıkmaya yetip yetmeyeceğinden emin değildi. Bu yüzden sol gruplara gizli destek vererek pozisyonunu ilk başlardan belli etmek istemiyordu. Bir diğer neden ise Sovyetlerin İran'ın en büyük doğal gaz alıcısı olması gerçeğiydi. Bu anlamda olası bir kriz ikili ticari ilişkileri sekteye uğratmakla beraber Sovyetlerin doğal gaz teminatı konusunda krizle karşılaşması ile sonuçlanabilirdi. Son olarak da ABD karşısında pozisyonunu açığa çıkarmakta acele

** Bağdat Paketi, 1955 yılında Sovyetlerin Ortadoğu bölgesine sığmasını ve bu ülkeler üzerinde etki kurmasını önlemek amacıyla ABD tarafında öne sürülmüş ve Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. Pakt, 1955 yılının Şubat ayında Türkiye ve Irak arasında imzalanan anlaşmayla resmen kurulmuştur. 1955 yılının Nisan ayında İngiltere, Eylül'de Pakistan ve Kasım ayında İran'ın katılımıyla Bağdat Paketi genişlemiştir. Irak dışında diğer Arap ülkelerinin Bağdat Paketi'ne katılmaması, Paketi, başlangıçta hedeflediği amacına ulaştıramamıştır. Mısır, Suriye, Suudi Arabistan gibi ülkelerin Pakte katılmaması Bağdat Paketi'nin etkisini sınırlı kılmıştır. Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.443.

¹³⁸ Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, s.49-50.

¹³⁹ A.e., s.381.

etmek istememesiydi. Sovyetler tarafından Şah karşıtı protestolara olası bir destek ABD ile karşı karşıya gelmesine sebep olabilirdi. Afganistan'ı işgale hazırlanan Sovyetler böyle bir ortamda ABD ile yeni bir gerginliğin yaşanmasından kaçınmaktaydı. Sovyetler, olaylara temkinli yaklaşmakla beraber gösterilerde sol gruplara resmi olmasa bile örtülü destek vermeye devam ediyordu. Pravda ve İzvestia gibi Rus gazeteleri yaptıkları yayınlarda “İran Komünistleri” ve “İslami Marksizm” gibi kavramlara vurgu yaparak, Şah'ı hedef alıyorlardı.¹⁴⁰

Şah'ın devrilmesiyle birlikte yerine nasıl bir rejim kurulacağı sorusu tüm dünyanın merak ettiği bir soruydu. ABD'nin Orta Doğu'daki en yakın müttefiki olan Muhammed Rıza Şah'ın devrilmesi, Sovyetler açısından olumlu bir gelişmeydi. Devrim sonrası kurulan Bezirgan hükümetini tanıyan ilk devlet Sovyetler Birliğiydi. Ayrıca, Humeyni'nin 25 Şubat'ta gerçekleşen ilk mitingine katılan tek yabancı devlet temsilcisi Sovyet Büyükelçisiydi. Yeni rejim, Sovyetleri fazlasıyla memnun edecek bazı girişimlerde bulundu. CENTO'dan ayrıldığını, İsrail'le petrol satışını durdurduğunu ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nü tanıdığını ilan etti. Bu adımlar Sovyetler tarafından olumlu karşılanmıştı. Ancak yeni rejimin sol gruplara karşı tasfiye girişimi, Tudeh ve benzeri fraksiyonları pasifize etmeye yönelik adımları ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesi ikili ilişkilerin bozulmasına neden oldu.¹⁴¹

1979 yılında Afganistan'ın işgal edilmesi dış politika açısından ikili ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcına sebep oldu. Tarih boyu Rusya tarafından Kuzeyden tehditle karşılaşan İran, aynı tehdidin daha ciddi boyutunu, Afganistan'ın işgal edilmesiyle şimdi doğudan hissediyordu. İkinci büyük sorun ise İran'ın, bu savaş nedeniyle yaşayacağı ciddi bir mülteci sorunuydu. Humeyni, ABD'ye karşı kullandığı “Büyük Şeytan” tanımının ardından, bu kez işgal sebebiyle Sovyetlere karşı kullandığı “Allahsız” tanımıyla dikkat çekmekteydi. Azerbaycan vilayetinin önde gelen dini liderlerinden Şariatmedari, Afgan halkını cihada çağırmış, Humeyni de benzeri bir yaklaşımla, Sovyetlerin buradaki kukla yönetimi aleyhine, halka mücadele çağrısı yapmıştı. İşgal sebebiyle İran kamuoyunda Sovyet imajı ciddi yara almıştı. Humeyni

¹⁴⁰ Süleyman Erkan, “Sovyet –İran İlişkileri (1979-1989)”, **Akademik Orta Doğu**, Cilt.8, No: 2, s.166-167.

¹⁴¹ Ariane Tabatabai, Dina Esfandiary, **Triple Axis ; Iran's Relations With Russia and Chine**, London, I.B.Tauris, 2018, 172-173.

yönetimi, ABD'nin ardından diğer bir süper güç olan Sovyetlere karşı da açık cephe almaktan çekinmemiştir. Ancak, 1980 yılında Irak ile başlayan savaş, Sovyetlerle olan ilişkilerin kısmi olarak yumuşamasına neden olmuştur. Irak ile savaşın başlanması, Sovyetlere karşı tutumun yumuşamasını ve 1982 yılında, ekonomik ve ticari ilişkilerin iyileştirilmesine yönelik adımların atılmasını beraberinde getirmiştir. Bu tutum değişikliğine rağmen, Sovyetler, savaşta, ilk önce tarafsız kalacaklarını beyan etseler de Irak'a yönelik silah satışlarına devam etmiş, İran'ı zor durumda bırakmış ve yalnızlığa itmiştir. Lakin, Sovyet yönetimi, İran'a yönelik bu tutumun, onu ABD'ye doğru yaklaştıracığından çekinmiş, bu sebeple, Suriye, Lübnan, Kuzey Kore üzerinden ve bazen de direkt olarak İran'a silah satışı yapmıştır.¹⁴²

Devrim sonrası ikili ilişkilerin biçimini daha çok iç ve dış faktörler belirlemiştir. Her iki ülkenin küresel ve bölgesel güçlerle yaşadığı sorunlar iki ülkeyi uluslararası yalnızlığa itmiştir. Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesiyle dünyada yaşadığı imaj kaybının benzerini, radikal İslamcılarının iktidarda olduğu ve İslami Devrimi komşu ülkelere de yaymayı amaçlayan, Irak ile savaşan, ABD ve Batı dünyasından tecrit olunan İran da yaşamıştır. Devrimle birlikte İran Batı ve ABD'den tamamen kopmuştur. Beklenin aksine bu kopuş, İran'ı Sovyetlerle yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı yakınlaştıramamıştır. Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesi, İran Komünistlerini desteklemesi, Irak'a yapılan silah yardımı ikili ilişkilerin istenen seviyeye gelmesini engellemiştir. 1980'li yılların sonlarından itibaren ikili ilişkilerin normale dönmesi için uluslararası konjonktür müsait olmuştur. Afganistan işgali sonlanmış, Irak savaşı bitmiş ve komünistlerin ülke siyasetinde etkisiz hale getirilmesiyle, ikili ilişkilerin normale dönmesi için fırsat doğmuştur. Humeyni'nin ölümüyle birlikte, onun radikal tutumundan kaynaklı ikili ilişkilerin normalleşmesi için birçok iç ve dış sorunlar ortadan kalkmıştır.¹⁴³

1.2.3.3. Suudi Arabistan ile İlişkiler

İran ile Suudi Arabistan arasındaki diplomatik ilişkiler, 1930 yılında İran'ın Cidde kentinde diplomatik temsilcilik açmasıyla kurulmaya başlamıştır. İkinci Dünya

¹⁴² A.e.,s.180-181.

¹⁴³ A.e. s.191.

Savaşı sonrası ikili ilişkilerin temelini oluşturan en önemli özellik, siyasi sistemleri monarşi olan her iki ülkenin “uyumlu-kontrollü” politikalara öncelik vermesidir. Her iki ülke, İkinci Dünya Savaşı sonrası Körfez bölgesinde oluşturulan statükonun devamından yana politika izlemişlerdir. Baascıları, Nasırcıları, radikal İslamcıları ve komünist akımları ülke siyasi rejimleri için tehdit olarak algılayan her ki ülke, ABD’nin güvenlik şemsiyesi altında ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Basra Körfezinin zengin petrol yataklarının güvenliği ve monarşinin selameti bölgedeki statükonun korunmasını elzem hale getirmiştir. İslam Devrimine kadar dünya siyaseti ve küresel güçlerle ilişkilerinde ortak politika izleyen her iki ülke, bir birleriyle iyi geçinmenin getireceği avantajları çok iyi analiz etmiş ve zaman zaman bir birlerinin Basra Körfezinde nüfuz artırma girişimlerini görmezden gelmişlerdir.¹⁴⁴

İslam Devrimine kadar olan süreçte İran ve Suudi Arabistan yönetimlerinin, kendi rejimlerine karşı ülke içinden yükselen radikal hareketlere karşı ortak endişeleri paylaştıkları ve ortak tavır aldıkları görülmüştür. Arap milliyetçiliğinin, bu coğrafyada etkisinin yok edilmesi ve komünist hareketlerin etkilerinin sınırlandırılması gibi konularda, her iki monarşi, aynı düşünceleri paylaşmıştır. İran Şahı ve Suudi Kralının, pek çok konuda uluslararası zeminde ortak paydada buluşması, BM’deki bölgesel konulardaki oylamalarında benzer yaklaşımlar sergilemeleri ve bir birlerini desteklemeleri, ABD ile yakın ilişkiler kurması İslam devrimine kadar devam etmiştir.

145

İki rejimin, bu süreçte, birçok konuda benzer endişe ve politikalara sahip olmasına rağmen, bazı konularda fikir ayrılıklarının söz konusu olduğu görülmektedir. Her iki ülkenin, OPEC üyesi olmasından kaynaklanan ve İran’ın örgüt içerisinde kendi petrol kotasının artırılmasına yönelik talepleri ve Suudilerin buna sıcak bakmaması, Basra Körfezinde her iki devletin nüfuz artırma mücadelesi, Irak-İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarında Suudilerin Irak’tan yana tavır alması, İsrail’in İran ile pozitif ilişkileri ve en nihayetinde Arap-Fars ve Şii-Sünni rekabeti gibi konular, iki ülke arasında anlaşmazlık oluşturan konuların başında gelmekteydi. Ancak bu

¹⁴⁴ Simon Mabon, **Saudi Arabia and Iran, Power and Rivalry in the Middle East**, London, I.B.Tauris, 2015, s.16-17.

¹⁴⁵ A.e., s.142-143.

anlaşmazlıklar, her iki ülkenin ortak tavır takınması gerektiren politikalarla kıyaslandığında ilişkilerini olumsuz etkileyecek düzeyde fikir ayrılıkları olarak görülmemektedir. Nihayetinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1979 devrim sürecine kadar iki ülke ilişkileri, istikrarlı ve uyumlu bir şekilde devam etmiştir. Her iki ülke gerginliğin minimum düzeye indirilmesine, benzer sorunlara karşı ortak tavır almaya, yeni sorunlar ve gerginlikler oluşturmamaya ve ABD'nin güvenlik şemsiyesi altında ilişkilerini devam ettirmeye özen göstermiş ve bir birlerine karşı sert ve uzlaşmaz politikalar uygulamayı tercih etmemişlerdir.¹⁴⁶

İran'da 1970'lerin sonlarında başlayan rejim karşıtı gösterilerde Suudi Krallığı, Şah'ı destekleyici politika izlemiş ve protestoların arkasındaki güç olarak Sovyetleri işaret etmiş ve Muhammed Rıza Şah'a desteğini ifade etmiştir. Suudi Krallığı, Şah'ın yönetiminin, İslam'a ve şeriata uygun olduğunu beyan etmiş ve diğer Arap ülkelerini de dış güçlerin desteği ile Şah'ı devirmeyi amaçlayan muhalefete karşı tavır almaya çağırmıştır. Ancak, Şah rejiminin İslam'a ve şeriata uygun olup olmadığı Suudiler için önemli olmamakla birlikte, desteğin asıl nedeninin, bu radikal İslamcı hareketin kendi rejimleri için oluşturacağı tehdit ve olası bir monarşi karşıtı halk hareketi dalgasının olduğu bilinmektedir. İran'daki devrimci hareketin zaferle sonuçlanmasının ardından, sıranın kendi krallık monarşisine gelmesi korkusu, Suudi rejiminin, Şah destekli ve devrim karşıtı tutum takınmasını beraberinde getirmiştir.¹⁴⁷

İran devriminin, anti-monarşist, anti-Amerikancı ve Şiilik temelli görünümü, Suudi Arabistan tarafından büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Suudi Arabistan, İran devrimiyle birlikte, bölgede radikal ve devrimci hareketlere karşı mücadelede önemli bir müttefikini kaybetmiştir. Şahlık döneminden farklı olarak İran ile “uyumlu-kontrollü” ilişkiler yerini “gergin-sert” ilişkilere bırakmıştır. Ayetullah Humeyni, verdiği demeçlerde Suudi rejimini kendi çıkarlarını gözetken ve emperyal ülkelerin güdümünde bir kukla monarşi olarak nitelendirmektedir. Suudi Arabistan yönetimi ise İran merkezli devrimci akımlara karşı mücadele etmek için Şii ve Fars etnik mezhep kimliklerine karşılık, Sünnilik ve Araplık üzerinden gündem belirlemeye başlamıştır. Suudi rejimi, tarihi Arap-Fars ve Şii-Sünni rekabetini kendi monarşisinin selameti

¹⁴⁶ A.e., s.56-57.

¹⁴⁷ A.e.,s. 128-129.

açısından sürekli gündemde tutmak için her türlü girişimde bulunmuştur. Irak-İran savaşında Saddam Hüseyin'in kullandığı Şii-Sünni referansının fikir mimari, bu anlamda, Suudi Arabistan yönetimi idi. Suudilerin savaş için Saddam'ı heveslendirmeleri ve her türlü desteği vermesinin arkasındaki neden, İran'ın yalnızlaştırılması ve devrimin etkisinin sınırlı tutulmasının sağlanmasıydı. Dolayısıyla 1979 devriminin Şii/Fars temelinde lokalize edilerek, İran ile sınırlandırılması Suudi Arabistan başta olmakla diğer Körfez ülkelerinin asıl amacıydı.¹⁴⁸

Devrim sonrası Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt ve Bahreyn gibi Şii nüfusunun olduğu Körfez ülkelerinde İran devrimini destekleyici eylemler gerçekleşmiştir. Ancak, Suudi Arabistan'ın İslam Devriminin Şii-Fars boyutunu ön plana çıkarmadaki becerisi ve Arap-Fars rekabetini sürekli gündemde tutması, diğer Körfez ülkelerinde de İslam Devrimin etkisinin sınırlı olmasını sağlamıştır.¹⁴⁹

1.23.4. Devrim Sonrası Irak İle İlişkiler

İran İslam Devriminden en çok etkilenen Körfez ülkelerinin başında Irak gelmekteydi. Ülke nüfusunun %60'nın Şiilerden oluşması, Saddam Hüseyin liderliğinde Sünni yönetimin diktatörlüğü ve Ayetullah Humeyni'nin Iraklı Şiiler arasındaki popülaritesi gibi faktörler, devrimin Körfezin bir diğer petrol zengini ülkesi Irak'ta geniş yankı bulmasına sebep olmuştu. İran'da devrim hareketliliğinin başladığı ilk günlerden itibaren Irak'ta Humeyni posterleri eşliğinde Şiiler gösteriler düzenlemeye başlamış ve Saddam Hüseyin'in devrilerek yerine İslami bir rejim kurulmasını talep etmişlerdir. En nihayetinde, Saddam Hüseyin, İran'ın Irak'ın içişlerine müdahale ettiğini, Şii nüfuzunu yönetime karşı kışkırttığı ve sınır ihlali yaptığı gerekçeleriyle İran'a 1980 yılında savaş ilan etmiş ve 8 yıl davan eden Irak-İran savaşını başlatmıştır.¹⁵⁰

ABD, Sovyetler Birliği ve bazı Avrupa ülkelerinin kışkırtmasıyla 1980 yılında Saddam Hüseyin'in İran topraklarını işgal girişimiyle başlayan ve 8 yıl devam eden Irak-İran savaşı, Humeyni liderliğindeki İran'a bir taraftan bölgesel anlamda daha

¹⁴⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, s.309-310.

¹⁴⁹ A.e., s.312.

¹⁵⁰ Efraim Karsh, *The-Iran-Irak War 1980-1988*, Osprey Publishing, Oxford, 2002, s.16-17.

geniş bir alan açmakla beraber diğer taraftan Humeyni'ye yeni kurduğu teokratik rejimin temellerini iyice sağlamlaştırma fırsatı sunmuştur. Humeyni, savaşın kaotik ortamından faydalanarak, tıpkı ABD ile yaşanan rehine krizinde olduğu gibi ülke içindeki zayıf hasımlarını tamamen bertaraf etme politikasını sürdürmüştür. Kurduğu teokratik rejime karşı çıkan ülke içindeki tüm muhalif grupları – Halkın Mücahitleri, Halkın Fedaileri, Tudeh Partisi, Ulusal Cephe ve özellikle de Özgürlük Hareketi'ni – susturmak, sindirmek ve silahsızlandırmak için muazzam bir fırsat doğmuş ve Humeyni de bu fırsatı değerlendirmiştir.¹⁵¹

Sonuç olarak, İran Devrimi ve ardından Irak-İran savaşı Körfez monarşilerini derinden rahatsız etmiştir. Savaşın bu ülkelere sıçrama ihtimali, ülkelerindeki Şii unsurların ülke yönetimlerine karşı olası isyanları, İslam dünyası ve bölgedeki tüm dengelerin alt üst olma ihtimali gibi faktörler, Arap monarşilerinin uzun zaman gündeminden düşmemiştir. Körfez ülkeleri, savaşın kendi ülkelerini etkilememesi için önlemler almaya çalışmış ve aynı zamanda taraflardan birinin diğerine mutlak üstünlük kazanmaması yönünde politika izlemişlerdir. Çünkü ne Baasçı diktatör Saddam Hüseyin'in ne de İslam Devrimini gerçekleştirmiş İran'ın zaferi Körfez monarşileri tarafından tercih edilmemiştir. Suudi Arabistan hariç, diğer ülkeler savaşta denge politikası izlemiş, her iki rejimin, kendi yönetimleri için tehdit unsuru olmamasından yana tavır almışlardır. Ancak kıyaslama yapıldığında anti monarşist, anti-Amerikancı ve radikal İslamcı İran'a nazaran seküler ve Arap milliyetçisi Saddam rejimi ile zaman zaman temaslarda bulunulmuş, maddi ve silah yardımları yapılmıştır. 1988 yılında her iki ülke arasında anlaşma sağlanmış ve 8 yıl devam eden savaş sonlanmıştır. Savaş sonrası İran-Körfez ülkeleri arasında ilişkiler normalleşmiş ve “uyumlu-kontrolü” bir şekilde devam etmiştir. Ancak Suudi Arabistan ile bölgesel, ideolojik, mezhepsel ve tarihsel rekabet günümüze kadar devam etmektedir. Genel olarak bakıldığında Suudi Arabistan'ın başını çektiği Körfez bloğunun devrim sonrasında amaçladığı radikal İslami hareketlerin İran içerisinde lokalize edilme politikası başarıyla sonuçlanmış ve Körfez monarşileri, devrimin kendi ülkelerini etkilemesini önlemiş ve iktidarlarını devam ettirmişlerdir.¹⁵²

¹⁵¹ Hamid Dabashi, **İran: Ketlenmiş Halk**, s. 182-183.

¹⁵² Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s.325-326.

Sonuç

16.yüzyıldan itibaren İran, farklı hanedanlıkların Şah yönetimleri tarafından mutlak monarşi ile yönetilmiştir. 1905-1907 yıllarında meşruti hareketleri sonucunda, dünyanın en kadim monarşi kültürüne sahip ülkesinde anayasa hazırlanmış ve parlamento kurulmuştur. 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığının ülke yönetimini ele geçirmesiyle Rıza Şah, , ülke genelinde yaşayan Fars dilli olmayan diğer kimliklerin de kendilerini İranlı hissetmeleri için Persiya olarak kullanılan ülke ismini İran olarak değiştirmekle beraber, Safevi ve Kaçar Hanedanlıklarının resmi dil ve mezhep olarak kullandıkları Farsça ve Şiiliği devletin resmi dil ve mezhebi olarak kullanmaya devam etmiştir. En nihayetinde, Ayetullah Humeyni önderliğinde gerçekleşen İslam devrimi ile birlikte devletin sistemi ve resmi adı değiştirilerek İran İslam Cumhuriyeti olarak günümüze yansımıştır.

Genel olarak bakıldığında, İslam Devriminin, ruhani kesimin, milliyetçilerin ve liberallerin Şah karşıtı ittifak sonucu gerçekleştiği görülmektedir. Devrimin protest kökleri Tütün Hareketi (1890-1892), Meşruti Hareketi (1905-1907) ve Musaddık Döneminin olaylarına (1950-195) dayandığı ve her ne kadar milliyetçiler ve liberallerin devrim sürecinde aktif yer aldığı görülse de devrimin radikal ve itici gücünün ruhani kesimi olduğu saptanmıştır. Bu din adamlarının, daha somut bir ifadeyle Şii ruhani din adamlarının İran toplumu üzerindeki etkisinin kökleri İran'da Safevi hanedanlığının iktidarı ile başladığı ve Safevi Hanedanlığının, tarihsel süreç içerisinde Şii ulemayı hem sembolik hem de gerçek anlamda desteklediği görülmüştür. Sembolik olarak Şiilik İran'ın resmi dini olarak ilan edilmiş, ekonomik olarak da ulemanın dini vakıflar oluşturması ve dini vergilerin toplanması aracılığıyla toplumsal statüsü desteklenmiş ve güçlendirilmiştir.

Şii ulemanın bu sosyo-ekonomik güç ve toplumsal eğitici statüsü, Kaçar Hanedanlığı döneminde de devam etmiştir. Ancak, Pehlevi Hanedanlığının iktidara gelmesiyle birlikte Şii ulemanın, bu statüsünün Ahmet Rıza Şah tarafından zayıflatılmaya başladığı görülmektedir. Pehlevi rejimi, devleti merkezileştirme ve mahkemeleri, okulları ve diğer birçok sektörü sekülerleştirme politikası uygulamış ve bu kapsamda kadınlara seküler eğitim hakkının verilmesi, dışarıda çalışmalarının

teşvik edilmesi ve oy kullanma hakları gibi imkanların tanınması ulemayı rahatsız etmiş ve onların toplum ve hükümet nezdinde statüsünü zayıflatmıştır. Ulema, 1960'lı yıllardan itibaren rejime karşı hoşnutsuzluğunu dindar kesimleri hanedanlığa karşı protesto eylemlerine teşvik ederek göstermiştir. Devrimin köklerinin Pehlevi rejiminin uyguladığı bu reform politikalarına karşı itirazlarda yattığını söylemek mümkündür.

Şiilik, devrim süresi boyunca da ideolojik olarak, devrimin fikri yapısını oluşturmuştur. Şiiler tarafından haksızlığa ve direnişe karşı mücadelenin sembolü olarak kabul edilen Hazreti Muhammed'in torunu Hazreti Hüseyin'in Kerbela'daki hikayesine devrim boyunca atıf yapılarak haksız bir otoriteye karşı mücadelenin zorunluluğu düşüncesi, ulema tarafından sürekli gündemde tutulmuştur. Kendisini seküler olarak tanımlayan ve Şah karşıtı diğer gruplar da, devrimin selameti için, Ayetullah Humeyni liderliğindeki bu Şii söylem ve ideolojisi etrafında birleşmeyi kabul etmişlerdir.

Ülkenin solcularının, liberallerinin ve sosyal demokratlarının, kendileriyle zıt ideolojiye sahip ruhani kesimin lideri Ayetullah Humeyni'yi devrimin lideri olarak kabul etmelerinin en önemli nedenlerinden birinin Humeyni'nin tavizsiz bir Şah düşmanlığını temsil etmesi olduğu görülmektedir. Şah'ın, Humeyni başta olmakla din adamlarını itibarsızlaştırmaya yönelik girişimleri, toplum nezdinde onun prestijini daha da artırmış, Irak'taki sürgün yılları onu, İran toplumundan tecrit etmemiş, tam aksine konuşmaları ve ses kayıtlarından oluşan yayınları, onun İran toplumu üzerinde etkisini daha da güçlü kılmıştır. Aynı şekilde Fransa'daki sürgün hayatı da Humeyni açısından faydalı olduğu, devrim sürecini uluslararası kamuoyuna duyurması yönünden kendisine önemli bir fırsat sunduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, devrim sonrası İran dış politikasını ve etki alanlarını analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmanın ilk bölümü, İran İslam Devrimi üzerine yoğunlaşarak, İran'ın sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dış politikasının devrimden sonra tamamen değişimine yoğunlaşmıştır. Laik monarşi bir yönetim şeklinden, İslamcı bir Cumhuriyet rejime dönüşümü sağlayan İslam Devriminin, ülkenin sosyo-politik yapısında, etkinliğini, gücünü hala koruduğu ve operasyonel ve etkili bir olgu olarak kalmaya devam ettiği tespit edilmiştir. İslam Devrimiyle birlikte ülkenin iç ve

dış politikası tamamen değiştiği ve bu değişikliğin, İranlıların yaşam tarzı, zihniyeti ve kişilikleri üzerinde ciddi bir etki oluşturduğu görülmüştür. Devrimin üzerinden 40 yıl geçmesine rağmen İslam Devriminin İran sosyo-politik hayatında etkinliğini devam ettirdiği ve İranlıların ortak hafızasında canlı bir anı olarak halen kalmayı sürdürdüğü saptanmıştır. Milliyetçi ama İslamcı olmayan, Laik/Batıcı ama Meşruti Monarşi ile yönetilmeyen, ABD/Batı bloğunun bir parçası olan Pehlevi yönetiminin iç ve dış politika tercihlerinin, İslam devrimi sürecinin ve sonrası ülke siyasetinin kodlarının belirlenmesinin temelini oluşturduğu görülmüştür. Pehlevi dönemindeki ülkenin karşılaştığı işgal girişimleri, Muhammed Musaddık’a yönelik Batı destekli askeri darbe, Irak’ın ülke topraklarına saldırısı gibi dış politika “*travmaları*”, monarşi sonrası iktidara gelen teokratik rejim yöneticilerinin karar alma süreçlerinde ve İran İslam Cumhuriyeti dış politika kimliğinin mevcut haline dönüşmesinde güçlü etkiye sahip gelişmeler olarak karşımıza çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞ POLİTİKA KURAMLARI VE İRAN BAĞLAMİ

İran'ın, 1979 İslam Devriminden sonra emperyalizm karşısında, ideoloji eksenli bir dış politika izlediğini belirten Özüm Sezin Uzun ve Muharrem Ekşi, İran-Irak savaşı sonrasındaki bölgesel değişimlerle birlikte, Tahran yönetiminin, yalnızlaşma politikasını, çok yönlü bir dış politikaya dönüştürdüğünü belirtmektedirler. Ancak 11 Eylül terör saldırılarıyla birlikte, bölgede değişen güç dengelerinin, İran açısından ideoloji ve kimlik eksenli dış politikayı yeniden tetiklediğini vurgulayan Uzun ve Ekşi “ulusal güvenlik”, “Şii hilali”, “jeopolitik çıkarlar” ve “bölgesel güç dinamikleri” gibi kavramların, İslami rejimin dış politikasının merkezine yerleştiğini öne sürmektedirler.¹⁵³

İran'ın, Orta Doğu bölgesinde, önemli bir bölgesel aktör olduğunu belirten Ertan Efegil, ülkenin jeopolitik yapısı, toprak bütünlüğünü güvence altına alma isteği, olumsuz tarihsel tecrübeler, diğer İmparatorluklar ile tarih içerisinde yaşanan rekabet, Batılı ülkelerin İran'ın içişlerine müdahaleleri, İran'ın etnik yapısının heterojen olması, Şii İslam anlayışı ve ekonomik yapısı gibi faktörlerin, İran dış politika yapım sürecini derinden etkilediğini iddia etmektedir.¹⁵⁴

İran'ın dış politikada davranış modelini açıklayan en önemli belirleyici özelliklerin etnik kimlik ve din faktörü olduğunu belirten Masoud Kazemzadeh, ülkenin heterojen nüfus yapısının ve Şiiliğin bölgesel ülkelerle ilişkilerinin belirlenmesinde ve İran'ın politik nüfuz araçlarının kullanılmasında önemli rol oynadığını öne sürmektedir.¹⁵⁵

İslam Devriminden bu yana iç siyasetin dinamiklerindeki büyük değişikliklere, komşu bölgelerdeki (özellikle Orta Doğu'daki) yapısal sistematik gelişmelere ve küresel güç dengesindeki değişimlere rağmen, İran'ın dış politika önceliklerinin

¹⁵³ Özüm Sezin Uzun, Muharrem Ekşi, “Continuities And Changes In Iran's Foreign Policy: Analysis of Syrian Case”, **ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, Cilt.1, No:3, 2017, s. 206.

¹⁵⁴ Ertan Efegil, “İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Faktörler”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt.4, No: 48, 2012, s.54.

¹⁵⁵ Masoud Kazemzadeh, “Foreign Policy Decision Making in Iran And The Nuclear Program”, **Comparative Strategy**, Cilt.36, No:3, 2017, s.201.

oldukça tutarlı olduğunu belirten Vali Golmohammadi, eski cumhurbaşkanları Haşimi Rafsancani ve Muhammed Hatemi'den şimdiki Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'ye kadar birçok İran yönetiminin dış politikada farklı yaklaşımlar aramasına rağmen, İslami rejimin yeni bir vizyon belirlemede başarısız olduğunu öne sürmektedir. İran'ın dış politikasının ana direklerinin, “Pan-İslamcı”, “Pan-Şii”, “Batı karşıtı”, “anti-Emperyalist”, “anti-Siyonist” ve “Direniş Cephesi” hatları üzerine inşa edildiğini vurgulayan Golmohammadi, içsel dinamiklerin dış politika karar alma süreçlerinde etkin olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁶

İran'ın dış politika kimliğinin inşa edilmesinde “işgal travmasının” önemli bir yere sahip olduğunu öne süren Mahan Abedin, İslam Devrimi sonrasında bu “travmanın” etkisinin, Batı dünyasına özellikle de ABD'ye yönelik derin kuşku ve güvensizlik olarak yansıdığını belirtmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikada uzlaşma ve uyum arayışı bağlamında ideolojik, politik ve kurumsal aktörlerin, dış politika yapım sürecindeki önemine vurgu yapan Abedin, bu karmaşık formülasyonun belirleyici faktörler olduğunu öne sürmektedir.¹⁵⁷

Tezin bu bölümünde, tüm bu tanımlamalar ışığında muhtelif yazarların devletlerin dış politikasını belirleyen faktörler çalışmaları incelenerek, iç ve dış dinamiklerin devletlerin dış politika üzerindeki etkisi üzerine kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır. Bu kavramsal çerçeve temelinde, İran'ın dış politikasını etkileyen içsel ve dışsal faktörler tablosu ortaya konulacak ve tek tek bu iç/dış faktörlerin ülkenin dış politika yapım sürecinde ne denli etkili olduğuna yönelik analiz yapılacaktır. İlgili bölümde ilk olarak “dış politika” kavramı üzerinde durularak, dış politikanın ne olduğuyla ilgili literatürdeki farklı tanımlamalar ortaya konulacaktır. Bu çerçevede farklı teorik yaklaşımlara göre dış politika kavramı tanımlandıktan sonra, dış politikayı nelerin etkilediğine değinilecektir. Daha sonra neorealist ve inşacı yaklaşımlar üzerinden devletlerin dış politika yaklaşımları ele alınacaktır. Muhtelif yazarların dış politikayı belirleyen faktörler çalışmaları incelenerek, iç ve dış dinamiklerin devletlerin dış politika üzerindeki etkisi üzerine kavramsal bir çerçeve

¹⁵⁶ Vali Golmohammadi, “The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: Prospects for Change and Continuity”, **All Azimuth**, Cilt.8, No:1, 2019, s.96.

¹⁵⁷ Mahan Abedin, “The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus”, **Strategic Analysis**, Cilt.35, No: 4, 2011, s.615.

oluşturulacaktır. Ayrıca, devletlerin dış politikalarının açıklanmasında farklı analiz düzeylerinin kullanılarak “karşılařtırılmalđ inceleme“ yöntemini tercih eden James Rosenau’nun, dış politikayı etkileyen faktörler ve bu faktörlerin etki düzeylerinin belirlenmesine yönelik çalışmasına değinilecektir. Sonuç olarak İslami rejimin karar alma sürecinde hangi saiklerin ne denli etkili ve belirleyici olduğu sorusu cevaplandırılmış olacaktır.

2.1. Dış Politikanın Tanımı

Dış politika tanımı ve bu alanda yapılan çalışmalar, uluslararası politikada mühim bir yere sahiptir. Bu alanda yapılan çalışmaların önemli bir bölümünün, devletlerin, uluslararası politikanın tek olmamakla beraber en önemli aktörü varsayımı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Daha somut bir ifadeyle, dış politika kavramını açıklamaya ve dış politika ortamının analizine yönelik çalışmaların esas itibarıyla devlet merkezli bir bakış açısını yansıttığını söyleyebiliriz. Ancak, devlet merkezli bu genel eğilime yönelik bazı eleştirilerin de ciddi bir şekilde literatürde yer aldığını görmekteyiz. Bu yöndeki eleştirilerin en bariz örneklerinden birini James Rosenau, kaleme almıştır. Rosenau “*A Pre –Theory Revisited: World Politics in an Era of Cascading Interdependence*” adlı eserinde, “hala devletlerin, uluslararası politikada en önemli başat aktörler olduğunu kabul etmekle beraber, devlet dışı aktörlerin de, uluslararası politika analizlerinde değerlendirilmesi gerektiği” savını öne sürmüştür. Eserin yazıldığı dönem dikkate alındığında (1984) son derece önemli olan bu tespitler, uluslararası politika ve dış politika analizinde devlet dışı aktörleri de değerlendirmeye tabii tutma geleneğini başlatmıştır.¹⁵⁸

Uluslararası ilişkilerde, “dış politika nedir” sorusuna cevap vermek için öncelikle dış politikanın uluslararası disiplin içerisindeki yerini belirlemekte fayda vardır. Geleneksel olarak, uluslararası politika ve dış politika olmak üzere iki temel alt disiplinden oluşan uluslararası ilişkilerde, uluslararası politika, uluslararası sistemin yapı ve süreçlerini bütüncül bir bakış açısıyla ele alıp ve uluslararası sistemin işleyiş mekanizmasına odaklanırken, dış politika ise temel olarak uluslararası sistemin ana aktörleri olan devletlere odaklanmaktadır. Bu anlamıyla devletlerin dışsal davranışları ve bu davranışları oluşturan ve yürüten devletin resmi organları ve onların yasal temsilcilerinin davranışları üzerine yoğunlaşan dış politika, uluslararası ilişkilerin bir alt dalı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarına odaklanan dış politika, uluslararası sistem içerisinde devletlerin diğer

¹⁵⁸ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s.255-256.

devletlere yönelik yetkili organ ve temsilcileri aracılığıyla izlediği siyaset ve davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁹

“Dış politika nedir veya dış politika kavramının genel bir tanımına yönelik” muhtelif yazarlardan, farklı tanımlamalar öne sürülmüştür. Literatürde çoğu zaman “uluslararası politika, uluslararası ilişkiler ve politika” gibi kavramlarla karıştırılan ve zaman zaman da bu kavramların yerine de kullanılan “dış politika” kavramının, realizm, marksizm, liberalizm, inşacılık ve diğer farklı disiplinlerin kesişme noktalarında yer almasından dolayı, net bir şekilde tanımlanması mümkün olmamıştır. Bu ve diğer akademik disiplinler, bize dış politika tanımının tam anlamıyla kusursuz fotoğrafını vermese de yine de genel anlamıyla bu alanın tanım ve kapsamı hakkında tatmin edici sayılabilecek fikirler sunmaktadır.¹⁶⁰

Farklı ekollerden yazarların, “dış politika nedir ve dış politikanın genel bir tanımı yapılabilir mi” gibi sorulara, Suat Bilge, dış politikayı, “bir devletin kendi sınırları dışında milli menfaatlerini gerçekleştirmek için izlediği amaç, hareket tarzı ve kullandığı usuller” olarak özetlemektedir.¹⁶¹ Diğer bir dış politika yazarı Ertan Efegil, dış politikayı, “sürecin ürettiği beklentiler, stratejiler ve yönelimler olarak değerlendirilmekle beraber, diğer taraftan sürecin kendisi olarak da ifade etmektedir”.¹⁶² Davranışçı ekolün önemli temsilcilerinden Charles Herman göre ise dış politika, “ülkeyi yönetenlerin veya onların temsilcilerinin, kendi iç politikalarının dışında kalan ve uluslararası aktörlerin davranışlarını etkilemeye yönelik hükümet tarafından hayata geçirilen resmi eylemlerdir”. Bir başka yazar George Modelski, dış politikayı, “diğer devletlerin davranışlarını değiştirmek ve onların faaliyetlerini uluslararası ortama uyarlamak için topluluklar tarafından geliştirilen faaliyetler sistemi” olarak tanımlamaktadır. Modelski’ye göre dış politika, aynı zamanda, “devletlerin değişmeye çalıştığı yollara ışık tutmalı ve diğer devletlerin davranışlarını değiştirmeyi başarmalıdır”.¹⁶³ Dış politikayı, devletlerin global sisteme yönelik

¹⁵⁹ M. Fatih Tayfur, **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, Der. Atilla Eralp, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 73-74.

¹⁶⁰ Faruk Sönmezoglu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.256.

¹⁶¹ Suat Bilge, **Milletlerarası Politika**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966, s.297.

¹⁶² Atilla Eralp, **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.77.

¹⁶³ A.e., 78.

çıktıları olarak değerlendiren Russet ve Starr'a göre, dış politika, *"uluslararası sistemin içini dolduran temel unsurdur."*¹⁶⁴ Joseph Frankel'e göre, dış politika, *"bir devlet ve diğerleri arasında kayda değer ilişkileri kapsayan karar ve eylemlerden oluşmaktadır"*. Frankel, dış politikanın, *"hem ülke sınırları içinde hem de ülke sınırları dışında diğer devletlere yönelik bir dizi eylemi içerdiğini ve devletlerin, hayata geçirdikleri bu eylemlerinde ulusal çıkarlarını savunmak ve geliştirmeye yönelik politika izlediklerini"* ifade etmektedir.¹⁶⁵ "The Dynamics of International Politics" adlı eserlerinde Padelford and Lincoln, dış politika tanımını şöyle özetlemektedirler: *"bir devletin dış politikası, dışsal ortam ile olan ilişkilerinin bütünü ve amaçlarını gerçekleştirmek ve çıkarlarını korumak için tasarlanmış ve hedeflerini hayata geçirmek üzere belirlenmiş eylemler bütünüdür"*.¹⁶⁶ Son örnek olarak ise, Deborah Gerner, dış politikayı, *"uluslararası aktörlerin dış dünyaya yönelik niyetleri, ifadeleri ve eylemleri"* olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁷

Dış politika kavramını açıklamaya yönelik bu veya benzeri tanımlamaların sayısı ve örneklerini daha da artırabiliriz. Bu örnekler, dış politika tanımını açıklamaya yönelik eksiksiz olmamakla beraber genel olarak, kavramın kapsam ve tanımı hakkında bize tatmin edici sayılabilecek fikirler sunabilmektedir. Son olarak, James Rosenau'nın dış politika ile ilgili öne sürdüğü üç farklı anlaşılış biçiminden söz ederek kavramın tanımıyla ilgili örneklendirme kısmını sonlandıracağız. Rosenau, dış politikayı, *"bir yönelimler kümesi olarak dış politika, bir sorumluluklar ve eylem planları olarak dış politika ve son olarak da bir davranış biçimi olarak dış politika"* olmak üzere 3 farklı dış politika yaklaşımından bahsetmektedir. Bütün bu ve yukarıdaki diğer örneklerden görüldüğü üzere, dış politika ve dış politika analizi ile ilgili kavramların, genel ve kapsayıcı özellikleri göz önüne alındığında kavramın eklektik bir nitelik kazandığı görülmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ A.e.

¹⁶⁵ Ertan Efeğil, **Dış Politika Analizi**, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2018, s.50.

¹⁶⁶ A.e., s.51.

¹⁶⁷ A.e., s.52.

¹⁶⁸ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.258-259.

2.1.1. Neorealizm ve Dış Politika

Bu bölümde, neorealizm disiplininin, dış politikaya yaklaşımının genel görünümü, üç noktaya odaklanacak bir eleştiri ile birlikte sunulacaktır: *bunlardan ilki, yapıya ağırlık veren yaklaşım, ikincisi, iç faktörlerin analize dahil edilmemesi yaklaşımı ve son olarak da dış politikadaki değişiklikleri öngörememe yaklaşımı.* Ayrıca, bir devletin dış politikasının daha iyi anlaşılmasını sağlamak için uluslararası sistemik dinamiklerin yanı sıra, yerli ve bireysel faktörlerin de analizlere dahil edilmesi gerektiği bu bölümde tartışılacaktır.

Snyder'ın kısaca özetlediği gibi, gerçekçilik veya klasik gerçekçilik akımının, uluslararası politika literatüründe, o ana kadar gerçek anlamda denenmemiş genel bir teori geliştirme çabası Hans Morgenthau tarafından kaleme alınan “*Politics Among Nations*” adlı eser ile ortaya çıkmıştır. Dönem içerisinde klasik realizmin uluslararası politika literatüründeki yerini iyice belirginleştiren ise esas olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yazıları ile Edward Hallett Carr olmuştur. Carr'a göre siyasal gerçekçilik, olguların dikkate alınarak bunların sebep ve sonuçlarının analiz edilmesi temeline dayanmaktadır. Neorealizm veya yeni gerçekçiliğin, özellikle de onun yapısalcı-sistemci yorumunun en etkili temsilcisi Kenneth Waltz'dur. Yazar, neorealizm ile düşüncelerini kapsamlı bir şekilde ortaya koyduğu “*Theory of International Politics*” isimli eserinde, sadece askeri gücün değil, ekonomik ve teknolojik kapasitenin de devletlerin dış politikalarında belirleyici faktörler olduğunu vurgulamıştır. Bu yazarların gerçekçi görüş hakkındaki düşüncelerinin, en temel özelliklerini, şu şekilde özetlemek mümkündür: “kendilerinden başka herhangi bir egemen otorite tanımayan devletlerden ibaret uluslararası sistemde, devletler arasındaki farklı ilişkiler, karşılıklı menfaatlere uygun bir şekilde ve işbirliğine kapalı olmamakla beraber, güç ve maddi kazanca dayalı rekabetçi bir ilişkiler ağı şeklinde devam etmektedir”.¹⁶⁹

Uluslararası sistemin anarşik olduğunu savunan neorealistler, devletlerin bu anarşik sistemde kendi yaşamlarını sürdürmek için mücadele ettiğini

¹⁶⁹ Glenn H. Snyder, “Mearsheimer's World—Offensive Realism and the Struggle for Security”, *International Security*, Cilt.27, No:1, 2002 s. 149-151.

savunmaktadırlar. Neorealistler, devletlerin dış politika alanını, devletler tarafından önceden belirlenmiş otonom bir alan olarak kavramsallaştırmaktadırlar. Böylece, devletlerin uluslararası siyasette anahtar aktör olarak kabul edilme varsayımı, neorealist analizin temelini oluşturmaktadır. Uluslararası sistem tarafından tanımlanan sistemik yapı üç belirleyici özellikten oluşmaktadır: a) *sistemin düzenleyici prensibi: anarşi*, b) *sistemdeki yapıların karakteri: egemen devletler*, c) *sistemdeki yapıların yeteneklerinin dağılımı*. Neorealist yaklaşıma göre, “anarşi”, uluslararası sistem için bir düzen ilkesi olmakla birlikte, “hiyerarşi” ise iç politika yapısı için bir düzen ilkesidir.¹⁷⁰

Waltz’a göre, uluslararası politikanın anarşik ortamında devletlerin güvenlik endişelerini azaltabilecek daha yüksek bir otorite bulunmadığından devletler, ulusal güvenliklerini sağlamak için birbirleriyle mücadele etmelidir. Devletler, karşılıklı bağımlılık yaratan ve bir tarafın diğer tarafa göreceli olarak daha fazla fayda sağlayabileceği işbirliğinden kaçınmalıdırlar. Bu koşullar altında, devletlerin “kendi kendine yetme” ilkesini sağlamaları gerekmektedir. Ancak, bir devlet, hayatta kalmak için “karşılıklı bağımlılık” yaratmadan ittifaklar kurabilir veya birleşebilir. Waltz, gücü, kendi teorisinde bir amaç olarak gören ve savunan Hans Morgentau’yu eleştirerek, gücü, gereğinden çok ya da çok fazla bulunması halinde muhtemel riskler taşıyan ve kullanılabilir bir araç olarak tanımlamaktadır.¹⁷¹

İç ve dış politikanın zeminlerinin farklı olduğunu dile getiren Waltz’a göre, iç politika, ast-üst ilişkisi temelinde şekillenen “hiyerarşik” bir yapıdan oluşmaktadır. Bunun aksine, uluslararası sistem, devletten başka herhangi bir kurumun şiddet kullanım imkanı olmamasından dolayı “anarşiktir”. Waltz’un neorealizm yaklaşımını, klasik gerçekçilikten ayıran en önemli özellik, uluslararası politikanın yapısalcı-sistemci analizidir. Anarşik bir yapıdan oluşan uluslararası sistemde, devletlerin kapasitelerinde veya güçlerinde görülen değişimler, kendi başlarına önem taşımaktan

¹⁷⁰ Kenneth Waltz, “Neorealism: Confusions and criticisms”, **Journal of Politics and Society**, Cilt.15, No:1, 2004, s.2-3.

¹⁷¹ Kenneth Waltz, **Theory of International Politics**, New York, Addison-Wesley, 1979, s. 104.

ziyade, anarşik sistemdeki güç dengesinin yapısını değiştirdiği ölçüde önemli bir anlam ifade etmektedir.¹⁷²

Bu koşullar altında, güç, uluslararası ilişkilerin yaygın olarak kabul gören bir aracı haline gelir, çünkü devletler güce başvurarak güvenliğini sağlarlar. Bu nedenle, devletler uluslararası sistemin bir gereği olarak güç biriktirmeye mecburdurlar.¹⁷³ Güç, devletlerin konumlarını tanımlama ve dış politika davranışlarını şekillendirme konusunda da merkezi bir role sahiptir. Güvenlik kaygısı, devletler için önemli bir ilgi alanı olarak kabul edilir ve bu nedenle devletlerin eylemlerini belirler. Burada, Hobson, neorealizmin devlet tanımını “pasif uyarlanabilir devlet” olarak nitelendirmektedir.¹⁷⁴

“Dış politikanın neorealizm içerisindeki yeri nedir ve neorealizm dış politikayı ne ölçüde açıklayabilir“ gibi sorulara, neorealistler, bir devletin dış politika davranışının, o devletin ağırlığı ve uluslararası sistemdeki rolü bakımından, bağımsız değişken olarak nitelendirilen güç konumuna bağlı olduğunu iddia ederek yanıt vermektedirler. Dolayısıyla, neorealistlere göre, devletlerin dış politika davranışındaki değişkenler, iç faktörler tarafından belirlenmemekle beraber, dış dinamikler her zaman belirleyici olmaktadır.¹⁷⁵

Bu anlamda, ofansif neorealistler ile defansif neorealistler arasındaki tartışma ve temel ayrışmaya değinerek, bu bölümü sonlandıracağız. Çünkü zamanla disiplinin bu iki dalı arasındaki ayrım, farklı yazarların eserleriyle daha da belirginleşmiştir. Her iki yaklaşımın da takipçileri neorealizmin ana varsayımlarını savunsalar da onları teorik rakipler haline getiren temel öğe, anarşinin etkilerini birbirlerinden farklı anlamlandırmalarıdır.¹⁷⁶

Ofansif neorealizm akımının varsayımları Mearsheimer’in “*The Tragedy of Great Power*” adlı eserinde detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Mearsheimer’a göre,

¹⁷² A.e., 88-89.

¹⁷³ John M. Hobson, **The State and International relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 26.

¹⁷⁴ A.e.,s. 28.

¹⁷⁵ Jack Snyder, **Myths of Empire: domestic politics and international ambition**, New York, Cornell University Press, 1991, s.128.

¹⁷⁶ Jeffrey W. Taliaferro, “Security Seeking under anarchy: defensive realism revisited”, **International Security** Cilt.3, No:25, 2000, s. 136.

büyük devletler genellikle uluslararası güç dağılımından tatmin olmamaktadırlar. Uluslararası sistemin anarşik ortamı, devletleri, güçlerini en üst düzeye çıkarmaya zorlarken, diğer taraftan, potansiyel rakip veya düşmanlarının, güç konumlarını geliştirebilme fırsatlarını da zayıflatmaya veya yok etmeye çalıştığı bir ortam söz konusudur. Devletler tarafından bu saldırganlık yönelimi sebebiyle, uluslararası sistem, gücünü maksimize edenlerin hayatta kaldığı, bunu gerçekleştire bilmeyenlerin ise yok olmaya mahkum olduğu bir rekabet düzeninden oluşmaktadır. Mearsheimer, devletler açısından, kendilerini güven altına almak ve gücünü üst düzeye çıkarmak için en uygun ortamın, uluslararası sistemin anarşik ortamı olduğunu iddia etmektedir.¹⁷⁷

Defansif neorealizm ile ilgili düşünceler ise Lynn-Jones ikilisi tarafından yazılan ve daha çok Waltz'un "*Theory of International Politics*" isimli kitabından esinlenen "Realism and America's Rise" adlı eserde belirtilmiştir. Lynn-Jones ikilisi, çatışmaların ve savaşların, uluslararası sistem tarafından üretildiği fikrine katılmayarak, saldırgan bir dış politika yaklaşımıyla kıyaslandığında, savunma politikalarının devletlerin güvenliğini sağlamanın en iyi yol yolduğunu ifade etmektedirler. Devletler göreceli güç yerine, kendi güvenliklerini en üst düzeye çıkartarak saldırganlıktan korunabilirler. Defansifler, saldırgan politikaların ve revizyonist girişimlerin, uluslararası sistem tarafından ancak çok sınırlı koşullarda üretildiğini, bunun yerine, makul dış politika izleyen devletler tarafından, uluslararası güvenlik sağlanabilmekte ve devletlerin kendi güçlerini maksimize etmeleri yerine, mevcut güçlerinin korunması gerektiğini öne sürmektedirler. Defansiflere göre, büyük güçler, saldırganlık ve genişlemeye yönelik politikalarına alternatif olarak, askeri, diplomatik ve ekonomik politikalar yürütebilirler. Defansif neorealizmin önemli argümanlarından biri de inanç sistemleri, yanlış algılamalar, uluslararası örgütler ve diğer bazı yerel faktörlerin, devletlerin dış politika kararları üzerinde etkili olduğu varsayımıdır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ John Mearsheimer, **The Tragedy of Great Power Politics**, New York, W.W. Norton Press, 2001, s. 3-4.

¹⁷⁸ Sean M. Lynn-Jones, Realism and America's rise: A Review Essay, **International Security**, Cilt.23, No:2, 1998, s.163-164.

2.1.2. İnşacılık ve Dış Politika

1990'lı yılların başlarından itibaren uluslararası siyaset alanında gündeme gelen etnik ve dini çatışmalar ve ideolojilerin sonu gibi tartışmalarla birlikte, ortaya çıkan uluslararası yaklaşımlardan biri de inşacılık yaklaşımıdır. Uluslararası ilişkilerin, klasik teorileri tarafından maddi veriler temel alınarak incelenmesine yönelik sorgulama yürüten inşacılık, klasik yaklaşımların, 1990'lı yıllardan itibaren global düzeydeki gelişmeleri öngöremediği ve bunlara yönelik yeni argümanlar geliştiremediğini öne sürmektedir. Klasik yaklaşımları, uluslararası ilişkilerdeki küresel düzeydeki gelişmeleri öngörememekle eleştiren inşacılar, aynı zamanda, teorinin pratiği belirlediği yönündeki yaklaşımların da geçerliliklerini yitirdiklerini savunmaktadırlar.¹⁷⁹

İnşacılık yaklaşımında, gerçekçi yaklaşımların ürettiği kavramlara *-ulusal çıkar, anarşi, sistem, güç* -insan bilinç ve düşüncelerini merkeze alan toplumsal bir içerik kazandırılmaktadır. Buradan hareketle, uluslararası ilişkilerde aktörler ve yapı arasındaki ilişkilerin incelenerek, uluslararası yapının toplumsal aktörlerin kimlik ve çıkarlarını nasıl inşa ettiği savı üzerinde durulmaktadır.¹⁸⁰ İnşacılığın, uluslararası alanda kendine yer edinmesi Amerikalı yazar Nicholas G. Onuf,'un *"World of Our Making"* kitabıyla başlamıştır.¹⁸¹ Uluslararası ilişkilerde, inşacı yaklaşımın, sağlam bir şekilde yerleşmesi ise Alexandre Wendt'in 1992 yılında yayınladığı *"Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics"* makalesi ile mümkün olmuştur.¹⁸²

Yeni gerçekçilik ve yeni liberalizmi rasyonalist ve materyalist yaklaşımlar olarak tanımlayan Alexandre Wendt, her iki yaklaşımın temel kavramlarının başında askeri güç veya ekonomi gibi maddi öğelerin gelmesini eksik bir değerlendirme olarak görmektedir. Uluslararası olayları ve bu olayları etkileyen tutumları, sadece materyal

¹⁷⁹ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.217.

¹⁸⁰ **A.e.**,s.218.

¹⁸¹ **A.e.**, s.219.

¹⁸² "Alexandre Wendt, yazdığı bu makaleyle amacının, devletlerin kimliklerini ve çıkarlarını belirleyen uluslararası kuramlar olduğu varsayımıyla hareket eden gerçekçilik ve liberalizm arasında bir köprü rolünü oluşturmak, yapılaştırmacı ve sembolik etkileşimci sosyolojiden hareketle inşacı bir kuram geliştirmek olduğunu belirtmektedir". **A.e.**, s.218-219.

olanlardan ibaret olarak görmenin doğru olmadığı Wendt tarafından savunulmaktadır. Wendt, uluslararası aktörler olarak devletlerin, dış politikalarında belirleyici olanın sadece çıkarlar değil, aynı zamanda inanç ve kimliklerin de belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda, uluslararası ilişkilerin yapısını sadece maddi öğelerden ibaret bir zemin olarak değil, aynı zamanda düşünsel anlamda inşa edilmiş sosyal bir olgu olarak değerlendirmek gerektiği ifade edilmektedir.¹⁸³

Thomas Hobbes, Reinhold Niebuhr ve Hans Morgenthau gibi klasik realistler, egoizmi ve güç politikasını öncelikle insan doğasına bağlarken, yapısal realistler veya neorealistler “*anarşi*” kavramı üzerinde durmaktadırlar. Aradaki fark, kısmen anarşinin nedensel güçlerinin farklı yorumlarından kaynaklanmaktadır. Kenneth Waltz’un çalışması her iki taraf için de önemlidir. Waltz, “*İnsan, Devlet ve Savaş*” adlı eserinde, anarşiyi, savaşın “*izin veren*” bir olasılığı veya “*izin veren*” bir koşulu olarak tanımlar ve muhtemel “*savaşların, onları önleyecek hiçbir şey olmadığı için*” kaçınılmaz olduğunu savunur.¹⁸⁴ Wendt, yeni gerçekçiliğin uluslararası sisteme yönelik yaklaşımlarında temel kavram olan anarşiyi hedef alarak, kavramı bir olgu olarak irdelemeyi tercih etmiştir. İnsanların mülteciler, terörizm, egemenlik, ulusal çıkar ve para gibi olguların mevcudiyetini kabul ettikleri için bu olguların bir anlam ifade ettiklerini, insanların olmadığı takdirde tüm bu olgulara gerek duymayacağını belirten Wendt, bu olgulara objektiflik atfedenin, genel geçerlilik kazandıranın ve inşa edenin insanlar olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁵

Gerçekçi yaklaşımların, devletleri, uluslararası sistem içerisinde başat aktörler olarak değerlendirdiklerini ve onların güvenlik politikalarını da, “öz- çıkarıcı” (self interest) koşullar üzerinden bir değerlendirmeye tabi tuttuğunu öne süren Wendt, kimlik ve iç dinamiklerin yapı, süreç ve uluslararası kuramlar üzerinde etkisinin olmadığı varsayımını eleştirmektedir. Yeni gerçekçiliğin, “uluslararası sistemin maddi yapılara bağlı olduğu” iddiasını reddeden Wendt’e göre, hiçbir yapı, tek başına uluslararası sistemin belirlenmesindeki ana etken olamaz, çünkü devletler de

¹⁸³ Alexander Wendt, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics” **International Organization**, Cilt.46, No:2, 1992, s.394.

¹⁸⁴ Jack Snyder, **Myths of Empire: domestic politics and international ambition**, s.136.

¹⁸⁵ Alexander Wendt, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, s. 396.

uluslararası yapıdan bağımsız olarak, inisiyatif alabilecek özerkliğe sahiptirler. Devletlerin kimlik ve çıkarlarının, uluslararası sistemin yapısı tarafından inşa edilmesiyle beraber, aynı zamanda devletler de bu yapıyı değiştirip yeniden inşa edebilmektedirler.¹⁸⁶

Yeni gerçekçilik yaklaşımında, “*anarşinin*” devletleri belirli bir şekilde hareket etmeye teşvik ettiğini ve bunun en bariz örneği olarak da devletlerin “*kendi kendini koruma*” içgüdüleriyle davranmaları gösterilmektedir. “*Kendi kendini koruma*” içgüdüleriyle, hareket eden devletler, diğer devletlere hiçbir şekilde güvenmezler. Wendt’e göre, kimlik ve çıkar ilişkili bağlantılar analize dahil edilmedikçe, yeni gerçekçiliğin anarşi kavramı üzerinden devletlerin dost veya düşman olması, bir birlerinin egemenliklerini tanıyıp tanımadığı, revizyonist mi yoksa statükocu mu bir dış politika izlediği gibi olgular tespit edilemez.¹⁸⁷ Wendt, “*kollektif güvenlik anlayışının*”, yani devletlerin, “*diğer devletlerin güvenliğini tehdit etmeden, kendi güvenliğini artırması veya herkesin güvenliğini herkes için değerli ve bölünmez kabul ettiği zaman*”, devletlerin, “*kendi kendini koruma*” çıkmazından kurtulacaklarını belirtmektedir.¹⁸⁸

İnsanların ve aktörlerin objelere karşı, onların ifade ettiği anlamlar üzerinden hareket ettiği savı, inşacı sosyal kuramın, temel prensiplerinden biri olarak kabul görmektedir. Sadece anarşi ve güç kavramlarının, devletlerarası ilişkilerde, hangi devletin dost, hangi devletin düşman olduğunu söylemeye yeterli olmadığı öne sürülmektedir.¹⁸⁹ Türkiye’nin sahip olduğu askeri kapasitenin, sınır komşusu olan Azerbaycan için ifade ettiği anlam ile, bir diğer sınır komşuları olan Ermenistan veya Yunanistan için ifade ettiği anlamın farklı olması, devletlerin diğer devletlere karşı düşüncelerini belirleyen, “bilgi dağılımına” bağlı anlayış ve beklentiler olduğunu göstermektedir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ A.e., s.401.

¹⁸⁷ Alexander Wendt, **Social Theory of International Politics**, London, Cambridge University Press, 1999, s.127.

¹⁸⁸ A.e., s.129.

¹⁸⁹ A.e., s.135.

¹⁹⁰ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.221.

Devletlerin kimliklerinin, uluslararası ve iç politikanın toplumsal ortamında inşa edildiğini, kurgulandığını ve bunların, devletin dış politika tercih ve eylemlerinde belirleyici olduğunu savunan diğer bir inşacı kuramcı Katzenstein¹⁹¹, “uluslararası ortamdaki fikir ve kimliklerin, devletlerin kimliği üzerinde belirleyici etken olduğunu öne sürmektedir”.¹⁹² Ancak bu görüşün aksini savunan diğer bir inşacı kuramcı Abranan, devletlerin kimliğinin, ulusal ideolojinin, ulusal çıkarın ve iç politikanın bir yansıması olduğunu savunmaktadır.¹⁹³ Özetle, Wendt başta olmakla, diğer inşacı kuramcılarının analizlerinde, “*kimlik*” kavramı, uluslararası politik alanda, “*çıkara*” kavramından önde gelmesi gereken bir kavram olarak belirtilmektedir. Uluslararası politikayı, bir toplumsal teori olarak inşa eden inşacılar, karşılıklı bağımlılık, ortak kader, türdeşlik ve özdenetim kavramlarını ön plana çıkarmaktadırlar.¹⁹⁴

2.2. Dış Politikayı Etkileyen Faktörler

Karar vericilerin, dış politika kararlarını hangi zihinsel, psikolojik, fiziksel ortam ve şartlarda aldıklarının tespit edilmesi, dış politika analizi açısından önemli olgulardan biri olarak değerlendirilmektedir. Dışsal faktörlerle beraber içsel faktörlerin de dış politika kararlarının belirlenmesinde etkin oldukları bilinmekle beraber, gerçekçi akımlar, iç ve dış politika arasında temel bir ayrıma gitmiş ve içsel faktörlerin dış politikayı etkilemedeki rolüne çok fazla değinmemişlerdir. İçsel faktörler gibi dışsal faktörlerin de devletlerin kendi egemen sınırları içerisinde oluşturulduğunu, ancak temel ayrılık noktasının, dışsal faktörlerin, devletin egemen sınırları dışındaki faaliyetlere odaklandığını öne süren gerçekçi akım, devletlerin uluslararası sistemde temel aktörler olarak kabul edildiğini ve dış politikanın bütüncül olarak ülkeler tarafından belirlendiğini vurgulamaktadırlar. Bu yaklaşıma göre, devletler ve hükümetler üniter varlıklardır ve tıpkı bireylerde olduğu gibi devletlerin

¹⁹¹ Mehmet Gönübol, **Uluslararası Politika; İlkeler, Kavramlar, Kuramlar**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2014, s.8.

¹⁹² A.e., s.9.

¹⁹³ A.e., s.10.

¹⁹⁴ A.e., s.11.

de kendilerine ait amaçları, hedefleri ve bu amaçlar ve hedefler doğrultusunda belirlediği dış politika stratejileri mevcuttur.¹⁹⁵

Ancak uluslararası sistemde dış politika üzerine yapılan çalışmaların sayı artıp ve çeşitlendikçe, devletlerin dış politika kararlarını etkileyen karar alma süreçlerinde dışsal faktörlerle beraber, içsel faktörlerin de etkin olduğu görülmüştür. Bu sebeple, uluslararası sistem ile beraber içsel dinamiklerin de dış politika ve karar alma süreçlerine etki ettiği saptanmıştır. Uluslararası sistemin yapısı, bölgesel ve küresel ölçekli sivil toplum örgütlerinin, ülkelerin farklı bürokratik kurumlarının, kültür, siyasal, milliyetçilik ve din gibi sosyolojik faktörlerin, ön yargı, inanç, imaj, algılama gibi birçok psikolojik etkenlerin, ekonomik, askeri ve kimlik gibi birçok içsel dinamiklerin, ülkelerin dış politikalarına ve karar verme süreçlerine etki ettiği varsayımları, günümüz dünyasında kabul görmektedir.¹⁹⁶

Bu kapsamda, 1950’li yıllardan itibaren bilimsel çalışmalarda sık sık kullanılmaya *başlanan dış politika analizi (DPA)*, gerçekçi teorilerden farklı olarak insan faktörlerine odaklanmaktadır. Dış politika analizi, dış siyaset yönetimlerinde karar verme süreçlerine ve karar vericilere odaklanarak, içsel psikolojik ve sosyolojik dinamiklerin, dış politika üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Dış politika analizi, karar verme sürecinde, insani faktörlere odaklanarak, çok düzeyli, çok çeşitli ve disiplinlerarası bir yaklaşım örneği ortaya koymaktadır. Dış politika kararlarının, ulusal düzeyde formüle edildiğini ve bu formülasyon sürecinin oluşumunda, karar vericilerin, kimliklerinin, ideolojilerinin, değerlerinin ve çevresel etkenlerin belirleyici olduğu varsayımından hareket eden *dış politika analizi*, maddi faktörlerle beraber, düşünsel faktörlere de odaklanmaktadır.¹⁹⁷

Devletlerin dış politika davranışları üzerine çalışma yapan yazarlardan Kenneth Thompson ve Roy Macridis, dış politikayı etkileyen önemli faktörleri “*dış politikanın elemanları*” ve “*dış politikayı oluşturma süreci*” olarak iki başlık altında

¹⁹⁵Valerie M. Hudson, “Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory And The Ground of International Relations”, **Foreign Policy Analysis**, 2005, Cilt.1, No:1, s.8-9.

¹⁹⁶ **A.e.**, s.11-12.

¹⁹⁷ Christopher Hill, **The Changing Politics of Foreign Policy**, New York, Palgrave Macmillan, 2003, s.28-29.

toplamışlardır. Dış politikayı etkileyen içsel ve dışsal faktörlere yönelik bu çalışmayla ilgili detaylar aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.¹⁹⁸

Tablo 2.1: Kenneth Thompson ve Roy Macridis'in Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu

Kenneth Thompson ve Roy Macridis'in Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu	
<i>Dış Politikanın Elemanları</i>	<i>Dış Politikayı Oluşturan Süreç</i>
1. Nispeten Sürekli Olanlar a) Coğrafya b) Doğal Kaynaklar c) Denizler d) Topografik Yapı	1. Devlete Ait Birimler a) Yürütme b) Yasama
2. Süreklilik Niteliği Daha Az Olanlar a) Ekonomik Kapasite b) Askeri Kapasite	2. Devlet-Dışı Birimler a) Siyasal Partiler b) Çıkar Grupları c) İletişim Medyası d) Kamuoyu
3. İnsani Öğeler; nicel ve nitel a) Nüfuz b) Siyasal Yapıcılar c) Liderler d) İdeoloji e) Enformasyon	

İçsel çevrenin dış politika karar vericilerine fırsatlarla beraber kısıtlamalar da getirdiğini savunan Holsti, dış politikayı etkileyen faktörlerin, her iki açıdan (içsel ve dışsal) incelenmesinin analitik önemine vurgu yaparak, dış politikayı etkileyen faktörleri, aşağıdaki tabloda belirtildiği şekilde sıralamıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Kenneth W. Thompson ve Roy C. Macridis, **Foreign Policy in World Politics**, New Jersey, Prentice-Hall, 1976, s.6-7.

¹⁹⁹ Kalevi J. Holsti, **International Politics: A Framework For Analysis**, New Jersey, NY: Prentice Hal, 1995, s.252-253.

Tablo 2.2: Holsti'nin Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu

Holsti'nin Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu	
<i>Dış/ Yapısal Faktörler</i>	<i>İçsel Faktörler</i>
1. Uluslararası Sistemin Yapısı 2. Dünya Ekonomisinin Yapısı / Özellikleri 3. Uluslararası Sistemin Diğer Aktörlerinin Amaç ve Eylemleri 4. Küresel ve Bölgesel Sorunlar 5. Uluslararası Hukuk	1. Sosyo-Ekonomik 2. Güvenlik İhtiyaçları 3. Coğrafi ve Topografik Özellikler 4. Ulusal Nitelikler 5. Hükümet Yapısı 6. Kamuoyu 7. Bürokrasi 8. Etnik Faktörler

Devletin dış politika içerisinde olduğu ortam üzerine ve bu dış politika ortamını etkileyen faktörler üzerine araştırma yapan yazarlardan Prof. Dr. Faruk Sönmezoğlu'nun, devletlerin dış politikasını etkileyen temel faktörleri, *a)genel ortam; b)içsel ortam; c)dışsal ortam* olmak üzere 3 başlık altında detaylı bir şekilde incelendiği çalışmanın detayları, aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.²⁰⁰

²⁰⁰ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.257-258.

Tablo 2.3: Faruk Sönmezoğlu'nun Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu

Faruk Sönmezoğlu'nun Dış Politikayı Etkileyen Faktörler Tablosu		
<i>Genel Ortam</i>	<i>İçsel Ortam</i>	<i>Dışsal Ortam</i>
A) Fiziki Çevre 1. Coğrafi/Topografik Yapı 2. Denizler 3. Mevki ve Jeopolitik 4. Doğal Kaynaklar B) Beşeri Çevre 1. Nüfus ve Nüfus Hareketleri 2. Etnik ve Dini Farklılaşmalar	A) Sosyo-Politika Yapı 1. Siyasal Rejim 2. Kamuoyu B) Karar Alma Süreci 1. Karar Alma Zemini 2. Karar Alıcılar	A) Uluslararası Sistem 1. Güç Dengesi 2. Uluslararası Hukuk 3. Uluslararası Örgütler/ Kuruluşlar

2.3. Rosenau'nun Ön Kuram Modeli

Devletlerin dış politikalarının açıklanmasında farklı analiz düzeylerinin kullanılarak “karşılaştırmalı inceleme” yöntemini tercih eden James Rosenau, dış politikayı etkileyen faktörlerin ve bu faktörlerin etki düzeylerinin belirlenmesi için yaptığı çalışmalarında, aktör odaklı ve teori içerisindeki girift yapılara odaklanmıştır. Dış politika tercihlerinin devletlere göre farklılık göstermesinin sebeplerini sadece dışsal faktörlerle açıklamanın eksikliğini vurgulayan yazar, 1966 yılında kaleme aldığı “*Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*” başlıklı makalesinde ortaya koyduğu “ön-kuram” (pre-theory) kavramı ile dış politikayı şekillendiren faktörleri, 5 kavram – *kişi, rol, toplum, yönetim ve sistem* – üzerinden açıklamaya çalışmıştır.²⁰¹

Devletlerin dış politika kararlarının belirlenmesinde bu 5 faktörün, ülkelerin coğrafi/fiziksel, ekonomik ve rejim özelliklerine göre değişkenlik gösterdiğini

²⁰¹ James N. Rosenau, **The Study of World Politics: Theoretical And Methodological**, New York, Francis e-Library, 2006, s.171.

vurgulayan Rosenau, 8 farklı devletin gen haritasına yönelik araştırma yaparak, her bir devlet türü için dış politikayı etkileme potansiyeline sahip değişkenleri önem derecesine göre sıralamıştır.²⁰²

Rosenau'ya göre, *kişi/birey faktörü*, bir ülkenin dış politikalarını belirleyen ve uygulayan karar vericilere özgü özellikleri kapsar. Bireysel değişkenler ve farklılıklar, bir devletin karar vericisinin, dış politika seçimlerini veya davranışlarını, diğer ülke karar vericilerinden ayıran değerleri, yetenekleri ve önceki deneyimleri tüm yönleriyle içerir. Liderlerin farklı hayat tecrübelerine sahip olduğu varsayımdan hareketle, devlet yönetimi adına aldıkları kararlarda bu hayat tecrübelerinin etkisi görülmektedir. *Rol faktörü*, karar verme sorumluluklarında bulunan ilgili kişilerin ve rol sahiplerinin, bireysel özelliklerinden bağımsız olarak, resmi kurumların dış davranışlarıyla ilgilidir. Örneğin, kim olduğuna bakılmaksızın, ABD'nin Birleşmiş Milletler Büyükelçisinin, Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulda Amerikan çıkar ve pozisyonlarını savunması gayet doğal bir gelişme olarak görülmektedir. *Yönetim faktörü*, ülkelerin sahip olduğu hükümet yapıları, karar vericiler tarafından hayata geçirilen dış politika seçimlerini sınırlayan ve artıran özellikleri ifade eder. Yasama ve yürütme arasındaki ilişkiler, ülkelerin dış politikaları üzerindeki değişkenlerin belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır.²⁰³

Rosenau'ya göre, *toplum faktörü*, dış politika tercihlerinde hükümet dışı faktörlere odaklanmaktadır. Bir toplumun temel değer yönelimleri, ulusal birliği ve sanayileşme derecesi gibi özellikler, bir ülkenin dış politika isteklerinin içeriğine katkıda buluna bilecek toplumsal değişkenlerden sadece birkaçıdır. Rosenau, son olarak *sistem faktörünü* ise coğrafi gerçekler ve ideolojik zorluklar gibi, dış politika yetkililerinin kararlarını ve eylemlerini şekillendirebilecek uluslararası sistemik çevre olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁴

Dış politika davranışlarını belirleyen devlet özellikleri tipolojisini geliştiren Rosenau, bu kapsamda öne sürdüğü devletlere yönelik en temel 3 kategori etrafında –

²⁰² Patrick M. Morgan, **Theories and Approaches to International Politics: What Are We To Think**, California, Consensus Publishers, 1972, s.177.

²⁰³ **A.e.**, s.178-179.

²⁰⁴ **A.e.**, s.180.

devletin büyük/küçük, gelişmiş/azgelişmiş ve açık/kapalı- şekillenen ampirik bir çalışma yürütmüştür. Rosenau'ya göre, dış politikanın belirlenmesinde birçok faktör belirleyici rol oynayabilmektedir. Bu faktörlerin, dış politikanın yapım sürecine ne ölçüde etki ettiği veya bu faktörlerden hangisinin ne ölçüde bir ağırlığa sahip olduğu tartışmaya açık bir konudur. Rosenau, bu kapsamda dış politikayı etkileyen faktörlerin hangisinin süreci ne ölçüde etkilediği sorusunun tam cevabını veremese de bu değişkenlerin dış politika sürecindeki etki düzeylerini analiz etmek için, yukarıda ifade edilen faktörler ışığında, ilgili çalışmasını, aşağıdaki tablodaki şekilde şematize etmiştir.²⁰⁵

²⁰⁵ James N. Rosenau, **The Study of World Politics: Theoretical And Methodological**, a.g.e., s.176.

Tablo 2.4: Rosenau'nun 8 Farklı Ülkenin Dış Davranışlarını 5 Değişik Faktör Üzerinden Etki Düzeylerine Göre Şematize Ettiği Tablosu

Rosenau'nun 8 Farklı Ülkenin Dış Davranışlarını 5 Değişik Faktör Üzerinden Etki Düzeylerine Göre Şematize Ettiği Tablo								
Coğrafi ve Fiziksel	Büyük Devlet				Küçük Devlet			
Ülkenin Ekonomisi	Gelişmiş		Az Gelişmiş		Gelişmiş		Az Gelişmiş	
Ülkenin Rejimi	Açık	Kapalı	Açık	Kapalı	Açık	Kapalı	Açık	Kapalı
Verilerin Tasnifi	Rol Toplum Yönetim Sistem Birey/Kişi	Rol Birey/ Kişi Yönetim Sistem Toplum	Birey/Kişi Rol Toplum Sistem Yönetim	Birey/Kişi Rol Yönetim Sistem Toplum	Rol Sistem Toplum Yönetim Kişi/Birey	Rol Sistem Birey/Kişi Yönetim Toplum	Birey/Kişi Sistem Rol Toplum Yönetim	Birey/Kişi Sistem Rol Yönetim Toplum
Tanımlayıcı Örnekler	ABD	SSCB	Hindistan	ÇHC	Hollanda	Çekoslovakya	Kenya	Gana

Dış politikayı konu alanlarına göre sınıflandıran Rosenau, 4 farklı konu alanı belirleyerek- *bölgesel alan, statü alanı, insani faktörleri alanı ve insani olmayan faktörler alanı*- her bir konu alanını dikey sistem örnekleri ile açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca dış politika alanını *uluslararası, ulusal ve yerel* olmakla 3 farklı sisteme ayıran yazar, her sistemin kapsamının etkinleştirilmesinde soru alanlarının belirleyici düzeyini saptamaya çalışmıştır. Örneğin, Kıbrıs meselesini “*bölgesel alan sorun*” statüsünde değerlendiren Rosenau, problemin ulusal, yerel ve aynı zamanda

uluslararası düzeyde bir sorun olduğuna dikkat çekmiştir. Bir başka örneğinde Rosenau, Güney Afrika'daki ırkçılık gelişmelerini lokal düzeyden uluslararası düzeye dikey bir şekilde yöneldiğini vurgulamıştır. Rosenau'nun konu ile ilgili sınıflandırma yaptığı çalışması, aşağıdaki tablodaki şekilde şematize edilmiştir.²⁰⁶

²⁰⁶ James N. Rosenau, **The Study of World Politics: Theoretical And Methodological**, s.190.

Tablo 2.5: Rosenau'nun 4 Farklı Sorun Alanına Göre Belirlediği Dış Politika Alanları

Yatay Düzey	Bölgesel Alan	Statü Alanı	İnsan Faktörleri Alanı	İnsani Olmayan Faktörler Alanı
Uluslararası				
Ulusal				
Yerel				

The diagram illustrates the relationships between four policy areas across three levels of analysis:

- Uluslararası (International):**
 - Bölgesel Alan (Regional Area):** Berlin
 - Statü Alanı (Status Area):** Komünist Çin'in Tanınması
 - İnsan Faktörleri Alanı (Human Factors Area):** Nüfuzun Artımı
 - İnsani Olmayan Faktörler Alanı (Non-Human Factors Area):** Doğu-Batı Ticareti
- Ulusal (National):**
 - Bölgesel Alan (Regional Area):** Türk ve Yunan Tarafları arasında Çatışma
 - Statü Alanı (Status Area):** ABD'de İnsan Hakları
 - İnsan Faktörleri Alanı (Human Factors Area):** ABD'de Kronik İşsizlerin Yeniden Eğitimi
 - İnsani Olmayan Faktörler Alanı (Non-Human Factors Area):** Hindistan'da Eğitimin Gelişimi
- Yerel (Local):**
 - Bölgesel Alan (Regional Area):** Quebec için Devletleşme Statüsü
 - Statü Alanı (Status Area):** Güney Afrika'da İnsan Hakları, New Haven'de Adaylar
 - İnsan Faktörleri Alanı (Human Factors Area):** New Haven'de Eğitim
 - İnsani Olmayan Faktörler Alanı (Non-Human Factors Area):** New Haven'de Kentsel Dönüşüm

Arrows indicate the flow of influence and relationships between these areas and levels.

Rosenau, büyük/küçük, açık rejim/kapalı rejim, gelişmiş ekonomi/gelişmemiş ekonomi tanımlamalarına iki yeni kavram ekleyerek-nüfuz eden ve nüfuz edemeyen-

dış politikayı belirleyen 5 faktörün sorun alanları üzerindeki etkisini 8 farklı toplum türü üzerinde ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.²⁰⁷ (Tablo 2.6)

Örneğin, fiziki olarak *büyük*, ekonomik olarak *gelişmiş*, siyasi rejim itibarıyla *açık ve nüfuz edebilme* kapasitesi olan bir devletin dış politika sorun alanlarından biri olan “*bölgesel alan*” sorununda, karar vericilerin kararını belirleyen temel faktörler, *etki düzeyine göre* sıralandığında şu şekilde hiyerarşik bir tablo karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁸

Rol
Toplum
Yönetim
Sistem
Kişi/Birey

Yine fiziki olarak *büyük*, ekonomik olarak *gelişmemiş*, siyasi rejim olarak *kapalı ve nüfuz edebilme* kapasitesi olan bir devletin, dış politika sorun alanlarından biri olan “*bölgesel alan*” sorununda, karar vericilerin kararını belirleyen temel faktörleri, *etki düzeyine göre* sıralandığında şu şekilde bir tablo karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁹

Kişi/Birey
Rol
Yönetim
Sistem
Toplum

²⁰⁷ James N. Rosenau, **The Study of World Politics: Theoretical And Methodological**, s.197.

²⁰⁸ A.e., s.198.

²⁰⁹ A.e., s.199.

Tablo 2.6: Rosenau'nun Dış Politikayı Belirleyen Faktörleri, Sorun Alanları Üzerinden İncelediği Tablosu

Rosenau'nun Dış Politikayı Belirleyen 5 Faktörün Sorun Alanları Üzerindeki Etkisini 8 Farklı Toplum Türü Üzerinde Ayrıntılı Bir Şekilde İncelediği Çalışmanın Tablosu							
Büyük				Küçük			
Gelişmiş Ekonomi				Gelişmemiş Ekonomi			
Açık		Kapalı		Açık		Kapalı	
Nüfuz Eden	Nüfuz Edemeyen	Nüfuz Eden	Nüfuz Edemeyen	Nüfuz Eden	Nüfuz Edemeyen	Nüfuz Eden	Nüfuz Edemeyen
İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alan	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar	İnsani Olmayan Faktörler Alanı Diğer Alanlar Bölgesel Alanlar
R S T Y K T K S Y K R T S Y K	R Y T S K T R Y S K R T Y S K	R K Y S T R K Y S T K R S T Y	R K Y S T R K T Y S R K Y T S	K R S T Y K R S Y T K R T S Y	K R S T Y K T R S Y K R T S Y	K R S Y T K R S T Y K R S Y T	K R Y S T K R Y T S K R Y S T

K= Kişi/Birey Faktörü

R= Rol Faktörü

Y=Yönetim Faktörü

T= Toplum Faktörü

S=Sistem Faktörü

2.4. İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler

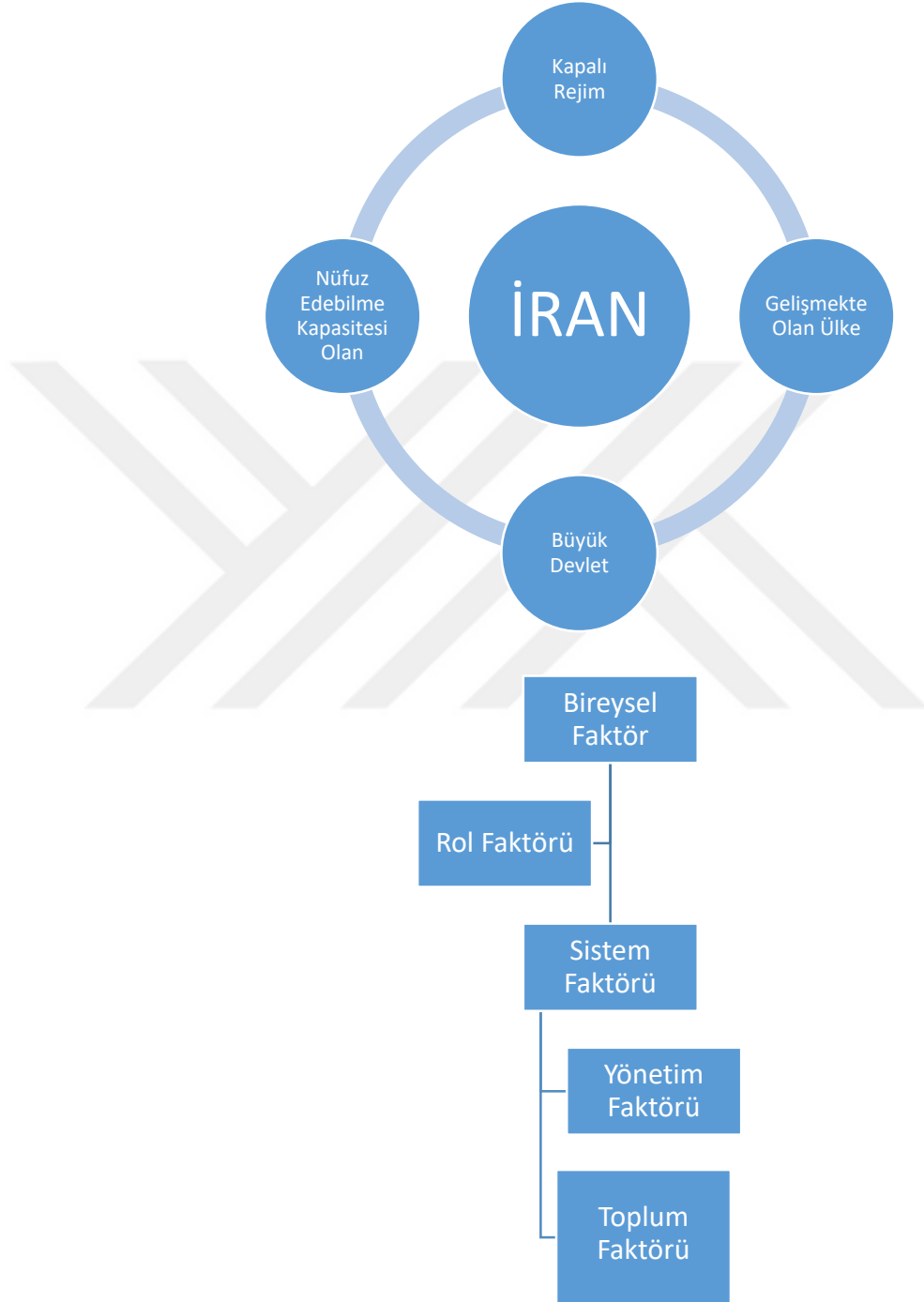
Tezin ikinci bölümünde, İran'ın dış politikası analiz edilirken, dışsal faktörlerden “uluslararası sistemin yapısı”, sosyolojik faktörlerden ise “siyasal kültürün” ülkenin dış politikasının yapım süreçlerine etkisine yönelik çalışma yürütülecektir. İran dış politikasını etkileyen faktörler kısmında, tüm bu sınıflandırmalar ışığında, ülkenin dış politikasının içerisinde olduğu ortam ve bu dış politikayı etkileyen temel faktörler iki başlık altında (içsel ve dışsal faktörler) aşağıdaki tabloda belirtildiği şeklinde incelemeye tabii tutulacaktır.

Tablo 2.7: İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler Tablosu

İran Dış Politikasını Etkileyen Faktörler	
<i>İçsel Faktörler</i>	<i>Dışsal Faktörler</i>
1. Jeopolitik Yapı 2. Etnik/Dinsel Farklılıklar 3. Devlet (Hükümet) Yapısı 4. Devlet İdeolojisi (Şiilik) a) Dini Lider b) Yürütme c) Yasama 5. Doğal Kaynaklar	1. Uluslararası ve Bölgesel Faktörler

Rosenau'nun dış politikayı etkileyen faktörler, dış politikadaki sorun alanları ve bu sorun alanlarının farklı devletler üzerindeki etkisine yönelik çalışmasına istinaden, İran'ın dış politikası analiz edildiğinde ve bu faktörler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında aşağıdaki tablodaki gibi bir görünüm karşımıza çıkacaktır. Rosenau'nun değerlendirmeleri ışığında, İran'ın *büyük, kapalı bir rejime* sahip, *nüfuz edebilme* kapasitesinde ve *gelişmekte* olan bir ülke statüsünde olduğu görülmektedir. Yine Rosenau'nun analizleri doğrultusunda, İran'ın dış politika karar verme sürecini, etki düzeyine göre sıraladığımızda, *bireysel-rol-sistem-yönetim-toplum*, benzeri bir hiyerarşik sıralama karşımıza çıkmaktadır. İlgili analizin, şekle dönüştürülmüş görünümü aşağıdaki gibidir.

Şekil 2.1: İran Devlet Yapısının ve Dış Politika Karar Sürecinde Etkili Olan Faktörlerin Hiyerarşik Dizilimi

Kaynak: Bu şekil, James Rosenau'un Ülkelerin dış politika davranışlarını şematize eden çalışmasından esinlenerek tarafımca hazırlanmıştır.

2.4.1. Jeopolitik Faktör

Ülkelerin dış politikaları üzerine yapılan çalışmalarda, çoğu zaman jeopolitik ile siyasi coğrafya kavramları içe içe kullanılarak net bir ayrım yapılmamaktadır. Kapsam itibariyle daha geniş bir alanı içine alan siyasi coğrafya, jeopolitiği de içinde barındırmaktadır. Temel olarak siyasi topluluklar ile coğrafya olayları arasındaki ilişkileri analiz ederek, bunlar arasındaki yapı özelliklerini belirleyen siyasi coğrafyanın aksine, jeopolitika, bu veya benzeri özelliklerin devletlerin dış politikalarının belirlenmesindeki etkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Siyaset ve coğrafya arasındaki ilişkileri genel düzeyde analiz eden siyasi coğrafyadan farklı olarak jeopolitika, ülkelerin dış politikalarına yönelik doğrudan bir inceleme yürütmektedir.²¹⁰

Bu bölümde, jeopolitikanın İran dış politikasının belirlenme sürecindeki etkileri üzerinde durulacaktır. İran'ın uluslararası dış politikası ile coğrafyası arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, ülkenin jeopolitik yapısının İran'ın dış politikasının belirlenmesinde önemli etkenlerden biri olduğu görülecektir. Bölgesel etkinliğini artırmak ve nüfuz alanlarını genişletmek İran dış politikasının en belirleyici özelliklerindendir. İran, tarihsel geçmişi ve coğrafi olarak jeostratejik öneminden dolayı kendini Orta Doğu başta olmakla, dünyanın birçok bölgesinde güçlü etkiye sahip aktör olarak görmektedir.²¹¹

Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Irak, Pakistan, Afganistan ve Türkmenistan ile kara sınırlarına sahip olan İran, bir Güneybatı Asya ülkesidir. Kuzeyde Kafkaslar, Hazar Denizi, Sibiry ve Orta Asya ile doğudan Tibet ve Hint platoları ile, güneyde Hint Okyanusu, Basra ve Umman Körfezi, batıda ise Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası ile çevrili olan İran, sahip olduğu doğal ve kültürel sınırlarla özel bir öneme sahiptir. İran, coğrafi konumundan dolayı, bölgede var olan siyasi etkileşim, stratejik gelişim ve olayların kesişme noktasında bulunmaktadır. Son iki asırda İran, jeopolitik ve jeostratejik yönden farklı ülkelerin rekabet alanına dönüşmüş ve süreç içerisinde tampon bölge rolünü oynamıştır. İran 1.648.195 km'lik yüz ölçümü ve 83 milyonluk

²¹⁰ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.648.

²¹¹ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017, s.45-46.

nüfuzu, fiziki yapısı, köklü tarihi, dil, din/mezhepsel farklılıkları, siyasi kodları, milliyetçi yapısı ve güçlü merkezi hükümet sistemi ve bölgesel ihtirasları ile dış baskılara direnmeye çalışmakla beraber, siyasi ve ekonomik bağımsızlığı hedefleyen dış politika yürütmeyi amaçlamaktadır.²¹²

İslam Devrimiyle beraber, kendi rejimlerinin güvenliğini sağlamayı amaçlayan İran liderliği, devrim sonrası dış politikasındaki ideolojik (idealizm) ve jeopolitik (pragmatizm) yaklaşımlarını dengeleme zorluğu ile karşı karşıya kalmıştır. İran liderliği, yavaş yavaş dış politikanın yürütülmesinde jeopolitik etkene odaklanmakla beraber, ideoloji, İran'ın gücünün diğer birçok kaynağı arasında bir etken ve İran'ın ulusal güvenliğini ve çıkarlarını koruma amacına hizmet eden faktör olarak değerlendirilmektedir.²¹³ Jeopolitik faktörün, İran'ın diğer bölgesel devletlerle olan ilişkilerini yönetmesinde baskın öge olduğu görülmektedir. Bunun temel nedenleri arasında, ülkenin coğrafi konumu, Avrasya jeopolitiğinde eski bir geçmişe sahip imparatorluk geleneğinin olması, İran liderliğinin bölgesel üstünlük ihtirasları, ABD ve İsrail'in askeri tehditleri dahil olmakla, ortaya çıkan birçok siyasi güvensizlik ortamı gibi etkenler gösterilmektedir.²¹⁴

İran'ın jeopolitik ortamı, İslam Devriminden bu yana önemli ölçüde değişmiştir. O zamandan beri Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Irak'ın ABD liderliğindeki koalisyon tarafından işgal edilmesi ve daha sonra Irak'ta ABD'nin daha büyük askeri varlığı, İran'ın temel stratejik görünümünü değiştirerek devleti ve rejimi çok daha güvenlik eksenli bir dış politikaya yönlendirmiştir. Deniz sınırlarını genişletmek ve karadan yedi komşu devlet ile kendi savunmasını sağlamada potansiyel olarak zor bir role sahip olan İran, eski savunma bakanı Amiral Ali Shamkhani'nin²¹⁵ ifadesiyle dış

²¹² A.e, s.49-50.

²¹³ Kayhan Barzegar, "The Geopolitical Factor in Iran's Foreign Policy", (Çevrimiçi) <https://www.mei.edu/publications/geopolitical-factor-irans-foreign-policy>, 17 Mart 2020

²¹⁴ Ertan Efegil, "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Faktörler", **Ortadoğu Analiz**, Cilt. 4, No: 48, 2012, s. 55-56.

²¹⁵ Ali Shamkhani, 1997-2005 yılları arasında İran Savunma Bakanlığı yapmıştır. 2005-2013 yılları arasında İran dini lideri Ali Khamenei'nin askeri danışmanlığını yapan Shamkhani, 2013 yılında Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani tarafından İran'ın Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreterliğine atanmıştır. "Caydırıcı Savunma" terimini Shamkhani ilk defa katıldığı bir İran televizyonunda kullanmıştır. Space War, "Iran boosts "deterrent capability", defence minister says", (Çevrimiçi) <https://www.spacewar.com/2004/040828113957.zhv1s3wu.html>, 16 Mart 2020.

politika reflekslerini “*caydırıcı savunma*” olarak nitelendirmektedir. Ayrıca, yasadışı göç, uyuşturucu ticareti ve kaçakçılık gibi sınır güvenliğini tehdit eden sorunlarla boğuşan İran, Irak savaşı sonrası bahsi geçen mücadele konularında “*caydırıcı savunma*” tonunu daha da yükseltmiştir.²¹⁶

Günümüz İran liderliği, İsrail ve ABD’nin bölgesel politikalarını, İran ulusal güvenliği için açık ve mevcut bir tehlike olarak değerlendirmektedir. İstikrarsız bir bölgede yaşamının İran için siyasi ve ekonomik maliyeti, İran karar vericilerinin düşünce dünyasını ciddi bir şekilde etkilemektedir. İran halkının ve idarecilerinin tarihsel olarak yaşadığı travmatik gelişmeler, ülkede güçlü bir fars milliyetçiliğinin oluşmasında etkili olmuştur. İran jeopolitiğinin bir diğer özelliği ise Irak ve Suriye başta olmakla yakın çevresini karakterize eden yaygın istikrarsızlık durumudur. Ancak sahip olduğu yerleşik tarihsel kimlik ve bilinçlenme, doğal kaynaklar, İran’ın komşu istikrarsızlıklara rağmen kararlılık ve istikrarlılığını devam ettirmesinin temel nedenleridir.²¹⁷

Sovyetler Birliğinin dağılması, İran’a, Hazar denizi ve Basra Körfezi arasındaki geçiş güzergahı üzerinde bulunması sebebiyle, Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu bölgesindeki siyasi, askeri ve kültürel etkinliğini artırma girişimleri bağlamında yeni fırsatlar sunarken, ABD ve İsrail’in bölgesel politikaları, İran’ın tehdit ve meydan okumayla karşılaşmasını da beraberinde getirmiştir. İran’ın sahip olduğu kadim medeniyet ve tarih bilinci, güçlü bir fars milliyetçiliği, tarihsel olarak büyük devletlerin mücadele alanında bulunması, Batı Avrasya başta olmakla farklı bölgelere yayılma potansiyeline sahip olması, ülkenin sınırlarına doğal koruma imkanı sağlamakla beraber, ülkenin jeopolitik durumunu da etkilemektedir.²¹⁸

İran, sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla dış politika merkezine sınırlarının güvenliğini korumak ve iç bütünlüğünü sağlamak hedeflerini yerleştirmiştir. İran liderliği, güvenli sınırlar olmadan, sürekli olarak iç dinamikleri manipüle girişimleriyle, iktidar rejimini istikrarsızlaştırma hamleleriyle ve ardından ortaya

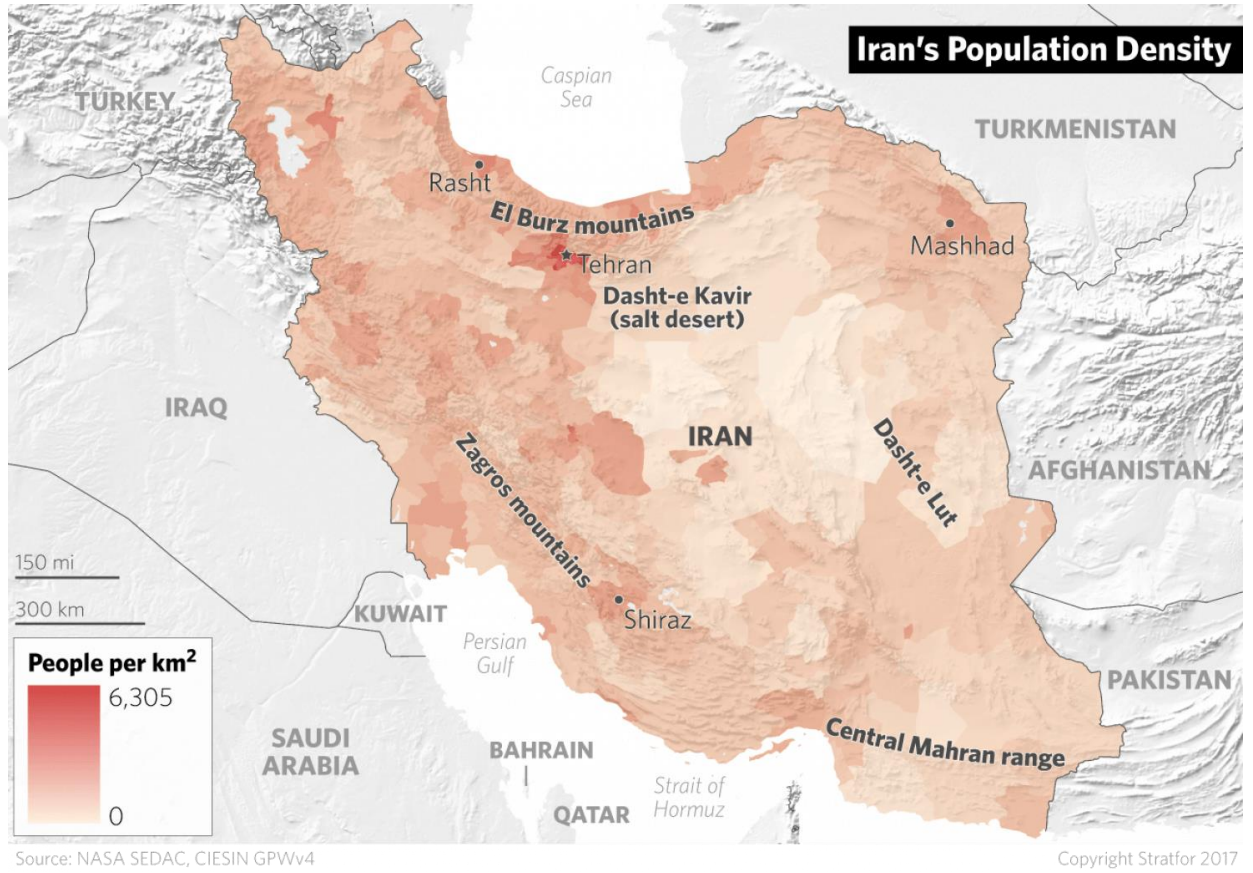
²¹⁶ Daniel Byman v.d., **Iran Security Policy in the Post-Revolutionary Era**, Santa Monica, Rant Library, 2005, s.13.

²¹⁷ **A.e.**, s.17-18.

²¹⁸ Ertan Efegil, “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Faktörler”, s.57.

çıkabilecek güvenlik açıklarından yararlanmak isteyen yabancı güçlerin müdahaleleriyle karşılaşabileceğini varsaymaktadır. Bu amaçla İran ilk önce kendi güvenli sınırlarının fiziki ve askeri alanlarını belirlemekte ve bu alanları kapsayan bölgelerde “caydırıcı savunma” gücünü kullanmaya çalışmaktadır.²¹⁹

Harita 2.1: İran'ın Siyasi Haritası

Kaynak: (Çevrimiçi) <https://www.stratfor.com/>, 19 Mart 2020.

Zagros ve Elbruz Dağlarını kontrol ederek, İran'ın merkezinde, batı ve kuzeyden gelen saldırılara karşı tampon bölgeler oluşturmak, Meşhed'den Zahedan ve Makran sahiline kadar Dasht-e Kavir ve Dasht-e Lut'un doğusundaki dağları kontrol ederek, İran'ın doğu sınırlarını Pakistan ve Afganistan'dan gelen tehditlere karşı korumak, kuzey ve batıdan gelebilecek Rus ve Türk tehditlerine karşı Kafkasya bölgesinde güvenlik çizgisi oluşturmak, İran'ın batı kıyısını Basra Körfezinde

²¹⁹ Daniel Byman v.d., *Iran Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, s. 26-27.

korumak için Şattülarap'a bir hat sabitlemek ve tüm bu bölgelerde farklı etnik/dini unsurları kontrol ederek, kendi sınırlarını potansiyel tehditlere, özellikle bölge dışından büyük güçlere karşı korumak İran'ın jeopolitik zorunlukları olarak değerlendirilmektedir.²²⁰

ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgal etmesi, 2011 yılından itibaren Suriye iç savaşının patlak vermesi İran liderliğini yeni tehdit algılarıyla karşı karşıya bırakmıştır. İran'ın doğu ve batısında ABD askeri varlığı, ülkenin yabancı güçler tarafından işgal tehdidi ile beraber, farklı etnik grupların manipüle edilme olasılığını da beraberinde getirmiştir. Ülke içerisinde Arap, Kürt ve Azeri Türkleri gibi farklı etnik muhalefet gruplarının, ABD başta olmakla birçok ülke tarafından rejim karşıtı gösterilerde kullanılma potansiyeli, İran liderliğini sert güvenlik tedbirleri almaya yönetmiştir. İran liderliği, tüm bu tehdit algıları karşısında Orta Doğu bölgesi başta olmakla birçok bölgeye askeri, ekonomik, diplomatik ve kültürel müdahaleler gerçekleştirerek bölgesel üstünlük mücadelesi vermektedir. Ayrıca, devrim sonrası İran liderliği, Batı'dan siyasi ve ekonomik olarak bağımsız kalabilme politikasını benimsemiş, ülke bütünlüğünü koruyabilmek ve yabancı güçlerin dış müdahale ihtimallerine karşı, bir taraftan nükleer kapasitesini artırma politikasını benimserken, diğer taraftan da rejimin yıkılma olasılıklarına karşı ideolojik olarak aşırılık imajını artırarak daha baskıcı ve kapalı bir teokratik düzen inşa etmiştir.²²¹

2.4.2. Etnik/Dinsel Faktör

İran'ın modern siyasi tarihi, etnik ve kabile bağılıklarını önleyen ve tek bir İran ulusal kimliğini pekiştirme girişimleriyle doludur. Pehlevi döneminde bu girişimler, merkezi hükümetin idari kontrolünü çevreye genişleten ve Fars dil ve kültürünü İran'ın azınlık gruplarının dışlanması için teşvik eden modernleşme programı kapsamında gerçekleştirilmiştir. 1979 İslam Devrimi sonrası ise İran liderliği, farklı ancak benzer bir eğilimle, dini kimliğe vurgu yapmakla beraber Pehleviliğin Farsileştirilmesi yönünde bir politika izleyerek, İran'daki heterojenliği reddetme eğiliminde olmuştur. Devrimden kısa bir süre sonra gerçekleşen İran-Irak

²²⁰ Muhammed R. Hafeziniya, *Iran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, s.33-34.

²²¹ Daniel Byman v.d., *Iran Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, s.32-33.

savaşı ve daha sonraki yıllarda uluslararası topluluğun İran'ın nükleer programı konusundaki tavrı, İran liderliğini, milliyetçiliğe dayalı ortak bir İran kimliği geliştirmeye yöneltmiştir. Oluşturulmaya çalışılan bu milliyetçi ideolojinin etnik aidiyet duygusunun yerini almada ne kadar başarılı olduğu tartışmalı bir noktadır. Ayrıca, iç siyasal dengeler bakımından sahip olunan bu etnik heterojenliğin, dış müdahalelerde kullanılma olasılığı İran liderliğinin endişe kaynaklarından biri olarak görülmektedir.²²²

Etnik yönden heterojen bir yapıya sahip olan İran'ın, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlık gibi konularda aşırı hassasiyete sahip olduğu, bu hassasiyetin İran liderliği tarafından yüksek tonda güvensizlik duygusu ile pekiştirildiği görülmektedir. Yabancı güçler tarafından İran'ın sahip olduğu heterojen etnik yapıyı kullanarak, ülkeyi parçalama girişimlerinde bulunma inancı, İran devletini ve liderliğini dış politikada fazlasıyla şüpheli bir tutum takınmaya yöneltmiştir. İran'ın başlıca etnik azınlıkları (Azeri Türkleri, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Türkmenler ve Beluciler) Irak, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan'ın sınırları boyunca yaşamaktadırlar. Ayrıca, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirliklerinde yaşayan ciddi bir Şii nüfusu bulunmaktadır. İran'ın komşularıyla dış politika ilişkilerinin belirlenmesinde sahip olduğu bu etnik ve dini farklılıkların belirleyici rol oynadığını görülmektedir.²²³

İran İslam Cumhuriyetinde Farslar, ülkede nüfus olarak en önemli kesimdir. Azeri Türkleri ikinci en büyük etnik gruptur. Ülkenin diğer etnik gruplarını, Kürtler, Araplar, Beluciler, Türkmenler, Gilekler, Mazanderaniler, Talışlar, Ermeniler, Lurlar oluşturmaktadır.²²⁴ İran'ın etnik olarak sahip olduğu bu heterojen yapı komşu ve bölgesel ülkelerle ilişkilerinde kilit öneme sahiptir. Ülkenin kuzey batı kesiminde yaşayan Azeri Türk nüfusu İran'ın Türkiye ve özellikle de Azerbaycan ile ilişkilerinde zaman zaman krizlerin yaşanmasına sebep olmaktadır. Örneğin Sovyetlerin dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın halk

²²²Rasmus Christian Elling, **Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini**, New Jersey, Palgrave Macmillan, 2013, s. 39-40.

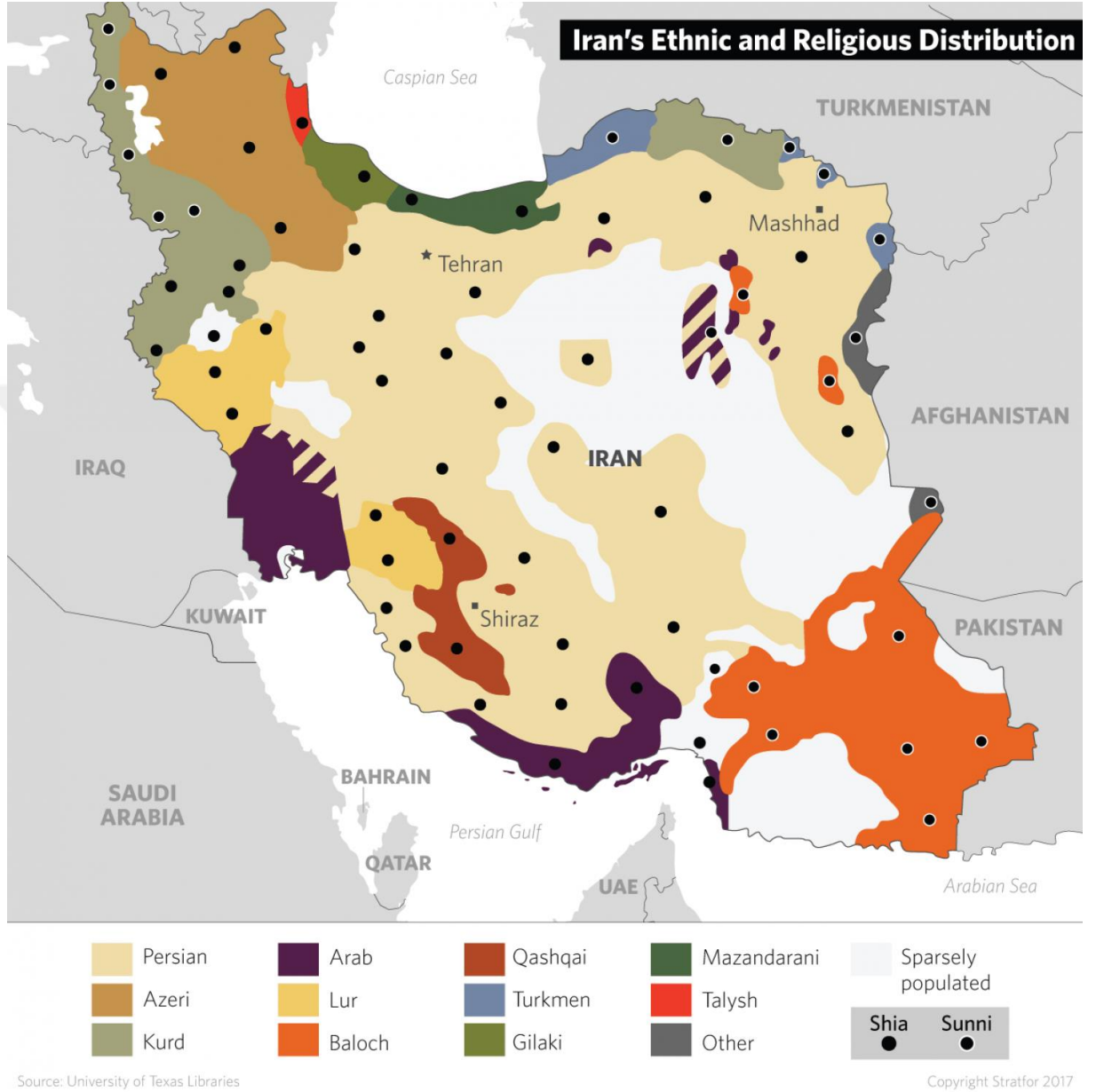
²²³ **A.e.**, 56-57.

²²⁴ Elliot Robert Barkan, **Iran's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook (Ethnic Diversity Within Nations)**, California, ABC-CLIO, 2005, s. 251-252.

tarafından seçilmiş ilk cumhurbaşkanı Elçibey döneminde, İran ile ilişkileri gergin bir süreç izlemiştir. Elçibey'in İran'ın kuzey batı sınırlarını oluşturan Güney Azerbaycan'ın, Azerbaycan Cumhuriyetine katılmasına yönelik kullandığı “Büyük Azerbaycan” söylemi iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. İran'ın Elçibey'in bu söylemine karşı Dağlık Karabağ savaşında Ermenistan'a maddi ve siyasi destek vermesi ikili ilişkilerin uzun dönem istikrarsız devam etmesini beraberinde getirmiştir.²²⁵

²²⁵ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 137-138.

Harita 2.2: İran'ın Dini ve Etnik Dağılımını Gösteren Coğrafi Haritası

Kaynak: <https://www.stratfor.com/>, (Çevrimiçi) 12 Mart 2020

Diğer bir komşu devlet olan Türkiye'nin, İran ile ortak tarih, kültür ve coğrafyaya sahip olması iki ülke arasında çoğu zaman birleştirici unsurları ön plana çıkarmaktan çok, rekabet ve zaman zaman çatışmaya dönüşmese bile, husumet unsurunu ön plana çıkarmaktadır. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin İran politik, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir röle sahip olması, kendi Türklük kimliklerini İran sınırlarını aşan bir kimliğe vurgu yaparak ifade etmeleri, İran liderliği

tarafından bölünme tehdidi olarak değerlendirilmektedir. İran'ın kuzey ve batı iki komşusunun (Türkiye ve Azerbaycan) Türki Cumhuriyetlerden oluşması İran'ın bu ülkelerde olası yakınlığına mesafeli yaklaşmasına sebebiyet vermektedir.²²⁶

Türkiye ve İran arasındaki ortak tarih, enik ve kültürel bağların bir diğer yönünü Kürt nüfusunun oluşturmaya rağmen, bu unsur iki ülke arasında yine birleştirici değil, her iki ülkeyi ayırıştıran faktör olarak görülmektedir. İran'ın PKK terörünü uzun süre Türkiye'ye karşı zayıflatıcı bir enstrüman olarak kullandığı bilinmektedir. Devrim sonrası, binlerce Şah yanlısı İran vatandaşının ülkeden kaçarak Türkiye'ye yerleşmesi veya Türkiye üzerinden Avrupa ve ABD'ye kaçmasına karşın İran rejimi, PKK terör faktörünü Türkiye'ye karşı intikam aracı olarak kullanmıştır. Ayrıca, 1980-1988 yılları arasında gerçekleşen İran-Irak savaşında, Türkiye'nin İran'ın itirazlarına rağmen Kerkük-Yumurtalık boru hattını açık tutması, İran tarafından olumsuz bir girişim olarak değerlendirilmiş, İran ise karşılığında PKK'lıları Irak-İran-Türkiye sınırı boyunca yerleştirme girişimlerinde bulunmuştur. Türk ve Kürt nüfusunun her iki ülke arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde kilit rol oynadığı açıktır.²²⁷

İran'ın kendi ulusal güvenliği açısından başlıca politik tehdit olarak gördüğü kesimin Kürt nüfusu değil, Türk nüfusu olduğu bilinmektedir. Hem politik, ekonomik, kültürel hem de demografik olarak İran'ın Farslardan sonra en büyük nüfusu olan Azerbaycan Türk nüfusu, İran için temel etnik sorun teşkil etmektedir.**

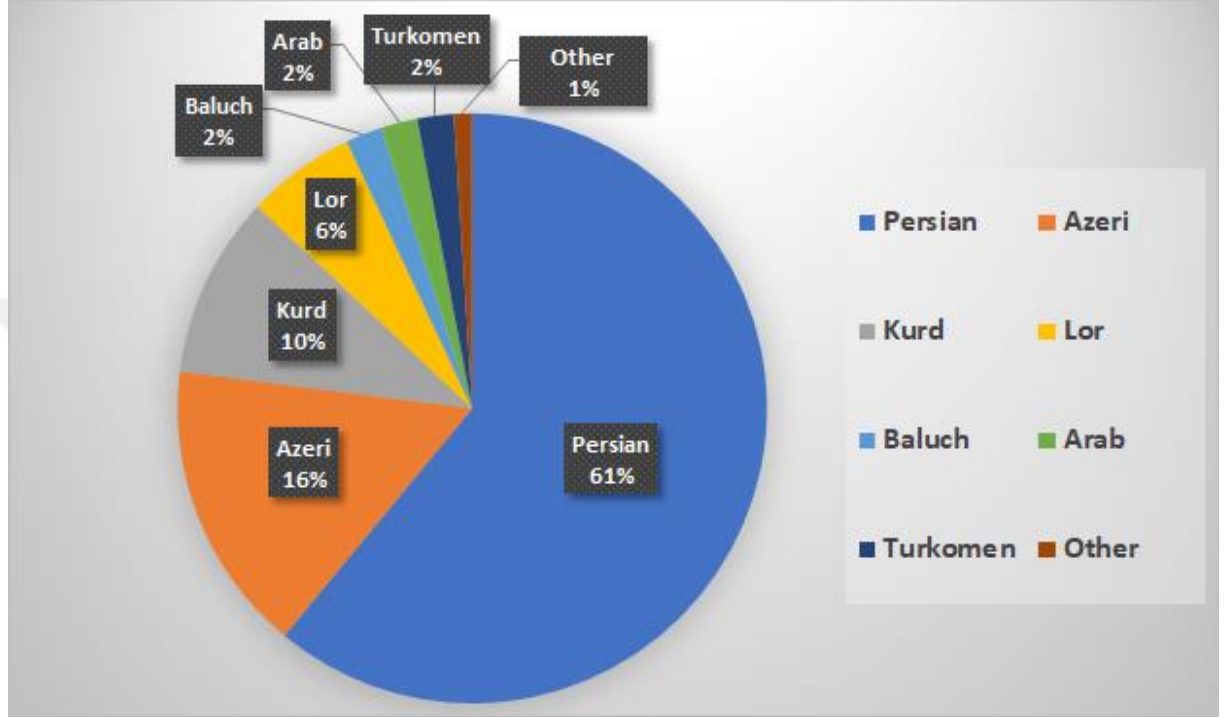
İran'ın güney batı vilayeti Belucistan'da yaşayan Beluci nüfusu Afganistan ve özellikle de Pakistan ile, Hazara ve Tacik nüfusu Afganistan ile, Kürt ve Türkmen nüfusu Irak ile ve ülkede bulunan Arap nüfusu ise Körfez ülkeleri ile ilişkilerin yürütülmesinde önemli etkenler olarak görülmektedir. Nihayetinde, İran'ın sahip olduğu bu etnik çeşitlilik, İran rejiminin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlık gibi konularda hassas tutum takınmasına ve komşu/bölgesel ülkelerle dış politika

²²⁶ Güliden Ayman , “Türkiye-İran İlişkilerinde Kimlik, Güvenlik, İşbirliği ve Rekabet” **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası Analizi** , Ed.,. Faruk Sömezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s.562.

²²⁷ **A.e.**, s.571-572

ilişkilerini belirlerken göz önünde bulundurması gereken önemli faktörler olarak değerlendirilmektedir.²²⁸

Grafik 2.1: İran'ın Etnik Nüfus Dağılımını Gösteren Grafik

Kaynak: (Çevrimiçi) <https://iranprimer.usip.org/blog/2013/sep/03/iran-minorities-2-ethnic-diversity>, 25 Mart 2020

İran'daki etnik heterojen yapı ile kıyaslandığında dini olarak homojen bir yapının olduğunu söylemek mümkündür. İran toplumunun %89'u Şii ve %9'unu Sünni kesim oluşturmaktadır. İran'ın komşu ve civar ülkelerde yaşayan Şii nüfusu ile yakın

²²⁸ Elliot Robert Barkan **Iran's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook (Ethnic Diversity Within Nations**, s.255.

****** İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfus oranıyla ilgili İran rejimi ve bağımsızlık yanlısı Azerbaycan Türkleri arasında ciddi bir fikir ayrılığı söz konusudur. İran rejimine göre, bu nüfus 13 milyon civarındadır. Ancak Azerbaycan Türkleri 81 milyonluk İran nüfusunun 35 milyonunu Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu iddia etmektedirler. Turkish Forum, "İran'daki Türklerin önderi Dr. Çehreganlı ile röportajımız", 20 Eylül 2011, (Çevrimiçi) <https://www.turkishnews.com/tr/content/2011/09/20/irandaki-turklerin-onderi-dr-cehreganli-ile-roportajimiz/>, 1 Mart 2020.

****** ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatının (CIA) 2016 yılındaki raporuna göre ise Azerbaycan Türk nüfusu İran'da 13 milyon civarındadır. The Iran Primer, "Iran Minorities 2: Ethnic Diversity", (Çevrimiçi) <https://iranprimer.usip.org/blog/2013/sep/03/iran-minorities-2-ethnic-diversity>, 25 Mart 2020.

ilişkiler geliştirmesi, bu ülkelerle ilişkilerinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Şiilik, İran ulusal kimliğini bir arada tutan önemli birleştirici unsurlardan biridir. İslam Devriminden bu yana, İranlı olmanın tanımı, daha geniş paylaşılan kültüre ve paylaşılan tarihe ek olarak, büyük ölçüde ortak bir Şiilik inancına dayanmaktadır. İran kimliğinin bu din merkezli formülasyonu, farklı etnik grupların zaman zaman otoriteye meydan okuduğu dönemlerde rejim için iç konsolidasyon anlamında büyük fayda sağlamıştır.²²⁹

Devrim sonrası İran liderliği, ulusal gücüne Şiilik faktörünü de eklemiştir. Dini konular İran'ın bölgesel görünümünü ve bölge ülkeleriyle ilişkilerini ciddi anlamda etkilemektedir. Devrim sonrası ortaya çıkan rejimin Şiiliği merkeze alan dış politika anlayışı ve devrimi ihraç düşüncesi, Arap ülkeleri başta olmakla birçok Körfez ülkesinin toprak bütünlüğü konusunda ciddi anlamda endişelenmesine sebep olmuştur. Devrim sonrası Şiilik faktörü, İran'ın Şiilerin yoğun olarak yaşadığı Körfez ülkeleriyle ilişkilerinin şekillenmesinde kilit rol oynamıştır.²³⁰ Tezin, İran dış politikasını etkileyen faktörlerden “*devlet ideolojisi (Şiilik)*” kısmında, Şiiliğin dış politika üzerindeki etkisine değinilecektir.

2.4.3. Devlet (Hükümet) Yapısı Faktörü

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni uluslararası sistemin en temel özelliklerinden biri ülkelerin yürüttüğü dış politikaları analiz ederken içsel faktörlerin bu analizden bağımsız tutulamayacağı gerçeğidir. 21.yüzyıl uluslararası sisteminde devletlerin dış politika davranışları incelenirken, ülkelerin sahip olduğu hükümet yapıları, ülke liderlerinin karar alma süreçleri, kamuoyu davranışları, ülkelerin tarihi, karar alma mekanizmalarının belirlendiği ve uygulandığı devlet aygıtı, devlet-dışı yapılanmalar, dış politika karar sürecinde etkili olan diğer içsel faktörler olarak değerlendirilmektedir.²³¹

Ülkelerin uyguladıkları dış politika ile sahip oldukları sosyo-politik yapı arasındaki bağların farklı versiyonları mevcuttur. Devletlerin sahip oldukları bu sosyo-

²²⁹ Elliot Robert Barkan **Iran's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook (Ethnic Diversity Within Nations)**, s.264.

²³⁰ Ertan Efeğil, “İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Faktörler”, s.58.

²³¹ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.751.

politik yapılardaki çeşitlilik, dış politika süreçlerinde uygulanan davranışlarda farklılıkların ortaya çıkmasını da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda İslam Devrimi sonrasında İran'ın iç yapısında ortaya çıkan önemli değişikliklerle birlikte kurulan teokratik rejim, sahip olduğu sosyo-politik yapısıyla uluslararası sisteme entegre olmakta zorlanmıştır. Bu durum İran liderliğinin farklı dış politika refleksleri geliştirmesini beraberinden getirmiştir.²³²

Kurulan yeni teokratik rejimin dış politika davranışlarını diğer Batı tipli demokratik ülkelerden ve hatta otokrat rejimlerden ayıran temel fark, karar alma süreçlerinde yürütme organının tek başına belirleyici fonksiyonunun olmamasıdır. İran dini liderliğinin başat bir aktör olduğu dış politika yapım sürecinde, dışişleri bakanlığının faaliyetleriyle beraber ülkenin savunma ve istihbarat sistemi, Devrim Muhafızları Ordusu da ülkeler arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde aktif rol alan kurumların başında gelmektedirler. Devrim öncesi döneme kıyasla diğer kurumlarla karşılaştırıldığında, en fazla kaynak aktarılan kurumların başında gelen bu güvenlik birimleri, İran'ın "*sert gücünü*" farklı coğrafyalarda hissettirmektedirler.²³³

Dışişleri Bakanlığının dış politikanın belirlenmesinde ve uygulanmasında ana aktör olarak görülmesine rağmen diğer birçok kurum karar alma sürecinde kilit role sahiptir. İran yönetim sisteminde, anayasaya göre ister iç politikalarda olsun ister dış meselelerde olsun tüm politikaları yönetme ve belirleme yetkisine sahip en güçlü kurum rejim liderliği veya Velayet-i Fakih makamıdır. Dini Liderlik dış politikaya doğrudan ve dolaylı olarak müdahale etmektedir. Bu doğrudan müdahale, kamu konuşmaları ve kendisine bağlı olan kişilere doğrudan sözlü ve yazılı komutlar aracılığıyla yapılır. Dini Lider, dış politika konularındaki yetkisinin çoğunu, kontrolü altındaki sayısız kurum aracılığıyla dolaylı olarak kullanır. Cuma namazlarının kılınması için ülkenin her bölgesinde mollaların görevlendirilmesi, Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi ve Devrim Muhafızları Ordusu komuta kademesine atamaların yapılması, yabancı ülkelerde özellikle de Batı ülkelerinde Dini Lider temsilciliklerinin bulundurulması, İslam Devriminin ideolojik, kültürel ve entelektüel değerlerinin dış

²³² Mahan Abedin, "The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus", **Strategic Analysis**, Cilt.35, No: 4, 2011, s.616-618.

²³³ A.e., s. 621.

dünyada yayılmasının örgütlenmesi gibi yetkileri elinde bulunduran Velayet-i Fakih makamı, tüm bu anayasal yetkileriyle dış politika yapım sürecinin belirleyici aktörü konumundadır.²³⁴

Dış politika yapım sürecini etkileyen bir diğer önemli kurum 1989 yılında kurulan ve cumhurbaşkanının başkanlık ettiği Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi'dir. Dini liderin iki daimi temsilcisinin bulunduğu konseyde, ülkenin askeri ve güvenlik birimlerinin temsilcileri de yer almaktadır. Konsey, kimi yorumlara göre dış politika yapım sürecinde en önemli kurum olarak değerlendirilmektedir. İslami Şura Meclisi, Devrim Muhafızları Ordusu ve Düzenin Yararını Teşhis Konseyi gibi kurumlar da İran rejiminin dış politika belirleme sürecine önemli yere sahip diğer kurumlar olarak gösterilmektedir.²³⁵

Görüldüğü üzere, bu kadar ayrıntılı bir sistemin varlığı dış politikanın belirlenme sürecinde ana aktör olması gereken Dışişleri Bakanlığının kısmi olarak etkisizleşmesini de beraberinde getirmiştir. Yukarıda özetlenen kurumsal karmaşıklık, kısmen ideolojik karışıklığın ve disiplinli siyasi parti sistemin eksikliğinin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir. Devrim sonrası İran rejimi, ülke yönetiminde sıkı kontrol sağlamak ve kurumlar arasında koordinasyonu temin etmek amacıyla farklı mekanizmalar kurabilmiştir. Devlet yapılanmasındaki sistematik bu karışıklık, İran'ın farklı kurumlarında fazlasıyla dış politika uzmanlarının yetişmesine katkı sağlamıştır. Çoğu zaman bu uzman çeşitliliği, İran için bir avantaj sağlamakla birlikte, zaman zaman kurumlar arasında çatışmaların oluşmasına neden olabilmektedir. Örneğin İran'ın nükleer müzakerelerini yürüten Dışişleri Bakanlığı Batı ülkeleriyle ilişkilerin normalleşmesine çaba sarf ederken, Devrim Muhafızları Ordusunun Orta Doğu ülkelerindeki askeri ve siyasi varlığı Batı ülkeleri tarafından endişe ile karşılanmakta ve bu durum zaman zaman devlet içerisinde "paralel" dış politika kurumları tartışmasına sebep olmaktadır.²³⁶ İran dış politikasının belirlenme sürecini analiz ederken, devrim sonrası ortaya çıkan İran devlet kurumsal sisteminin incelenmesi, bu

²³⁴ İmad Salamey and Zanoobia Othman, "Shia Revival and Welayat Al-Faqih in the Making of Iranian Foreign Policy", **Politics, Religion and Ideology**, Cilt.2, No: 12, s.200-201.

²³⁵ Keith Crane and Jeffrey Martini, **Iran's Political, Demographic, and Economic Vulnerabilities**, Santa Monica, Rand Cooperation, 2008, s. 14-15.

²³⁶ **A.e.**, s.21-22.

kurumsal karmaşık sistemin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple, bölümde, İran Dini Liderliğinin, yürütme ve yasama sisteminin bu dış politika yapım süreci içerisindeki yerlerini ayrı ayrı irdede incelemeye devam edeceğiz.

A) Dini Liderlik

Pehlevi Hanedanlığı yönetiminde 1979 yılında kadar monarşi ile yönetilen İran, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi ile teokratik bir rejime dönüşmüştür. Devrimin lideri Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih teorisi çerçevesinde şekillenen yeni rejim ve kurumları, Dini Rehberi İran iç ve dış politikasında en yetkili kişi olarak tanımlamıştır. Dini Rehberlik ve etkileşim içerisinde olduğu kurumlar, politika belirleme ve karar alma sürecinde en etkili makam olarak kabul görmektedir. Dini Rehberlik görevinin, sivil politikacılar arasından değil din adamları içinden belirleneceği, İran anayasasının 5.maddesinde açık bir şekilde belirtilmiştir.²³⁷ Anayasanın 5.maddesinde *“Velayet-i Emir ve Ümmet Liderliği görevinin, adalet ve hak sahibi, zamanın koşullarına vakıf, cesur, aklıselim ve idari yönetim becerilerini kendinde barındıran bir fakihe verilebileceği yer almaktadır”*.²³⁸

1979 Devrim sonrası ortaya çıkan yeni rejimin temelleri atılırken, devletin ideolojik çimentosunu Velayet-i Fakih kurumu oluşturmuş ve Şii İslam yorumu çerçevesinde nevi şahsına münhasır bir devlet mekanizması ve kurumları ortaya çıkmıştır. Ülkenin mevcut tüm anayasal kurumları meşruiyetini Velayet-i Fakih kurumu ile olan bağlantılarından almaktadır. Ayetullah Humeyni'nin 1960'larda İran'ın Necef kentinde sürgündeyken ortaya attığı ve *“12. İmam Mehdi'nin yeryüzüne inene kadar Şii bir devletin İslam dininin siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve birçok alanda hükümlerinin yerine getirilmesi gerektiği”* düşüncesinden hareketle ortaya çıkardığı Velayet-i Fakih kurumu, devrim sonrası anayasal bir statü kazanmıştır.²³⁹ Bu düşünceler çerçevesinde ortaya çıkan yeni rejim, siyasi yönetim

²³⁷ Mehmet Koç, **İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1**, İRAM, Ankara, 2017, s. 5-6.

²³⁸ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 30 Mart 2020.

²³⁹ Hüseyin Beşiriye, **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset**, AĞAÇ yayınları, İstanbul, 2009, s. 54-55.

şekli olarak cumhuriyet sistemini benimsemiş, klasik dini siyasi düşünce ile modern siyasi yönetim karışımı bir sistem üzerine inşa edilmiştir.²⁴⁰

Müslümanların sadece fıkhi konularda değil, aynı zamanda şeri konularda da, On İkinci İmam yeryüzüne inene kadar, Devrim Liderinin dini-siyasi otoritesine itaat edilmesinin zorunluluğuna vurgu yapan İran anayasası, bu zorunluluğu anayasanın 2, 5, 57, 60, 91, 107, 110, 111, 112, 113, 131, 142, 157, 175, 176 ve 177 maddeleri ile yasalaştırmış ve devletin diğer kurumlarını direkt veya dolaylı olarak Devrim Liderine bağımlı hale getirmiştir.²⁴¹ İran anayasasının 5. maddesinde şu ibareler yer almaktadır; *“yasama, yürütme ve yargı erklerinden oluşan İran İslam Cumhuriyetinde, bu erkler Devrim Liderinin mutlak yetki ve denetimi çerçevesinde faaliyet göstermektedir”*.²⁴² Görüldüğü üzere, tüm erklerin üstünde yetki ve donanımına sahip Dini Lider, bu mutlak yetkisini, iç ve dış politikanın tüm alanlarında kullanabilmektedir.²⁴³

Devrim Liderini seçme yetkisi, İran anayasasının 107. maddesinde belirtildiği üzere Uzmanlar Meclisine aittir. Uzmanlar Meclisi, anayasanın 5 ve 109.maddelerinde belirtilen özellikleri taşıyan, hem şeri hükümlere hem de fıkhi meselelerde donanım sahibi, sosyo-politik konulara hakim ve halk nezdinde genel kabul gören bir fakihi, Dini Lider olarak seçebilmektedir.²⁴⁴ Devrim liderinde aranan özellikler, anayasanın 109. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir; *a) İslam hukukunun farklı alanlarında fetva vermek için gerekli ilmi yetkinliğe sahip olmak, b) İslam ümmetine liderlik edebilmek için gerekli bütünlük ve saygıya sahip olmak, c) Yeterli liderlik becerileriyle beraber, sağlam bir politik ve sosyal vizyona sahip olmak, cesaret, sağduyu ve idari yönetim özelliklerini taşımak*. Eğer tüm bu özellikler birkaç fakihte bulunursa, bunlardan daha güçlü vizyona sahip olanı Dini Lider olarak tercih edilmektedir.²⁴⁵

²⁴⁰ Mehmet Koç, **İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1**, s. 6.

²⁴¹ A.e., s.7.

²⁴² Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 30 Mart 2020.

²⁴³ Hüseyin Beşiriye, **İran’da Devlet, Toplum ve Siyaset**, s.55.

²⁴⁴ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 31 Mart 2020.

²⁴⁵ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 31 Mart 2020.

Dini Liderin görev ve yetkileri anayasanın 110. maddesinde belirtilmiştir. Dini Liderin iç ve dış siyasette politika belirleme ve karar alma sürecinde görev ve yetkiler şu şekildedir:²⁴⁶

- Düzenin Yararını Teşhis Konseyine danışarak İran İslam Cumhuriyetinin genel politikalarının belirlenmesi;
- Rejimin genel politikalarının uygun şekilde yürütülmesinin denetlenmesi;
- Ulusal referandum kararnamelerinin çıkarılması;
- Ülkenin Silahlı Kuvvetlerine Başkomutanlık edilmesi;
- Savaş ve barış ilan edilmesi, genel seferberlik kararnamesinin çıkarılması;
- Atamalarını yaptığı, görevden aldığı ve istifalarını kabul ettiği makamlar:
 - a. Anayasa Koruyucular Konseyi Üyeleri
 - b. Yargı Başkanı
 - c. İran İslam Cumhuriyeti Radyo Televizyon Kurumu Başkanı
 - d. İran Devrim Muhafızları Ordusu Komutanlığı
 - e. Silahlı Kuvvetlerin Komutanları
 - f. Emniyet Teşkilatların Komutanları
- Yasama, Yürütme ve Yargı arasındaki olası anlaşmazlıkların çözümü için arabuluculuk edilmesi;
- Normal yollarla çözülemeyen sorunların giderilmesi için Düzenin Yararını Teşhis Konseyinin devreye sokulması;
- Halk tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanının mazbatasını imzalayarak göreve başlamasını onaylaması, ayrıca, ilk defa Cumhurbaşkanlığına aday olacak kimselerin Anayasa Koruyucular Konseyi onayından sonra Dini Liderin onayına tabi tutulması;
- Yüce divan tarafından suçlu bulunması durumunda ve İslami Şura Meclisi tarafından göreve yetersizliği oylandıktan sonra Cumhurbaşkanının görevden alınması;
- Yargı başkanının önerisi ile genel af çıkarılması;

Ayrıca, Anayasanın 110. maddesi Dini Lidere, lüzum görülmesi durumunda, yetkilerinin bir kısmının başka birine devredilmesi yetkisini de vermektedir.²⁴⁷

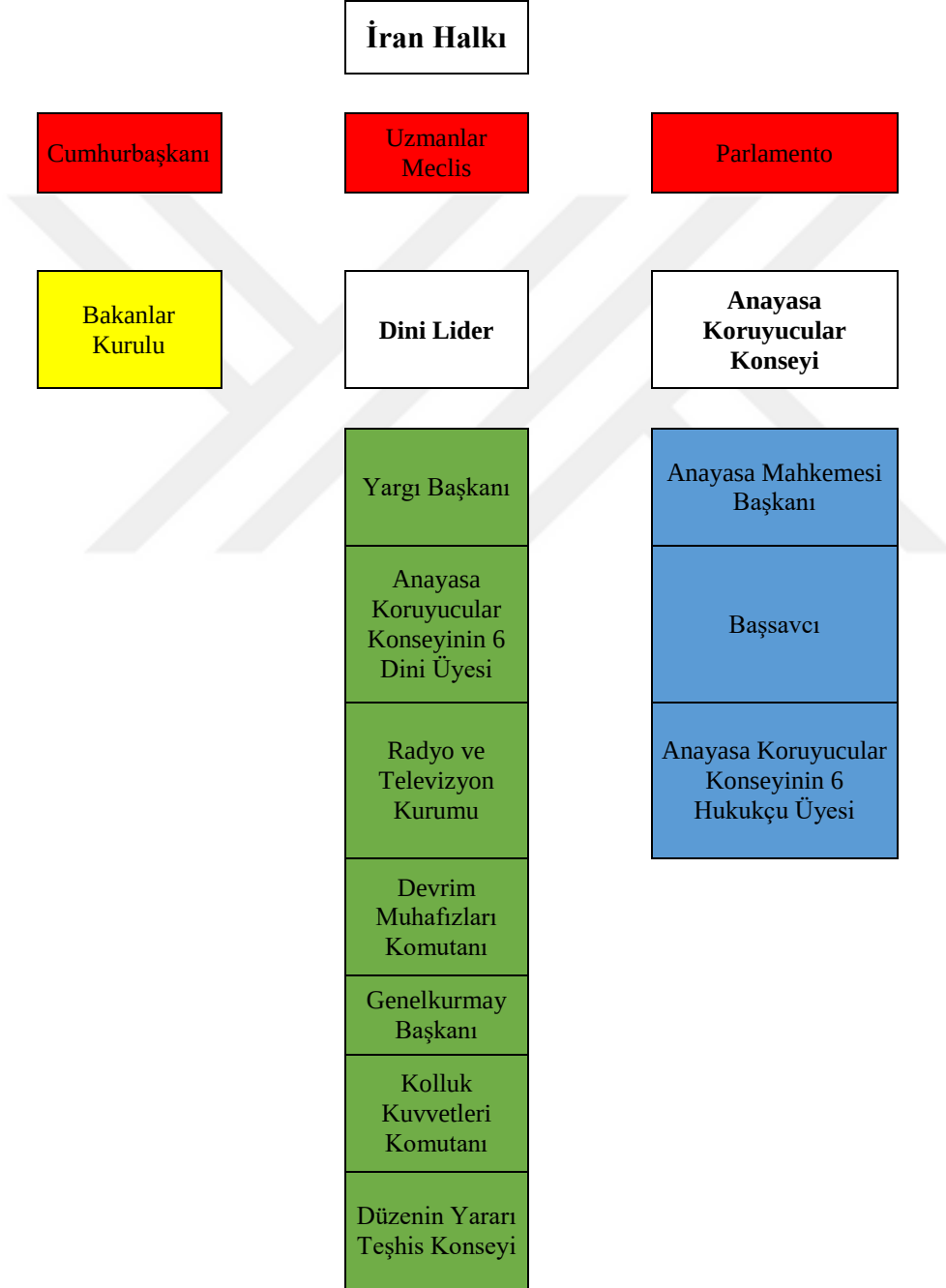
Anayasada belirtilen görev ve yetkilerinden de görüleceği üzere Dini Lider, savaş ve barışın ilan edilmesinden cumhurbaşkanın görevden alınmasına, devletin üst düzey silahlı kuvvetler komutanlarını belirlemekten radyo/televizyon kurumu başkanının

²⁴⁶ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 31 Mart 2020.

²⁴⁷ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 31 Mart 2020.

atanmasına kadar, çok geniş yetkileri elinde bulundurmakta ve teokratik rejim hiyerarşisinin en başında yer almaktadır. Bu görev ve yetkilerden geriye kalan icra işleri, yürütmenin başı olarak ülkenin halk tarafından seçilmiş cumhurbaşkanlığı makamı tarafından icra edilmektedir.²⁴⁸

Tablo 2.8: İran'ın Resmi Anayasal Güç Yapısını Gösteren Tablo

²⁴⁸ Abdullah Yegin, **İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları**, SETA, İstanbul, 2017, s. 31.

Kaynak: Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 2 Nisan 2020.

Doğrudan Halk Tarafından Seçilenler

Cumhurbaşkanı Tarafından Atananlar

Dini Lider Tarafından Atananlar

Yargı Başkanı Tarafından Atananlar

- ❖ Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanlığı tarafından belirlendikten sonra Meclisin onayına sunulur.
- ❖ Anayasa Kurucular Konseyinin 6 hukukçu üyesi Yargı Başkanının Meclise önerdiği 12 hukukçu arasından belirlenir.

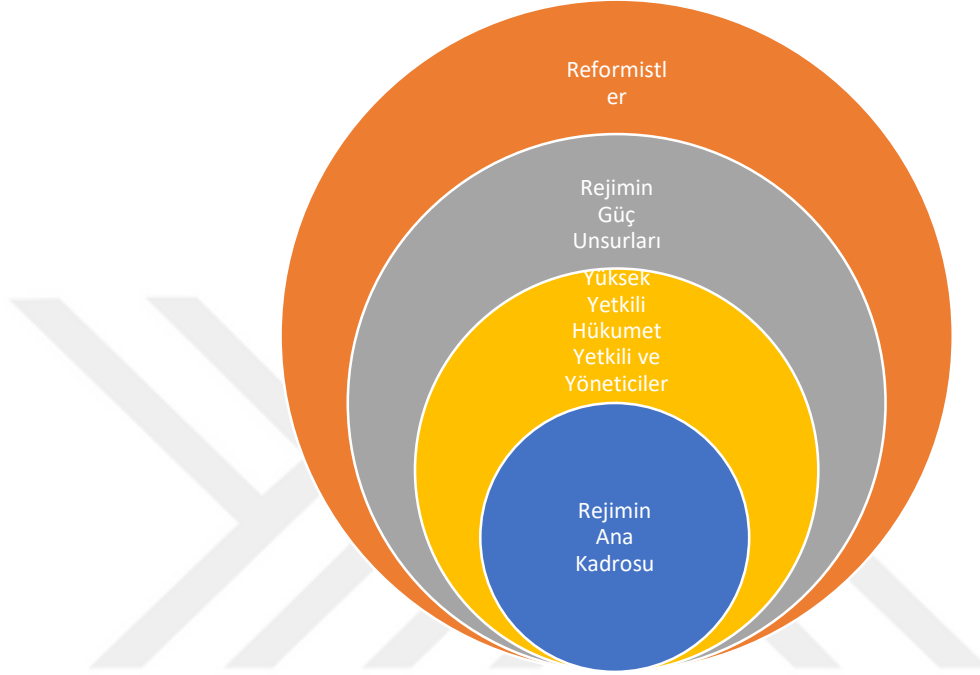
Bu bölümün buraya kadar olan kısmında, Devrim Liderinin görev ve yetkileri incelenerek, liderlik makamının, anayasal olarak dış politika yapım sürecindeki etkisine yönelik çalışma yürütülmüştür. Bundan sonraki kısımda ise Devrim Liderine bağlı olan kuruluşların yapıları ve karar alma süreçlerine etkileri analiz yürütülecektir.

İlk olarak Düzenin Yarını Teşhis Konseyi (DYTK) ile başlayacağız. DYTK 1988 yılında Ayetullah Humeyni tarafından kurulmuş ve 1989 yılında anayasal statüye kavuşmuştur. Konseyin 6 daimi komisyonu ve 53 üyesi bulunmaktadır.²⁴⁹ Anayasanın 112. maddesinde DYTK'nin görev alanı şu şekilde tanımlanmaktadır: “*DYTK, İran parlamentosu tarafından onaylanan yasaları, İslami esaslara ve anayasaya aykırı bulması durumunda ve İran parlamentosunun, Anayasa Koruyucular Konseyinin bu konudaki telkinlerini dikkate almayıp, gerekli düzenlemeleri yapmadığında, Dini Liderin talimatıyla, ilgili konuyu görüşmek üzere toplanma hakkına sahiptir*”. DYTK'nin tüm üyeleri Dini Lider tarafından belirlenir ve atanır. Konsey ile ilgili kurallar üyeler tarafından belirlenir ve kabul gördükten sonra Dini Lider tarafından

²⁴⁹The Iran Data Portal, Expediency, (Çevrimiçi) <https://irandataportal.syr.edu/expediency-discernment-council>, 31 Mart 2020.

onaylanır. DYTK'nin diğer görev ve yetkileri Anayasanın 110, 111, 112 ve 177. maddelerinde belirtilmiştir.²⁵⁰

Grafik 2.2: İran'daki Güç Merkezlerinin Sistem İçerisindeki Dağılımı

Kaynak: Wilfried Buchta, **The Structure of Power in the Islamic Republic**, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 1998 s. 9-10.

□ Dini Lider, Anayasa Koruyucular Konseyi, Uzmanlar Meclis, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi

□ Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, Bakanlar, Valiler, Bazı Büyükşehir Belediye Başkanları, Üst Düzey Bürokrat ve Teknokratlar

□ Dini Güvenlik Güçleri, Besic Milisleri, Devrim Muhafızları Ordusu, Rejimin Görsel ve Yazılı Medyası

²⁵⁰ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 31 Mart 2020.

 Sistem İçinde Toplum Ve Rejim Arasında Diyalog Kurmayı Amaçlayan Ve Temel İnsan Hakları Gibi Konularda Reform Taleplerini Öne Süren Yarı-Muhafif Gruplar.

Devrim Liderine bağlı olan kuruluşları incelemeye Anayasa Kurucular Konseyi (AKK) ile devam edeceğiz. AKK, altısı fıkıh alanında altısı da hukukçu olmak üzere 12 üyeden oluşmakta ve İran parlamentosunun çıkardığı yasaların, İslami esaslara ve anayasaya uygun olup olmadığını denetlemekle yükümlüdür.²⁵¹ Fıkıh üyelerinin altısı direkt, diğer altısı ise dolaylı olarak Dini Lideri tarafından atanmaktadır. Konseyin 6 hukukçu üyesi, yargı başkanının İran parlamentosuna önerdiği 12 hukukçu arasından seçilmektedir. Yargı başkanının tayini Dini Lider tarafından yapıldığı için, dolayısıyla diğer 6 hukukçu da dolaylı olarak Dini Lider tarafından belirlenmektedir.²⁵² AKK'nin görev ve yetkileri Anayasanın 73, 91, 98 ve 99. maddelerinde belirtilmiştir.²⁵³

Dini Liderin ülkenin politikalarını belirleme sürecine yön verdiği kurumlardan biri de Uzmanlar Meclisidir. Uzmanlar Meclisi, anayasanın 107. maddesi gereği, daha önce de belirtildiği gibi anayasanın 5 ve 109. maddede belirtilen özellikleri taşıyan kişiyi Dini Lider olarak seçme görevine sahiptir. Aynı zamanda Uzmanlar Meclisi, Dini Lideri anayasanın 5 ve 109. maddelerinde belirtilen özelliklerden birini yitirdiğini tespit ettiği anda görevden alma yetkisini elinde bulundurmaktadır. Uzmanlar Meclisi, 88 üyeden oluşmakta ve 8 yılda bir yapılan seçimler sonucu yenilenmektedir.²⁵⁴ Ülkenin Silahlı Kuvvetleri (İran Ordusu, Devrim Muhafızları Ordusu, Emniyet Teşkilatı ve Besic Teşkilatı) Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, İran Radyo ve Televizyon Kurumu, Anayasayı Gözden Geçirme Konseyi, Cuma İmamları, Dini

²⁵¹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 1 Nisan 2020.

²⁵² Mehmet Koç, **İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1**, s. 11.

²⁵³ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 1 Nisan 2020.

²⁵⁴ Hüseyin Beşiriye, **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset**, s.59.

Liderin ülkenin iç ve dış politikasını belirleme sürecinde doğrudan ve dolaylı direktifler verdiği diğer kurumlardır.²⁵⁵

Yukarıda belirtilen örneklerden de görüleceği üzere devrim sonrası ortaya çıkan rejimin ve siyasetin merkezinde Dini Lider yer almaktadır. Dini Liderin, ülkenin iç ve dış politikasının şekillenme sürecinde mutlak güce ve anayasal hakka sahip olması, ülkede tek tip politik görüşün benimsenmesini, ülkenin giderek içe kapanmasını ve otoriter bir yapıya dönüşmesini zorunlu hale getirmiştir.²⁵⁶

B) Yürütme

İran İslam Cumhuriyetinin anayasasının 57.maddesinde şu ibareler yer almaktadır: *“İslam Cumhuriyetinde kuvvetler ayrılığı yasama, yürütme ve yargı erklerinden oluşmaktadır. Bu erkler bir birinden bağımsızdır ve Devrim Rehberinin emir ve liderliği altında aşağıda belirtilen esaslara göre hareket ederler”*.²⁵⁷ Yukarıdaki bölümde de belirtildiği gibi İran rejimi, bir yandan erkler ayrımı ilkesini anayasada belirtirken, modern demokratik standartlar ilkesini benimsediğini vurgulamak istemiş, diğer yandan da Dini Rehber tüm erkler üstünde otorite sağlarken, kendine özgü teokratik bir rejim inşa etmiştir. Her üç erkin yetkilerine müdahale etme otoritesini elinde bulunduran Dini Lider, anayasal olarak icranın başı konumundaki Cumhurbaşkanı ile yürütmenin yetkilerini kısmen de olsa paylaşmaktadır.²⁵⁸

1979 Devrimi sonrası hazırlanan anayasaya göre yürütme, Dini Lider, cumhurbaşkanı ve başbakanın oluşan üçlü ve komplike bir yapıya sahipti. Bu anayasaya göre halk tarafından doğrudan seçilen cumhurbaşkanı, başbakanın atamasını yaparken, Devrim Liderinin önerisini almak ve parlamentonun desteğini aramak durumunda kalıyordu. Başbakan, bakanları belirleme yetkisine sahip olmakla beraber aynı zamanda kanunları hayata geçirme sorumluluğunu taşımaktaydı. 1979

²⁵⁵ Mehmet Koç, *İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1*, s. 13.

²⁵⁶ Mahan Abedin, *“The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus”*, a.y., s. 625.

²⁵⁷ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 3 Nisan 2020.

²⁵⁸ Mehmet Koç, *İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-II, Yürütme Erki*, İRAM, 2018, Ankara, s. 4.

anayasasına göre başkomutanlık yetkisi cumhurbaşkanlığı makamında olmakla birlikte, başbakanın yetkileri, halk tarafından doğrudan seçilmiş cumhurbaşkanına göre daha fazlaydı. Bu durum devrim sonrası ilk dönemlerde cumhurbaşkanı ile başbakan arasında ve cumhurbaşkanı ile Dini Lider arasında yetki tartışmalarının yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu yetki karmaşıklığı 1989 anayasası ile giderilmeye çalışılmış, ülkede başbakanlık kurumu ortadan kaldırılarak, ona ait olan tüm yetkiler, cumhurbaşkanına verilmiş ve başkomutanlık yetkisi de Dini Lidere verilerek yürütmedeki yapı ikiye indirilmiştir.²⁵⁹ Ancak bu değişiklik İran'daki cumhurbaşkanları ile Dini Lider arasındaki yürütmenin yapısına ilişkin tartışma ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmamıştır.²⁶⁰

İran anayasasının 60.maddesine göre yürütme erki, Rehberlik makamına bırakılan yetkiler hariç, cumhurbaşkanı ve bakanlar tarafından yerine getirilmektedir.²⁶¹ İran anayasasına göre cumhurbaşkanı 4 yılda bir seçilir ve üst üste iki kere seçilme hakkına sahiptir (Anayasa, Madde 114). Ülkenin cumhurbaşkanı olacak kişinin taşıması gereken özellikleri anayasada şu şekilde yer almaktadır: *“İran kökenli ve İran vatandaşı olan, idari yönetim ve sorun çözebilme yeteneğine sahip, güvenilir ve dindar, İran İslam Cumhuriyeti'nin temel ilkelerine ve ülkenin resmi dinine inançlı ve bağlı kimseler Cumhurbaşkanı seçilebilir”* (Anayasa, Madde 115).²⁶² Görüldüğü üzere İran'da sadece ülkenin resmi dini olan Şii inancına sahip olanlar Cumhurbaşkanı seçile bilmektedir. Gayrimüslimler, Sünniler ve Zerdüşter bu haktan

²⁵⁹ A.e., s. 6.

²⁶⁰ İran'da halk tarafından seçilen hemen hemen tüm Cumhurbaşkanları ile Dini Lider arasında tartışmalar yaşanmıştır. Seçilmiş Cumhurbaşkanları, kendi yetkilerinin genişletilmesi gerektiğini, halkın iradesinin doğrudan temsilcileri olduğunu savunurken, teokratik taraf ise Dini Liderin ülke yönetiminde belirleyici olması gerektiğini savunmaktadır. Teokratik taraf, zaman zaman Cumhurbaşkanlığı makamının lağvedilmesi gerektiğini, yerine Dini Liderin tavsiyesi ve Meclisin onayı ile göreve gelecek Başbakanlık makamının tahsis edilmesini öne sürmektedir. Dolayısıyla ülkenin cumhurbaşkanlarından, Rafsancani- Dini Lider, Ahmedinejad-Dini Lider, Ruhani-Dini Lider tartışmaları kişisel polemik ve tartışmalar değil, rejim içerisindeki yapısal tartışmalar olarak görülmektedir. Selim Celal, “Ruhani-Hamaneş Çekişmesi Sistem Sorunu”, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ruhani-hamaneş-cekismesi-sistem-sorunu/859663#>, 4 Nisan 2020.

²⁶¹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 4 Nisan 2020.

²⁶² Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 5 Nisan 2020.

yoksundurlar. İlgili maddede İran asıllı olma koşulu belirtildiği üzere sonradan İran vatandaşı olmaya hak kazananlar Cumhurbaşkanı seçilemezler.

Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Anayasa Koruyucular Konseyinin gözetiminde İçişleri Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Cumhurbaşkanı aday adayları başvurularını AKK'ye sunmaktadırlar. AKK, 5 gün değerlendirme süresinin ardından Cumhurbaşkanlığına aday olacak kişilerin listesini İçişleri Bakanlığına sunmakta ve ardından aday olmaya hak kazanan kişilerin duyurusu yapılmaktadır. Seçimler iki turlu bir seçim şeklinde gerçekleştirilir ve ilk turda %50+1 şartı aranır. Eğer ilk turda beklenen şart sağlanmazsa seçimler ikinci tura kalır ve ilk turda en fazla oy alan iki kişi yarışır. Seçimi kazanan adayın mazbatasını Dini Lider, parlamentoda, tüm devlet erkanının katıldığı bir törenle, seçilen Cumhurbaşkanıya takdim eder. Mazbata törenine tüm AKK üyeleri ve Yargı Başkanı katılır. Anayasanın 121. maddesine göre Cumhurbaşkanı yemin eder ve göreve başlar.²⁶³

İran İslam Cumhuriyetinin anayasasında yürütme erkinin görev ve yetkileri 113. maddeden 155.maddeye kadar olan bölümde sıralanmıştır. 113. maddeden 143.maddeye kadar olan kısım doğrudan Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinden oluşmaktadır, 143.maddeden 155.maddeye kadar olan kısım ise İran Silahlı Kuvvetlerinin yönetimi ile ilgilidir.²⁶⁴ Silahlı kuvvetler konusu Dini Lider ile Cumhurbaşkanı arasındaki anayasal ilişkilerin iç içe geçtiği en önemli konulardan biridir. Fonksiyonları itibariyle icra edici özelliğe sahip ve cumhurbaşkanına bağlı olması gereken silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatlarının başındaki isimlerin atamaları, Cumhurbaşkanı tarafından değil Dini Lider tarafından gerçekleştirilmektedir.²⁶⁵ Bakanları belirlemek ve parlamentodan güvenoyu almak için Meclise sunma yetkisine sahip Cumhurbaşkanı (Madde 133), aynı zamanda Bakanlar Kuruluna da başkanlık etmektedir(Madde 134). Anayasanın 176.maddesi gereği Milli Güvenlik Yüksek Konseyine²⁶⁶ başkanlık etme yetkisine sahip

²⁶³ Wilfried Buchta, **The Structura of Power in the Islamic Republic**, s. 26-27.

²⁶⁴ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 5 Nisan 2020.

²⁶⁵ Wilfried Buchta, **The Structura of Power in the Islamic Republic**, s. 29.

²⁶⁶ Milli Güvenlik Yüksek Konseyi (MGYK), İran Anayasasının 176. maddesi gereği faaliyetini sürdürmektedir. MGYK, Ulusal çıkarları ve İslam Devrimini korumak, ulusal egemenliği ve İslam

Cumhurbaşkanı, Konseyin aldığı kararları uygulamak için anayasal olarak Dini Liderin onayını almak zorundadır.²⁶⁷

Görüldüğü üzere anayasal olarak icranın başı durumundaki Cumhurbaşkanı, ülkenin en önemli ikinci gücü olarak görülmektedir. Ancak Cumhurbaşkanı, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik politikalarının belirlenmesinde Dini Lider ve ona doğrudan bağlı olan kurumların gölgesinde kalmaktadır. Teorik olarak batı ülkelerindeki başkanlık sistemine benzer bir yönetim şekli gibi gözükse de Cumhurbaşkanının icra fonksiyonlarını yerine getirirken Dini Lider ve bağlı olduğu kurumlar nezdinde etkisizleştirilmesi İran'ın kendine özgü bir siyasal sisteminin olduğunu göstermektedir. Bir taraftan doğrudan halk tarafından seçilmeyen ve hiçbir kuruma karşı sorumluluk taşımayan Dini Lider dururken, diğer taraftan ise hem halka hem parlamentoya hem de Dini Lidere karşı yasal sorumluluklar taşıyan Cumhurbaşkanının olduğu bir siyasal sistem söz konusudur. Ayrıca anayasal zırlarla donatılmış Dini Lider, Cumhurbaşkanının iç ve dış politikanın belirlenmesinde ve etkili olması önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Dini Lidere bağlı Devrim Muhafızları gibi kurumların iç ve dış politikada karar alma süreçlerindeki aktifliği, Cumhurbaşkanlığı makamının bu alandaki etkilerini azaltmaktadır.²⁶⁸

Tablo 2.9: İran'da Cumhurbaşkanlığı Yönetimi Altındaki İdari Yapılanma

Cumhurbaşkanı				
Cumhurbaşkanlığı Yardımcıları	Plan ve Bütçe Teşkilatı	Milli Güvenlik Yüksek Konseyi	Cumhurbaşkanlığı Ofis Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Kurum Başkanlığı	Merkez Bankası

Cumhuriyetinin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek amacıyla Cumhurbaşkanı liderliğinde toplanır. Cumhurbaşkanı, Yasama Başkanı, Yargı Başkanı, Genelkurmay Başkanı, Ordu Genel Komutanı, Devrim Muhafızları Genel Komutanı, İçişleri Bakanı, Dışişleri Bakanı, İstihbarat Başkanı, Plan Bütçe Teşkilatı Başkanı ve Dini Lider tarafından atanan iki temsilciden oluşan Konseyin aldığı kararlar Dini Lider tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girer. Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 5 Mart 2020.

²⁶⁷Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 5 Mart 2020.

²⁶⁸ Wilfried Buchta, *The Structura of Power in the Islamic Republic*, s.36-37.

Bakanlar Kurulu 19 bakandan oluşmaktadır. Bakanlar, Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve Meclis tarafından güvenoyu alarak göreve başlarlar. Cumhurbaşkanının 1. Cumhurbaşkanı Yardımcısı dahil, 11 Cumhurbaşkanı Yardımcısı bulunmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı	Eğitim Bakanlığı	İstihbarat Bakanlığı	Ekonomi ve Finans Bakanlığı	Adalet Bakanlığı
İçişleri Bakanlığı	Enerji Bakanlığı	Petrol Bakanlığı	Gençlik ve Spor Bakanlığı	Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı
İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı	Yol ve Şehircilik Bakanlığı	Savunma ve Silahlı Kuvvetler Destek Bakanlığı	Sağlık ve Tıbbi Eğitim Bakanlığı	Sanayi, Maden ve Ticaret Bakanlığı
Kültür ve İslami İrşat Bakanlığı	Kooperatif, Çalışma ve Sosyal Refah Bakanlığı	Tarım Bakanlığı	Kültürel Miras ve Turizm Bakanlığı	

Kaynak: (Çevrimiçi) <http://www.president.ir/en/president/cabinet>, 5 Nisan 2020.

C) Yasama

İran Parlamentosu (*Meclis-i Şura-yı İslami*), temel karakteristik özelliklerini, 1905-1907 yılları arasında gerçekleşen Meşrutî Hareketi sonrası ortaya çıkan meclisten almaktadır. İran Parlamentosu, yapısı ve işleyişi bakımında Batı ülkelerindeki gibi demokratik standartlar seviyesinde olmadığı gibi, Orta Doğu ülkelerindeki gibi pasif ve göstermelik yapıya sahip değildir. Parlamentosu yapı ve işleyiş bakımından ilginç kılan en önemli taraf yasamanın fonksiyonlarının kendi içerisinde farklı mekanizmalardan oluşmasıdır. Anayasa Koruyucular Konseyi ve Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, parlamentonun çıkardığı yasaları anayasal olarak denetleme ve uygun gördükleri takdirde veto etme haklarına sahiptirler.²⁶⁹ İran parlamentosunda, seçimler her 4 yıldan bir yapılır ve anayasanın 64.maddesi İslam Şura Meclisinin yapısını şu şekilde tanımlamaktadır: “İslam Şura Meclisi 4 yıldan bir yapılan seçimlerle 290 milletvekilinden oluşur ve her 10 yıldan bir ülkenin sosyal,

**1905-1907 yılları arasında gerçekleşen İran Meşrutî Hareketi hakkında, tezin, “Pehlevî Hanedanlığının Kurulması” başlıklı kısmında detaylı inceleme yapılmıştır.

²⁶⁹ Wilfried Buchta, *The Structura of Power in the Islamic Republic*, s.58.

*siyasi, coğrafi ve diğer faktörler göz önüne alınarak milletvekili sayısı artırılabilir (maksimum 20 milletvekili).Parlamentoda Zerdüştleri temsilen 1, Yahudileri temsilen 1, Asuri ve Keldani Hristiyanlarını temsilen 1, Ermenileri temsilen 1 milletvekili yer almaktadır. Seçim bölgelerinin sınırları ve temsilci sayısı, yasayla belirlenir”.*²⁷⁰

İran anayasasının 62. maddeden 93.maddeye kadar olan kısmı, yasamanın işleyişini belirleyen maddelerden oluşmaktadır. İran anayasasına göre parlamentonun Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu üzerinde etki oluşturma bilme gücü bulunmaktadır. Anayasanın 89.maddesinin 1 ve 2. bentleri parlamento, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu hakkında gensoru verme yetkisi tanımıştır. Bu maddeye göre milletvekillerinin en az üçte biri imza toplayarak Cumhurbaşkanı hakkında gensoru verebilmektedir. Cumhurbaşkanı, en geç bir ay içerisinde kendini savunmak zorundadır ve eğer savunması parlamento tarafından yetersiz bulunursa, anayasanın 110. maddesi gereği, Cumhurbaşkanının görevden azledilmesi için konu Dini Liderin önüne gelmektedir. Bundan sonra Cumhurbaşkanının görevden alınıp alınmaması Dini Liderin vereceği karara bağlıdır. Anayasanın 89. maddesinin 1.bendi, parlamento en az 10 milletvekilinin imzasıyla, hem toplu şekilde Bakanlar Kurulu hakkında hem de ayrı ayrı bakanlar hakkında gensoru verme yetkisi tanımaktadır. Aynı şekilde ilgili bakanların savunmasının yetersiz bulunması durumunda, bakanlar hakkında görevden alma süreci başlayabilmektedir.²⁷¹

Tablo 2.10: İran’da İslam Devriminden Günümüze İslami Şura Meclisine Başkanlık Eden Kişiler.

İsim Soyisim	Meclis Başkanlığı Yaptığı Dönem
Ali Akbar Hashemi Rafsanjani	1980-1989
Mehdi Karroubi	1989-1992
Ali Akbar Nateq Nouri	1992-2000
Mehdi Karroubi (İkinci Dönem Meclis Başkanlığı)	2000-2004

²⁷⁰ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 6 Nisan 2020.

²⁷¹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 6 Nisan 2020.

Gholam Ali Haddad Adel	2004-2008
Ali Ardeshir Larijani	2008-2020
Mohammad Baqer Qalibaf	2020-

Kaynak: Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi)

https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 9 Nisan 2020.

Uluslararası anlaşmaların ve protokollerin onaylanması (Madde 77), hükümete olağanüstü hal durumlarında ülke genelinde bazı kısıtlamalar getirilme yetkisinin verilmesi (Madde 79), hükümet tarafından herhangi bir uluslararası kuruluşlardan kredi alınması veya verilmesi (Madde 80), yıllık devlet bütçesinin incelenmesi ve onaylanması (Madde 52) gibi önemli konular, sadece Parlamentonun onayı ile hayata geçirilebilmektedir.²⁷²

Yasamanın parlamentoyla beraber bir diğer kolu, İran parlamentosunun çıkardığı yasaların İslami ilke, kurum ve anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olan Anayasa Kurucular Konseyidir (AKK). Parlamentonun 91. Maddesine göre Konsey 12 üyeden oluşmaktadır.

Tablo 2.11: Anayasa Koruyucular Konseyinin Fıkıh ve Hukukçu Üyeleri.

Anayasa Kurucular Konseyinin Fıkıh Üyeleri	Anayasa Kurucular Konseyinin Hukukçu Üyeleri
Ayetullah Ahmad Jannati (Genel Sekreter)	Abbas Ali Kadhodai
Ayetullah Muhammed İzdi	Siamak Rahpik
Ayetullah Seyyed Mohammad Reza Modarresi Yazdi	Seyed Fazlollah Mousavi
Ayetullah Mehdi Shab Zandegar	Muhammed Dehghan
Ayetullah Sadegh Amoli Larijani	Mohammad Hassan Sadeghi Moghaddam
Ayetullah Alireza Arafı	Hadi Tahan Nazif

Kaynak: (Çevrimiçi) <https://www.shora-gc.ir/fa/members>, 9 Nisan 2020.

²⁷² Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 6 Nisan 2020.

AKK'nin Parlamento üzerinde sahip olduğu bu etkili veto yetkisi, Konseye “de facto” olarak Meclisi denetleme yetkisi vermektedir. Konsey'in veto yetkisini etkili bir şekilde kullandığına örnek olarak, 1984-1988 yılları arasındaki parlamentonun ikinci döneminde çıkarılan yasaların % 27'nin ve üçüncü parlamento döneminde çıkarılan yasaların %40'nın konsey tarafından veto edilmesini gösterebiliriz. Konsey, İran'daki gelenekçi kanadın en güçlü olduğu iktidar kurumlarından biridir. Parlamento ve Cumhurbaşkanı aday adaylarının hangisinin aday olup olamayacağına karar verme yetkisini elinde bulundurmakla beraber, seçimleri de denetleyen kurum olması Anayasa Kurucular Konseyinin, parlamentoyu da devre dışı bırakan bir “*gölge meclis*” konuma sahip olduğu izlenimini vermektedir.²⁷³

AKK'nin parlamentonun çıkardığı yasaları İslam'a ve yasalara aykırı bulmasına rağmen parlamentonun ilgili yasalar hakkında gerekli değişiklik ve düzeltme yapmaması durumunda devreye giren bir diğer anayasal kurum Düzenin Yararını Teşhis Konseyidir (Anayasa, Madde 112). 51 üyeden oluşan DYTK ülkenin genel politikalarının belirlenme sürecinde Dini Lidere danışmanlık yapmak yetkisine de sahiptir (Anayasa, Madde 110).²⁷⁴ Özetle, ülkenin iç ve dış politikasının belirlenmesi, ekonomik gelişim programlarının hayata geçirilmesi, sosyal, politik ve kültürel konular gibi kritik meselelerde önemli bir anayasal role sahip DYTK, Dini Lidere danışmanlık yaparak, karar alma sürecine etki edebilen ve İran politik/sosyal hayatının önemli kurumlarından biri olmakla beraber, parlamentoyu ve Anayasa Koruyucular Konseyini etkileyebilen güç merkezlerinden biridir.²⁷⁵

2.4.4. Devlet İdeolojisi (Şiilik)

Pehlevi Hanedanlığı döneminde, monarşinin mutlak yönetimine karşı siyasi direnişin başını çeken iki grup söz konusuydu: bunlardan ilki, İran'ın kent merkezlerinde örgütlenmiş ve gerilla mücadelesi veren Halkın Fedaileri ve Halkın Mücahitleri, bir diğeri ise Ayetullah Humeyni'nin siyasi liderliği etrafında toplanan Şii Ruhban teşkilatı. Pehlevi döneminde İran'da farklı muhalif ideolojiler içerisinde

²⁷³ Wilfried Buchta, *The Structura of Power in the Islamic Republic*, s.59.

²⁷⁴ The Iran Data Portal , (Çevrimiçi) <https://irandataportal.syr.edu/expediency-discernment-council>, 8 Nisan 2020.

²⁷⁵ Wilfried Buchta, *The Structura of Power in the Islamic Republic*, s.61.

halk tarafından en fazla destek gören akım İslamcılıktı. İslamcılar, kendi düşüncelerini halka yaymak konusunda ister Musaddık döneminin sömürgecilik karşıtı ulusalcılarından, isterse de Sovyet yanlısı veya bağımsız sosyalizmi savunan sosyalistlerden hem daha kararlı hem de daha başarılıydılar. Şii ruhban teşkilatının önderliği ile Ayetullah Humeyni'nin Şah karşıtı öfke dolu radikal kaset konuşmaları, mektupları, fetvaları ve diğer bildirileri organize bir şekilde İran'ın en ücra köylerine bile ulaşabiliyor ve karşılık bulabiliyordu.²⁷⁶ Bu bölümde, devrimin lokomotif gücü olan Şii Ruhban teşkilatının, devrim sonrasında, Şiiliği, devletin resmi ideolojisinin merkezine alarak, dış politikanın belirlenme sürecinde ne denli rol oynadığı üzerine bir çalışma yürütülecektir.

İslam Devrimi sürecinde İran siyasi kültürüne baktığımızda, önemli ve bir birinin zıttı olan iki unsur karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Avrupa-merkezci bir sekülerizmdir. Yöneten seçkin kesim, yeni zenginler ve komprador burjuvazi bu unsuru oluşturan gruplardır. İkincisi ise, tabana yayılmış bir Şiiliktir. Ruhban sınıfı, tüccar sınıfı, işçi sınıfı, kentlerdeki alt sınıflar ve köylüler bu unsurun içinde yer alan gruplardır. Bu anlamda İran siyasi kültürünün dinsel karakteri, İslam Devrimine mutlak anlamda yöne veren önemli unsurlardan biridir.²⁷⁷

İran'ın nüfusunun büyük bir bölümünü (yaklaşık %90'ı) Şii nüfusu oluşturmakla beraber "Şiilik" tanımı toplumun bir sınıfından diğerine farklılık göstermektedir. Şii ruhban teşkilatının özellikle güçlü olduğu ve desteklendiği toplumsal sınıfı, kentli ve köylü yoksul kesimler ile orta sınıf tüccarlar oluşturmaktaydı. Diğer sınıflara mensup olanlarda ise Şiilik daha yüzeysel olup ve daha çok kültürel özelliklerde ve normatif davranışlarda kendini gösteriyordu. Bu anlamda, Ayetullah Humeyni'nin farklı muhalif gruplardan oluşan böyle bir siyasi ortamda 1979 İslam Devrimi lideri olarak tanınması ve ön plana çıkmasında ve daha sonra kurulacak olan İslam Devletinde Şiiliğin devlet ideolojisi haline dönüşmesinde etkili olan birçok faktör sıralanabilir: "a) Şii ruhban sınıfı içerisinde iyi örgütlenmiş devrimci kadroların Humeyni'nin düşünce ve fetvalarını İran'a halkına etkili bir şekilde aktarması, b) Humeyni'nin liderliğinin, "kutsiyetinin", kusursuz bir fıkıh

²⁷⁶ Hamid Dabashi, **İran: Ketlenmiş Halk**, s.162.

²⁷⁷ A.e., s.164.

bilgisi ve büyük bir Ayetullah olmasının verdiği avantajlarla Şii müminlerinin çoğu tarafından kabul görmesi, c) Pehlevi iktidarına karşı ulusalcılar ve Marksistler gibi diğer muhalif gruplar tarafından ortak blok oluşturma amacıyla stratejik olarak Humeyni'nin desteklenmesi, d) Seküler-dindar ayrımı olmadan Pehlevi rejimine karşı örtük Şii hissiyatının etkisi". Tüm bu faktörler, Humeyni'nin devrim sürecinde ön plana çıkmasına ve neredeyse kusursuz bir liderlik örneği ile İslam Devrimini yönetmesine ve en nihayetinde Şiiliği devlet ve toplum yönetiminin merkezine alan teokratik bir rejim inşa etmesinin yolunu açmıştır.²⁷⁸

İran anayasasının 12.maddesinde İran İslam Cumhuriyetinin resmi dininin İslam, resmi mezhebinin ise Şiilik olduğu belirtilmektedir.²⁷⁹ Devletin resmi mezhebinin anayasal statüye sahip olması, Şiiliğin devletin iç ve dış politikasındaki etkisini göstermek bakımından önemli bir kanıttır. İran devlet yöneticileri, dış politikada resmi mezhebe vurgu yapmaktan kaçınarak daha evrensel bir dil kullanmaya gayret etseler de devrim sonrası uygulanan bölgesel dış politika uygulamalarına baktığımız zaman Şiiliğin etkin bir dış politika aracı olduğu gerçeği ile karşılaşmaktayız. Dünyada yaşayan Müslümanların yaklaşık onda birini oluşturan Şiilerin, İran tarzı pratiğini nüfuzun büyük bir bölümünü Şiilerin oluşturduğu Bahreyn, Irak ve Azerbaycan gibi ülkelerde görmekteyiz. Bunun dışında Lübnan, Suudi Arabistan, Pakistan, Afganistan, Yemen, Ürdün, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suriye, Kuveyt, Hindistan, Umman gibi ülkelerde de Şii nüfusu bulunmaktadır. Şii nüfusunun, Basra Körfezi ülkeleri başta olmakla bu ülkelerde bulunması, İran'ın bu devletler ile ilişkilerini belirleyen mühim dış politika argümanlarının başında gelmektedir. Suudi Arabistan başta olmakla Basra Körfezi ülkelerindeki Şiilerin, genel olarak petrol ve doğal gaz rezervlerinin bulunduğu coğrafyalarda yerleşmesi sebebiyle, bu bölgeleri sadece İran ve Orta Doğu için değil, aynı zamanda diğer küresel ve bölgesel aktörler için de jeostratejik olarak önemli hale getirmektedir.²⁸⁰

İran devriminin Şii ulema önderliğinde gerçekleşmiş olması, iç politikada olduğu kadar dış politikada da mezhebin önemli bir detay olmasını beraberinde

²⁷⁸ A.e.,s.165-166.

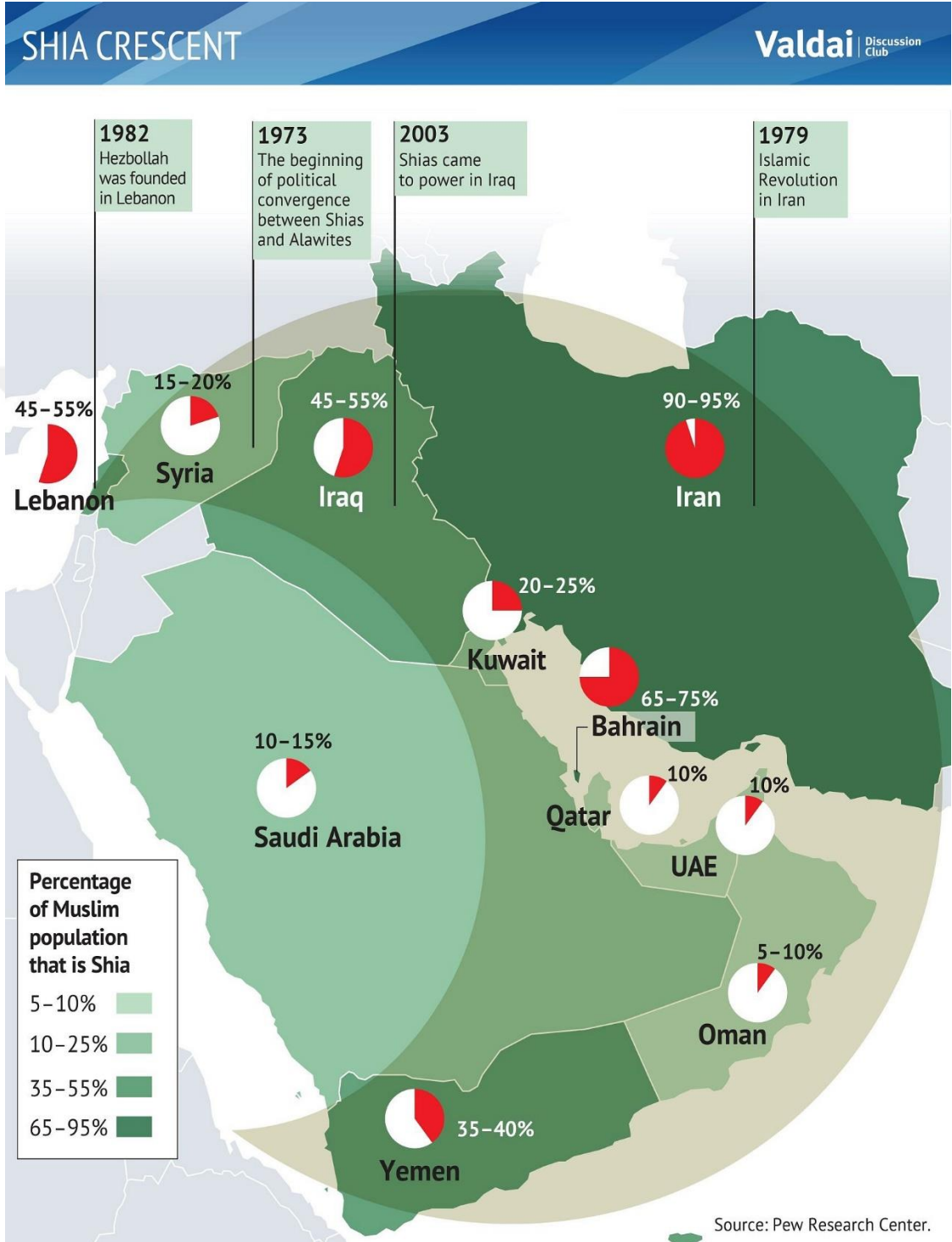
²⁷⁹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_8, 25 Nisan 2020.

²⁸⁰ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s.192.

getirmiştir. Nüfus, askeri ve ekonomik kapasite olarak Körfezin en büyük ülkesi konumunda olan İran'ın, komşu ülkelerdeki Şiiler üzerinde etki oluşturmak suretiyle, bu ülkelerdeki rejimlere karşı faaliyet yürütme olasılıkları, bölge ülkeleri için devrim sonrasında itibaren önemli bir tehdit olarak görülmüştür. Şiilik eksenli dış politikanın, devrim sonrası, Suudi Arabistan başta olmakla, Körfezin Şii nüfuslu ülkelerinin tamamında, önemli ölçüde bir *“kimya değişikliğine”* yol açtığı görülmektedir.²⁸¹

²⁸¹ A.e., s.193.

Harita 2.3: Şii Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımını Gösteren Harita

Kaynak: (Çevrimiçi) https://valdaiclub.com/multimedia/infographics/shia-crescent/?sphrase_id=1288314, 18 Mart 2020.

İran'ın, Şiiliği bir dış politika aracı olarak kullandığı ülkelere baktığımız zaman Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar, Afganistan, Pakistan, Lübnan ve Azerbaycan gibi devletlerin, İslami rejimin dış politikasında önemli yere sahip olduğu ve nüfuz alan içerisinde yer alan bölgeler olduğu görülmektedir. İran'ın tüm bu ülkelerle ilişkilerinin yürütülmesinde Şiilik önemli ve kimi zamanda belirleyici temel faktördür.²⁸² Suudi Arabistan nüfusunun %10'u oluşturan Şiilerin, ülkenin en önemli petrol kaynaklarının yer aldığı bölgelerde yaşamasında rağmen, toplumun diğer kesimlerine oranla ekonomik refah seviyesi bakımından daha geride olması faktörü, İran ile ilişkilerdeki potansiyel gerginlik alanlarının başında gelmektedir. Bu ve diğer faktörler, devrim sonrası Suudi-İran rekabetinin günümüze kadar devam etmesine ve ikili ilişkilerde mezhepsel faktör başta olmakla, bölgesel ve küresel etkenlerin belirleyici olmasına sebep olmaktadır. Bir diğer Körfez ülkesi Bahreyn'de ise nüfusun çoğunluğu Şii olmakla beraber, yönetimin Sünni nüfusun elinde toplanması, bir diğer Körfez ülkesinde, farklı bir gerginlik potansiyelinin oluşmasına neden olmaktadır. İslami rejim, tüm bu potansiyel gerginlik alanlarından kendi lehine yararlanma girişimlerinde bulunmaktadır.²⁸³

Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar gibi Körfez ülkelerinde de Şii nüfusu bulunmasına rağmen, Şiilerin, hem maddi refah açısından hem siyasi temsil bakımından herhangi bir ciddi sorunlarla yüzleşmemesi sebebiyle, İran ile ilişkiler daha kontrollü ve normal seyrinde devam etmektedir. Ayrıca, İran'ın bu ülkelerle ekonomik ilişkiler ağının olması, bir diğer normalleşme sebebi olarak gösterilmektedir.²⁸⁴ İran mezhepsel olarak etki alanı içerisinde gördüğü bir diğer ülke Yemen'dir. Günümüzde Suudi Arabistan ile İran arasında çatışma bölgelerinden biri olan Yemen sorununa ve ülkenin mezhepsel, askeri, siyasi nüfuz alanı içerisinde yer alan diğer bölgeler ile olan ilişkiler ağına, tezin üçüncü bölümünde detaylı bir şekilde değinilecektir.

Devrim sonrası Humeyni dönemindeki İran dış politikasının İslamcı, devrimci ve yayılmacı kodları, Rafsancani (1989-1997) ve Hatemi döneminde (1997-2005)

²⁸² Daniel Byman v.d, **Iran Security Policy in the Post-Revolutionary Era**, s.74.

²⁸³ A.e., s.75.

²⁸⁴ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, s.199-200.

yerini, gerçekçi ve pragmatik bir yaklaşıma bırakmıştı. Mahmud Ahmedinejad döneminde ise (2005-2013) ülke dış politikasında Batı karşıtlığı ve Şii popülist söylem hakim durumundaydı.²⁸⁵ Hasan Ruhaninin 2013 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte ilk başlarda Batı ile ılımlı ilişkilerin kurulma çabası ve nükleer müzakerelerin başlaması, yeni bir dış politika döneminin işaretleri olarak değerlendirilmekteydi. Suriye iç savaşının başlaması ve İran'ın askeri ve siyasi olarak savaşın tarafı haline dönüşmesi, Yemen'de Suudi Arabistan ile girişilen vekalet savaşı, ABD ile Orta Doğu bölgesinde çatışan çıkarlar, İran dış politikasında, tekrar popülist ve Batı karşıtı söylemlerin yükselmesini beraberinde getirmiştir.²⁸⁶

Sonuç olarak Şiiliğin İran dış politikasında önem ve etkisini değerlendirdiğimizde, İran'ın uygun koşullar olduğu takdirde nüfuz alanı içerisinde yer alan Şiileri desteklediğini ve bu desteğin mezhepsel faktörlerle beraber jeopolitik önceliklerden de kaynaklandığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan Basra Körfezi ülkelerinde yaşayan Şiilerin, İran ile yakınlıkları ve potansiyel gerginlik alanları, İran'ın politik ve askeri iştahını kabartsa da bu bölgelerin zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması, ortaya çıkabilecek olası istikrarsızlıkların, küresel düzeyde İran'ı zora sokacağı ve ülkenin bu durumdan olumsuz yönde etkileneceği gerçeği İranlı yöneticiler tarafından bilinmektedir. Bununla birlikte, İran'ın kendi varlığı için tehdit olarak değerlendirdiği bölgesel ve küresel politikalara karşı Şiiliği, nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde jeopolitik amaçları doğrultusunda kullandığı bir dış politika enstrümanı olarak değerlendirmek mümkündür. Nihayetinde, İran'ın kendi teokratik rejimine yakın his ettiği Şii unsurlara yönelik askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel desteğini "Pan-Şiilik" amaç taşımaktan ziyade, bölgesel etkinliğini ve sınırlarını korumaya yönelik bir dış politika refleksi olarak değerlendirmek mümkündür.²⁸⁷

²⁸⁵ Imad Salamey, Zanoobia Othman, "Shia Revival and Welayat Al-Faqih in the Making of Iranian Foreign Policy" **Politics, Religion and Ideology**, Cilt. 12, No: 2, 2011, s.201.

²⁸⁶ James Reynolds, "Analiz: İran'da Ahmedinejad'la Hamaney arasında otorite mücadelesi", (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2011/05/110509_iran_leadershiprow, 26 Mayıs 2020.

²⁸⁷ Imad Salamey , Zanoobia Othman, "Shia Revival and Welayat Al-Faqih in the Making of Iranian Foreign Policy", a.y., s.203.

2.4.5. Doğal Kaynaklar Faktörü

Dünyanın genelinde enerji kaynaklarının, madenlerin, ham maddelerin, gıda ürünlerinin eşit düzeyde dağıtılmadığı gerçeğinden yola çıkarak, devletlerin sahip olduğu doğal kaynakların onların dış politikalarını belirlemede önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Sömürgeci tarihine bakıldığında denizaşırı imparatorlukların sömürgecilik politikasının arkasındaki nedenlerin doğal kaynakların temin edilmesi veya ucuz ham maddelerin ele geçirilmesi olduğu görülmektedir. Ülkelerin sahip olduğu doğal kaynakların çeşitliliğinin ve rezervlerinin ülkelerin büyüklüğü ile doğru orantılı olduğu gerçeğinden hareket edersek, benzer durumdaki ülkelerin kendi kendine yeterli olabilmesi açısından ciddi bir avantaja sahip olduğu bilinmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu bu durumdaki ülkelere gösterilebilecek en iyi örneklerdir.²⁸⁸

Diğer taraftan İngiltere, Japonya gibi gelişmiş ve yüz ölçümü itibariyle küçük ülkelerin sahip olduğu kaynakların kendi kendine yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Japonya enerji ihtiyacını karşılamak için dışa bağımlıyken, İngiltere'nin de gıda maddeleri bakımından dışa bağımlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu ülkelerin içinde bulunacağı muhtemel çatışmalarda Japonya'nın enerji ihtiyacını karşılamak için, İngiltere'nin de gıda ihtiyacını tedarik etmek için çatışma anında bile ticari ilişkilerini sürdürme zorunluluğu olduğu açıktır. Dolayısıyla ülkelerin sahip olduğu veya ihtiyaç duyduğu doğal kaynakların dış politikanın belirlenme sürecinde etkili bir faktör olduğu görülmektedir.²⁸⁹

Bu çerçevede İran'ın sahip olduğu doğal kaynakların çeşitlilik ve miktar bakımından dış politika üzerindeki etkisi bu bölümde analiz edilecektir. Bir yandan dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerinden biri olmasına rağmen, İran'ın karşılaştığı uluslararası ambargolar ve akabinde yüzleştiği sıkıntılar, ülkenin doğal kaynaklar yönünden sahip olduğu bu avantajının yeterince kullanamamasına neden olmaktadır. Ülkenin sahip olduğu doğal gaz ve petrol rezervleri, türlü ambargolara rağmen geliştirmeye kararlı olduğu nükleer enerji ısrarı,

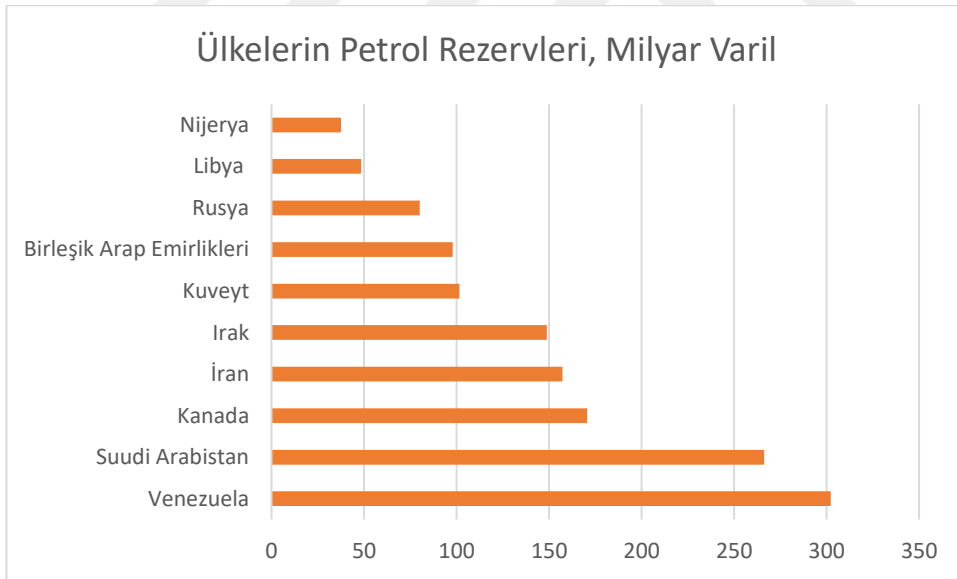
²⁸⁸ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.645.

²⁸⁹ A.e., s.646.

İran'ı bölgesel ve küresel enerji politığının ve aynı zamanda uluslararası siyasetin önemli aktörlerinden birine dönüştürmüştür. OPEC üye ülkesi olmasının yanı sıra, Rusya, Çin, Türkiye, Hindistan ve diğer ülkelerle geliştirdiği işbirliği, İran'ı, enerji jeopolitiğinin merkez ülkelerinden biri haline getirmiştir.²⁹⁰

İran, dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervine sahip ülkelerinden biri konumundadır. Sahip olduğu 157,2 milyar varil petrol rezervi ile dünyanın en büyük dördüncü ve 1191 trilyon küp doğal gaz rezervi ile dünyanın en büyük ikinci doğal gaz rezervine sahip ülkesidir. İran günlük 4,7 milyon varil petrol ve 7,2 trilyon metre küp doğal gaz üretimi ile dünyanın ilk 10 petrol üreticisi ve ilk 5 doğal gaz üreticisi arasında yer almaktadır.²⁹¹ Dolayısıyla, Avrasya'daki merkezi konumu ve zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması dolayısıyla İran, enerji jeopolitiğinin en önemli ülkelerinden biridir.

Grafik 2.3: Dünyanın En Büyük Petrol Rezervlerine Sahip Ülkeleri

Kaynak: Energy Information Administration, (Çevrimiçi)

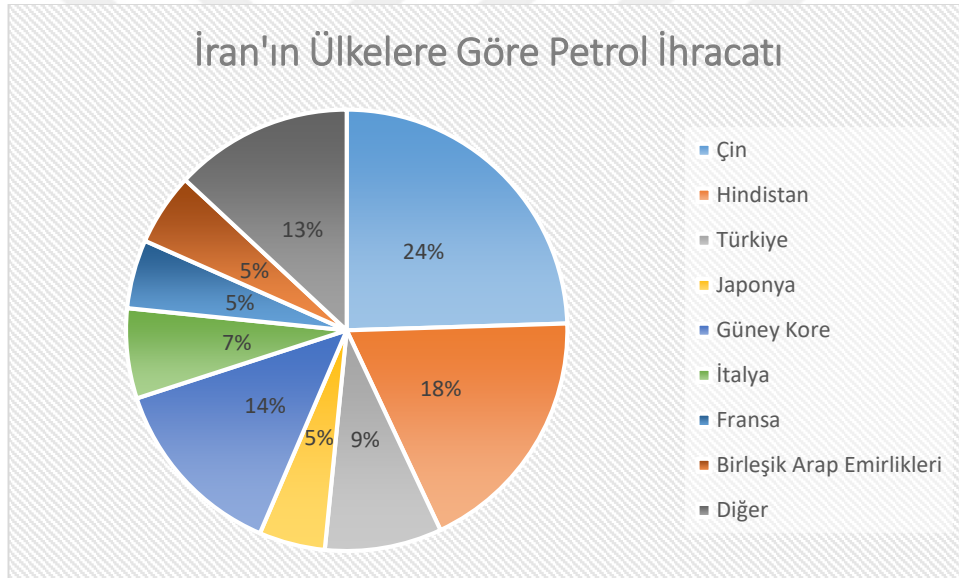
<https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 13 Nisan 2020.

²⁹⁰ Daniel Byman v.d, **Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era**, s.14-15.

²⁹¹ OPEC, (Çevrimiçi) https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/163.htm, 16 Nisan 2020

Çin ve Hindistan gibi ülkelerin artan enerji ihtiyacı, Avrupa Birliği ülkelerinin Rus doğal gazına alternatif oluşturma girişimleri, İran'a potansiyel süper enerji gücüne dönüşme fırsatı sunsa da ABD önderliğinde İran'a uygulanan ambargolar bu olasılığı sekteye uğratmaktadır. İran sahip olduğu petrol rezervi ile dünyadaki petrol rezervinin %10'unu, OPEC ülkeleri petrol rezervinin ise %13'nü elinde bulundurmakla, OPEC içerisinde Suudi Arabistan'dan sonra ikinci, dünya genelinde ise Rusya, Suudi Arabistan ve Norveç'ten sonra dördüncü en büyük petrol ihracatçısı ülke konumundadır. İran'ın enerji ihracatındaki önemli müttefikleri arasında Çin, Hindistan, Güney Kore ve Türkiye gibi ülkeler önemli paya sahiptirler.²⁹²

Grafik 2.4: İran'ın En Fazla Petrol İhracatı Yaptığı Ülkeler

Kaynak: Clipper Data, (Çevrimiçi) <https://clipperdata.com/map/>, 14 Nisan 2020.

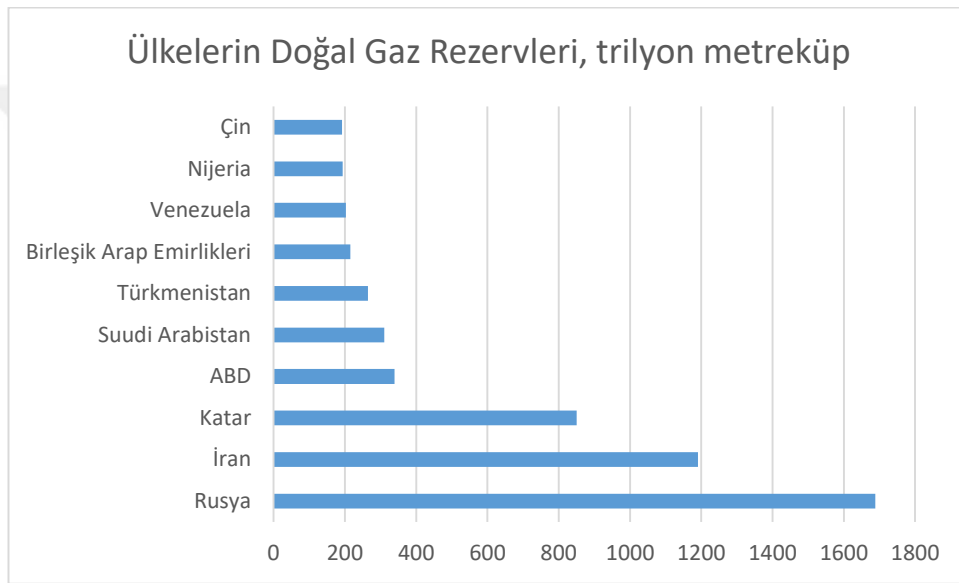
İran, aynı zamanda dünyada Rusya'dan sonra ikinci en büyük doğal gaz rezervine sahip ülkesi konumundadır. Ayrıca, OPEC ülkeleri toplam doğal gaz rezervinin üçte biri yine İran'a aittir. İran doğal gazının en fazla ihraç edildiği ülkeler Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Irak'tır. Türkiye %73 ihracat oranıyla İran doğal gazının en büyük alıcısı konumundadır.²⁹³ İran'ın sahip olduğu bu doğal gaz rezervleri

²⁹²Energy Information Administration, (Çevrimiçi) <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 14 Nisan 2020.

²⁹³ Facts Global Energy, "Iran Oil and Gas" (Çevrimiçi) <https://www.fgenergy.com/gaslng/long-term-gaslng-research-analysis/iran-oil-and-gas.aspx>, 14 Nisan 2020.

ve ihracat potansiyeli, Çin ve Hindistan gibi sanayileşen Asya ülkelerinin artan enerji ihtiyaçlarını karşılamak için önemli olmakla beraber, AB'nin, Rusya'nın Avrupa enerji piyasalarındaki hakimiyetini dengelemek için de önemli bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'nin en büyük doğal gaz ithalatçılarından bir olmasının İran için ifade ettiği anlam, ülkenin Avrupa pazarları ile buluşmasında ve transit rolü potansiyeli açısından da önem arz etmektedir.²⁹⁴

Grafik 2.5: Dünyanın En Büyük Doğal Gaz Rezervine Sahip Ülkeleri

Kaynak: Energy Information Administration, (Çevrimiçi)

<https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 14 Nisan 2020.

Enerji kaynaklarına erişim konusu, bir devletin jeopolitik düşüncelerinin her zaman vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Küresel enerji jeopolitiği bağlamında, 1900'lerin başından bu yana İran'ın geniş enerji potansiyeli, ülkenin bölgesel ve küresel jeopolitiğin odak noktalarından biri olmasına sebep olmuştur. İran'ın sahip olduğu zengin petrol yatakları, 19.yüzyılın sonundan itibaren İngiltere ve Rusya gibi emperyalist devletlerin ilgisini çekmiş ve İran'ın bu iki ülke arasında nüfuz alanına bölünmesini beraberinde getirmiştir. İki ülkenin İran üzerindeki nüfuz mücadelesi İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte fiili işgale dönüşmüş ve 1941 yılında İngiltere'nin güneyden, Sovyetler Birliği'nin kuzeyden İran'ı işgal etmesiyle

²⁹⁴ Bezen Balamir Coşkun, "Global Energy Geopolitics and Iran" **Journal of International Relations**, Cilt.17, No: 20, 2009, s.186.

sonuçlanmıştır. Savaş sonrası her iki ülke İran topraklarını fiili olarak terk etmiş olsa da özellikle İngiltere Anglo-Iran Petrol Şirketi aracılığıyla ülkedeki politik ve ekonomik nüfuzunu koruyabilmiştir. Muhammed Musaddık'ın 1951 yılında Başbakan seçilmesiyle İngiltere ile ilişkiler kötüleşmiş ve Anglo-Iran Petrol Şirketine** Musaddık hükümeti tarafından el konularak, İran'ın petrol rezervleri millileştirilmiştir. ABD-İngiltere'nin ortaklaşa gerçekleştirdiği bir darbeyle 1953 yılında Musaddık iktidardan düşürülmüş ve Muhammed Rıza Şah'ın yönetiminde, ABD destekli bir mutlak monarşi dönemi İran'da başlamıştır.** 1979 yılında gerçekleşen İslam devrimiyle birlikte İran ve ABD ilişkileri kötüleşerek, İran'ın uluslararası toplumdan izole edilme süreci başlamıştır. İran'ı izole etmeyi ve uluslararası toplumla bağlantılarını kesmeyi amaçlayan ABD'nin çabalarına rağmen İran, Çin, Rusya ve Hindistan gibi ülkelerle kurmuş olduğu ticari ilişkileri sebebiyle tam izole edilememiştir. Aksine, İran, bu ve diğer ülkelerle gerçekleştirdiği ticari işbirlikleri sayesinde en büyük petrol ihracatçılarından²⁹⁵ biri olarak konumunu güçlendirmiştir.

296

** "Ahmed Rıza Şah'ın İktidarı" başlığı altında detaylı bilgilendirme yapılmıştır.

** Musaddık döneminin politikaları ve millileştirme süreciyle ilgili tezin birinci bölümünde "Musaddık Dönemi" başlığı altında detaylı bir inceleme yapılmıştır.

²⁹⁵ 2017 yılı itibarıyla İran'ın günlük petrol ihracatı ortalama 2,7 milyon varel olmuştur. Aylık 75 milyar varel petrol ihracatına sahip olan İran'ın 2017 yılında petrol ihracatından elde ettiği gelir 55 milyar dolar olmuştur. Bu ihracatın %37'si Çin ve Hindistan'a gerçekleşmiştir. Energy Information Administration, (Çevrimiçi)

<https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 15 Nisan 2020.

²⁹⁶ Bezen Balamir Coşkun, **Global Energy Geopolitics and Iran**, s.182.

Grafik 2.6: İran'ın Başlıca Enerji Tüketim Yakıtlarının Dağılımı

Kaynak: Energy Information Administration,

(Çevrimiçi) <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 18 Nisan 2020.

Küresel enerji politikaları açısından İran'ı önemli aktör haline getiren bir dizi faktör vardır. Bunlardan ilki çalışmanın başında da belirtildiği gibi İran'ın dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerden biri olmasıdır. İkinci faktör ise İran'ın sahip olduğu jeopolitik konum itibariye bulunduğu coğrafya olan hem Avrasya hem de dünya enerji pazarı için aynı anda hem tehdit hem de fırsat taşıyabilme potansiyeline sahip olmasıdır. İran, Basra Körfezi kıyısında yer alan, deniz yoluyla taşınan petrol taşımacılığının %30'nun geçtiği Hürmüz Boğazı'na coğrafi yakınlığı olan ve Hazar Denizi'ne kıyısı olan bir ülkedir. İran'ın, dünya petrol pazarının bu önemli merkezlerinde, istikrarsızlık oluşturma potansiyeli, diğer ülkeler açısından tehdit olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan İran'ın Türkiye, Avrupa Birliği ülkeleri, Çin, Hindistan ve Pakistan gibi Doğu ekseninde yer alan devletlerle enerji ittifakı oluşturma olasılığı, İran için bir fırsat olarak görülmektedir. İran'ın bu tehditten mi yoksa fırsattan yana mı tavır siyasi pozisyon alacağı, İran rejiminin politik tutumuna bağlı olacaktır.²⁹⁷

²⁹⁷ Serhan Ünal, **Yaptırımlar Sonrası İran ve Bölgesel Enerji Jeopolitiği**, TENVA, Ankara, 2016, s. 17.

İran'ın enerji ihraç politikası, bir taraftan ekonomik getirileri amaçlarken, diğer taraftan uzun vadede siyasi çıkarları amaçlayan bir dış politika aracı olarak kullanılmaktadır. İran'ın enerji hattı üzerinden Türkiye, Türkmenistan, Çin, Hindistan gibi ülkelerle kurduğu ikili ve çok taraflı ilişkiler, ekonomik çıkmazlarla uğraşan ülkenin, iktisadi olarak rahatlamasının yanı sıra bölgesel jeopolitik rekabet açısından da Tahran yönetimine fırsatlar sunmaktadır. İran'ın ABD ambargolarına karşı bir savunma modeli olarak geliştirdiği “direniş ekonomisi” teokratik rejimi, enerji politikasında farklı stratejiler geliştirmeye yönelmiştir. Ülke ekonomisinin enerji ihracatına olan bağımlılığını azaltmayı amaçlayan İran rejimi, ekonomik kaynakların çeşitlendirilmesine yönelik politikalar hedeflemektedir. Bu stratejik hedeflerin başında, ihraç edilen petrolün uzun vadede ham olarak değil işlenmiş olarak ve yine ihraç edilen doğal gazın enerjiye dönüştürülerek dış piyasaya sunulması yer almaktadır.²⁹⁸

İran'ın petrol, doğal gaz ve diğer enerji alanlarındaki kısa vadede hedeflerini, ambargolar sonucunda giderek daralan ekonomiyi rahatlatmak, hem ihracat için hem de iç piyasayı karşılamak için yeterince doğal gaz ve enerji üretmek, termik santrallere yatırımlar yaparak iç talebi kontrol altında tutmak olarak özetleyebiliriz. Rejimin petrol, doğal gaz ve diğer enerji alanlarındaki uzun vadedeki amaçlarını, uluslararası şirketleri ülkenin enerji sektörüne dahil ederek, karşılıklı ticari bağımlılık oluşturmak ve ileride karşılaşılması muhtemel yaptırımlara karşı Batı blok ülkelerinden olabildiğince güçlü destek bulmak, doğal gaz ve petrol ihracatında çeşitlendirmeye gitmek (ham petrol yerine işlenmiş petrol), doğal gaz yerine enerji ihracatı gerçekleştirme ve Türkiye, Çin, Hindistan, Pakistan, Orta Asya ülkeleri, Güney Kafkas ve Batı ülkeleri için vazgeçilmez bir enerji tedarikçisine dönüşmek olarak sıralayabiliriz.²⁹⁹

²⁹⁸ A.e.,s.18.

²⁹⁹ A.e., s.19.

Tablo 2.12: İran'ın Füze Kapasite Detaylarını Gösteren Çalışma.

İran'ın Füze Kapasitesi				
<i>Füze Eğitim ve Araştırma Merkezleri</i>	Füze Üsleri	Füze Üretim Merkezleri	Yasal Düzenleyici Kuruluşlar	Füze Test Merkezleri
<i>İmam Hüseyin Üniversitesi</i>	Abu Musa Adası	Bank Sepah	Uzay Endüstrisi Örgütü	Garmsar Füze Test Alanı
<i>Malek Ashtar Üniversitesi</i>	Bakhtaran Füze Merkezi	Dorud	Savunma Endüstrisi Örgütü	Shahrud Füze Test Alanı
<i>Sanam Koleji</i>	Bandar Abbas	Fajr Endüstri Grubu	Savunma Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler Lojistiği	Tebes Füze Test Alanı
	İmam Ali Füze Merkezi	Farhin		
	İmam Humeyni Uzay Merkezi	Gostaresh Araştırma Merkezi		
	Kuestak Füze Bataryası	Iran Uçak Üretim Endüstrisi		
	Meşhed Hava Üssü	İsfahan Füze Kompleksi		
	Tebriş Füze Merkezi	Karaj Füze Gelişim Kompleksi		
		Lavizan Teknik ve Mühendislik Kompleksi		
		Manzariyah		
		Parchin Kimya Endüstrisi		
		Parchin Askeri Kompleksi		
		Qods Aeronotik Endüstrisi		
		Semnan Füze Kompleksi		
		Şehid Bakeri Endüstri Grubu		
		Şehid Hemmat Endüstri Grubu		
		Şiraz Füze Santrali 1		

Şiraz Füze Santrali 2
Ya Mehdi Endüstri Grubu

Kaynak: The Nuclear Threat Initiative, “İran” ,(Çevrimiçi) <https://www.nti.org/learn/countries/iran/>, 28 Nisan 2020.

İran dış politikasının bir diğer unsuru nükleer enerji başlığıdır. İran’ın nükleer enerji serüvenine baktığımız zaman bu konudaki ilk girişimlerinin Muhammed Rıza Şah’ın iktidarı döneminde 1957 yılında ABD ile imzalanan Nükleer İşbirliği Anlaşması ile atıldığını görmekteyiz. ABD, 1967 yılında kurulan Tahran Nükleer Araştırma Merkezinde kullanılmak üzere İran’a su reaktörü ve laboratuvar malzemeleri imkanı sağlamıştır.³⁰⁰ 1973 yılında Şah, yüzyılın sonuna kadar İran’da 23.000MWe nükleer enerji tesis etmek gibi iddialı planlarını açıklamış ve bu planı yerine getirmek için kurulan İran Atom Enerjisi Örgütü’ne (AEOI) eğitim ve donanım için her türlü destek sağlanmıştır. Sonraki beş yıl içinde İran, yabancı tedarikçilerle nükleer teknolojiyle ilgili birçok sözleşme imzalamış ve uzman personel eğitim ve öğretimine ciddi bir yatırım yapmıştır. Şah, 1976 yılında Fransa ve Almanya merkezli uranyum zenginleştirme şirketlerinin hisselerine yatırımlar yapmış, Güney Afrika’dan uranyum sarısı almak için 700 milyon dolarlık bir anlaşma imzalanarak, İranlı teknisyenler eğitim almak için Güney Afrika uranyum tesislerine gönderilmiştir. Devrimin gerçekleştiği 1979 yılına gelindiğinde ise İran’ın nükleer teknoloji alanında altyapısının oluştuğu ve bu alanda kayda değer bir ilerleme sağlandığı görülmektedir. Bu aşamada, Buşehr kentinde bulunan iki reaktörden birinin inşası tamamlanmış ve nükleer parçaların kargoya verilme sürecinin başlatıldığı görülmektedir.³⁰¹

Ancak 1979 yılında gerçekleşen devrim ile birlikte İran’ın nükleer proje çalışmalarının Ayetullah Ruhullah Humeyni’nin talimatı ile askıya alınmasıyla birlikte, bu alanda yetişmiş yüzlerce uzman ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Devrim sonrası gerçekleşen İran-İrak savaşı, İran’ın nükleer çalışmalarını ciddi bir şekilde yavaşlatmasına rağmen, 1984 yılından itibaren Humeyni İran’ın nükleer enerjiye olan ilgisinin devam ettiğini ifade ederek, Buşehr’deki nükleer inşaatı

³⁰⁰ Talha Köse, **İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti**, SETA, İstanbul, 2008, s.20.

³⁰¹ Joseph Cirincione, **Deadly Arsenals: Nuclear , Biological and Chemical Threats**, London, Brookings Institution Press, 2005, s. 128-129.

tamamlamak için Rusya ve Çin gibi uluslararası ortaklardan yardım istemiştir.³⁰² İran rejim yöneticileri, Irak savaşının bitmesiyle birlikte tekrar nükleer teknolojiyi geliştirme politikasına güçlü bir şekilde odaklanmaya başlamışlardır. İran, sırasıyla 1987 ve 1990'da Pakistan ve Çin ile uzun vadeli nükleer işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Her iki ülke ile anlaşmalar, İranlı personelin eğitimini de içermekle beraber, Çin ayrıca İran'a 27KW minyatür nötron kaynak reaktörü (MNSR) ve iki 300MW Qinshan güç reaktörü ile temin etmeyi taahhüt etmiştir.1995 Ocak ayında Rusya, Şah döneminden kalma ve Buşehr'de bulunan reaktör inşaatını tamamlayacağını açıklamış ve üç ek reaktör inşa etmeyi kabul etmiştir.³⁰³

³⁰² Gary Samore, **Iran's Strategic Weapons Programme: A Net Assessment (International Institute for Strategic Studies)**, New York, Routledge, 2005, s. 36.

³⁰³The Nuclear Threat Initiative, "Iran Nuclear", (Çevrimiçi), <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 20 Nisan 2020.

Harita 2.4: İran'ın Biyolojik, Kimyasal, Nükleer Ve Füze Tesislerinin Yer Aldığı Bölgeler.

Kaynak: Bu harita, “<https://www.nti.org/>” web sitesindeki kaynaklar kullanılarak Excel’de benim tarafımdan hazırlanmıştır.

ABD'nin, bu süreçte İran'ın araştırma ve güç reaktörü, uranyum dönüşüm tesisi, uranyum zenginleştirme ve su üretim tesislerinin oluşumuna yönelik farklı ülkelerle yaptığı anlaşmaların bloke edilmesi için baskı uyguladığı bir dönemde, Rusya ve İran arasında 1992'de ikili bir nükleer işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu işbirliği anlaşmasını takiben 1995 yılında, iki ülke arasında imzalanan bir diğer anlaşmada, Rusya, Buşehr-1 nükleer santralinin inşaatını tamamlamayı, ayrıca, İran'a büyük bir araştırma reaktörü, yakıt tedarik etmek için bir üretim tesisi ve gaz santrifüj tesisi temin etmeyi vaat etmiştir. ABD, bu anlaşmaya itiraz etmesine rağmen sonraki yıllarda da Rusya'nın, İran'ın nükleer faaliyetlerini hem teknik hem de finansal olarak desteklemeye devam ettiğini görmekteyiz.³⁰⁴

Ambargo, izolasyon ve ekonomik yaptırımlarla karşılaşan İran için nükleer silaha sahip olmak, tehdit olarak gördüğü ülkelere askeri ve jeostratejik olarak üstünlük elde etme hedefinden ziyade, siyasi müzakerelerde masada konumunu güçlendiren psikolojik ve ideolojik bir baskı aracı anlamını ifade etmektedir. İran'ın bölgesel ve uluslararası ortamda meşru bir aktör olarak kabul edilmesi için askeri, siyasi, psikolojik ve ideolojik baskı aracı olarak kullandığı nükleer faktör, İran dış politikasının temel araçsal argümanlarından biridir.³⁰⁵

Nükleer enerjiye sahip olmak ve bu kapsamda uranyum zenginleştirmeyi, kendi güvenliği için hayati önemde gören İran'ın, bu konudaki motivasyonunun arkasındaki ideolojik, psikolojik stratejik ve ekonomik-politik verileri iyi analiz etmek gerekmektedir. Meselenin ideolojik boyutuna baktığımız zaman, İran'ın anti-Amerikancılık söylemini ve muhalifliğini en etkin bir şekilde kullanan Müslüman ülke olduğunu görmekteyiz. ABD'nin Orta Doğu bölgesindeki politikalarının önünde en büyük engel olarak gördüğü İran rejimi, muhalifliği ve sahadaki eylem bazındaki faaliyetleri ile bölgesel bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. ABD'nin İran'ı nükleer enerji konusunda sopayla akıllandırma düşüncesi, bu yönde uyguladığı izolasyon, ambargo ve ekonomik yaptırımlar, İran rejiminin anti-Amerikancılık söylemini daha da güçlendirmekte ve tarihsel olarak süregelen travmatik ikili ilişkiler ağının daha da

³⁰⁴ Joseph Cirincione, **Deadly Arsenals : Nuclear , Biological and Chemical Threats**, s.136.

³⁰⁵ Talha Köse, **İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti**, s.52.

çıkmaza girmesine sebep olmaktadır.³⁰⁶ Meselenin stratejik veriler kısmına baktığımız zaman nükleer silaha sahip olmuş bir İran, hem Orta Doğu’da hem de Orta Asya’da ABD için risk anlamına gelmektedir. Orta Asya ve Hazar bölgesinde İran’ın siyasi tercih itibarıyla ABD karşıtı blok yanında yer alması, aynı şekilde Orta Doğu bölgesinde yine ABD müttefikleri İsrail ve Suudi Arabistan karşıtı cephenin başını çekmesi, stratejik açıdan ABD’nin Orta Doğu ve Orta Asya politikaları için risk anlamı taşımaktadır.³⁰⁷

İran’ın nükleer enerji politikasının psikolojik boyutunun arka planında ABD ile olan ilişkiler ağının geçmişi yatmaktadır. İran yöneticileri açısından, ABD’nin İran rejimini devrim sonrası “*meşru*” yönetim olarak kabul etmemesi, uyguladığı ambargo, izolasyon ve yaptırımlar İran’ın ABD tarafından parçalanma politikasının aşamaları olarak değerlendirilmektedir. 1953 yılında İran’ın seçilmiş başbakanı Musaddık’a karşı ABD önderliğinde gerçekleşen darbe ikili ilişkilerin psikolojik boyutunun en önemli travmatik tarafını oluşturmaktadır. Nükleer enerji ve ardından nükleer silahlara sahip olmuş bir İran rejimi, kendini ABD ve bölgesel müttefiki İsrail saldırılarından koruyacağını varsaymaktadır.³⁰⁸ Son olarak meselenin ekonomi-politik boyutuna baktığımız zaman daha önce de belirtildiği gibi İran dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerinden biridir. Ancak İran, yaptırımlar dolayısıyla, bu rezervlerini maksimum verimlilikle kullanamamaktadır. Ambargoların ortadan kalkması durumunda İran’ın, sahip olduğu bu enerji kaynakları ile Avrupa Birliği, Çin, Hindistan ve Orta Asya ülkeleriyle kuracağı yeni ticari ilişkiler ağı sayesinde, önemli bir ekonomik ve siyasi güç haline dönüşebileceği varsayılmaktadır.³⁰⁹

Sonuç olarak, ABD’nin İran’ı ambargo, izolasyon ve yaptırımlar gibi siyasi ve ekonomik tehditlerle, nükleer program ve nükleer silah elde etme politikasından vazgeçirme girişimlerinin başarılı olamayacağı gözükmektedir. Nükleer silahlara sahip olacak bir İran, kendini bölgesel ve uluslararası arenada daha güvenli hissetmekle beraber, aynı zamanda, bu durum İran’ın, ABD ve İsrail tarafından

³⁰⁶ A.e.,s.54.

³⁰⁷ Scott Ritter, **Dealbreaker: Donald Trump and the Unmaking of the Iran Nuclear Deal**, Atlanta, Clairty Press, 2018, s. 36.

³⁰⁸ A.e, s. 146.

³⁰⁹ A.e, s.156.

“kuşatılmış” hissetmemesini sağlayacaktır. Nükleer silah sebebiyle, kendisine yönelik tehdit ve güç karşısında geri adım atmayacağı gözükten İran rejimi için, nükleer enerji ihtiyacının, ekonomik bir gereklilikten ziyade güvenlik ihtiyacı olduğu açıktır.³¹⁰

2.4.6. Bölgesel ve Uluslararası Faktör

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Soğuk Savaş’ın sona ermesi, uluslararası siyasetin dönüşmesine ve dünya düzeninin karakterinin değişmesine sebep olmuştur. İki kutupluluğun sona ermesi, yükselen güçler için yeni alanlar açmakla beraber, bölgesel/küresel rekabet ve tehdidi de beraberinde getirmiştir. Kafkasya ve Hint Okyanusu arasında yer alan İran, Basra Körfezi, Hazar Denizi, Orta Doğu bölgesi, Afganistan ve hatta Pakistan gibi ülkelerde siyasi ve askeri nüfuz alanları oluşturma yeteneğine ve konumuna sahiptir. İran, aynı zamanda, Mesbahi’ye göre Orta Doğu bölgesindeki “Amerikan karakollarının zincirindeki” kopma noktasıdır.³¹¹ Tezin bu kısmında, İran’ın dış politikasının belirlenme sürecinde, bölgesel/uluslararası faktörlerin, Tahran yönetiminin, bölgedeki dış politika yapım sürecinde ne denli etkili olduğuna dair bir çalışma yürütülecektir. Ayrıca, İran’ın bölgesel güç olma hırsı için elverişli koşul ve engellerin neler olduğu üzerine bir analiz yapılacaktır.

Soğuk Savaş sonrası meydana gelen olaylar, küresel sistemin yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Ortaya çıkan uluslararası yapının türü, uluslararası ilişkiler çalışmalarında geniş ölçüde tartışılmıştır. John J. Mearsheimer gibi bazı yazarlar, çift kutuplu sistemin yerini çok kutuplu bir sistemle değiştiğini iddia ederken, Joseph S. Nye gibi diğer yazarlar, ne tür bir sistemin ortaya çıktığının henüz net olmadığını vurgulamışlardır. Dünya düzenindeki değişiklikler, uluslararası politikadaki güç denklemini de önemli ölçüde değiştirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemin stratejik ortamı, bölgesel güçlerin yeni konfigürasyonlarını yaratarak yeni güçlerin ortaya çıkmasına veya geri dönmeye yol açmıştır.³¹²

³¹⁰ “Iran nuclear deal: Key details” (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-33521655>, 17 Nisan 2020.

³¹¹ Mohiaddin Mesbahi, “Free and Confined: Iran and the International System”, **Iranian Review of Foreign Affairs**, Cilt.2, No:1, 2011 s.12.

³¹² a.y., s.16.

İran, Batı Asya, Kafkaslar, Orta Asya ve Hint Okyanusundaki Basra ve Umman Körfezleri suları tarafından çevrelenmiş ve Hazar denizine kıyısı olan bir devlet olarak, jeostratejik yönden dünyanın en önemli bölgelerinden birinde askeri/siyasi yönden baskın bir rol oynamaktadır. Birçok bölgesel sorunlar dolaylı veya direkt olarak İran ile bağlantılıdır ve İran'ın bölgesel sorunlara ne ölçüde müdahil olduğu sorunun çözüm veya çözümsüzlüğünü belirleyen önemli olgulardan biridir. Bölgede ABD karşıtlığı üzerinden yürüttüğü dış politikası ve nükleer faaliyetleri, ekonomik ve siyasi yaptırımlarla karşılaşmasına sebep olmakla beraber, İran'ı bölgesel güç ihtiraslarından vazgeçirememiş, tam aksine siyasi ve askeri olarak nüfuz alanını daha da genişletmiştir.³¹³

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, “bölgesel güçler” kavramının önemi yeni çatışmaların ortaya çıkmasıyla birlikte artmıştır. Martin Beck, Orta Doğu bölgesinde bölgesel güç konumuna ulaşabilmek için devletlerin sahip olması gereken sekiz ana kriter üzerinde durmaktadır.³¹⁴

- *Kendi kimliğine sahip tanımlanabilir bir bölgenin parçası olmak*
- *Bölgede tek güç olmak iddiası*
- *Bölgenin coğrafi genişleme ve ideolojik yapısı üzerinde belirleyici etkiye sahip olmak*
- *Nispeten yüksek demografik, ekonomik, ideolojik, askeri ve politik kapasiteye sahip olmak*
- *Bölgeye güçlü bir şekilde entegre olmak*
- *Bölgesel güvenlik gündemini yüksek derecede tanımlamak*
- *Diğer bölgesel güçler ve küçük devletlere kendi etkisini kabullendirmek*
- *Güçlü bölgesel ve küresel bağlantılar kurmak*

Martin Beck, tüm bu kriterlere ek olarak ABD desteğini bölgesel bir güç olmak için önemli bir faktör olarak görmektedir.³¹⁵

³¹³ Abdul Gaffar, “Iran as a Regional Power in West Asia”, **The Journal of International Issues**, Cilt.19, No: 3, 2015, s. 65-66.

³¹⁴ Martin Beck, “Oil-rent Boom in Iran?”, **German Institute of Global and Area Studies**, No:111, 2009, s.16-17.

³¹⁵ a.y., s. 17.

Güçlü ideolojik temelli devlet, doğal gaz ve petrol başta olmakla zengin ekonomik kaynaklar, jeostratejik konumu, nükleer programı ve güçlü ordu yapısı, İran'ın, bölgesel güç statüsünün temel belirleyici özellikleridir. 19.yüzyıldan itibaren, İran'ın uluslararası ilişkilerde önemli bir konumda olmasının en önemli nedenlerinden biri petrol başta olmakla sahip olduğu doğal kaynaklardır. İkinci Dünya Savaşına kadar Rusya ve İngiltere etki alanı içerisinde yer alan İran, İkinci Dünya Savaşından sonra ABD etki alanı içerisine girmiş ve 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimine kadar Şah Muhammed Rıza, ABD koruması altında monarşisini sürdürmüştür. Daha önceleri Rusya ve İngiltere, ardından da ABD etki alanı içerisine girmesine rağmen İran'ın, gerçek anlamda sömürgeleştirilmemiş bir Orta Doğu ülkesi olduğunu söylemek mümkündür. İslam devriminden sonra kurulan teokratik rejim, sahip olduğu doğal kaynaklar, geliştirdiği nükleer program ve askeri kapasitesiyle uluslararası politikadaki önemini tekrar koruyabilmiştir.³¹⁶

İslam Devrimi sonrası gerçekleşen Irak-İran Savaşının ardından teokratik rejim, hızla toparlanma sürecine girmiş ve Orta Doğu bölgesindeki Şiiilerin yaşadığı bölgelere yönelik nüfuz alanını genişletme politikası izleyerek güçlü bir bölgesel aktör konumuna yükselmiştir. ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgal etmesiyle birlikte İran için yeni etki alanları oluşmuş ve İran'ın Orta Doğu bölgesindeki ağırlığı daha da belirginleşmiştir. İslam Rejiminin, başta ekonomik sıkıntılar ve baskıcı tutumu nedeniyle iç politikadaki sıkışmışlığına rağmen, 2011 Arap Baharı sonrası Orta Doğu bölgesindeki çatışma alanlarına askeri ve siyasi olarak aktif katılımı devam etmiş, Suriye ve Yemen gibi sıcak çatışma alanlarının ana aktörlerinden birine dönüşmüştür. İran, bir taraftan bölgesel çatışma alanlarının ana aktörü olmaya devam ederken, diğer taraftan da nükleer programıyla ilgili Uluslararası Atom Enerji Ajansı, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve P5+1 ülkeleriyle, çok boyutlu diplomatik müzakerelerini devam ettirmekte ve kendisine uygulanan izolasyon ve ambargoları aşmayı hedeflemektedir.³¹⁷

İran'ın bölgede bu denli etkinliği diğer bölgesel ülkeler tarafından bir iç güvenlik kaygısı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Şii nüfusuna sahip Körfez

³¹⁶ Abdul Gaffar, "Iran as a Regional Power in West Asia", s.77.

³¹⁷ a.y., s.17-18.

lkeleri için, bu kaygı daha belirgin nitelik taşıtmaktadır. Diğer tarafta jeopolitik konumu ve nükleer programı, Körfez lkeleri ile ilişkilerini etkileyen bir diğer faktördür.³¹⁸ İran, dünyada 50’den fazla uluslararası örgüte ye olan bir devlet olarak, çok boyutlu ve dinamik diplomasi kültürüne sahiptir. Tahran yönetimi, velayet-i fakih anlayışına dayalı rejimin istikrarını sürdürmek, ulusal güvenlik çıkarlarını korumak ve bölgesel hedeflerine ulaşmak için diplomatik, siyasi ve askeri araçlarını hem içerde hem de nüfuz alanı içerisindeki bölgelerde kullanmaktadır.³¹⁹ İran’ın etki alanı içerisinde yer alan bu bölgelere tezin üçüncü bölümünde değinilecektir.

1990’ların başından itibaren i ve dış cephelerdeki gelişmeler ve Soğuk Savaş’ın sona ermesinin ardından uluslararası sisteme uyum sağlama abaları, İran’ın bölgesel rolünü ve önemini artırmıştır. Tahran yönetimi, Soğuk Savaş döneminde izlediği bölgesel meselelere yönelik pasif yaklaşımı terk ederek, Orta Asya, Kafkaslar ve özellikle de Orta Doğu siyasetinde askeri, politik, kültürel ve ekonomik olarak aktif yer almaya başlamıştır. Bu bölgelerde ciddi anlamda inisiyatifler alarak bölgesel bir g olarak rolünü gderecek daha da belirgin ve görünür hale getirmiştir.³²⁰ Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve iki kutupluluğun sona ermesi, İran’a daha esnek bir dış politika imkanı sağlamıştır. Körfez Savaşından Irak ve Afganistan işgaline kadar, Arap Baharından Suriye iç savaşına kadar birçok siyasi gelişmeler İran’a, bölge politikalarında aktif katılım için benzersiz imkanlar sunmuştur.³²¹

İran bir taraftan Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan gibi Orta Asya lkeleri için birincil ekonomik ortak olmayı arzu ederken, diğer taraftan şangay İşbirliği rgtnde gözlemci ye statüsüne sahiptir. İran, ayrıca, Rusya, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan’dan oluşan, Kolektif Güvenlik Antlaşması rgtne de ye olmak için Rusya ve diğer ye ülkeleriyle diplomatik girişimlerde bulunmaktadır. Bu askeri-politik ittifaka ye olmak isteği, Tahran

³¹⁸ Barry Rubin, “Iran: The Rise of a Regional Power”, **Middle East Review of International Affairs**, Cilt.10, No: 3, 2006, s. 143.

³¹⁹ a.y., s.146.

³²⁰ Al Jazeera, “The Iranian Factor in the Emerging Balance of Power in the Middle East”, (evrimii) <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2018/09/iranian-factor-emerging-balance-power-middle-east-180909084735167.html>, 19 Nisan 2020.

³²¹ Mohiaddin Mesbahi, “Free and Confined: Iran and the International Syste”, s.23-24.

yönetimi tarafından, Orta Asya bölgesi ile siyasi, askeri ve ekonomik etkileşimi ilerletmek için güçlü bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.³²²

Sonuç olarak İran'ın, bölgesel bir aktör olarak, konumunu daha güçlendirmek için önemli bir potansiyel ve ideolojik motivasyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tezin üçüncü bölümünde değinilecek olan nüfuz alanlarında, İran'ın sahip olduğu bu potansiyel, fırsat ve ideolojik motivasyonun maksimum düzeyde kullanılmaya çalışıldığı görülecektir. Ancak karşılaştığı ekonomik ambargolar ve izolasyon, Arap ülkeleriyle siyasi ve ideolojik sorun ve çatışmalar ve ABD ile bölgesel çıkarların çatışması gibi etmenler, İran'ın etki alanı içerisindeki coğrafyalardaki iddia ve ihtiraslarının fiilen gerçekleşmesi önündeki en büyük engeller olarak görülmektedir.

323

³²² Barry Rubin, **“Iran: The Rise of a Regional Power”**, s.149.

³²³ Penelope Kinch, **US-Iran Relationship**, s. 146.

Sonuç

İran dış politikasını etkileyen içsel ve dışsal faktörlerin incelendiği tezin bu bölümünde, rejimin dış politika dinamiklerinin farklı ilkeler, motivasyonlar ve aktörler üzerine inşa edildiği tespit edilmiştir. Dini liderin başını çektiği rejimin ana aktörlerinin dış politika karar alma süreçlerinde, rejimlerine ve ulusal çıkarlarına yönelik tehdit algısı motivasyonunun önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Bu motivasyon kaynağının temelinde, ABD'nin ve bölgedeki diğer “düşman” güçlerin İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı bir “rejim değişikliği” stratejisi izlediği varsayımının yattığı saptanmıştır. ABD ve İsrail'in İran'a yönelik tutumunun, rejim açısından bu varsayımı kuvvetli hale getirdiği ve bu varsayımı kuvvetlendiren ikinci bir argümanın ise Batı'nın devrim öncesi tarihsel süreç içerisinde İran içişlerine müdahale girişimlerinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu “tehdit” algısının İran'ın statik dış politika davranışını önemli ölçüde şekillendirdiği görülmektedir. İran'ın kalıcı bir düşmanı olmaması gerektiğini vurgulayan ve pragmatik ve yapıcı bir dış politikanın, uluslararası yaptırımların hafifletilmesiyle sonuçlanacağını savunan reformist politikacılara rağmen, tüm önemli dış politika kararları üzerinde anayasal doktrinden kaynaklı nihai söz hakkına sahip olanın Dini Lider olduğu göz önüne alındığında, bu veya benzeri dış politika tercihlerinin uygulamada bir karşılığının olmadığı bu bölüm sonucunda tespit edilmiştir.

1979 İslam devriminden bu yana İran'ın dış politikası hem iç hem de dış düzeyde iki önemli değişkenden etkilenmiştir. Bunlardan biri, devrim sürecini yöneten siyasal seçkinlerin söylemlerinin ülkeyi Batılı ülkelere, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı daha ideolojik bir politika benimsemeye teşvik etmesidir. Bu durum mezhepsel ideolojiyi, İslami rejimin dış politikasının merkezine yerleştirmesini beraberinde getirmiştir. Bir diğer değişkenlik ise bu ideolojik söylemin ülkenin, Batı ve ABD ile çatışmacı politikasını daha da radikalleştirdiği ve bu durumun Batı/ABD'nin teokratik rejime karşı tutumunu daha körüklediği ve böylece karşılıklı

bir güvensizlik ve kısır döngünün ortaya çıkmasını beraberinde getirdiği, bölüm sonucunda tespit edilmiştir.³²⁴

Sonuç olarak İran İslam Cumhuriyetindeki dış politika yapım sürecinin önemli ölçüde “karmaşık” bir yapıdan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu karmaşıklığın, devrimin ideolojik motivasyonundan ve dış politika karar alma sürecinden kaynaklandığı görülmektedir. Hem devrimin ideolojik motivasyonunu oluşturan Şiiliğin hem de karar alma sürecinin en tepesinde yer alan Dini Liderin anayasal statüsü, geleneksel bir dış politika yapım sürecinden farklı bir görünümün karşımıza çıkmasına sebep olmaktadır. Bu farklı devlet yapısının, ambargolar sebebiyle İran’ı doğal kaynaklar gibi dış politikada kullanabileceği önemli bir aracın yeterince kullanılmasına engel teşkil ettiği açıktır. Böylece, Dini Liderin başını çektiği - güvenlik bürokrasisinin etkin olduğu- azınlık bir siyasal seçkin grubun, anayasal güç kaynaklı pozisyonları, onları dış politikayı belirleyen içsel ve dışsal faktörlerin yönetilmesinde tek karar verici konuma yükseltmiş ve bu durumun, “*rejimin selameti*” açısından reformist politikacıların yapıcı ve uzlaşmacı politika isteklerinin marjinalleştirmesine ve etkisizleştirmesine yol açtığı sonucuna varılmıştır.

³²⁴Mahan Abedin, “The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus”, s. 621.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN DIŞ SİYASETİNDE NÜFUZ BÖLGELERİ

İran'ın Orta Doğu bölgesindeki dış politikasının gerçekçi hedefinde nüfuz alanını genişletmek suretiyle bölgesel ve küresel rakiplerinin etkisine karşı koyma çabası yattığını söylemek mümkündür. İslami rejim, kendi güvenliği ve hayatta kalması için hayati önemde gördüğü tehdit olgusunu bertaraf etmeye ve bölgesel hedeflerini güvence altına almaya yönelik, Devrim Muhafızları ve Hizbullah aracılığıyla çeşitli ülkelerde nüfuz alanını genişletmeye yönelik strateji izlemektedir. Bu stratejik hedefleri doğrultusunda İran, Orta Doğu'nun çatışma alanları başta olmakla birçok ülkesinde nüfuz alanını genişletmeye yönelik politik, askeri ve ekonomik araçları etkin bir şekilde kullanmayı sürdürmektedir.

Tezin bu bölümünde, İran'ın nüfuz alanı içerisinde varsayılan ve örnek olarak seçilen 5 ülkede -Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak-politik, ekonomik ve askeri nüfuz araçlarını kullanarak ne türden ve ne büyüklükte bir çıkar elde ettiği sorusuna yönelik bir çalışma yürütülecektir. İlk olarak, dış politika amacı olarak belirlenen “*nüfuz*” kavramı üzerinde durularak, farklı yazarların devletlerin dış politikalarındaki nüfuz oluşturma amaçlarına yönelik sınıflandırmalarına değinilecektir. Farklı yazarların sınıflandırmalarından yola çıkılarak, devletlerin dış politikalarında kendi sınırları dışındaki bölgelerde etki veya nüfuz alanı oluşturma politikasının, ülkelerin güvenlik amacı taşıyan ve bu başlık altında değerlendirilen bir alt bölüm olarak karşımıza çıktığı sonucuna varılacaktır. Bu bağlamda, devletlerin bir dış politika amacı olarak uygulanan nüfuz alanı oluşturma stratejisi; 1) *politik nüfuz*, 2) *ekonomik nüfuz*, 3) *askeri nüfuz*, olmak üzere üç başlık altında değerlendirilecek, her bir başlık, İran dış politikasında örnekleriyle açıklanacaktır. Tüm bu örneklendirmeler, İran'ın hayati çıkarlar ve jeopolitik saiklerle sınır dışı müdahale alanlarını genişletebildiği örnek ülkeler ve bölgeler üzerinde uygulanarak, İran dış politikasının nüfuz alanları ekonomi politik ve jeopolitik yönleriyle kapsamlı bir analize tabi tutulacaktır.

Ayrıca, bu bölümde İran'ın ekonomik görünümüne yönelik bir araştırma yapılacaktır. İran'ın nüfuz alanı içerisinde varsayılan ülkelerden elde ettiği kazanımın

ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusunun cevaplanmasına yönelik, ülkenin ihracat ve ithalatı, İran'ın yurtdışı doğrudan dış yatırımı ve İran'a yapılan doğrudan dış yatırım, ülkenin ambargolar sebebiyle karşılaştığı finansal zorluklar ve kara para aklama mekanizmaları ve merkezleri mercek altına alınacaktır. İran'ın ambargolar sonrası karşılaştığı kısıtlamalar, ithalat ve ihracatının sınırlandırılması, uluslararası şirketlerin İran'ın doğalgaz ve petrol kaynaklarına yönelik yatırımlarının engellenmesi, İran bankalarının kara listeye alınarak SWIFT sisteminden çıkarılması gibi nedenler, ülkenin ekonomik, teknolojik olarak kalkınması ve uluslararası ticari faaliyetlerinin gerçekleşmesi önünde ciddi engeller çıkartmıştır. İran ekonomisini felce uğratan bu yaptırımlar, ülkenin savunma sanayi başta olmakla birçok kilit alanında etkin bir güç olan Devrim Muhafızlarını kara para aklama merkezinin baş aktörüne dönüştürmüştür. Bu bölümde, ülkenin ekonomik envanterinin çıkarılmasının temel nedeni, nüfuz alanı olarak belirlenen örnek ülkelere- Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak- yönelik İran dış politikasındaki ilginin ve yayılma amacının ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusuna cevap aramaktır.

Özetle, tez ana çıktısının ortaya çıkacağı bu bölümde, çalışmanın temel sorusu olan İran'ın nüfuz alanı içerisinde olduğu varsayılan ve bu çalışmada örnek olarak belirlenen ülkelerden ne türden ne boyutta bir çıkar elde ettiği sorusu cevaplanacaktır. İran açısından bu çıkarın, ekonomi politik mi yoksa jeopolitik mi olduğu sorusu, İran'ın bu ülkelere yönelik ekonomik ve jeopolitik faaliyetlerinin karşılaştırmalı analizi sonucunda ortaya konulacaktır.

3.1. Bir Dış Politika Amacı Olarak “Nüfuz”

Devletlerin dış politika davranışlarının belirli bir amaca yönelik olup olmadığı düşüncesi, uluslararası politika literatüründe, sıkça ele alınan bir tartışma konusudur. Uluslararası politika literatüründe, bu yönde tartışılan iki başlıca görüş mevcuttur. Birinci görüşü savunanlar, devletlerin belirlediği dış politika davranışlarının belirli bir amaca yönelik olduğunu öne sürmektedirler. İkinci görüşü savunanlar ise, devletlerin, dış politika davranışlarını belirli amaçlar üzerinden değil, gündelik ihtiyaçlar üzerinden yürüttüğünü ve belirlenen dış politikanın amaçtan ziyade etki/tepki niteliği taşıdığını belirtmektedirler.³²⁵

Mehmet Gönlübol, devletlerin dış politika amaçlarını analiz ederken farklı kriterlere göre bir sınıflandırma belirlemiştir. Gönlübol, yaptığı bu sınıflandırmada devletlerin dış politika amaçlarını *kısa ve uzun süreli* amaçlar olmak üzere ikiye ayırmıştır.³²⁶ Gönlübol’un dış politika sınıflandırması aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3.1: Mehmet Gönlübol’un Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması

Mehmet Gönlübol’un Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Tablosu	
Devletlerin Kısa Süreli Dış Politika Amaçları	Devletlerin Uzun Süreli Dış Politika Amaçları
Varlığını sürdürmek veya anavatanın savunulması	Uluslararası sistemin siyasal ve ideolojik yapısının tümünden değiştirilmesi
Ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik sisteminin sürdürülmesi	Uluslararası alanda güç elde etmek
Güvenliği sağlamak	
Stratejik önemi olan yerleri elinde bulundurmak	
Din, dil ve etnik bakımdan özdeşlik gösteren halkı kendi hudutları içinde tutmak	
Halkının genel ve özel gereksinimlerini karşılamak	

³²⁵ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.361.

³²⁶ Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumlar**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2014, s. 89-90.

Prestijlerini artırmak	

Alanla ilgili çalışma yapan bir diğer yazar Arnold Wolfers, devletlerin dış politika amaçlarını sıralarken farklı kriterler kullanmıştır. Wolfers'in, devletlerin dış politika amaçlarına ilişkin ilgili çalışması aşağıdaki tabloda yer almaktadır.³²⁷

Tablo 3.2: Arnold Wolfers'in Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması

Arnold Wolfers'in Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Tablosu
Sahip olmaya yönelik amaçlar (possession goals)
Çevresel amaçlar (milieu goals)
İdeolojik veya Devrimci amaçlar (ideological or revolutionary goals)
Geleneksel ulusal amaçlar (traditional national goals)
Genel çıkarlar (general interest)
Özel çıkarlar (private interest)
Kendini genişletmeye yönelik ulusal amaçlar (goals of national self-extension)
Kendini korumaya yönelik ulusal amaçlar (goals of national self - preservation)
Kendinden fedakarlığa yönelik ulusal amaçlar (goals of national self-abnegation)

K.J. Holsti, çeşitli dış koşullara ve iç baskılara bağlı olarak, önceliklere göre düzenlediği devletlerin dış politika amaçlarını şöyle sıralamıştır:³²⁸

- *Güvenlik*
- *Bağımsızlık*
- *En geniş anlamda Refah*
- *Statü ve Prestij*

³²⁷ Arnold Wolfers, The Pole of Power and the Pole of Indifference, **World Politics**, Cilt.4, No: 1, 1951, s.46-47.

³²⁸ Peu Ghosh, **International Relations**, New Delhi, PHL Learning, 2016, s.98.

Padelford ve Lincoln, devletlerin dış politika amaçlarını günümüzün uluslararası politika anlayışı bağlamında dört temel değere dayanan bir sıralama çerçevesinde belirlemişlerdir:³²⁹

- *Ulusal Güvenlik*
- *Ekonomik Gelişme*
- *Diğer Devletlerle İlişkilerde Ulusal Gücün Korunması Ve Artırılması*
- *Uluslararası Prestij*

Robert Jackson ve Georg Sorenson uluslararası politika alanıyla ilgili çalışmalarında devletlerin dış politika amaçlarının en az 5 sosyal değer üzerinden şekillendiğini vurgulamışlardır:³³⁰

- *Güvenlik*
- *Özgürlük*
- *Düzen*
- *Adalet*
- *Refah*

Uluslararası politika literatüründe, dış politika amaçları üzerin yapılan çalışmalarda, hangi kriterlerin neye göre ve nasıl sınıflandırıldığı üzerinde açık bir oybirliği olmadığını vurgulayan Faruk Sönmezoğlu, dış politika amaçları üzerine yapılan değerlendirmelere ve sınıflandırmalara eklettik bir bakış açısı ile yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir. Devletlerin dış politika amaçlarını üç genel kategori etrafında sıralayan Sönmezoğlu, bu sıralamada belirlenen amaçlar arasındaki önceliklerin, çok genel hatlarıyla somut olgu ve olaylara uygulanabilirliği tartışmalı olan bir biçimde ortaya konabileceğini öne sürmektedir. Sönmezoğlu'nun devletlerin dış politika amaçlarıyla ilgili sınıflandırması aşağıdaki tabloda yer almaktadır.³³¹

³²⁹ A.e., s.101.

³³⁰ Robert Jackson and Georg Sorensen, **Introduction to International Relations, Theories and Approaches**, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 3-4.

³³¹ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.364-365.

Tablo 3.3:Faruk Sönmezoğlu'nun Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Çalışması

Faruk Sönmezoğlu'nun Devletlerin Dış Politika Amaçlarını Sınıflandırdığı Tablosu			
Var olmaya İlişkin Amaçlar	Güvenlik-Prestij Yelpazesi Üzerindeki Amaçlar	Uzun Dönemli Jeopolitik ve İdeolojik Amaçlar	
	a. Güvenlik		
	b. Hayati Çıkarlar/Etki Alanları		
	c. Prestij		

Tablo 1:16'da görüldüğü üzere Sönmezoğlu, devletlerin dış politikada güvenlik/prestij yelpazesi üzerindeki amaçlarını üç başlık altında değerlendirmektedir. Devletlerin dış politikalarında kendi sınırları dışındaki bölgelerde etki veya nüfuz alanı oluşturma politikası, Sönmezoğlu'nun ve diğer yazarların çalışmalarında, ülkelerin güvenlik amacı taşıyan ve bu başlık altında değerlendirilen bir alt bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi sınırları dışındaki bazı bölgelerde etki veya nüfuz alanı oluşturma politikası devletlerin hayati çıkarlarının bir parçası haline dönüşebilmektedir. Ancak bazen devletler hayati çıkarlar olmaksızın sadece nüfuz alanı oluşturma bahasına ve herhangi bir ekonomi politik kazanç elde edememesine rağmen sadece jeopolitik saiklerle sınır dışı müdahale alanlarını genişletebilmektedir. Tezin üçüncü bölümünün konusunu oluşturan İran'ın nüfuz alanları, bu bölümde kapsamlı bir şekilde analiz edilecektir. Örneğin, İran nüfuz alanı içerisinde yer alan Yemen'in veya Lübnan'ın İran'ın hayati çıkarlarının yer aldığı bir bölge mi yoksa sadece etki alanı içerisinde bulunan ve jeopolitik açıdan önemli bir coğrafya mı olduğu sorusuna yanıt aranacaktır. Diğer bir örnek olarak, Afganistan veya Suriye'nin, İran için ekonomi politik açıdan hayati çıkarlarının yer aldığı ülkeler mi yoksa sadece etki alanı içerisinde yer alan jeopolitik bölgeler mi olduğu sorusu karşılaştırmalı örneklerle değerlendirilecektir. Bu çerçevede, İran'ın etki sahasında yer aldığı varsayılan bölge ve ülkelerden İran'ın ne türden ve ne büyüklükte bir çıkar elde ettiği ve daha da önemlisi bu çıkarın ekonomi politik açıdan hayati önemde mi olduğu yoksa sadece jeopolitik bir karakterde mi olduğu sorusuna yanıt aranacaktır.

İlk olarak, devletlerin bir dış politika amacı olarak uygulanan nüfuz alanı oluşturma stratejisi: 1) *politik nüfuz*, 2) *ekonomik nüfuz*, 3) *askeri nüfuz* olmak üzere üç başlık altında değerlendirilecek, sonrasında ise her bir başlık, İran dış politikasında örnekleriyle açıklanacak ve son olarak spesifik olarak 5 ülke (Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak) üzerinden, İran dış politikasının nüfuz alanları ekonomi politik ve jeopolitik yönleriyle kapsamlı bir analize tabi tutulacaktır.

3.1.1. Politik Nüfuz Araçları

Devletler belirlediği dış politika amaçlarını hayata geçirmek için nüfuz alanı içerisinde yer alan ülke ve bölgelerde farklı dış politika etki araçlarından yararlanabilmektedirler. Yukarıda da belirtildiği gibi bir dış politika amacı olarak farklı coğrafyalarda nüfuz oluşturma amacı taşıyan ülkeler, bu amaç uğrunda politik, ekonomik ve askeri olmakla çeşitli dış politika mekanizmalarını kullanmaktadırlar. Bu kapsamda, ilk olarak politik nüfuz aracı üzerinde durulacak ve hangi mekanizmaların politik araç içerisinde yer aldığı değerlendirilecektir.

Mehmet Gönlübol, dış politika araçlarını analiz ettiği çalışmasında genel bir değerlendirme yaparak, dış politika araçlarını; a) *diplomatik araç*, b) *ekonomik araç*, c) *psikolojik veya propaganda aracı*, d) *iç işlere müdahale*, e) *askeri araç* olmakla 5 kategoriye ayırmaktadır. Karar vericilerin, devletin uluslararası alanda ulaşmak istediği hedef ve amaçları saptadıktan ve durumların gerektirdiği gücü sağladıktan sonra, kararlarını gerçekleştirmek için gerekli araçları seçtiğini belirten Gönlübol, devletlerin bu anlamda her zaman ve her durumda aktife bir davranış içine girmek zorunda olmadığını vurgulamaktadır. Gönlübol, devletlerin belirlediği dış politika amaçlarını hayata geçirmeye karar verdikleri durumda, bugünkü uluslararası sistemin devletlere, diplomatik, askeri, propaganda, ekonomi gibi çeşitli davranış, yöntem ve tekniklerini bir araç olarak uygulama olanağı verdiğini öne sürmektedir.³³²

Faruk Sönmezoğlu dış politika araçlarını analiz ettiği çalışmasında ise daha geniş ve derinlemesine bir analiz yürüterek, dış politika araçlarını; a) *siyasi etki aracı*, b) *ekonomik etki aracı*, c) *askeri etki aracı* olmakla 3 kategoriye ayırmaktadır.

³³² Gönlübol, *Uluslararası Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumlar*, s.111-112.

Sönmezoğlu, daha sonra bu her 3 kategoriyi alt başlıklara ayırarak kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Siyasi etki araçlarını, *diplomasi ve propaganda*, ekonomik etki araçlarını *dış ticarete yönelik önlemler, finansal önlemler* ve son olarak askeri etki araçlarını *savaş ve silahlar* başlığı altında ayrı ayrı ele alan Sönmezoğlu, devletlerin izlediği dış politika içerisinde belirtilen bu dış politika etki araçlarından birinin öncelikli yer tutabileceği gibi diğer tüm etki araçlarından da devletlerin yararlanabileceğini belirtmiştir.³³³

Alanla ilgili çalışmalar yapan K.J. Holsti, devletlerin uluslararası politikada nüfuz alanı oluşturmak için uyguladığı politik nüfuz araçlarını; a) *diplomasi* b) *propaganda* c) *istihbarat ve bilgi edinme* olarak sınıflandırmış ve devletlerin yumuşak bir güç faktörü olarak kullandığı diplomasinin *mekik diplomasisi, sessiz diplomasi, zorlayıcı diplomasi ve nükleer diplomasi* gibi farklı versiyonlarını, ülkelerin içinde bulunduğu farklı bölgesel ve uluslararası koşullara göre kullanabildiğini belirtmektedir.³³⁴ Padelford ve Lincoln ise, devletlerin dış politika amaçlarından biri olarak değerlendirdiği uluslararası prestiji gerçekleştirmek için gerekli araçların en önemlisi olarak *diplomasiyi* ön plana çıkarırken, *kültür ve siyasi değerleri* de politik nüfuz oluşturmak için önemli dış politika araçları olarak vurgulamaktadır.³³⁵

Yukarıda belirtilen tüm bu örneklendirmelerden yola çıkılarak devletlerin uluslararası politikada uyguladığı dış politika davranışlarını, karar vericilerin önceden belirlediği amaçlar üzerinden hayata geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu amaçlardan biri olarak belirlenen ve farklı ülke ve bölgelerde nüfuz alanı oluşturmayı amaçlayan dış politika davranışları için devletlerin, politik, ekonomik ve askeri etki araçlarını kullandığını görmekteyiz. Yukarıda alanla ilgili çalışmalar yapan farklı yazarlardan verilen örneklerden yola çıkılarak, politik nüfuz aracı olarak ise daha çok *diplomasi ve propagandanın* ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda, tezin ileriki bölümlerinde *diplomasi ve propaganda* araçları üzerinden, İran'ın politik nüfuz araçları analiz edilecektir.

³³³ Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.439-440.

³³⁴ Ghosh, *International Relations*, s.106-107.

³³⁵ A.e., s.111.

3.1.2. Askeri Nüfuz Araçları

Askeri yöntemlerin devletlerin dış politika davranışlarında en az ve aynı zamanda en son başvurdukları bir araç olduğu varsayılmaktadır. Uluslararası sistemin doğası itibarıyla “anarşik” yapısına vurgu yapılmakla birlikte, genel olarak uluslararası sorunların silaha başvurmadan, pazarlıklarla, ikna yoluyla veya farklı ödüllendirme yöntemleriyle çözüldüğü görülmektedir. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sonrası silah teknolojisindeki değişiklikler ve yenilikler, silahların, başvurulduğu durumda sadece ilgili devletleri değil, tüm dünyayı etkileyecek kapasiteye ulaşması sebebiyle, askeri yöntemler, dış politika araçları içerisinde tercih edilebilir en son araç olarak değerlendirilmektedir.³³⁶

Günümüz dünyasında devletlerin askeri alanda teknolojik gelişmelere yönelik yatırımları stratejik açıdan önem kazanmıştır. Özellikle son yıllarda, devletlerin konvansiyonel silahlar dışında, nükleer veya diğer kitle imha silahlarına yönelik yatırımları, devletlere dış politikada bir birlerini etkilemek veya farklı bölgelerde nüfuz alanı elde etmek için önemli fırsatlar sunmaktadır. Devletlerin askeri güce dayanarak dış politika amaçlarına ulaşabilmesi için kullandıkları önemli araçlardan biri, sahip oldukları gücü fiilen kullanmadan rakip devleti saldırı veya direnişten caydırarak nüfuz alanını genişletebilmesidir. Askeri gücün, fiilen kullanılmayarak rakip devlet üzerinde etki kurabilme yeteneği olarak nitelendirilen caydırıcılık, devletlerin dış politikada *nükleer kapasitelerini geliştirmek ve savunma becerilerini artırmak* suretiyle nüfuz alanı oluşturmaya olanak tanımaktadır.³³⁷

Askeri nüfuz alanları oluşturmak için devletlerin başvurdukları önemli bir dış politika aracı da *konvansiyonel* savaştır. Farklı ülkelerin, askeri bir dış politika aracı olarak konvansiyonel savaş yöntemlerine başvurmasının çeşitli amaçları olabilmektedir. Konvansiyonel askeri güç, dünya genelindeki birçok devletler için, kendi düşmanlarını onların aleyhine olabilecek girişimlerden veya dış politika ihtiraslarına karşı direnmekten caydırma aracı olarak tanımlanmaktadır. Devletlerin sahip olduğu askeri güç, bu anlamda bir caydırma aracı olarak başarılı olamadığı

³³⁶ Scott Burchill v.d., **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, Çev. Muhammed Ağan, Ali Aslan, 3.bs., İstanbul, Küre Yayınları, 2014, s.91-92.

³³⁷ Sönmezoglu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.542-544.

takdirde, devletler kendi amaçlarına ulaşabilmek için konvansiyonel savaşa başvurabilmektedirler. Bu tür konvansiyonel savaşlar, yoğunluk açısından topyekun veya sınırlı, kapsam itibariyle de genel olarak yerel, yani sınırdış ülkeler arasında gerçekleşmektedir.³³⁸

Devletler arasındaki konvansiyonel savaş sürecinde, savaşın gidişatını etkileyebilecek nitelikte bazı noktalar, büyük ve süper devletler tarafından aynı şekilde dış politika aracı olarak kullanılmaktadır. Örneğin, askeri malzeme ve silah yardım veya satışlarını büyük ve süper devletler, caydırıcı ve ödüllendirici yöntemler olarak tercih edilebilmektedir. Bu silah ve askeri malzeme yardımları içerisinde hibe olarak verilen yardımların miktarı uluslararası politikada giderek azalırken, satış şeklinde silah ve askeri malzeme temin yöntemi, artmaya devam etmektedir. Konvansiyonel savaş sürecinde yardım ve satışların devam etmesiyle savaşın tarafı olan devlet ödüllendirilirken, yardım ve satışların yapılmadığı ülke ise cezalandırılabilir. ³³⁹

Askeri nüfuz alanları oluşturmak için devletlerin başvurdukları bir diğer askeri dış politika aracı ise *vekalet savaşlarıdır*. Bölgesel veya küresel devletlerin belirli coğrafyalarda çıkarlarının çatışması sonucu, yerel düzeyde belirli grupları destekleyerek veya paramiliter gruplar oluşturarak giriştikleri çatışma biçimi, günümüz uluslararası politikasında, Suriye, Yemen, Libya ve diğer birçok örneklerden görüleceği üzere fiilen gerçekleşmektedir. Çatışma ve rekabet içerisinde olan devletlerin konvansiyonel ordularıyla değil, paramiliter gruplar aracılığıyla yürüttükleri vekalet savaşları “*failed stated*” durumunda olan ve iç çatışma süreci yaşayan ülke alanlarında gerçekleşmektedir.³⁴⁰

Arap Baharı sonrası literatürde daha çok kullanılmaya başlayan *vekalet savaşları*, kavramsal ve tarihsel olarak Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan ve ABD ve SSCB gibi süper güçlerin, nükleer kapasitelerinden dolayı çatışmaya girmeyerek, üçüncü bir ülke alanında kendi çıkarlarının çatışmasını yaptığı bir durum için kullanılmıştır. Karl Deutsch, vekalet savaşı kavramını, “*iki yabancı gücün, üçüncü bir*

³³⁸ Thomas C. Schelling, **Arm and Influence**, New Haven, Yale University Press, 1966, s. 64-65.

³³⁹ **A.e.**, s.76-77.

³⁴⁰ Jawad Iqbal, “Orta Doğu’da Vekalet Savaşları Ve Çıkar İttifakları”,(Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150408_ortadogu_analiz, 18 Mayıs 2020.

ülke coğrafyasında, bu ülkenin silahlı gücünü ve kaynaklarını, kendi dış politika çıkar, hedef ve stratejileri doğrultusunda yürüttükleri bir uluslararası çatışma olarak“ nitelendirmiştir. Karl Deutsch’ın kavram üzerine tanımından görüldüğü üzere, vekalet savaşının en belirgin özelliği, çatışmanın, uluslararası bir nitelik taşımasıdır.³⁴¹

Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan uluslararası sistemle birlikte, savaş ve çatışmalar, sayısal ve niteliksel olarak bir değişim göstermiştir. Devletler arasında klasik anlamda gerçekleşen konvansiyonel savaşların yerini, vekalet savaşları ve benzeri çatışma yöntemleri almıştır. Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan bu durum, devlet dışı aktörlerin uluslararası alanda daha fazla ön plana çıkmasına ve ilgi çatışma alanlarında, daha çok rol almasını beraberinde getirmiştir. Burada devletlerin tamamen çatışmanın dışında yer almasından kastın ilgili çatışma alanlarına devletler tarafından yapılan dolaylı müdahalenin olduğu bilinmektedir.³⁴²

Andrew Mumford, uluslararası ilişkilerin doğasındaki dört büyük değişikliğin, dolaylı bir savaş yöntemi olarak vekalet savaşlarının alanını genişlettiğini belirtmektedir. Mumforda göre, ilk olarak, ABD’nin yeni bir “Vietnam Sendromu” yaşamadan ve kamuoyu baskısı ile karşılaşmadan, ulusal çıkarları doğrultusunda terörle mücadele yürütme ihtiyacı hissetmesi ve kapsamlı çatışmalara girmek yerine belirli “*vekilleri*” kullanarak bunu yapmasıdır. Savaş bütçesindeki maliyeti düşürmek ve aynı zamanda Amerikan çıkarlarını da gözetmeyi hedefleyen, yeni dolaylı savaş yöntemleri olarak tercih edilen vekalet savaşları Pentagon önerisiyle, Başkan Obama yönetimi tarafından desteklenmiştir. Güvenlik çıkarlarını korumak için ABD tarafından, yenilikçi, düşük maliyetli ve lokal düzeyde olması sebebiyle tercih edilen vekalet savaşları, doğrudan askeri müdahalenin önümüzdeki yıllarda çok maliyetli olması ihtimaline karşı desteklenmektedir.³⁴³

Mumford, vekalet savaşlarının alan olarak genişlemesinin ikinci sebebi olarak ise özel askeri şirketlerin modern savaş mücadelesinde öneminin artmasını göstermektedir. Soğuk Savaş sonrası devletlerin askeri güç alanlarında daralmaya

³⁴¹ Veysel Kurt, “Arap İsyanları Sonrasında Ortadoğu’da Vekalet Savaşları: Yemen Örneği”, **Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi**, Cilt.7, No:1, 2019 s.309-310.

³⁴² A.y., s.310-311.

³⁴³ Andrew Mumford, “Proxy Warfare and the Future of Conflict”, **The RUSI Journal**, Cilt.158, No:2, 2013, s. 42.

gitmesiyle birlikte 6 milyona yakın bir güvenlik personeli fazlalığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Afrika ve Balkanlar gibi sıcak çatışma alanlarında güç boşluğunun ortaya çıkması ve bu boşluğun özel güvenlik şirketleri tarafından doldurulmasıyla beraber, fazlalık oluşturan bu askeri/güvenlik personellerinin bu özel şirketlerde istihdam olanakları sağlanmıştır. Mumford, üçüncü sebep olarak siber savaşlarının yeni bir savaş türü olarak ortaya çıkmasını gösterirken, son olarak ise Çin'in ekonomik olarak muazzam yükselişini belirtmektedir. Mumford, Çin'in siyasi ve ekonomik olarak bu denli bir yükselişini durdurmak için nükleer veya konvansiyonel bir savaş yerine, maliyeti daha düşük vekalet savaşının, ABD tarafından bir dış politika aracı olarak tercih edildiğini öne sürmektedir.³⁴⁴

Sonuç olarak, yukarıda verilen örneklerden de görüleceği gibi devletlerin dış politika uygulamalarında kendilerine etki alanı oluşturmak için kullandıkları askeri nüfuz araçlarının başında nükleer silahlar, konvansiyonel savaş yöntemleri, savunma becerilerini artırmak ve vekalet savaşları gibi dış politika araçları gelmektedir. Bu varsayımdan yola çıkılarak, tezin ileriki bölümlerinde ön plana çıkan bu askeri etki araçları üzerinden İran'ın askeri nüfuz alanları analiz edilecektir.

3.1.3. Ekonomik Nüfuz Araçları

Küreselleşme ile birlikte, modern ekonomik ve teknik yaşantı biçiminin bütün ülkeleri etkisi altına alarak, tüm dünya devletlerinin bir birlerine bağımlı hale gelmesi, devletlerin, uluslararası politikada belirlediği amaçlara ulaşmak için ekonomik yöntemleri bir araç olarak kullanmasını beraberinde getirmiştir. Devletlerin değişen ölçülerde bu veya diğer şekilde bir birlerine bağımlılığından yola çıkarak, ekonomik kaynakların dış politikada ne kadar etkili bir araç olarak kullanıldığını görmekteyiz. Örnek olarak, İngiltere ve Japonya gibi ülkelerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dışardan ham madde alma ihtiyacı ve bunun karşılığında endüstri ürünlerini ihracat etmesini gösterebiliriz. Bu veya diğer ülkelerin gereksinimlerini karşılama potansiyeline sahip ülkeler, ilgili ülkelerin ihtiyaçlarından faydalanarak, bu durumu dış politikada etki aracına dönüştürebilmektedirler. Belirtilmesi gereken önemli

³⁴⁴ A.y., s. 43-44.

noktalardan biri de ekonomik etki aracının, sadece gelişmiş ülkeler tarafından değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler tarafından da kullanılabilmesidir.³⁴⁵

Ekonomik etki araçları denildiğinde, bir devletin ekonomik ve ticari olanaklarının, dış politikada bir etki aracı olarak kullanılması ve siyasi olarak bir sonuç elde edilmesi kast edilmektedir. Ekonomik olanakların dış politika aracı olarak kullanılmasının farklı özellikler gösterdiğini vurgulayan Mehmet Gönlübol, ilk olarak diplomasi ve savaş gibi politik ve askeri etki araçlarının aksine, ekonomik etki aracının, dolaylı bir etki ve uygulama olanağı ortaya çıkardığını belirterek, ekonomik etki aracının hedefinde devletin karar vericilerinin değil, bizatihi ilgili toplumun kendisinin yer aldığını vurgulamaktadır. Ekonomik etki aracının bir diğer özelliği ise, devletlerarası ilişkilerde, bu faktörün hem tehdit hem de ödüllendirme aracı olarak kullanılabilmesidir.³⁴⁶

Mehmet Gönlübol, ekonomik etki araçlarının dış politikada kullanılmasının üç biçimde olabileceğini belirtmektedir:³⁴⁷

- *Bir devletin çeşitli mallara karşı olan ihtiyaçlarını kullanarak ilgili devleti ekonomik bakımdan ödüllendirmek veya cezalandırmak;*
- *Kendisine bağlı ekonomik uydular veya ekonomik bağımlılık ilişkileri kurarak etki alanları yaratmak;*
- *Devletin ekonomik olanaklarını yükseltmek veya düşman olarak belirlenen ülkeyi ekonomik potansiyelden yoksun bırakmak “.*

Ödüllendirme veya cezalandırma yöntemlerinin ekonomik etki aracı olarak kullanılması için en az iki koşulun yerine getirilmesi gerekmektedir: “a) buna hedef olan devletin ödülün veya cezanın kendisi için önemli sonuçlar doğurabileceğini algılaması; b) cezalandırma için belirlenen hedef devletin, kendi malını kolaylıkla satabileceği veya ihtiyaç duyduğu malı kolaylıkla alabileceği çeşitli pazarlara erişiminin bulunamaması”. Ekonomik etki araçlarından bir diğeri ise, devletlerin diğer devletlere ekonomik alanda nüfuz ederek, onları ekonomik sömürgeler veya

³⁴⁵ Burchill v.d., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 97-98.

³⁴⁶ Gönlübol, *Uluslararası Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumları* s.140-141.

³⁴⁷ A.e., 142.

ekonomik uydular durumuna getirmek ve kendileri için *ekonomik etki alanları* oluşturmalarıdır. Son olarak, *devletin ekonomik olanaklarını yükseltmek veya düşman olarak belirlenen ülkeyi ekonomik potansiyelden yoksun bırakmak için ekonomik etki aracı olarak: a) boykot; b) abluka; c) ambargo; d) kara liste yöntemlerinin kullanılmasıdır.*³⁴⁸

Günümüz dünyasında ekonomik etki araçlarının, uluslararası sistemde önemli bir dış politika aracı olduğunu belirten Faruk Sönmezoğlu, ekonomik etki araçlarını, *a) dış ticarete ilişkin önlemler ve b) finansal önlemler* olmakla ikiye ayırmıştır. Sönmezoğlu, devletlerin dış politikada uyguladıkları dış ticarete ilişkin önlemleri; *abluka, boykot ve ambargo* başlıkları altında değerlendirmiştir. *Finansal önlemlerin* ekonomik etki aracı olarak kullanılmasında *dış yardımın* belirleyici olduğunu vurgulayan Sönmezoğlu, dış yardımları da *genel olarak dış yardım ve dış yardım türleri* olmak üzere ikiye ayırmaktadır.³⁴⁹

Ekonomik etki aracı olarak kullanılan yöntemlerden biri olan dış yardım, Hans J. Morgentau, altı kategori etrafında toplamıştır:³⁵⁰

- *insani amaçlı dış yardım*
- *askeri amaçlı dış yardım*
- *ekonomik amaçlı dış yardım*
- *prestij amaçlı dış yardım*
- *rüşvet içerikli dış yardım*
- *varlığını sürdürme amaçlı dış yardım*

Alanla ilgili çalışma yapan bir diğer yazar K.J. Holsi ise dış yardımları 4 başlık altında toplamıştır:³⁵¹

- *askeri yardım*
- *teknik yardım*
- *hibe ve mal ithali programları*

³⁴⁸ A.e., s.141-144.

³⁴⁹ Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.491-492.

³⁵⁰ Hans Morgenthau, "A Political Theory of Foreign Aid " *The American Political Science Review*, Cilt.56, No: 2, 1962, s.301-302.

³⁵¹ Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s. 496

- *gelişme borçları*

David Baldwin ise dış yardımları dört grupta sınıflandırmıştır:³⁵²

- *borç-hibe*
- *ekonomik-asker*
- *çok taraflı-iki taraflı*
- *özel-kamu amaçlı dış yardım*

Son olarak, Hans Singer ve Javed Ansari dış yardımları, *iki taraflı-çok taraflı* ve *sert-yumuşak amaçlı dış yardım* olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır.³⁵³

Yukarıda verilen örneklerden de görüleceği gibi devletlerin dış politika uygulamalarında kendilerine etki alanı oluşturmak için kullandıkları ekonomik nüfuz araçlarının başında, abluka, boykot, ambargo ve çeşitli dış yardım araçlarının geldiği görülmektedir. Bu varsayımdan yola çıkılarak, tezin ileriki bölümlerinde ön plana çıkan bu ekonomik etki araçları üzerinden İran'ın ekonomik nüfuz alanları analiz edilecektir.

3.2. İran'ın Politik Nüfuz Araçları

Tezin *politik nüfuz araçları* başlığında farklı yazarların örneklendirmelerinden yola çıkılarak, devletlerin komşu ve yakın coğrafyalarda politik nüfuz oluşturmak için kullandığı dış politika enstrümanları arasında propaganda ve diplomasi araçları üzerinde durmuştuk. Tezin bu başlığında, İran'ın propaganda ve diplomasi enstrümanlarını dış politikada nüfuz alanı oluşturmak için birer araç olarak nasıl kullandığı üzerine bir analiz yapılacaktır. Dolayısıyla, İran'ın bölgesinde ve kendi politika yapısı içerisinde uyguladığı propaganda ve diplomasi faaliyetlerinin inceleneceği bu bölümde, propaganda ve diplomasi argüman ve etkisinin, bölgesel nüfuz kapasitesi oluşturma sürecinde ne denli etkili olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

³⁵² A.e., 496

³⁵³ A.e., s.496-497.

Propagandanın kitleleri ikna etmek, etkilemek, yönlendirmek ve kontrol etmek gibi amaçlarının olduğu varsayımından yola çıkılarak, İran gibi politik varlığını tarihi birikimle besleyen ülke için, özellikle ikna amacıyla propagandanın hem iç kamuoyu hem de dış kamuoyu için ne denli önemli olduğunu söyleyebiliriz. Propaganda argümanlarının varlığı ve etki gücü bakımından, İran'ın bölgesel faaliyetlerinde nüfuz oluşturmak amacıyla, bu enstrümanı etkili bir dış politika aracı olarak kullandığı görülmektedir. Bu anlamda, devlet düzeyindeki siyasi ve kurumsal yapılanmaların en güçlü dış politika enstrümanlarından biri olarak değerlendirilen propaganda, bazen savunma bazen de saldırı özelliği taşıyarak, eylemleri ve olayları harekete geçirebilme gücüne sahiptir. İran devriminin gelişim sürecinde, özellikle de Humeyni önderliğindeki radikal grupların, hem içeride hem de dışarıda bu tekniği ne denli etkili ve sistematik kullandığı görülmüştür.³⁵⁴

21.yüzyılda propaganda faaliyet alan ve çeşitlerinin genişlemesiyle birlikte, etki kapasitesi de güçlenmiştir. İran'ın sahip olduğu sert güç enstrümanları, özellikle de nükleer çalışmaları, onun uluslararası toplumdan kısmi olarak tecrit edilmesine ve ambargolarla karşılaşmasına sebep olmaktadır. İran, kendisine karşı yürütülen bu “kara propaganda” faaliyetlerine karşı sahip olduğu yumuşak güç enstrümanlarını kullanarak, Körfez ülkeleri başta olmakta, kendi jeostratejik alanı içerisinde değerlendirdiği bölgelerde karşı propaganda faaliyetleri yürütmektedir. Dolayısıyla, yumuşak güç enstrümanlarından biri haline gelen propaganda, İran dış politikasında, nüfuz alanı içerisinde yer alan bölgelerde, etnik ve dini olgular üzerinden ortak noktalarda bütünleşebileceği gruplara yönelik etkinliğini yayma stratejisi olarak kullanılmaktadır.³⁵⁵

İran'ın sahip olduğu stratejik konum, ona bölgesel nüfuz gücünü kullanma ve geliştirme imkanı ve fırsatı sunmaktadır. Bu anlamda ülkenin sahip olduğu bu stratejik konumun, İran'a sağladığı en önemli avantajlardan birisinin de propaganda faaliyeti olduğunu söylemek mümkündür. Orta Doğu bölgesinde sürdürülen nüfuz mücadelesi denkleminde, etkili bir aktör olan İran, kendi güvenliğini sağlamak, kendisine karşı

³⁵⁴ Seçil Özdemir, *İran'ın Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Propaganda*, Ankara, İRAM, 2017, s.6-7.

³⁵⁵ A.e., s.8.

uygulanen ambargoları etkisiz hale getirmek ve ulusal çıkarlarını korumak için ciddi bir propaganda faaliyeti yürütmektedir.³⁵⁶ İran'ın hem iç hem de dış politikada bu siyasi ve kültürel propaganda faaliyetlerini, beşi dini lider tarafından atanan ve 15 kişilik bir yüksek konseyden oluşan Kültür ve İslami İlişkiler Kurumu (KİİK) yönlendirmektedir. İran'ın en önemli yumuşak güç enstrümanlarından biri olan Kültür ve İslami İlişkiler Kurumu'nun geri kalan 10 üyesi ise Kültür Bakanı, Dışişleri Bakanı, Radyo Televizyon Kurumu Bakanı, dini liderin uluslararası ilişkilerden sorumlu yardımcısı, İslam Tebliğ Kurumu Başkanı, Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi Genel Sekreteri, Dünya Ehlibeyt Konseyi Genel Sekreteri, Medreseler Genel Sorumlusu ve Kurumun Başkanından oluşmaktadır.³⁵⁷

Fars dil ve kültürünün tüm bölge ve yakın ülkelerde yaygınlaşması ve Şii topluluklar üzerinde nüfuz oluşturmakla beraber, bölgesel ve uzak ülkelerde İran'ın etki gücünü genişletmeyi amaçlayan KİİK, dünyanın birçok ülkesinde açtığı ofislerle, dini liderin, uluslararası platformlarda en önemli politik ve kültürel güçlerden birine dönüşmüştür. Özellikle de, Şii nüfusunun ağırlıklı olarak yaşadığı bölgelerde, nüfuzlu din adamlarıyla yakın ilişkiler kuran Kurum, ağırlıklı olarak, bu nüfusun İran'ın politikalarını savunan unsurlara dönüşmesine yönelik faaliyetler yürütmektedir. Ayrıca, İran rejimi, Kurum aracılığıyla, Kum ve diğer dini ağırlıklı kentlerdeki mollaları belirli dönemlerde bu bölgelere göndererek, Şiiler için önemli sayılan günlerde farklı dini aktivitelere öncülük etmektedir. Bu ve benzeri faaliyetlerle, kendi İslam anlayışını hakim kılmayı amaçlayan rejim, Kuruma etki alanını genişletmeye yönelik önemli yetki ve bütçe sağlamaktadır.³⁵⁸

İran, uluslararası platformlarda propaganda faaliyetlerini yürütmek için görsel ve yazılı medya iletişim araçlarını etkin bir şekilde kullanmaktadır. İran, *İran News*, *İran Daily*, *Tehran Times*, *Keyhan English*, *El Vifak* ve *Keyhan Arapça* gazetelerini finansa ederek, bu yayın organları aracılığıyla Avrupa, Kuzey Amerika, Asya, Afrika ve Orta Doğu bölgesinde, bir taraftan kendisine yönelik ambargodan kaynaklı önyargıları yıkmaya çalışırken, diğer taraftan da politik nüfuz alanını genişletmeyi

³⁵⁶ A.e., 10.

³⁵⁷ Islamic Culture and Relations Organization , (Çevrimiçi) <http://en.icro.ir/>, 16 Temmuz 2020.

³⁵⁸ Yegin, *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, s.20-21.

amaçlamaktadır. Bu gazetelerin bir kısmı, basılı yayın yaparken, bir kısmı da ise internet üzerinden yayın yapmaktadırlar.³⁵⁹

İran, propaganda aracı olarak görsel iletişim araçlarından hem yakın hem de uzak coğrafyalarda etkili bir şekilde yararlanmaktadır. İran Radyo ve Televizyon Kurumuna bağlı 10 televizyon kanalı uluslararası platformlarda yayın yapmaktadırlar. Cam-ı Cem 1-2-3, el Alem, Seher TV 1-2-3, el Kevser, Press Tv ve Hispan TV kanalları aracılığıyla İran rejimi, farklı dillerde ve muhtelif coğrafyalarda yayınlar yaparak rejimin nüfuz gücünü artırmayı amaçlamaktadır. Bu kanallardan Cam-ı Cem 1-2-3 Farsça yayınlar yaparak dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan fars dilli kitleleri etkilemeye çalışmaktadır.³⁶⁰ Yayın dili Arapça olan El Alem kanalı, 24 saatlik yayın politikası ile Orta Doğu bölgesine hitap etmektedir. Arapça yayın yapmasına karşın, kanalın internet sitesi İngilizce, Arapça ve Farsça hizmet vermektedir.³⁶¹ İran'ın farklı dillerde yayın yapan bir diğer kanalı ise Seher Tv'dir. Kanal Azerice, Boşnakça, Kürtçe, Kirmanca ve Urduca olmak üzere 5 dilde yayın yaparak geniş bir kitleyi etki alanı içerisine almayı planlamaktadır. Ayrıca, kanalın internet sitesi de 5 ayrı dilde oluşturulmuştur.³⁶² İran'ın uluslararası platformlarda yayın yapan bir diğer kanalı Press Tv'dir. Kanal, İngilizce yayın yapmakla beraber, aynı zamanda 26 farklı ülkede ofis bulundurmaktadır.³⁶³ İran, Latin Amerika coğrafyasına yönelik de propaganda faaliyetlerini yürütmektedir. İspanyolca yayın yapan Hispan Tv kanalı aracılığıyla İran, İspanya, Venezuela, Arjantin, Bolivya, Şili, Ekvador, Peru, Kolombiya, Meksika ve Küba gibi ülkelerde propaganda faaliyetlerini, bu gibi uzak coğrafyalarda etkin bir şekilde sürdürmektedir.³⁶⁴ İran'ın tüm bu görsel ve yazılı medya propaganda araçlarıyla beraber, 25 farklı dilde yayın yapan radyo yayın ağı bulunmaktadır.³⁶⁵

İran, eğitim başta olmakla farklı kültürel diplomatik faaliyetler aracılığıyla, yakın ve uzak coğrafyalarda propaganda faaliyetlerini sürdürmektedir. Venezuela, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Pakistan, Ermenistan ve Tanzanya gibi ülkelerde

³⁵⁹ A.e., s.24.

³⁶⁰ Jame Jam Tv, (Çevrimiçi) <http://www.jjtvn.ir/>, 15 Temmuz 2020.

³⁶¹ El Alem TV, (Çevrimiçi) <https://www.alalamtv.net/>, 15 Temmuz 2020.

³⁶² Seher TV, (Çevrimiçi) <https://sahartv.ir/>, 16 Temmuz 2020.

³⁶³ Press Tv, (Çevrimiçi) <https://www.presstv.com/>, 16 Temmuz 2020.

³⁶⁴ Hispan Tv, (Çevrimiçi) <http://www.hispantv.com/>, 16 Temmuz 2020.

³⁶⁵ IRIB World Service, (Çevrimiçi) <http://worldservice.irib.ir/fa>, 17 Temmuz 2020.

üniversite şubeleri açan İran, bu faaliyetlerini Malezya ve Kanada gibi ülkelerde gerçekleştirmeyi planlamaktadır. Dünyanın 45 farklı ülkesinde kurduğu 600’den fazla İranoloji merkezleriyle İran, Fars dilinin yaygınlaşmasını ve dil aracılığıyla kültürel nüfuz gücünü genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu İranoloji merkezlerinin 13’ü Orta Doğu, 38’i Asya- Pasifik, 203’ü Merkezi Asya, 281’i Avrupa, 1’i Gana ve 99’u Kuzey Amerika bölgesinde yer almaktadır. Ayrıca, dünyanın çeşitli ülkelerinde 100’den fazla İran rejimi kontrolünde Farsça öğrenim merkezleri bulunmaktadır.³⁶⁶

İran, politik nüfuz aracının bir diğer enstrümanı olan diplomasiyi de dinamik bir şekilde kullanmaktadır. Avrupa’da 40, Asya’da 39, Orta Doğu’da 9, Afrika’da 44, Amerika’da 21, Avustralya ve Yeni Zelanda olmak üzere, dünyanın 155 ülkesi ile elçilik düzeyinde ilişkileri bulunan İran, karşılaştığı ambargolara ve siyasi baskılara rağmen yoğun bir diplomasi tecrübe ve geleneğine sahiptir. Siyasi temsilciliklerle beraber, Orta Doğu, Merkezi Asya, Avrupa, Afrika, Pasifikler ve Pakistan’da İran’ın birçok kültürel temsilciliği bulunmaktadır.³⁶⁷ Ayrıca İran, Birleşmiş Milletler çatısı altında faaliyet gösteren farklı uzmanlık örgütleri, ekonomik ve stratejik örgütler dahil 40’dan fazla uluslararası örgütle işbirliği faaliyeti yürütmektedir. Gözlemci üye olarak yer aldığı Şanghay İşbirliği Örgütü, OPEC ve İslam İşbirliği Teşkilatı gibi örgütleri, İran’ın uluslararası sistem içerisinde üyesi olduğu ekonomik ve siyasi teşkilatlara örnek olarak gösterebiliriz.³⁶⁸

Sonuç olarak, İran’ın yumuşak güç enstrümanlarını yakın ve uzak coğrafyalarda etkin bir şekilde kullanmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Özellikle de günümüz dünyasında, modern iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte propaganda faaliyetinin, İran dış politikasında önemli nüfuz araçlarından biri haline geldiğini görmekteyiz. Kültür, ideoloji, din, mezhep ve diğer olgular üzerinden özellikle yakın coğrafyasında etkin bir propaganda ve diplomasi faaliyeti yürüten İran, yumuşak güç unsurları aracılığı ile nüfuz oluşturma konusunda bölgesel deneyim ve birikimi en fazla olan ülkelere birine dönüşmüştür. Belirtilmesi gereken noktalardan biri de tüm bu faaliyetlerin karşılığında, İran’ın sağladığı önemli pozitif çıkarım, nüfuz

³⁶⁶ Yegin, **İran’ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları**, s.25-26.

³⁶⁷ The Islamic Republic of Iran, Ministry of Foreign Affairs, (Çevrimiçi) <https://en.mfa.ir/>, 18 Temmuz 2020.

³⁶⁸ Sabir Askeroğlu, **İran’ın Uluslararası Örgütler Politikası**, Ankara, İRAM, 2020, s.4.

alanını genişletmeye yönelik uzun vadede bölgesel rakiplerine yönelik jeostrateik üstünlük oluşturmaları ve özellikle Şiilik gibi mezhepsel bir kod üzerinden yakın coğrafyada etkinlik kazanmasıdır. Ancak, İran bir taraftan yumuşak güç enstrümanlarını nüfuz alanını genişletmek için kullanırken, diğer taraftan da Lübnan, Suriye, Yemen ve Irak gibi ülkelerde askeri nüfuz araçlarını sahaya sürerek, diğer bölgesel rakip devletlerle çatışma potansiyelini daha da artırmaktadır.³⁶⁹

3.3. İran'ın Askeri Nüfuz Araçları

Tezin *askeri nüfuz araçları* başlığı altında devletlerin dış politika uygulamalarında kendilerine etki alanı oluşturmak için kullandıkları askeri nüfuz araçlarının başında nükleer silahlar, konvansiyonel savaş yöntemleri, savunma becerilerini artırmak ve vekalet savaşları gibi dış politika araçlarının geldiğine değinilmiştir. Bu bölümde de İran'ın dış politika uygulamalarında kullandığı askeri nüfuz araçları üzerinde durularak, bu araçların İran dış politika belirlenme sürecinde ne denli etki olduğu üzerine bir analiz yürütülecektir.

Dini lider ve cumhurbaşkanlığı arasında paylaşılmış ikili bir yönetim sistemine sahip olan İran'ın, güvenlik sistemi de aynı şekilde ikili bir yapıya sahiptir. Bir tarafta geleneksel savaş yöntemlerini benimseyerek konvansiyonel bir yapıda ve eski bir tarihe sahip düzenli ordu, diğer tarafta ise ideoloji ve inanç gibi farklı motivasyonlarla beslenen İran'ın açık/örtülü dış askeri faaliyetlerini yürüten ve İslam Devrimi sonrası kurulan Devrim Muhafızları Ordusu, ülkenin ordu yapısını oluşturmaktadır.³⁷⁰ İran ordusu, 19,6 milyar dolarlık savunma bütçesiyle dünyanın en büyük 14. Ordusu konumundadır³⁷¹ ve anayasada dini liderin başkomutan sıfatı taşıdığı silahlar kuvvetler yapısı şu şekilde tanımlanmıştır: “İran düzenli ordusu kara, deniz ve hava kuvvetlerinden ve İran Devrim Muhafızları Ordusu kara, deniz ve hava kuvvetleriyle beraber, Besic halk muhafızları ve Kudüs gücünden oluşmaktadır.”³⁷²

³⁶⁹ Mesbahi, “Free and Confined: Iran and the International System”, s.23-24.

³⁷⁰ Michael Eisenstadt, “The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment”, **Middle East Review of International Affairs Journal**, Cilt.5, No: 1, s.15.

³⁷¹ Global Firepower, “İran” (Çevrimiçi) https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran, 12 Ağustos 2020.

³⁷² Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 12 Ağustos 2020.

İran'ın düzenli ordu sistemine geçişi Pehlevi Hanedanlığının iktidara gelmesi ve Rıza Şah'ın modernleşme politikaları sonucu gerçekleşmiştir. Muhammed Rıza Şah döneminde ise ordunun modern teknoloji ve silahlarla donatılma süreci devam etmiş ve Şah'ın ABD ile olan müttefikliği sayesinde İran deniz ve hava kuvvetleri, Basra Körfezinin en etkin gücüne dönüşmüştür. Şah'ın mutlak iktidarının SAVAK ile birlikte en önemli iki garantöründen biri olan İran silahlı kuvvetleri, ABD'nin askeri ve teknik danışmanları sayesinde modern bir yapıya dönüşmüş ve 20.000'e yakın Amerikalı askeri danışmanın İran topraklarında ayrıcalıklı görevlerde bulunmasını beraberinde getirmiştir. İslam Devrimi sonrası, Şah dönemi üst düzey askeri kadronun tamamı tasfiye edilmiş ve İran ordusunun, yeni kurulan rejim tarafından "İslamileştirilmesi" ve ideolojik bir yapıya dönüştürülme süreci başlatılmıştır.³⁷³

Irak savaşı sonrası düzenli ordunun rejimin geleceği açısından ne denli önemli bir faktör olduğu anlaşılmış ve ordunun tekrardan Şah döneminde olduğu gibi modern silah ve teknolojik alt yapıyla donatılma süreci hızlandırılmıştır. Şah dönemi mirası olması sebebiyle, düzenli orduya karşı duyulan şüphecilik yaklaşım terk edilmiş ve Rafsancani ile birlikte düzenli ordunun modernizasyon süreci yeniden başlatılmıştır. 1989 yılında kurulan Savunma ve Silahlı Kuvvetler Lojistik Bakanlığıyla birlikte Devrim Muhafızları Ordusu ile düzenli ordu aynı güvenlik çatısı altında birleştirilmiştir.³⁷⁴ Silah ve askeri teçhizatın temini konusunda ciddi ambargolarla karşılaşmasına rağmen İran silahlı kuvvetleri, Mısır silahlı kuvvetlerinden sonra Orta Doğu'nun en büyük ikinci, dünyanın ise en büyük 14. askeri gücü konumundadır.³⁷⁵

İran rejimi, askeri eğitim sistemini asimetrik savaş teknikleriyle ilintili bir şekilde entegre etmekle beraber, aynı zamanda hem Orta Doğu hem Basra körfezindeki nüfuzunu genişletmek hem de ABD'nin bu bölgedeki askeri üslerinden ve İsrail'in olası saldırılarını bertaraf etmeyi amaçlamaktadır. Asimetrik savaş tekniğinin İran'ın askeri doktrinin önemli bir parçası olmasının en önemli sebeplerinden birisi, klasik savaş yöntemleriyle baş etmesi mümkün olmayan güçlerle

³⁷³ Osman Tunahan Berk, "İran'ın Güvenlik Politikaları ", Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, 2006, s. 195-196.

³⁷⁴ A.y., s.198.

³⁷⁵ Global Firepower, "İran" (Çevrimiçi) https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran, 15 Ağustos 2020.

bu şekilde mücadele etme gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. İran, hem Basra Körfezinde hem Aden Körfezinde ve diğer etki alanı içerisindeki bölgelerde, nüfuz alanını genişletmek amacıyla, modern ve işlevsel bir hava gücü, üst düzey radar sistemleri, üst düzey füze ve anti-füze savunma sistemleri ve güçlü bir deniz kuvvetleri gibi savunma sistemlerine yönelik ciddi yatırımlar gerçekleştirmekle beraber, aynı zamanda asimetrik ve vekalet savaş metotlarını da en yaygın kullanan ülkelerin başında gelmektedir.³⁷⁶ İran'ın silahlı kuvvetlerinin askeri envanteri hakkında detaylı bilgi Tablo 3.5'de sunulmuştur.

İran askeri güvenlik örgütünün ikinci ayağını oluşturan Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) , 1979 5 Mayıs tarihinde Humeyni'nin çıkardığı bir kararname ile kurulmuş ve İran anayasasının 150.maddesinde belirtildiği üzere temel görevi: “*İran İslam Devrimini ve kazanımlarını korumak olarak* “ tanımlanmıştır.³⁷⁷ Başlangıçta, Humeyni ve destekçileri için eski devrimci müttefiklerine - Halkın Mücahitleri Örgütü gibi- karşı mücadelede çok yönlü bir aracı ve halen monarşistlerin hakimiyetinde olan ve devrimci rejime sadakati şüpheli olan düzenli orduya karşı bir denge görevini temsil eden DMO, zamanla İran'ın asimetrik savaş tekniğini nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde kullanan ve Hamas, Hizbullah gibi örgütlerin en güçlü destekleyicisi konumuna dönüşmüştür. Devrim Muhafızları, 1979-1982 yıllarında ayrılıkçı hareketleri ve Humeyni karşıtı tüm silahlı muhalif kesimleri bastırarak, devrim liderliğinin en etkili silahlı grubu olmuştur.³⁷⁸

Devrim Muhafızları liderlik kadrosunun çoğu teknik olarak akademik alanlardan veya mühendislik kariyerlerinden gelen ve radikal düzeyde dindar olmayan kadrodan oluşmaktadır. Devrimden önce çeşitli küçük İslami şehir gerilla gruplarının liderleri olarak, çoğu, 1970'lerin ortalarında Şah rejimine karşı silahlı ve yeraltı mücadelelerde deneyim kazanmıştır. Buna ek olarak, bazıları Filistin Kurtuluş Örgütü, Lübnan ve Suriye'deki Şii Emel Örgütü milisleriyle birlikte askeri eğitim almıştır. Günümüz itibarıyla Devrim Muhafızları, İran'ın askeri cephaneliğinin büyük bir bölümünü kontrol ediyor ve çoğu zaman en modern silah sistemlerini normal ordudan

³⁷⁶ Eisenstadt, “**The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment**” s.18-19.

³⁷⁷ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 16 Ağustos 2020

³⁷⁸ Eisenstadt, “**The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment**” s. 21-22.

önce bile teslim alabiliyor. Yapının emrindeki Devrim Muhafızları İstihbarat Birimi (edare-ye hefazat va ettela'at), kurumsal olarak İstihbarat ve Güvenlik Bakanlığı ile yakın işbirliği içinde olmasına rağmen, bağımsız bir yapıya sahip konumdadır. DMO, kurulduğu yıldan itibaren İslam Devriminin Arap dünyasına ihraç etme çabalarında ana aktör konumuna dönüşmüştür. İlk sefer birliklerini Hizbullah'a destek için Lübnan'a gönderdiği 1982 yılından günümüze, İran'ın nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde Şii muhalif gruplara lojistik destek ve askeri eğitim veren DMO, tüm bu organizasyon ağının merkezinde yer almaktadır.³⁷⁹

Kurulduğu dönem, sınırlı hedefleri kapsamında sadece 10.000 kişilik bir oluşumdan ibaret olan Devrim Muhafızları, özellikle Irak savaşı sonrası ülkenin askeri olarak yeniden yapılanma sürecinde sayı ve etki alanı olarak genişlemiş ve yaklaşık 125.000'lik bir askeri kapasiteye ulaşmıştır. Önemli mevkilerde bulunan subaylarını, Çin başta olmakla birçok yabancı ülkeye askeri eğitime yollayan İran, 70.000'lik bir askeri personelle iyi eğitilmiş ve hafif piyade silahlarıyla donatılmış Devrim Muhafızları Kara Kuvvetlerine sahiptir. Ayrıca, Devrim Muhafızları, 25.000 personelden oluşan bir hava kuvvetlerini ve 20.000 personelli bir deniz kuvvetlerini bünyesinde barındırmaktadır.³⁸⁰

Tablo 3.4: Devrim Muhafızları Ordusunun Hiyerarşik Yapısını Gösteren Çalışma.

Devrim Muhafızları Komutanlığı, Hüseyin Selami		
1. Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri, Muhammed Pakbur 2. Devrim Muhafızları Hava Kuvvetleri, Emir Ali Hacızade 3. Devrim Muhafızları Deniz Kuvvetleri, Ali Fedevi 4. İran Devrim Muhafızları Füze Komutanlığı, Faruk Ensari	Dini Lider, Ali Hamaney	Besic Komutanlığı, Ayetullah Talib

³⁷⁹ Buchta, **The Structura of Power in the Islamic Republic**, s. 68-69.

³⁸⁰ A.e., s. 71.

Devrim Muhafızları Merkezi Komitesi	Kudüs Gücü, İsmail Kaani	Besic Merkezi Komitesi
Devrim Muhafızları Bölge Komutanlıkları		Bölge Komutanlıkları
İlçe Komutanlıkları		İlçe Komutanlıkları
Yerel Merkezler		Yerel Merkezler

Kaynak: Iran Watch, (Çevrimiçi) <https://www.iranwatch.org/iranian-entities/ministry-defense-armed-forces-logistics-modafi>, 22 Ağustos 2020.

İran'ın nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde dış operasyonların önemli bir bölümünü bazen bağımsız bazen de İran istihbarat birimleriyle koordineli bir şekilde yürüten Devrim Muhafızları, sahip olduğu Kudüs Gücü ve Besic gibi paramiliter unsurlarıyla, Yemen, Suriye, Irak, Lübnan ve Afganistan gibi ülkelerdeki sıcak çatışma alanlarında yer almaktadır. Hiyerarşik olarak, düzenli ordudan özerk bir yapıya sahip olan Devrim Muhafızları, aynı zamanda iç güvenliğin sağlanmasında ve rejim karşıtı protestoların sert bir şekilde bastırılmasında etkin rol almaktadırlar.³⁸¹

Nihayetinde, asimetrik savaş teknik ve yeteneklerine sahip, askeri ve siyasi olarak farklı unsurlardan oluşan, paramiliter kuvvetleri bünyesinde barındıran, yurtdışında operasyonlar yürütebilecek donanım ve yetkiyi elinde bulunduran, kendisine ait istihbarat birimine ve kara, deniz ve hava kuvvetlerine sahip Devrim Muhafızları Ordusu, İran'ın nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerdeki kendisine yakın gördüğü gruplara her türlü askeri ve lojistik destek sağlamakla birlikte, aynı zamanda

³⁸¹ Eisenstadt, "The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment", s.24.

İran savunma sanayisinde de güçlü bir ağırlığa sahiptir. İran ordusunun, kimyasal ve biyolojik silahlarının büyük bir bölümü bu askeri yapının kontrolü altındadır.³⁸²

İran'ın Devrim Muhafızları içerisinde en etkin askeri yapılanmalardan biri de Besic Halk Muhafızları (Besic-i Mustazafin) adi ile bilinen Besic güçleridir. Ayetullah Humeyni'nin 1979 yılında İran topraklarını dışardan ABD güçlerine, içerden de devrim karşıtlarına karşı 20 milyon kişilik ordu kurulması talimatıyla ortaya çıkan Besic güçleri, yasal olarak Devrim Muhafızlarına bağlıdır. Aktif militan sayısı 90.000'e yakın olan Besic'in insan kaynağı, ihtiyat birlikleri ile birlikte sayısı 300.000'e kadar çıkabilmektedir. Seferberlik durumlarında bir milyona yakın militan gücüne sahip Besic, iç ve dış tehditlere karşı ülke sınırlarını korumak ve "kültürel saldırılarla" mücadele etmek ve "devrimci kültür" bilincini canlı tutmak gibi bir misyona sahiptir. Günümüz İran güvenlik yapılanması içerisinde daha çok muhalif gösterilerin ve toplumsal olayların sert bir şekilde bastırılmasından sorumlu olan Besic, dini ve ideolojik motivasyonları sebebiyle, bu tür olaylarda son derece acımasız davranabilmektedir. İran gayri safi milli hasılasının %1'nin aktarıldığı Besic'e yapılan yardımlar da vergiden düşürülebilmektedir.³⁸³

İran'ın etki alanı içerisinde yer alan bölgelerde faaliyet gösteren en önemli dış operasyonel askeri yapılanması Kudüs Güçleridir. 1990 yılında Devrim Muhafızları Ordusunun bir alt birimi olarak kurulan, üyeleri gayri nizami harp teknikleri ile eğitilen, İran'ın nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde diplomatik ve milis taktikleri ile etkin faaliyet gösteren, doğrudan dini lidere bağlı olup, sadece ondan emir alan ve ona rapor veren Kudüs Gücü, yurt dışında ekonomik, siyasi ve askeri faaliyetler yürütmektedir. İstihbarat, gizli diploması, teknik eğitim, askeri eğitim, silah temini ve farklı grupların yurt dışında desteklenmesi gibi icraatları olan Kudüs Güçlerinin, Lübnan, Suriye, Irak, Filistin, Pakistan, Yemen ve diğer nüfuz alanı içerisinde yer alan bölgelerde askeri üsleri ve özel operasyonel birlikleri mevcuttur.³⁸⁴

³⁸² Mustafa Bag, "İran Devrim Muhafızları Ordusu ne kadar güçlü, faaliyetleri neler? ", (Çevrimiçi), <https://tr.euronews.com/2020/01/07/abd-nin-teror-orgutleri-listesine-aldigi-iran-devrim-muhafizlari-ordusu-nedir>, 7 Ocak 2020.

³⁸³ Yegin, **İran Siyasetini Anlama Kılavuzu**, s.62.

³⁸⁴ A.e., s.40-41.

İran, tüm bu yukarıda bahsedilen güvenlik ağıyla, nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde etkinliğini, gücünü, pazarlık kabiliyetini, caydırıcılığını ve operasyon yeteneğini artırmak amacıyla askeri ve siyasi olarak faaliyette bulunmaktadır. Özellikle de son yıllarda, Suriye, Lübnan, Irak, Yemen ve Filistin’de ideolojik ve siyasi olarak desteklediği grupları siyasi vekil olarak kullanarak, aktif çatışma alanlarında yer almaktadır. Bu ülkelerdeki Şii grupların oluşturdukları milis yapılanmalara konvansiyonel silahlar dahil, her türlü askeri eğitim desteğini veren İran, bu gruplar aracılığıyla bölgesel çatışma alanlarında belirleyici bir aktör konumuna dönüşmüştür. Devlet dışı unsurlar aracılığıyla, sadece Basra Körfezi bölgesinde değil, tüm Orta Doğu çatışma alanlarında aktif rol alan İran, vekalet savaşları aracılığıyla ABD ve İsrail’in bölgesel etkinliğini azaltmak ve nüfuz alanını genişletmek suretiyle kendi ulusal güvenliğini korumayı dış politika stratejisi olarak benimsemiştir.³⁸⁵ İran’ın vekil gruplar aracılığıyla belirleyici aktör olduğu ve nüfuz alanı içerisinde yer alan bölgelerdeki çatışma sahalarına yönelik tezin ileriki bölümlerinde çalışma yürütülecektir.

Tablo 3.5: İran’ın Askeri Envanterini Gösteren Çalışma

Toplam Nüfus	83.024.745
Yüz Ölçümü	1.648.195 KM Kare
GSMH	445,35 Milyar Dolar
Savunma Bütçesi	19.6 Milyar Dolar
Dış Borç	8 Milyar Dolar
Askere Alınabilecek İnsan	39.842.164
Her Yıl Askere Alınma Yaşına Gelenler	1.394.476
Aktif Askeri Personel Sayısı	523.000
Yedek Askeri Personel Sayısı	350.000
Askeri Uçak Toplamı	509
Deniz Kuvvetlerindeki Toplam Gemi Sayısı	398
Fırkateyn	7
Korvet	3
Denizaltı	34

³⁸⁵ A.e., s.42-43.

Sahil Güvenlik	342
Mayın Avlama Gemisi	8
Port ve Terminal	4
Ticaret Gemisi	720
Hava Kuvvetlerindeki Toplam Uçak Sayısı	509
Savaş Uçakları	155
Özel Saldırı Uçakları	23
Kargo Uçakları	62
Eğitim Uçakları	94
Özel Misyonlu Uçaklar	9
Helikopter	100
Atak Helikopteri	12
Tank	2056
Zırhlı Araç	4300
Kundağı Motorlu Top	570
Çekili Top	2088
Roketatar	1935
İş Gücü	30.500.000
Deniz Ticaret Filosu	720
Karayolu Ağı	172.927 KM
Demiryolu Ağı	8442 KM
Kullanılabilir Havalimanı	319
Deniz Rotalarının Uzunluğu	850 KM
Sahil Şeridinin Uzunluğu	2440 KM
Sınır Hattı	5894 KM
Kanıtlanmış Petrol Rezervi	158.400.000.000 varil

Kaynak: Global Firepower, “İran” (Çevrimiçi) https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran, 23 Ağustos 2020.

3.4. İran’ın Ekonomik Nüfuz Araçları

Tezin *ekonomik nüfuz araçları* başlığı altında yapılan incelemede, devletlerin dış politika uygulamalarında kendilerine etki alanı oluşturmak için kullandıkları ekonomik nüfuz araçlarının başında abluka, boykot, ambargo ve çeşitli dış yardım araçlarının geldiğini belirtmiştik. Yine, İran’ın sahip olduğu doğal kaynakların çeşitliliği, miktarı ve bunların dış politika üzerindeki etkisi ve karşılaştığı ekonomik

ambargolar üzerine, tezin ikinci bölümünde *doğal kaynaklar faktörü* başlığı altında geniş bir değerlendirme yapılmıştı. İlgili bölümde, İran'ın, dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerinden biri olmasına rağmen, karşılaştığı uluslararası ambargolar ve akabinde karşılaştığı sıkıntılar, ülkenin doğal kaynaklar yönünden sahip olduğu bu avantajını yeterince kullanamamasının nedenleri üzerinde durulmuş ve küresel enerji politikaları açısından İran'ı önemli aktör haline getiren bir dizi faktör detaylı bir şekilde incelenmişti. Dolayısıyla, İran'ın sahip olduğu doğal kaynaklarını dış politikada nüfuz oluşturma aracı olarak kullanma mekanizmaları ve etkileri üzerine tezin daha önceki bölümünde çalışma yürütüldüğü için, bu bölümde İran'ın bölgesel dış yardımlar aracılığı ile yakın ve uzak coğrafyalarda nüfuz oluşturma stratejisi ve kullandığı enstrümanlar üzerinde durulacaktır.

İran, karşılaştığı uluslararası ambargo, ekonomik zorluklar ve kısıtlı imkanlara rağmen özellikle de nüfuz alanı içerisinde yer aldığını düşündüğü bölge ve ülkelere yönelik ciddi bir dış yardım politikası uygulayarak etki alanını genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında Tahran yönetimi, *İran Kızılayı* aracılığıyla Doğu Afrika, Güney Doğu Asya, Yemen, Suriye, Libya, Arnavutluk gibi bazı Avrupa ülkelerine ve Orta Asya bölgesine yönelik gönüllü dış yardım faaliyetleri yürütmektedir. İran, 2015 yılında gerçekleşen Nepal depremi kapsamında Nepal'e, 2015 ve 2016 yıllarında Afrika Boynuzu diye tabir edilen Eritre, Cibuti, Somali ve Etiyopya'ya ve Hindistan'da bulunan Bagherieh Institute of Imam Khomeini kuruluşuna yönelik 13 milyon dolara yakın gıda ve maddi yardımda bulunmuştur.³⁸⁶

İran, yine 2015 yılında Libya iç savaşından zarar gören insanlara yönelik gıda ve giysi yardımı, Irak'a yönelik maddi ve gıda yardımı, Dünya Gıda Programı kapsamında Yemen iç savaşında gıda zorluğu sebebiyle açlık tehlikesi yaşayanlara yönelik gıda yardımı, Arnavutluk'a yönelik tıbbi malzeme ve giysi yardımı, Suriye'ye gıda ve giysi yardımı, Tacikistan'a battaniye, gıda ve tıbbi malzeme yardımı, deprem kapsamında Afganistan'a gıda, tıbbi malzeme ve battaniye yardımı, Ürdün'deki Suriye mültecilerine yönelik gıda ve giysi yardımı ve 2015 Kırgızistan depremi sebebiyle

³⁸⁶ Iranian Red Crescent, "Annual Report 2015", (Çevrimiçi) <https://reliefweb.int/report/iran-islamic-republic/iranian-red-crescent-annual-report-2015>, 25 Temmuz 2020.

ülkeye battaniye ve çadır yardımı yaparak toplamda 7 milyon dolar civarında yardım faaliyeti gerçekleştirmiştir.³⁸⁷

İran'ın dış yardım havuzu içerisinde yer alan ülkeler içerisinde Pakistan, Haiti, Bangladeş ve Somali gibi orta ve küçük ölçekli ülkeler yer almakla beraber, Çin gibi büyük devletlere yönelik de sembolik düzeyde zaman zaman yardımlar yapılmaktadır. Örneğin, 2008 yılında Çin'de gerçekleşen deprem sonrası İran Çin'e 2684 çadır düzeyinde yardım gerçekleştirmiştir.³⁸⁸ Diğer ülkelerden farklı olarak Çin'e gösterilen bu veya benzeri yardımların, nüfuz alanı oluşturmaktan ziyade ikili ticari ilişkilerin genişletilmesine yönelik bir adım olduğu değerlendirilmektedir. Tüm bu yardım faaliyetleriyle beraber İran, aynı zamanda yukarıda belirtilen ülkelere yönelik klinik, tedavi ve çeşitli sağlık hizmetleri sunarak, ikili ilişkilerini ve etki alanının güçlendirmeyi amaçlamaktadır.³⁸⁹

Görüldüğü üzere İran'ın resmi ve bilinen dış yardım faaliyetlerinin büyük bir bölümü *İran Kızılayı* tarafından hayata geçirilmektedir. Ancak ABD tarafından İran'a yönelik yaptırımlardan dolayı kuruluşun faaliyetleri ve etkinliği sınırlı düzeyde kalmaktadır. İran'ın bankacılık sistemine yönelik ABD tarafından uygulanan ambargo ve İran Kızılayı'nın tüm banka hesaplarının dondurulması ve herhangi bir yurtdışı bağış yapılmasının engellenmesi sebebiyle, İran'ın Kızılay aracılığıyla yakın ve uzak bölgelere yardım faaliyetleri sınırlı düzeyde kalmıştır. ABD yaptırımlarını "sadece ekonomik bir savaş değil, aynı zamanda ekonomik bir terör olarak niteleyen" İran dışişleri bakanı Cevad Zarif, İran Kızılayı'na yönelik bu baskı ve ambargonun sadece yurtdışı yardım faaliyetlerini engellemediğini, aynı zamanda yurtiçinde gerçekleşen doğal afetler sonrası ortaya çıkan ihtiyaç faaliyetlerini de ciddi biçimde zorlaştırdığını belirtmiştir.³⁹⁰

İran'ın yardım faaliyetlerini engelleyen bir diğer adım ise 2020 yılında Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü bünyesinde bulunan Mali Eylem Görev

³⁸⁷ Iranian Red Crescent, "Annual Report 2015", (Çevrimiçi) <https://reliefweb.int/report/iran-islamic-republic/iranian-red-crescent-annual-report-2015>, 25 Temmuz 2020

³⁸⁸ "IRCS International Operations", (Çevrimiçi) <http://en.rcs.ir/IRCS-International-Operations>, 26 Temmuz 2020.

³⁸⁹ Abdullah Yegin, **İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları**, s.86

³⁹⁰ Ahmad Zubair Nabizada, "İran Kızılayı, Yaptırımlar ve Koronavirüs", (Çevrimiçi) <https://iramcenter.org/iran-kizilayi-yaptirimlar-ve-koronavirus/>, 29 Temmuz 2020.

Gücü'nün, terörizmin finansmanı ve kara para aklama konusundaki mali reformları tamamlamadığı gerekçesiyle İran'ı gri listeden kara listeye almasıyla gerçekleşmiştir. İran'a yönelik bu adımın, özellikle de dış yardımlar konusunda ve finansal ve mali transferlerde ülkeyi ciddi anlamda sıkıntılarla karşı karşıya bırakacağı görülmektedir. Bu veya benzeri adımlar, Kızılay başta olmakla diğer yardım kuruluşları aracılığıyla yakın ve uzak bölgelere dış yardımlar gerçekleştiren İran'ı ve onun yardım kuruluşlarının etkisizleşmesine sebep olmaktadır. ABD öncülüğünde gerçekleşen bu yaptırımların, İran'ı sadece dış yardım operasyonlarında değil, aynı zamanda içeride de ilaç ve tıbbi malzeme gibi ihtiyaçlarını karşılamada zorlayacağı değerlendirilmektedir.³⁹¹ Burada belirtilmesi gereken önemli noktalardan biri de İran içerisinde faaliyet gösteren resmi yardım kuruluşlarının işleyişlerinde ciddi sıkıntıların olduğudur. Şeffaf olmayan ve denetleme mekanizmalarının zayıf kaldığı İran Kızılayı gibi yardım kuruluşların, ciddi yolsuzluklar yaptığı görülmektedir. Bu yolsuzluklara en önemli örneklerden biri olarak, 2019 yılında İran Kızılayı Başkanı Ali Asker Peyvendi'nin yolsuzluk yaptığı iddiasıyla Devrim Muhafızları Ordusunun İstihbarat Servisi tarafından tutuklanması ve hakkında soruşturma açılmasını gösterebiliriz.³⁹²

İran Kızılayı'ndan sonra yakın ve uzak bölgelere yurtdışı yardım faaliyetleri gerçekleştiren bir diğer kurum İmam Humeyni İmdat Vakfı'dır. Yardım kuruluşundan çok daha ötesi olan bu kuruluş, İran'ın en önemli bölgesel politik ve mezhepsel aparatlarından biridir. Devrim öncesi temelleri atılan bu kuruluş, 1963 yılında Humeyni önderliğinde faaliyetle başlamış ve Şah dönemi siyasi tutuklularının ailelerine yardım, Şahı devirme amacı taşıyan eylemlere maddi destek ve kaynak sağlamak amacıyla kurulmuştur. Kuruluş, devrim sonrası kurulan teokratik rejim döneminde ise İmam Humeyni İmdat Vakfı adını alarak, bölgesel politik, ekonomik ve mezhepsel faaliyetlere başlamıştır. Yurtdışında ihtiyaç sahibi içerisinde olanların İran İslam Cumhuriyeti'nin politikaları doğrultusunda korunmasını ve içeride/dışarda kendine yeterlilik, geçim ve kültürel hizmetlerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırmayı

³⁹¹ Ahmad Zubair Nabizada, "İran Kızılayı, Yaptırımlar ve Koronavirüs", (Çevrimiçi) <https://iramcenter.org/iran-kizilayi-yaptirimlar-ve-koronavirus/>, 29 Temmuz 2020.

³⁹² Milliyet, "İran Kızılayı Başkanı Peyvendi, yolsuzluk yaptığı iddiasıyla gözaltına alındı", (Çevrimiçi) <https://www.milliyet.com.tr/dunya/iran-kizilayi-baskani-peyvendi-yolsuzluk-yaptigi-iddiasıyla-gozaltina-alindi-6093064>, 29 Temmuz 2020.

amaçlayan Komitenin tüm malları, tüzük gereği dini liderin gözetiminde bulunmaktadır. Vakıf, Irak, Azerbaycan, Komor Adaları, Lübnan, Filistin, Suriye, Tacikistan ve özellikle de Afganistan'da yardım faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Vakıf, Lübnan'da Hizbullah ile yakın ilişkilerinden dolayı İran Kızılayı gibi ABD tarafından kara listeye alınmıştır.³⁹³

Sonuç olarak, İran'ın bölgesel ekonomik nüfuzunu artırmaya yönelik bu faaliyetlerini değerlendirdiğimizde sahada karşılaştığı bazı engellere değinmekte yarar olacaktır. İlk olarak, İran, yukarıda bahsedilen bu yardım faaliyetlerini mezhepsel ve etnik olarak yakın gördüğü gruplara yönelik gerçekleştirerek, diğer grupların İran'a şüphe ile yaklaşmasına sebep olmaktadır. Bu durum, İran'ın bölgesel ve küresel aktörlerle yeterli ve gerekli işbirliği yapma olasılığını azaltarak, etnik ve mezhepsel olarak farklı ülke ve gruplarla yeni sorunlar ve çatışma alanları ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan, İran'ın ileri teknoloji konusunda yetersizliği, dış yatırım, yeni pazarlar bulma konusunda karşılaştığı sıkıntılar ve uygulanan ambargolar sebebiyle ciddi ekonomik zorluklar içinde bulunması, İran'ın uzun vadede bölgesel anlamda ekonomik nüfuz alanları oluşturma konusunda etkisiz kalmasını beraberinde getirmiştir.³⁹⁴

3.5. İran'ın Ekonomik Yapısı ve Ekonomik Açılımlar

1979 Devrimi sonrası İran'da teokratik rejimin ortaya çıkmasıyla birlikte, ABD'nin başını çektiği uluslararası toplumun İran'a yönelik ekonomik ve siyasi tecrit politikası ülke ekonomisinin mevcut potansiyelinin çok altında kalmasını beraberinde getirmiştir. Ülkenin ithalatına getirilen sınırlamalar, uluslararası şirketlerin ülkenin en önemli doğal kaynaklarına yatırım yapılmasının engellenmesi, İran bankalarına yönelik uygulanan kara liste politikaları, ülkenin ticari ortaklarını genişletme girişimlerinin önlenmesi gibi uygulamalar, İran ekonomisini ciddi şekilde etkilemiş ve İran halkı için ağır sonuçlar doğurmuştur. Ülkenin mevcut iç sorunları, yozlaşmış bürokratik bir sistemin varlığı ve kaynakların Dini Lider ve yakın çevresi tarafından kuşatılması gibi etmenler de eklendiği zaman ağır bir ekonomik tablo ortaya çıkmıştır. Ancak, tüm bu olumsuz tabloya rağmen, ülkenin sahip olduğu zengin petrol ve doğal

³⁹³ Abdullah Yegin, , **İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları**, s.82-83.

³⁹⁴ A.e., s.86-87.

gaz yatakları, eğitimli ve genç nüfusu, mevcut jeopolitik konumu, İran'ı Orta Doğu'nun en önemli ekonomik ve siyasi bölgesel güçlerinden birisi haline getirmektedir. P5+1 müzakereleri çerçevesinde, 2016 yılı itibariyle İran'a uygulanan ambargoların kısmı olarak kaldırılması, ekonomik faaliyetlerin canlanması ve istikrarlı bir görünümün ortaya çıkması için fırsat doğurmuştur.³⁹⁵ Bu bölümde İran'ın ekonomik yapısına yönelik analiz yapılmakla, ülkenin ekonomik kaynaklarının, ihracatının ve ithalatının, ülkenin dış politika yapım sürecinde ve nüfuz alanı içerisinde yer alan bölgelerdeki askeri/politik faaliyetlerinde ne denli etkili ve belirleyici olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

2015 yılına kadar BM, Avrupa Birliği ve BM Güvenlik Konseyi tarafından İran'a yönelik uygulanan ambargoların gerekçeleri gibi gösterilen terörizmin desteklenmesi, insan hakları ihlalleri, nükleer faaliyetler, ülke ekonomisini neredeyse felç düzeyine getirmekle beraber, aynı zamanda uluslararası yabancı yatırım, teknolojik kalkınma ve askeri alanda modernleşme, bölgesel ve küresel anlamda rekabet imkanlarından da ülkeyi yoksun bırakmıştır. İran'ın SWIFT sisteminden çıkarılması, ülkenin banka/finans sektörünü olumsuz etkilemiş ve uluslararası kara para aklama sürecinin önünü açmıştır. Nükleer müzakereler sonucu P5+1 ülkeleriyle imzalanan Ortak Kapsamlı Eylem Planı sonrası SWIFT yasağı kısmen ortadan kalkmış ancak ABD tarafından ambargoların bir kısmı devam etmiştir. Anlaşma sonrası İran ekonomisinin normale dönmesine yönelik beklentiler artmış ve 3 yönde: *"1) petrol üretiminin artışı ile birlikte ülke gelirinin artması ve petrol dışı sektöre yönelik yatırımların çoğalması; 2) SWIFT yasağının kalkmasıyla birlikte uluslararası ticari maliyetlerin büyük ölçüde gerilemesi; 3) doğrudan dış yatırım ile birlikte ekonominin liberalleşme sürecine geçmesi ve istihdamın artması"*-normalleşmeyle birlikte, ülkenin gerçek potansiyelini yakalayacağı öngörülmüştür. Ancak İran ekonomisinin büyük ölçüde petrol üretimine ve ihracatına olan bağılılığı sebebiyle ve petrol fiyatlarında düşüş, ülke ekonomisinde beklenen büyümeyi olumsuz etkilemiş ve geleceği yönelik riskleri ortadan kaldırmamıştır.³⁹⁶

³⁹⁵ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, Ankara, KPMG, 2016, s.5-6

³⁹⁶ DEİK, TİM, **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, s. 6-7.

Tablo 3.6: İran'ın Nüfus İstatistiklerini Gösteren Çalışma

Nüfus	83 Milyon
Kent Nüfusu	60 Milyon
Kırsal Nüfus	23 Milyon
Kadın Nüfus	40,67 Milyon
Erkek Nüfus	42,33 Milyon
30 Yaş Altı Nüfus	40 Milyon

Kaynak: Statistical Center of Iran, (Çevrimiçi) <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>, 4 Ocak 2021.

İran, nüfus oranı itibariyle Mısır'dan sonra Orta Doğu'nun en kalabalık ikinci ülkesi, ekonomik olarak da Suudi Arabistan'dan sonra en büyük ikinci iktisadi gücü konumundadır.³⁹⁷ Ekonominin büyük bir bölümü doğrudan veya dolaylı olarak devlet tarafından kontrol edilmekte ve anayasanın 44.maddesinde belirtildiği üzere “*ekonomi üç sektöre-kamu, özel ve kooperatif- ayrılmaktadır*”.³⁹⁸ Tezin daha önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi ülkenin en önemli gelir kaynaklarını doğal gaz ve petrol oluşturmaktadır. Dünyanın en büyük 2.doğal gaz rezervine ve en büyük 4. petrol rezervine sahip İran'ın, en büyük sorunu yaptırımlar sebebiyle ihracat ve üretimin düşük seviyelerde seyretmesidir. İran devletine ait Ulusal Petrol Şirketi (NIOC), Ulusal Doğal Gaz Şirketi ve Ulusal Petrokimya Şirketi, ana gelir kaynaklarının üretim ve ihracatına yönelik faaliyetlerini devam ettirmekte olup, şuan itibariyle 48 çeşitli alanda, 17 keşif noktasında 49 farklı proje hayata geçirmektedirler.³⁹⁹

Tablo 3.7: İran'ın 2020 Ekonomik İstatistiklerini Gösteren Çalışma

İşsizlik	% 12.2
Enflasyon	% 35
Kişi Başına GSYİH	5700 Dolar
Ekonomik Küçülme	% 6.8

Kaynak: World Bank, (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/country/iran-islamic-rep>, 4 Ocak 2021.

³⁹⁷ The World Bank, (Çevrimiçi) <https://www.worldbank.org/en/country/iran>, 4 Ocak 2021.

³⁹⁸ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 12 Ağustos 2020

³⁹⁹ DEİK, TİM, Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi, s.6.

İran ekonomisinde enerji üretim ve tüketim endeksi önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık 80 GW miktarında kurulu enerji kapasitesine sahip olan İran, 2018 yılında 406.25 milyon toe (tonluk petrol eşdeğeri) enerji üretmesine rağmen, doğal gaz ve petrolden kaynaklı enerji üretim potansiyelinin altında kalarak, bu alanda ithalatçı konumundadır. Geniş bir nüfusa sahip olan İran, 2018 yılında 274 terawatt saat elektrik üretmekle beraber, yurtiçi talebi karşılamakta zorlanarak, 2018 yılı itibariyle 222 ktoe (kilo tonluk petrol eşdeğeri) elektrik ithal etmek zorunda kalmıştır. İran, belirlediği devlet politikasıyla kurulu enerji kapasitesini 100 GW'in üzerine çıkarmayı hedeflemekte, bu hedef doğrultusunda 800'ün üzerinde proje gerçekleştirmeyi planlamaktadır.⁴⁰⁰

Tablo 3.8: İran'ın Enerji Üretim ve Tüketim Kapasitesini Gösteren Çalışma

Kurulu Enerji Kapasitesi	80 GW
Enerji Üretimi	406 mtoe
Elektrik Üretimi	272 terawatt
Elektrik İthalatı	2,22 milyar kW's
Elektrik Tüketimi	274 terawatt
Enerji Arzı	266 mtoe

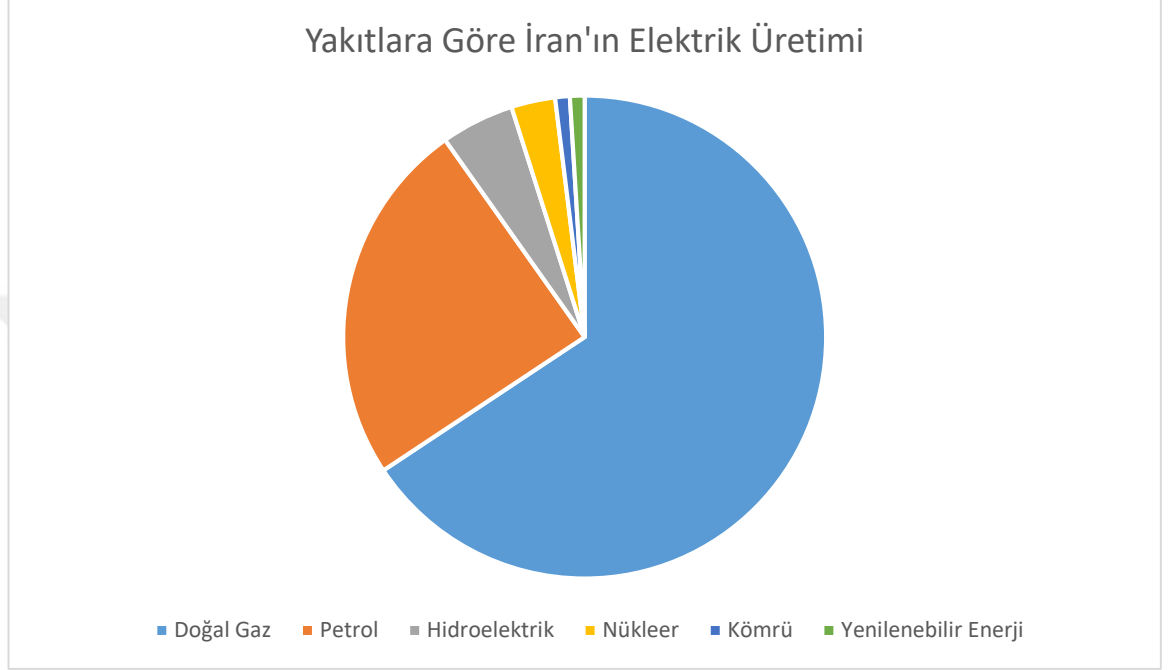
Kaynak: International Energy Agency, “İran”, (Çevrimiçi) <https://www.iea.org/countries/iran>, 7 Ocak 2021.

İran, fosil kaynaklarla zengin olan bir ülke olmasına rağmen yenilenebilir enerjinin toplam enerji üretim ve tüketiminde payı oldukça düşüktür. İran'daki doğal gaz ve petrol toplam enerji kaynaklarının %92'ni oluşturmakta ve toplam enerji üretiminin %62'i doğal gazdan temin edilmektedir. Petrolün enerji üretimindeki payı % 25 civarındayken, yenilenebilir kaynakların enerji üretimindeki payı çok düşük bir orana tekabül etmektedir. Ülkenin kırsal bölgelerinde, bu alanın geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürüten İran hükümeti, yabancı yatırımcıların bu alana yatırım gerçekleştirmesi, modernizasyon sürecinin başlatılması ve yenilenebilir enerji üretim tesislerinin kurulmasına yönelik teşvik programları uygulamakta ve bürokrasinin olabildiğince esnekleştirilmesi için çalışmalar yürütmektedir. Güneş enerjisinde 10 GW ve rüzgar enerjisinde 32 GW yenilenebilir enerji potansiyeline sahip olan İran, bu

⁴⁰⁰ International Energy Agency, “İran”, (Çevrimiçi) <https://www.iea.org/countries/iran>, 7 Ocak 2021.

kapasitesini kullanmaya yönelik, Enerji Bakanlığı tarafından 5 yıllık tarife garanti sistemini hayata geçirmektedir.⁴⁰¹

Grafik 3.1: İran'ın Yakıtlara Göre Elektrik Üretimini Gösteren Çalışma.

Kaynak: DEİK, TİM, **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, s. 88.

İran ekonomisinin önemli lokomotiflerinden birini de otomotiv sektörü oluşturmaktadır. İran GSYİH'nın %10'u oluşturan otomotiv sektörü, enerji sektöründen sonra ülkenin ikinci en büyük ekonomik alanıdır. Orta Doğu'nun en büyük otomotiv sektörüne sahip olan İran, aynı zamanda dünyanın en büyük 20 otomobil üretilen ülkeler listesinde yer almaktadır. Ülkenin otomobil sektörünün %90'ı Devrim Muhafızları Vakfının kontrolünde bulunmakla beraber, Devrim Muhafızları Çin gibi ülkelerle bu alanda ortaklaşa faaliyet göstermektedir.⁴⁰²

Tablo 3.9: İran'da Yıllara Göre Otomobil Satışını Gösteren Çalışma

2015	1.078.000
2016	1.286.557
2017	1.499.744

⁴⁰¹ DEİK, TİM, **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, s. 7-8.

⁴⁰² CARSALESBASE, "İran", (Çevrimiçi), <https://carsalesbase.com/iran-car-sales-data/>, 8 Ocak 2021.

2018	959.628

Kaynak: CARSALESBASE, “İran”, (Çevrimiçi) <https://carsalesbase.com/iran-car-sales-data/>, 8 Ocak 2021.

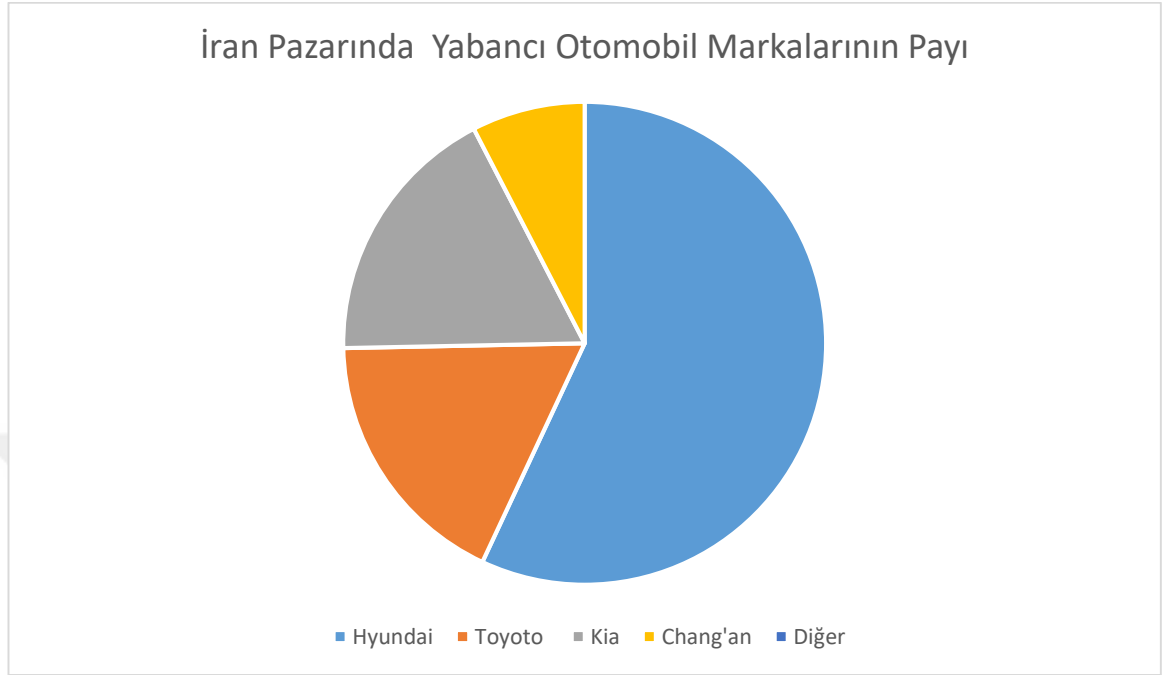
İran otomotiv sektörü, 20 araç üreticisiyle, iç pazarda %90’lık yerli bir üretimle faaliyet göstermektedir. Khodro Industrial Group (IKCO) pazarın %55’ni ve Societe Anonyme Iranienne de Production Automobile Corporation (SAIPA) ise pazarın %35’i kontrolü altında tutarak, İran’ın hem ticari hem binek otomobil ihtiyacını karşılamaktadır. Diğer otomobil üreticileri de üretimlerinde bu iki otomotiv devinin tesislerini kullanmaktadırlar. İran’ın bu iki büyük otomotiv devine orijinal ekipman üretici ortaklığı sağlayan ülkelerin başında Çin, Güney Kore, Japonya ve Fransa başta olmakla Avrupa ülkeleri gelmektedir. İran, SAIPA, Renault, Citroen, Iveco, Volvo, KIA, Foton ve Nissan gibi birçok şirketle orijinal ekipman üreticiliği konusunda ortaklık yapmaktadır.⁴⁰³ SAIPA, 41 binek ve ticari araç üretimiyle İran otomotiv pazarının önemli bir payını oluşturmaktadır.⁴⁰⁴ İran pazarının bir diğer otomotiv devi olan IKCO, Renault, Citroen, PSA, Peugeot, Suzuki gibi otomobil markalarıyla orijinal ekipman üreticiliği konusunda ortaklıklar yapmaktadır. IKCO, 19 binek ve ticari araç üretimiyle İran pazarında faaliyetini sürdürmektedir.⁴⁰⁵

⁴⁰³ CARSALESBASE, “İran” (Çevrimiçi) <https://carsalesbase.com/iran-car-sales-data/>, 8 Ocak 2021.

⁴⁰⁴ SAIPA GROUP, (Çevrimiçi) <http://www.saipacorp.com/en/allproducts>, 8 Ocak 2021.

⁴⁰⁵ IKCO GROUP, (Çevrimiçi) <https://www.ikco.ir/en/>, 8 Ocak 2021.

Grafik 3.2: İran Pazarında Yabancı Otomobil Markalarının Payını Gösteren Çalışma.

Kaynak: DEİK, TİM, Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi, s.107.

İran'ın sahip olduğu doğal kaynaklardan birisi maden yataklarıdır. Devlet güdümündeki bir madencilik devi olan IMIDRO (Iranian Mines and Mining Industries Development and Renovation Organization) verilerine göre İran madencilik alanında dünyanın en zengin 15 maden ülkesi arasında yer almaktadır. Yine IMIDRO verilerine göre, İran'ın bugün 37 milyar dolar civarında kanıtlanmış maden rezervi ve 57 milyar dolar civarında ise potansiyel rezervi bulunmaktadır. İran'ın, 800 milyar civarında bir maden kaynağına sahip olduğunu belirten IMIDRO, ülke topraklarında 70 yeraltı maden çeşidinden bahsetmektedir. Madencilik ülke GSYİH'nın %1'e denk gelirken, İran'ın sahip olduğu bu rezerv potansiyelinden yeterince yararlanamadığı görülmektedir.⁴⁰⁶

İran ekonomisinin bir diğer önemli sektörü, GSYİH'nın %4'ü oluşturan makine sektörüdür. Makine sektörü, yıllık 9 milyar dolarlık bir ithalatla İran ithalatının en önemli paylarından birini oluşturmaktadır. Makine ürünlerinde dışa bağımlı

⁴⁰⁶ IMIDRO, (Çevrimiçi) <http://imidro.gov.ir/index.php?newlang=eng>, 9 Ocak 2021.

durumunda olan İran'ın bu alandaki ihracatı ise yıllık sadece 103 milyon dolar civarındadır.⁴⁰⁷

Tablo 3.10: Makine Ürünlerinde İran'ın İthalat Ve İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi

İthalat	İhracat
Birleşik Arap Emirlikleri	Irak
Çin	Suudi Arabistan
İtalya	Birleşik Arap Emirlikleri
Almanya	Türkmenistan
Güney Kore	Türkiye
Türkiye	Fransa
İspanya	Sudan
Hindistan	İtalya
Tayvan	Tacikistan
Ukrayna	Lübnan

Kaynak: DEİK, TİM, **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, s.163.

Son olarak İran'ın doğrudan yabancı yatırım politikasına ve bu konuyla ilgili yasal düzenlemelere değinilerek bu bölüm sonlandırılacaktır. İran, 2002 yılından itibaren Yabancı Yatırım Teşvik ve Koruma Kanununu (FIPPA) yürürlüğe sokarak, yabancı yatırımcıların hak ve hukuklarının korunmasına yönelik hukuki alt yapı hazırlıklarına başlamıştır. Ancak uzun yıllar İran'ın karşılaştığı ambargolar, ülkenin genel ekonomisini olduğu kadar doğrudan yabancı yatırımını da olumsuz etkilemiştir. Güvenlik alanları dışında tüm sektörlerde yabancı yatırımının önünü açan FIPPA, yerli yatırımcıların olduğu kadar yabancı yatırımcılar için de aynı hak ve olanakları mümkün kılmaktadır. İran, hem yerli hem yabancı yatırımcıları teşvik etmek hem de bürokratik engelleri ortadan kaldırmak amacıyla bazı bölgeleri serbest ticaret ve özel ekonomik bölgeler olarak belirlemiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Trade Promotion Organization of Iran, (Çevrimiçi) <http://eng.tpo.ir/index.aspx>, 10 Ocak 2021.

⁴⁰⁸ Ministry of Renewable Energy and Energy Efficiency Organization, (Çevrimiçi) <http://www.satba.gov.ir/en/investment1/budgetsecurepayment/fippa>, 10 Ocak 2021.

Harita 3.1: İran'ın Serbest Ticaret ve Özel Ekonomik Bölgeleri

Kaynak: DAKA-İran Masası, (Çevrimiçi) <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/daka-iran-masasi/>, 10 Ocak 2021.

Yerli ve yabancı yatırımcıları teşvik etmek amacıyla belirlenen bu 7 bölgede yatırımcılara aşağıdaki avantajlar sunulmaktadır:⁴⁰⁹

- ✓ Vergi Muafiyeti: Kiş, Keşm ve Çabahar'da 15 yıl, Enzeli, Aras, Arvand ve Maku bölgelerinde ise 20 yıllığına uygulanmaktadır.
- ✓ Vizesiz Giriş
- ✓ Sermaye ve Karın Serbest Transferi Ve İadesi
- ✓ Yabancı Yatırımcının Korunması
- ✓ Gümrük Vergisi Muafiyeti
- ✓ İthalat ve İhracat Olanakları
- ✓ Arsa Sağlanması

⁴⁰⁹ DEİK, TİM, Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi, s.19-20.

✓ İstihdam

Dünya Bankası verilerine göre İran, dünyada iş yapma kolaylığı sıralamasına göre 118.sıradadır. Özellikle, 2015 nükleer anlaşmasından sonra İran'ın yabancı yatırım konusunda beklentisi artmış ve bazı Batılı şirketler ülkeye yatırım konusunu gündemlerine almışlardır. Bu kapsamda, İran'a 2012 yılından itibaren uygulanan SWIFT ambargosu kısmen kaldırılmış ve ambargo kapsamındaki bankalar belirli bir düzeyde rahatlamışlardır. Ancak, doğrudan yabancı yatırım konusunda beklenen sıçrama gerçekleşmemiş, ABD'de Donald Trump'ın başkan seçilmesiyle birlikte İran üzerindeki ekonomik ve siyasi baskılar tekrar artmaya başlamıştır.⁴¹⁰

Tablo 3.11: Yıllara Göre İran'a Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırım Miktarları

2012	4.4 Milyar Dolar
2013	3.3 Milyar Dolar
2014	1.4 Milyar Dolar
2015	945 Milyon Dolar
2016	3.2 Milyar Dolar
2017	2.4 Milyar Dolar
2018	2.3 Milyar Dolar
2019	2.1 Milyar Dolar
2020	1.5 Milyar Dolar

Kaynak: Trading Economics, "Iran", (Çevrimiçi) <https://tradingeconomics.com/iran/foreign-direct-investment>, 10 Ocak 2021.

İran'ın 1996 yılından itibaren Dünya Ticaret Örgütü ile üyelik müzakereleri devam etmektedir. Müzakere süreciyle ilgili çalışma ekibinin kurulduğu 2005 yılından itibaren, bekleme aşamasında olan İran, Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliği olmayan en büyük ekonomi olarak kayda geçmiştir.⁴¹¹ Diğer taraftan, İran, 52 ülke ile İkili Yatırım Anlaşmasını ve 46 ülke ile de Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmasını imzalamıştır. Ayrıca, 47 ülke ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmasını imzalayan İran, yabancı yatırım için gerekli olan güvenlik ve istikrarın

⁴¹⁰ World Bank, "Iran " (Çevrimiçi) <https://www.worldbank.org/en/country/iran>, 10 Ocak 2021.

⁴¹¹ DEİK, TİM, **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, s.25.

sağlanması ve bürokratik engellerin ortadan kaldırılması gibi önlemleri de almaya çalışmaktadır.⁴¹²

Tablo 3.12: İran’da En Fazla Yabancı Sermayesi Bulunan İlk 10 Ülkeler Listesi

Ülke	Yatırımcı Şirketler	Toplam Sermaye Miktarı
Almanya	KSB Lufthansa Allianz BASF Bilfinger Daimler Deutsche Bahn Deutsche Telekom Duerr DZ Bank Hapag-Lloyd Helaba Siemens SMS Group Volkswagen	12 Milyar Dolar
Fransa	Airbus Air France-KLM Air Liquide ATR AXA CMA CGM Engie Ingenico PSA Renault SCOR Wormser	4.2 Milyar Dolar
	Tüpraş Arkas Holding	

⁴¹² Ministry of Industry, Mine and Trade, Islamic Republic of Iran , (Çevrimiçi) <https://en.mimt.gov.ir/>, 11 Ocak 2021.

Türkiye	Atlas Global Otokar Turcaş Petrol Türk Hava Yolları GAMA Holding	3.8 Milyar Dolar
Birleşik Arap Emirlikleri		3.5 Milyar Dolar
Mauritius Adaları		2.3 Milyar Dolar
Çin	China Railway Engineering Corporation CNPC Dongming Sinopec Sinosteel	2.1 Milyar Dolar
Kanada	Bombardier	1.1 Milyar Dolar
Hollanda	Royal Dutch Shell Schlumberger	1.08 Milyar Dolar
Uluslararası Konsorsiyumlar	Toplam 75 Proje Gerçekleştirmektedirler	4.6 Milyar Dolar
Yabancı Ülkelerde İkamet Eden İranlılar	Toplam 41 Proje Gerçekleştirmektedirler	1.5 Milyar Dolar

Kaynak: Foundation For Defense of Democracies, “Foreign Investment in Iran: Multinational Firms’ Compliance with U.S. Sanctions” , (Çevrimiçi)

https://www.fdd.org/wpcontent/uploads/2018/09/MEMO_CompaniesinIran.pdf, 11 Ocak 2021.

T.C. Ticaret Bakanlığı, “ İran İslam Cumhuriyeti Yurtdışı Yatırım Bilgileri” (Çevrimiçi)

<https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/dac3c018dd0348a4e7d4b02ce11d0615.pdf>, 11 Ocak 2021.

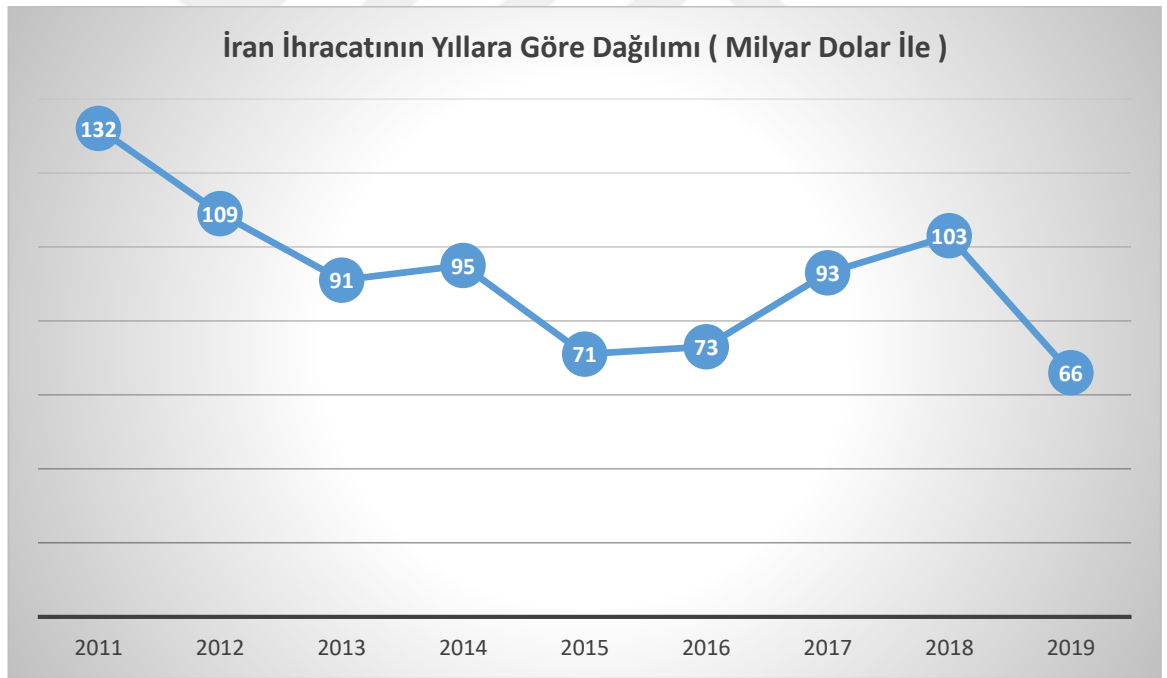
İran’da yabancı yatırımı bulunan Britanya Virjin Adaları (956 milyon dolar), Irak (968 milyon dolar), İtalya (834 milyon dolar), Güney Kore (697 milyon dolar), Avustralya (683 milyon dolar) ve İngiltere (617 milyon dolar) gibi diğer ülkeler de özellikle nükleer anlaşma sonrası yatırım faaliyetlerini hız veren devletler olarak

görülmektedir.⁴¹³ İran Yabancı Yatırım Ajansı (FIPPA) resmi verilerine göre bugün İran’da 40’a yakın ülkenin, toplam 57 milyar dolar civarında yabancı yatırım stoku bulunmaktadır.⁴¹⁴

3.5.1. İhracat

İran, uygulanan ambargolar sebebiyle ihracatında zorluklar yaşamış ve potansiyelinin altında dış ticaret performansı göstermiştir. İhracatta en yüksek rakama ulaştığı 2011 yılı (132 milyar dolar) sonrası ambargolar etkisini fazlasıyla göstermeye başlamış ve ülkenin dış ticareti 2015 yılında 71 milyar dolar kadar inmiştir. Nükleer müzakereler sonrası kısmen de olsa toparlanmaya giren İran dış ticareti, 2017 yılında 92 milyar dolar, 2018 yılında ise 103 milyar dolara ulaşabilmiştir.⁴¹⁵

Grafik 3.3: İran İhracatının Yıllara Göre Dağılımı

⁴¹³T.C. Ticaret Bakanlığı, “ İran İslam Cumhuriyeti Yurtdışı Yatırım Bilgileri” (Çevrimiçi) <https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/dac3c018dd0348a4e7d4b02ce11d0615.pdf>, 12 Ocak 2021.

⁴¹⁴Ministry of Renewable Energy and Energy Efficiency Organization, (Çevrimiçi) <http://www.satba.gov.ir/en/aboutsatba>, 12 Ocak 2021.

⁴¹⁵The World Bank, <https://data.worldbank.org/topic/trade?end=2018&locations=IR&start=2000>, Çevrimiçi, 15.01.2021

Kaynak: World Bank, (Çevrimiçi)

<https://data.worldbank.org/topic/trade?end=2018&locations=IR&start=2000>, 15 Ocak 2021.

İhracat kaleminin en önemli ayağını oluşturan ham petrol ve doğal gaz 2018 yılı toplam ihracatının %69'u oluşturmuş ve İran'ın bu alandaki yıllık ihracatı 71 milyar doları bulmuştur.⁴¹⁶ Ülke ihracatının ikinci en büyük gelir kaynağını ise 2018 yılında yıllık 2,66 milyar (% 4.25) dolarlık ihracatla etilen polimer oluşturmıştır.⁴¹⁷

Tablo 3.13: 2018 yılı İran İhracatında İlk 10'a Giren Ürünler

1. Ham Petrol ve Doğal Gaz	%69	71 Milyar Dolar
2. Etilen Polimer	%4.25	2.66 Milyar Dolar
3. Yarı Demir Ürünleri	%2.64	1.65 Milyar Dolar
4. Asiklik Alkoller	%2.63	1.64 Milyar Dolar
5. Rafine Petrol	%2.27	1.42 Milyar Dolar
6. Petrol Gazı	%1.86	1.16 Milyar Dolar
7. Demir Cevheri	%1.5	942 Milyon Dolar
8. Bakır Cevheri	%0.74	463 Milyon Dolar
9. Petrol Kokain (Petkok)	%0.71	444 Milyon Dolar
10. Turba (Taşıl Kömür)	%0.49	308 Milyon Dolar

Kaynak: OEC, (Çevrimiçi) <https://oec.world/>, 15 Ocak 2021.

2018 yılında İran'ın en çok ihracat gerçekleştirdiği ülke Çin olmuştur. Ülke ihracatının 2018 yılında %8.95'nin, yani 9.22 milyar dolarının Çin'e yapıldığı görülmektedir. İkinci sırada 8.96 milyar dolar ile Irak gelmektedir.⁴¹⁸

Tablo 3.14: 2018 Yılı İran İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler

Ülke Adı	İhracat Tutarı
Çin	9.22 Milyar Dolar

⁴¹⁶WorldBank,(Çevrimiçi)<https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FUEL.ZS.UN?end=2018&locations=IR&start=2000>, 15 Ocak 2021.

⁴¹⁷Observatory of Economic Complexity (OEC),(Çevrimiçi) <https://oec.world/en/profile/country/irn#economic-complexity>, Çevrimiçi, 15 Ocak 2021.

⁴¹⁸ OEC, (Çevrimiçi) <https://oec.world/>, 15 Ocak 2021.

Irak	8.96 Milyar Dolar
Birleşik Arap Emirlikleri	5.95 Milyar Dolar
Afganistan	2.92 Milyar Dolar
Güney Kore	2.57 Milyar Dolar
Türkiye	2.37 Milyar
Hindistan	2.04 Milyar Dolar
Pakistan	1.25 Milyar Dolar
Endonezya	787 Milyon Dolar
Umman	728 Milyon Dolar

Kaynak: Trade Map, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 21 Ocak 2021.

2019 yılında ise İran ihracatında daralma yaşanmış ve ülkenin dış ticareti 66 milyar dolara gerilemiştir.⁴¹⁹ Temel ihracat kalemleri olan petrol ve doğal gaz 2019 yılında ülke dış ticaretinin %53'nü (35 milyar dolar) oluşturmuş,⁴²⁰ bir önceki yıla göre ülkenin temel ihracatı olan doğal gaz ve petrol ihracatında da %50 oranında bir daralma yaşanmıştır.

Tablo 3.15: 2019 Yılı İran İhracatında İlk 10'da Yer Alan Ürünler

Ürün Adı
Petrol ve Doğal Gaz
Diğer mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler
Plastikler ve plastik ürünleri
Organik kimyasallar
Cevher, cüruf ve kül
Yenilebilir meyve ve sert kabuklu yemişler; sitrus meyveler, kavun
Demir ve Çelik
Bakır ve bakır ürünler
Tuz; kükürt; toprak ve taş, sıva malzemeleri, kireç ve çimento
Yenilebilir sebzeler ve belirli kökler

⁴¹⁹ World Bank, (Çevrimiçi) <http://wdi.worldbank.org/table/4.4#>, 20 Ocak 2021.

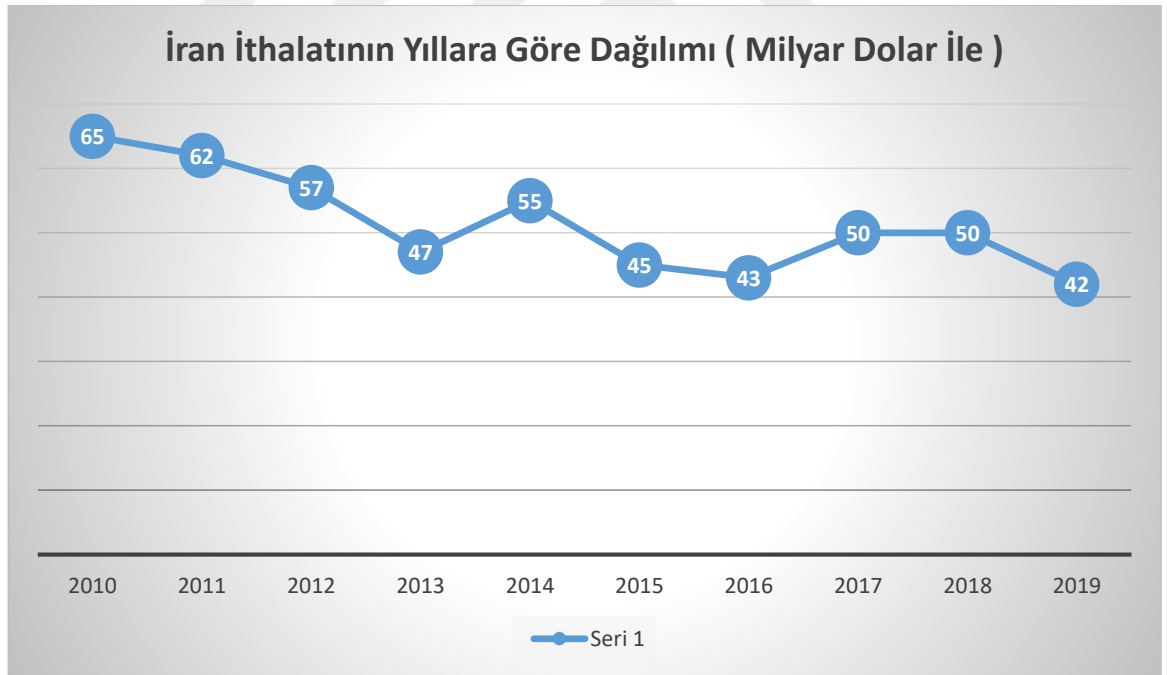
⁴²⁰ OPEC, (Çevrimiçi) https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/163.htm, 20 Ocak 2021.

Kaynak: International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/>, 21 Ocak 2021.

3.5.2. İthalat

İran'ın karşılaştığı ambargolar, ihracatında sıkıntılar yaşamasıyla beraber, aynı zamanda belli ürünlerin tedarik edilmesinde de ülke için sorunlar oluşturmaktadır. Petrol ve doğal gaz ihracatına dayalı bir ekonomik sistem, gıda, tekstil, ilaç ve otomotiv sektörüyle ilgili araç parçalarının büyük bir bölümünün yurt dışından ithalatını zorunlu kılmıştır. Ancak ülkenin ihracat/ithalat balansına bakıldığında zaman, genel olarak ithalatın ihracatın gerisinde olduğu ve İran ekonomisinin en yüksek ithalat rakamına ulaştığı 2010 (65.4 Milyar Dolar) yılı sonrası aşağıya doğru bir trendin olduğu gözükmemektedir.

Grafik 3.4: İran İthalatının Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: World Bank, (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/indicator>, 24 Ocak 2021.

Ülke ithalatında ilk sırada yıllık 5 milyar dolarlık alımla makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler ve parçaları gelirken, ülkenin ikinci en büyük dışa bağımlılığını yıllık 3.8 milyar dolarlık ithalatla hububat oluşturmaktadır. Teknolojik,

organik kimyasal ve gıda ürünlerinde büyük oranda dışa bağımlılığını sürdüren İran'ın 2019 yılında toplam ithalatı 42 milyar doları bulmuştur.⁴²¹

Tablo 3.16: 2019 Yılı İran İthalatında İlk 10'a Giren Ürünler

Ürün Adı	İthalat Tutarı
1. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar ve parçaları	4.9 Milyar Dolar
2. Hububat	3.8 Milyar Dolar
3. Elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon ve benzeri şeyler	3.7 Milyar Dolar
4. Optik, fotografik, sinematografik, ölçme, kontrol, tıbbi veya cerrahi cihazlar	1.4 Milyar Dolar
5. Organik kimyasallar	1.3 Milyar Dolar
6. Eczacılıkla ilgili ürünler	1.16 Milyar Dolar
7. Yağlı tohumlar ve yağlı meyveler; çeşitli tahıllar, tohumlar ve meyveler; endüstriyel veya tıbbi ürünler	1.14 Milyar Dolar
8. Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar, bunların parça ve aksesuarları	1.11 Milyar Dolar
9. Plastikler ve bunlardan yapılan eşyalar	1.08 Milyar Dolar
10. Hazır hayvan yemleri	923 Milyon Dolar

Kaynak: Trade Map, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 24 Ocak 2021.

Çin, İran'ın ihracatta olduğu gibi ithalatı da en önemli stratejik ticari partneri durumundadır. Ülke ithalatının %27.6'ı oluşturan Çin, yıllık yaklaşık olarak 10 milyar dolar civarında İran'a ürün satmaktadır. Ülke ithalatında ikinci sırayı 7 milyar dolarlık ithalatla Birleşmiş Arap Emirlikleri alırken, Hindistan 4 milyar dolarla üçüncü sırada yer almaktadır. Bu üç ülke, toplamda ülke ithalatının %60'nın sağlamasında ve İran'ın yıllık ihtiyaç duyduğu ürünlerin temin edilmesinde hayati öneme sahip stratejik ticari partnerler olarak görülmektedir.⁴²²

⁴²¹International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 24 Ocak 2021.

⁴²² International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 24 Ocak 2021.

Tablo 3.17: 2019 Yılı İran İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler

Ülke Adı	İthalat Tutarı	Temel İthalat Ürünleri
Çin	%27.6 (9.6 Milyar Dolar)	1. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 2. Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon 3. Organik kimyasallar 4. Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları 5. Optik, fotografik, sinematografik, ölçme, kontrol, tıbbi veya cerrahi cihazlar
Birleşmiş Arap Emirlikleri	%20.3 (7.08 Milyar Dolar)	1. Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon 2. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 3. Et Ürünleri 4. Filament Çeşitleri, Tekstil Malzemeleri 5. Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar, bunların parça ve aksesuarları
Hindistan	%11.5 (4 Milyar Dolar)	1. Hububat 2. Organik Kimyasallar 3. Uçucu yağlar ve rezinoidler, parfümeri, kozmetik 4. Kahve, çay, mate ve baharat

		5. Şeker ve pudra şekerleri
Türkiye	%6.5 (2.26 Milyar Dolar)	1. Makineler ve mekanik cihazlar 2. Plastikler ve bunlardan yapılmış eşyalar 3. Kağıt ve Karton 4. Elektrikli makine ve teçhizatlar 5. Tütün ve işlenmiş tütün ikameleri
Brezilya	%6.3 (2.2 Milyar Dolar)	1. Hububat 2. Yağlı tohum ve meyveler, çeşitli tahıl ürünleri, tohumlar, endüstriyel ve tıbbi ürünler 3. Et ürünleri 4. Şeker ve pudra şekerleri 5. Tütün ve işlenmiş tütün ikameleri
Almanya	%4.9 (1.69 Milyar Dolar)	1. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 2. Eczacılıkla ilgili ürünler 3. Optik, fotografik, sinematografik, ölçme, kontrol, tıbbi veya cerrahi cihazlar 4. Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon 5. Hububat
Rusya	%3.4 (1.19 Milyar Dolar)	1. Hububat 2. Hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar, hazırlanmış yenilebilir yağlar 3. Ahşap, ahşap eşyalar, odun kömürü 4. Et ürünleri 5. Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon

İtalya	%2.6 (923 Milyon Dolar)	1. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 2. Optik, fotografik, sinematografik, ölçme, kontrol, tıbbi veya cerrahi cihazlar 3. Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon 4. Eczacılıkla ilgili ürünler 5. Plastikler ve bunlardan eşyalar
Hollanda	%1.5 (518.5 Milyon Dolar)	1. Optik, fotografik, sinematografik, ölçme, kontrol, tıbbi veya cerrahi cihazlar 2. Eczacılıkla ilgili ürünler 3. Yağlı tohum ve meyveler, çeşitli tahıl ürünleri, tohumlar, endüstriyel ve tıbbi ürünler 4. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 5. Tahıl, un, nişasta, süt müstahzarları ve pastacılık ürünler
Malezya	%1.2 (431.8 Milyon Dolar)	1. Hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar, hazırlanmış yenilebilir yağlar 2. Kauçuk ve kauçuktan yapılmış eşyalar 3. Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları 4. Organik Kimyasallar 5. Plastikler ve bunlardan yapılmış eşyalar

Kaynak: Trade Map, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 24 Ocak 2021.

3.5.3. Başlıca Ekonomik Güç Merkezleri

İran ve P5+1 ülkeleri ile 2015 yılında gerçekleşen nükleer anlaşma sonrası Tahran yönetimi, Batı'ya yönelik İran ekonomisinin rahatlığa kavuşacağı ve kademeli bir ilerleme yoluna gireceği konusunda cesaretlendirici söylemler dillendirmeye başlamıştı. Bazı uluslararası yaptırımların kalkmasını sağlayan Ocak 2016'dan bu yana olumlu bazı işaretlerin yansımaları olarak Batılı bir kısım şirketler, başlangıçta Tahran'la anlaşma yapma isteklerini dile getiriyorlardı. Ancak bu iyimserlik, kısa zaman sonra yerini İran için daha sancılı günlere bıraktı. Böylece, İran ekonomisi, teokratik rejim yöneticilerinin ekonomik anlamda beklediği “rönesansı” yaşayamadı. İran ekonomisinin temel sorunu, sadece uluslararası yaptırımlar ve neden olduğu ekonomik sıkıntılar değildi. Rejimin yapısı ve devletin sosyo-politik kökenleriyle ilgili sistematik sorunlar, beklenen ekonomik “rönesansın” gerçekleşmesinin önünde en büyük engeller olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, yaptırımların kısmi olarak kalkması İran ekonomisi için beklenen iyileşmeyi beraberinde getirmedi. Meşru siyasi temsilden veya maddi ekonomik faydadan büyük ölçüde dışlanmış bir nüfus tarafından sürekli olarak meydan okumayla karşı karşıya kalan teokratik rejim yönetimindeki İran ekonomisinin, gerçekçi bir resmine ulaşmak için iyice incelenmesi gereken en önemli bağlamın, devletin sosyo-politik kökenleriyle ilgili sistematik sorunlar olduğunu söyleyebiliriz.⁴²³ Bu bölümde, teokratik rejim yönetiminin, ülkenin politik, sosyal, kültürel hayatıyla beraber, aynı zamanda ülke ekonomik yapısını ve kaynaklarını nasıl kontrol ettiğine yönelik bir analiz yürütülecek olup, başlıca ekonomik güç merkezlerine ve denetim altında tuttıkları alanlara yönelik bir çalışma yapılacaktır.

Dini Lider önderliğindeki Devrim Muhafızlarının, özellikle 2005'den bu yana İran ekonomisi üzerindeki hızlanan ve ezici ağırlığı, ülke kaynaklarının bir grup askeri ve sivil yönetici eliti tarafından benimsenmesini beraberinde getirmiştir. İran anayasasının 44.maddesi, ekonomiyi 3 sektöre ayırır: *devlet, kooperatif ve özel*. Anayasanın 44.maddesi rejime, “İslam hukukuna”, “kamu çıkarlarının korunmasına” ve “sosyal adalete” bağlılık iddiasıyla mülke el koyması için yasal gerekçe

⁴²³ National Council of Resistance of Iran (NCRI), “Iran The Rise of the Revolutionary Guards’ Financial Empire, Pennsylvania, U.S. Representative Office (NCRI-US), 2017, s.5-6.

vermektedir.⁴²⁴Yine anayasanın 49. maddesi, rejimi, devletin gayri meşru yollardan elde edildiğini düşündüğü tüm servetlere el koyma sorumluluğu ile donatmıştır.⁴²⁵ Bu veya benzeri kanunlar, rejim yetkililerinin, yasal dayanakları suiistimal ederek, büyük ölçekli ve kazançlı mülklerin, el koyma mekanizmalarıyla, güvenlik ve askeri aygıtların himayesine bırakılmasının yolunu açabilmektedir.

2005 yılından itibaren Dini Lider Ali Hamaney, ülke ekonomisinde etkinliğini artırmaya yönelik radikal adımlar attı. Bunun için 3 ana politika belirlendi: 1) *devlete ait önemli firma ve şirketler Dini Lider yönetimindeki Setad'a (The Execution of Imam Khomeini's Order) devredildi*, 2) *finans piyasalarına müdahale edildi*, 3) *kamu sübvansiyonları kaldırıldı*. Böylece, 2005 yılından 2008 yılına kadar Dini Lider yönetimindeki Setad'a 12 milyar dolara yakın bir devretme işlemi gerçekleştirildi. Bu şekilde bir devretme 1994-2004 yılları arasında 1 milyar dolar civarındayken, 3 senede 12 katlık bir artış, Dini Liderin finansal etkinliğini göstermek bakımından önemli bir detay olarak görülmektedir. Setad'a devredilen tüm bu kurumlar, Devrim Muhafızlarının kontrolüne verilerek, onun ekonomik bir güce dönüşmesinin önünü açmıştır.⁴²⁶ Reuters'a göre 95 milyar dolarlık bir ekonomik güce sahip olan Setad ve Devrim Muhafızları gibi bileşenler, İran'ın yasal ve kayıt dışı en büyük finans merkezleri konumundadırlar.⁴²⁷

Diğer taraftan, finans sektörüne müdahale edilerek, kredi kuruluşları, sigorta, borsa, iç ve dış ticaret, emlak ve finans araçları piyasası gibi önemli sektörler büyük ölçüde Dini Liderin kontrolü altına devredilmiştir. Kamu sübvansiyonlarının kaldırılmasıyla birlikte, üretim tesislerinin büyük bir kısmı (tahminen % 60-70'i) ya kapatılmış ya da kapasiteleri üçte birinin altına düşmüştür. Böylelikle, ithalata bağlı ekonomik bir yapının önü açılmıştır. İthalatın, Dini Liderin denetimi altındaki

⁴²⁴ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 2 Ocak 2021.

⁴²⁵ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 2 Ocak 2021.

⁴²⁶ NCRI, **Iran The Rise of the Revolutionary Guards' Financial Empire** s. 7-8.

⁴²⁷ Parisa Hafezi, "Iran's elite Guards to gain regional, economic power in post-sanctions era", (Çevrimiçi), <https://www.reuters.com/article/us-iran-sanctions-guardians-insight-idUSKCN0UX2M3>, 4 Ocak 2021.

kurumlar tarafından tekelleştirilmesi, enflasyonun kontrolden çıkmasını ve geniş çaplı yolsuzlukların yayılmasını da beraberinde getirmiştir.⁴²⁸

İran'ın mevcut siyasi sistemi, velayet-i fakih ilkesi veya Dini Lider aracılığıyla mutlak din adamı yönetimi üzerine kurulmuş bir teokrasidir. Ülkenin Aralık 1979'da kabul edilen anayasasında, mülkiyet aidiyetinden bahseden tüm ilkeler ve maddeler, gerekli görüldüğü takdirde, özel mülkiyete saygıyı zedeleyen kısıtlama ve sınırlamalarla donatılmıştır. Örneğin anayasanın 44. maddesinde *“devlet, kooperatif ve özel olmakla üç sektörün her birinde mülkiyetin, İslam hukukunun sınırlarını aşmadığı ve ülkenin ekonomik büyümesine ve ilerlemesine katkıda bulunduğu ve topluma zarar vermediği sürece korunacağı”* belirtilmektedir.⁴²⁹ Ancak, ilgili maddedeki sınır ve katkının nasıl ve neye göre belirlendiği hususu muğlaklığını korumakta ve keyfi müdahalelere açık durumdadır. Yine anayasanın 40. maddesinde *“hiç kimsenin, haklarını başkalarına ve kamu çıkarlarına zarar verecek şekilde kullanma hakkına sahip olmadığı”* ibaresi yer alırken, özel mülkiyetin şeriat kurallarıyla çelişmediği sürece korunabileceği belirtilmektedir.⁴³⁰

İran anayasasının 4.bölümünün tamamı özel mülkiyet ve ekonomi/finans başlıklı içeriklerden oluşmaktadır. Anayasanın 43-55 arası maddeleri, “ kamu yararını korumak “, “sosyal adalet” veya “İslam hukuku” gibi kavramlara atıf yapmaktadır.⁴³¹ Ancak, gerçekte rejim tarafından özel veya kamu mülkiyetine farklı gerekçelerle el konulması, teokratik yönetici seçkinler için kazançlı bir girişim olmakla beraber, bu durumun sosyal kalkınmaya ve kamu çıkarlarına önemli zararlar verdiği görülmektedir.⁴³²

Yukarıda da belirtildiği üzere farklı gerekçelerle özelleştirme hamlesi Dini Liderin öncülüğünde 2005 sonrası hız kazanmıştır. Anayasanın 44. maddesi, İslam Cumhuriyetinde özelleştirme önünde engel teşkil etse de 2005 yılında çıkarılan bir

⁴²⁸ NCRI, **Iran The Rise of the Revolutionary Guards' Financial Empire**, s.9.

⁴²⁹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 4 Ocak 2021.

⁴³⁰ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 6 Ocak 2021.

⁴³¹ Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 7 Ocak 2021.

⁴³² Reza Molavi, **Oil and Gas Privatization in Iran**, Ithaca Press, UK, 2012, s.16.

genelge ile 4 yıllık bir planlama çerçevesinde kamu ekonomik işletmelerin % 80'nin özelleştirilmesinin önü açılmıştır. Bu ekonomik işletmeler arasında büyük madenler, birincil endüstriler (petrol ve doğal gaz dahil), dış ticaretle ilgili kurumlar, bankalar, sigorta şirketleri, enerji üretimi, liman, kara yolları, demiryolları, havayolları ve nakliye şirketleri de yer almaktadır.⁴³³

2005 yılında alınan bu karar, Dini Liderin ülke ekonomisi üzerindeki denetimi bakımından sıçrama niteliği taşımaktadır. Ulusal ekonomide büyümeyi hızlandırmak için başat kamu sektörlerinin özelleştirilmesinin gerekliliğini vurgulayan teokratik rejim yöneticileri, bu uygulamayı “*yarı-devlet*” (“*semi state-run*”) özelleştirme olarak lanse etmektedirler. 2005-2009 yılları arasında 264 şirketin Dini Lider yönetimindeki Setad’a devredilmesi, İran siyasi ve ekonomik tarihinin en önemli değişimlerinden birine işaret ederken, aynı zamanda ülkenin ana işvereni hükümetten velayet-i fakihe geçmiştir. Böylece, Dini Lider ve Devrim Muhafızları başta olmakla rejimin ana aktörleri, ülkenin sadece siyasi, askeri ve kültürel yönetiminde değil, aynı zamanda ekonomik sektöründe de başat aktör konumlarını tescillemişlerdir.⁴³⁴

Tüm bu yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda Dini Liderin ve çevresinin ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında belirleyici faktör ve başat konumda oldukları görülmektedir. Bu kurum ve çevresi ülkenin en büyük ve en karlı işletmelerini Sedat aracılığıyla yönetmektedir. 2005 yılından itibaren Dini Lider ve ofisi, kamu kurumlarını özelleştirerek büyük ekonomik merkezler oluşturmak, mali piyasalarda mutlak kontrolü ele geçirmek ve sübvansiyonları ortadan kaldırmak gibi yöntemlerle kamu servet ve varlıklarını kapsamlı bir şekilde “istila” etmişlerdir. Dini Lider, Devrim Muhafızları ve diğer silahlı kuvvetler tarafından ele geçirilen varlıkların kesin ölçeği kamuya tamamen açık değildir. Teokratik rejimin yapılanma modeli gereği, açık kaynaklardan bu ekonomik gücün tamamının belirlenmesi mümkün değildir. Ancak, Dini Lider ve çevresinin ekonomik faaliyetlerine yönelik öne sürülen tahminler ve yabancı kaynakların hazırlamış olduğu farklı raporlar mevcuttur. Bu raporlardan yola çıkılarak İran’ın gayri safi yurtiçi hasılasının en az yarısının Dini

⁴³³ A.e, s.17.

⁴³⁴ NCRI, *Iran The Rise of the Revolutionary Guards’ Financial Empire*, s.76-77.

Lider ve ofisine bağlı, çeşitli firmalar, vakıflar, finans ve kredi kurumlarının faaliyetlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.⁴³⁵

Tahmin edilebileceği gibi, burada kesin rakamlara ulaşmak zordur, çünkü rejim, mali faaliyetlerinin ölçeğini ve yöntemlerini kalın bir gizlilik perdesinin arkasına saklamakta ısrar etmektedir. Rejimin, bu yıkıcı politikalara yönelik harcamalarına ilişkin hesap verebilirlik ve şeffaflık, ülke kanunlarında, resmi bütçe belgelerinde veya bu konudaki resmi veya gayri resmi metinlerde veya mali raporlarda, velhasıl, hiçbir yerde bulunmamaktadır. Rejim, bu faaliyetlerin herhangi birinin dışarıya sızabilme ihtimaline karşı korunmak için oldukça sert örtbas politikası izlemektedir. Yine de açık kaynakları, argümanları ve çeşitli yurtdışı temelli raporları inceleyerek sınırlı bir araştırma yapabilmek ve birtakım verilere ulaşmak mümkündür. Bu devasa finansal yapılanmanın başat aktörleri konumunda olan 14 büyük ekonomik güç (Tablo 3.18), Dini Lider ve ofisine bağlıdır. Bu bölümde, İran ekonomisinin yasal ve yasa dışı faaliyetlerinin tümünün merkezinde yer alan bu 14'lük yapılanmanın, siyasi ve ekonomik ağırlık bakımından ön plana çıkan ikisinin- *Setad ve Devrim Muhafızları*- ülke genelini kapsayan finansal nüfuzuna değinilecektir.

Tablo 3.18: İran Finans ve Siyasi Yapısının Temelini Oluşturan 14 Büyük Ekonomik Güç

SETAD	Besic Gücü Kooperatif Vakfı
Mostazafan (Mazlum) Vakfı	Ghadir Yatırım Şirketi
Astan-e Qods-e Razavi	Silahlı Kuvvetler Sosyal Refah Yatırım Örgütü
Shahid (Şehit) Vakfı	Khatam al-Osia İnşaat Merkezi
Emdad (Yardım) Komitesi	Devlet Güvenlik Güçleri Kooperatif Vakfı
İslam Devrim Muhafızları Birliği Kooperatif Vakfı	Ordu Kooperatif Vakfı
Khatam al-Enbiya İnşaat Merkezi	Silahlı Kuvvetler Müşterek Kurmay Başkanları Kooperatif Vakfı

Kaynak: NCRI, *Iran The Rise of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.39.

⁴³⁵ A.e., s.37-38.

A) SETAD

Setad-e Ejraiy-e Farman-e Hazrat-e Emam veya İmamın Emrini Yürütme Merkezi (Headquarters for Executing the Order of the Imam) ya da kısaca Setad olarak bilinen ve Ali Hamaney tarafından kontrol edilen en zengin ve en yüksek gelir getiren vakıf görünümlü bir ekonomik güç merkezidir. 4 Haziran 2013 tarihinde, ABD Hazine Bakanlığı, İran Hükümetinin mülklerini bloke eden 13599 sayılı icra emri uyarınca, Setad'ı ve 37 iştirakini yaptırımlara tabi tutmuştur.⁴³⁶ Dini Lider yönetimindeki Setad'ın, İran ekonomisi üzerindeki etkisi ve hakimiyeti Devrim Muhafızlarını bile aşmıştır. Vakıf görünümlü bu yapılanma, varlıklara el konulması söz konusu olduğunda, sözde “*kamu dışı kamu sektörü*” şirketleri arasında en iddialı olanıdır. Setad ve Dini Liderin etkisi alanındaki diğer benzer kurumlar arasındaki en önemli fark, Setad'ın istediği takdirde Ali Hamaney'in doğrudan desteği sayesinde en kârlı ve en büyük ticari ve finans şirketlerinden bazılarının mülkiyetini ele geçirebilme gücüne keyfi şekilde sahip olmasıdır.⁴³⁷

Reuters tarafından 2015 yılında yayınlanan bir raporda, Setad'ın 95 milyar dolara yakın bir serveti olduğu vurgulanmaktadır.⁴³⁸ Ancak, vakfın gerçekte servetinin bu rakamdan çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Setad, Hamaney'in İran ekonomisi üzerindeki bir nevi lokomotif fonksiyonunu taşımaktadır. Sadece ulusal değil aynı zamanda, uluslararası bazı finansal faaliyetleri de yürüten Setad'ın, bu kapsamda, Fransız, Amerikan, İngiliz, İtalyan ve İsviçre şirketleriyle ilaç bileşenlerini içeren bazı anlaşmaları mevcuttur. Tamamı Dini Lider tarafından belirlenen 100 üst düzey ve binlerce alt çalışanı bulunan Setad, Hüseyin Ali Nayyeri, Hüseyin Shariatmadari ve Muhammad Muhammadi Golpayegani gibi Dini Lidere en yakın

⁴³⁶ U.S. Department of The Treasury, (Çevrimiçi) <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl1968.aspx>, 2 Ocak 2021.

⁴³⁷ NCRI, **Iran The Rise of the Revolutionary Guards' Financial Empire**, s.76.

⁴³⁸ Yeganeh Torbati, Babak Dehghanpisheh, “Conglomerate controlled by Iran's supreme leader a winner from nucleardeal”,(Çevrimiçi)<https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-setad-insight-idUSKCN0RF0E920151021>, 25 Ocak 2021.

isimleri bünyesinde barındırmaktadır.⁴³⁹ Setad’a bağlı bazı ana şirketler hakkında kısa bilgi derlemesi aşağıda yer almaktadır.

✓ **Tadbir Enerji Geliştirme Grubu (The Tadbir Energy Development Group)**

Tadbir Enerji Geliştirme Grubu, Setad bünyesinde bulunan en önemli işletme gruplarından biridir. İşletme bünyesinde bulunan holdingler ve bağlı iştirakler aşağıdaki tablolarda belirtilmiştir.⁴⁴⁰

Tablo 3.19: Tadbir Enerji Geliştirme Grubu Bünyesinde Bulunan İştirakler Listesi

Tadbir Enerji Geliştirme Holding Şirketi	• Pars Petrol Şirketi (%75,6) • Ticari Pars Petrol Şirketi (%100) • Kuzey Sondaj Şirketi (%10) • Persia Petrol ve Gaz Şirketi (%100) • Kimya Yöneticileri Şirketi (%100) • Bahman Geno Şirketi (%80) • Persian Tadbir Rafineri Şirketi (%80) • Qaed Basir Petrokimya Şirketi (%80) • Abadan Elektrik Üretim Şirketi (%75) • Tadbir Sondaj Şirketi (%100) • Rey Niru Mühendislik Şirketi (%100)
Mobin İran Elektronik Genişleme Holding Şirketi	• Telekomünikasyon (%19) • Etemad Mobin Gelişim Şirketi • Talia Şirketi • Mobin Toplum İletişimi • Mobin 1 • Mobin İletişim Şirketi
Tadbir Endüstri ve Maden Geliştirme Holding Şirketi	
	• Alborz İlaç Şirketi

⁴³⁹ Steve Stecklow, Babak Dehghanpisheh , Yeganeh Torbati, “Khamenei controls massive financial empire built on property seizures”, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/iran/#article/part1>, 3 Ocak 2021.

⁴⁴⁰ NCRI, **Iran The Rise of The Revolutionary Guards’ Financial Empire**, s.78.

Barkat İlaç Holding Şirketi	• Sobhan İlaç Şirketi • İran İlaç Şirketi • Tolid İlaç Şirketi • Sobhan Onkoloji Şirketi • KBC • Alborz Distribütörleri • Alborz Ascend Yatırım Şirketi • Alborz Balak Şirketi • Farabi İlaç Üreticisi (%17) • Razak İlaç Üreticisi (%12) • Ati Farmed Şirketi (% 51) • BioSun Şirketi (% 20) • Alborz-Zagros Şirketi
Tadbir Stratejik Araştırmalar ve Yönetim Danışmanları Grubu	
Tadbir İnşaat Geliştirme Şirketi	

Kaynak: NCRI, *Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.46-47.

✓ **Setad Varlık ve Mülk Organizasyonu**

- ✓ Setad bünyesinde bulunan bir diğer yapılanma olan Setad Varlık ve Mülk Organizasyonu, özellikle son 10 yılda gayrimenkulleri, boş arazileri, kamu varlıklarını, konutları, miras ve tarihi mülkleri istimlak ederek zenginliğini artırmıştır.⁴⁴¹

Setad bünyesinde bulunan diğer işletmeler aşağıdakilerdir: ⁴⁴²

- ✓ *Finansal Pazar ve İştirakleri: Mellat Sigorta (%15), Kar-Afarin Bankı (%11), Persian Bankı (%16), Tadbir Yatırımları*
- ✓ *Iran Khodro (% 5)*
- ✓ *Rey Yatırım Şirketi*
- ✓ *Mobin İran Şirketi*
- ✓ *Modaber Yatırım Şirketi*

⁴⁴¹ NCRI, *Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.80.

⁴⁴² NCRI, *Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.82.

✓ **Barkat Vakfı**

B) Devrim Muhafızları Kooperatifi Vakfı

Devrim Muhafızları Kooperatifi Vakfı (Bonyad Taavon Sepah) ülkenin bir diğer en güçlü finansal yapılanması olarak kabul edilmektedir. Vakıf görünümlü bu yapılanmanın tüzüğünün 4. maddesinde: “*Vakfın kurucu liderinin Ayetullah Humeyni olduğu ve vakfa 10 milyon Rial civarında ilk maddi katkının onun tarafından yapıldığı belirtilmiştir*”. Yine vakfın 23. maddesinde “kurumun tüm para ve mal varlığının Dini Lidere ait olduğu, vakfın kapanması durumunda, borçların silinmesiyle birlikte, kalan bütün servetin Dini Lidere teslim edileceği belirtilmektedir”.⁴⁴³ Vakfın bünyesinde bulunan bazı büyük ticari şirketler ve gruplar hakkında aşağıda bilgiler yer almaktadır.

✓ **Bahman Otomotiv Üretim Grubu**

Bu otomotiv grubunun önemli bir kısmı Devrim Muhafızları Kooperatifi bünyesinde bulunmaktadır. Grubun ortaklarından bir diğeri ise Ghadir Yatırım Grubu’dur. Grup, Sedan, Hatchback, Pickup, Cross Over, SUV, Truck gibi otomobil markalarıyla beraber, aynı zamanda minibüs, kamyon ve motosiklet üretimini kapsayan devasa büyüklükte bir otomotiv sektörünü kontrolü altında tutmaktadır. Bahman Otomotiv bünyesinde bulunan şirketler aşağıda belirtilmiştir.⁴⁴⁴

- Saipa Şirketi: İran’daki en büyük ikinci otomobil üreticisidir. Şirketteki hisselerin yalnızca % 17’sine sahip olmasına rağmen Devrim Muhafızları, ana karar verici konumundadır. Saipa şirketinin bünyesinde bulunan diğer ticari kurumlar aşağıdakilerdir.⁴⁴⁵

Tablo 3.20: Saipa Group’un Bünyesinde Bulunan Ticari Kurumlar Listesi

Pars Khodro (otomobil üreticisi)	Rayan Saipa Sigorta Hizmetleri	Endüstriyel İhracat Geliştirme Şirketi

⁴⁴³ Bonyad-e Sepah-e Passdaran, (Çevrimiçi) <https://www.ifmat.org/bonyad-e-sepah-e-passdaran/>, 4 Ocak 2021.

⁴⁴⁴ Bahman Group, (Çevrimiçi) <https://bahman.ir/>, 4 Ocak 2021.

⁴⁴⁵ Saipa Group, (Çevrimiçi) <http://www.saipacorp.com/en>, 4 Ocak 2021.

Saipa Dizel	Pouya Endüstri	Saipa Çalışan Yatırımları
İran Kaveh (dizel)	Niroosaz Arak	Rana Yatırımları
Saipa Azin	Rayan Saipa Kiralama	Saipa Yatırımları
Saipa Cam	Mellat Sigorta	Rasa Sermaye Geliştirme
İran Radyatör	Sayan Sigorta Hizmetleri	Saipa Taşımacılığı
Saipa Basın	Saipa Spor ve Kültür Şirketi	Saipa Mühendislik Danışmanlığı
Saipa Pistonları	Pasargad İnşaat	Saipa Tur

Kaynak: Saipa Group, (Çevrimiçi) <http://www.saipacorp.com/en>, 4 Ocak 2021.

- Ulusal İran Yatırım Şirketi
- Bahman Yatırım Şirketi
- Bahman Kiralama Şirketi
- Bahman Dizel (Japon Isuzu kamyonlarının montajı)
- İran Kredisi (%79)
- Bahman Komisyon
- Etemad Geliştirme Yatırımları

✓ ***Finans ve Kredi Kuruluşları:***⁴⁴⁶

- Thamen Kurumu
- Thamen al-a'meh Finans ve Kredi Kurumu: Kredi kooperatifi olarak da bilinen şirketin 500 şubesi bulunmaktadır. Sadece , 2010 yılının başlarında şirket, başvuranlara 13 milyar doların üzerinde kredi verdiği bilinmektedir.

✓ ***Yatırım Şirketleri:***⁴⁴⁷

- Behshahr Sanayi Yatırımları (% 16)
- Iran Negin Khatam Yatırımları
- Saman Majd Yatırımları
- Ayak Yatırımları

⁴⁴⁶ NCRI, *Iran The Rise of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.96.

⁴⁴⁷ NCRI, *Iran The Rise of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.97.

- ✓ **Ansar Bank:** Ansar Bank'ın İran genelinde 600 şubesi vardır ve ülkenin dördüncü büyük bankasıdır. Bank bünyesinde bulunan diğer şirketler şöyledir:⁴⁴⁸
- Atlas İran Yatırım Holdingi: Gayrimenkul sektöründe en önemli güçlerden biri olan Holding, aşağıdaki şirketleri bünyesinde barındırmaktadır:

Tablo 3.21: Atlas İran Yatırım Holding Bünyesinde Bulunan Şirketler Listesi

Andisheh Shiva Atlas Mühendislik Danışmanları	Pardis Atlas Pars (yüzde 50 mülkiyet)
Atlas Pars Yıldızı	Atlas İran İnşaatı
Firdovsi İran Bahçesi	Tous Gostar Yatırım ve Kentsel Gelişim
Arman-e Tous Star	Baghmisheh Kentsel Gelişim ve Konut Binası
Pars Planlama İnşaat ve Geliştirme (%33)	İran Atlas Kish Ticari ve Sanayi Grubu
Sekizinci Tous Banagostaran (% 30)	

Kaynak: NCRI, *Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.99.

- ✓ **Endüstri:**⁴⁴⁹
- Kerman Petrokimya (%)
- Kermanshah Petrokimya Endüstrisi
- Zagros Çelik
- Shahab Sang Madencilik Endüstrileri
- İran Kaynak Endüstrisi
- İran Şasi Üretimi
- Moj Nasr Gostar Telekomünikasyon ve Elektronik
- Efahan Çinko İzabe Şirketi
- Saberin Ofogh Geliştirme Mühendisliği
- Arzesh Afarinan Endüstrileri
- Baharizad Yün Dokuma

⁴⁴⁸ A.e., s.98.

⁴⁴⁹ A.e., s.97.

- Behinehsaz Amadeh Mühendislik
- İran Atlası Kish Ticari ve Sanayi
- Sina İlaç (%30)

✓ **Telekomünikasyon :** ⁴⁵⁰

- Mobin Iran Elektronik Endüstrisi: Şirketin hissedarlarını Mostazafan Vakfı, Sina Yatırımları, Kowsar, Bahman Yatırımları, İran Elektronik Ekipman ve SAIRAN oluşturmaktadır.
- Talia Şirketi
- Moj Nasr Gostar
- Etemad Mobin Konsorsiyumu
- Sayyar İletişim
- Iran Cell (telefon operatörü): Şirketin hissesinin %49'u Güney Afrika'nın MTN, %51'i İran Elektronik Endüstrisine aittir.

✓ **Üretim ve Tarım:** ⁴⁵¹

- Shadab Horasan Endüstrileri
- Maedeh Gıda Endüstrisi
- Shadab Khorasan Agro Endüstrileri
- Charmahal Bakhtiari Gıda

✓ **İnşaat:** ⁴⁵²

- Prefabrik Mühendislik Firması
- Cihad Konut İnşaatçıları
- Sepahan Konut Kompleksi İnşaatçıları
- Razmandeh Konut Kompleksi İnşaatçıları

⁴⁵⁰ A.e., s.98.

⁴⁵¹ A.e., s.99.

⁴⁵² A.e.

✓ **Ticaret ve Hizmet Sektörü:**⁴⁵³

- Pars Hava Yolları
- Petrol Müteahhitleri
- Rahian Komeyl Ticaret Hizmetleri ve Danışmanlık
- Pars Hava Yolculuğu
- Bahrestan Kish Şirketi
- Thamen al-A'meh Hizmetleri Kültür Kurumu
- Kaboud Kavir Alaleh
- Mohit İnşaat
- Baharan Şirketi
- Navid Bahman
- Kowsaran Enstitüsü
- Misaq Basirat Kurumu
- Asr-e Bahman Şirketi
- Negar Nasr Şirketi
- Ansar Çalışanlar Kooperatifi

✓ **Pasargad Finans Grubu:** Grubun en önemli ticari kısmını Pasargad Bankı oluşturmaktadır. Bankın bünyesinde bulunan diğer ticari gruplar aşağıda belirtilmiştir:⁴⁵⁴

Tablo 3.22: Pasargad Bank Bünyesinde Faaliyet Gösteren Ticari İşletmeler Listesi

Orta Doğu Madencilik ve Endüstri Holdingi	Pasargad Bank Elektronik Ödemeler	Pars Arian Yatırımları	Pasargad Tadbirgaran Şirketi
Pasargad Arian Bilgi ve İletişim	Pasargad Döviz Alım Satım ve Hizmetleri	Pasargad Bank Finans ve Yatırım Hizmetleri	Pasargad Geleceğin Ticaret Yönetimi
Pasargad Sigorta	Pasargad Bank Aracılık Hizmetleri	Pasargad Bank Yatırımları	Pasargad Group Uluslararası Ticaret Geliştirme ve
İran Reasürans Şirketi	Sekizinci Kentsel Gelişim ve İnşaat Şirketi	Arian İnşaat	Genişleme
Pasargad İş Makinaları ve	Pasargad Seri Üretim	İran Kredi Sıralaması Danışmanlığı	Mana İran Yenileme ve Genişleme Endüstrileri

⁴⁵³ A.e.,s.100.

⁴⁵⁴ Pasargad Bank, (Çevrimiçi) <https://en.bpi.ir/>, 5 Ocak 2021.

Ekipmanları Kiralama Şirketi			
Pasargad Kiralama	Pasargad İnsan Sermayesi Araştırma ve Geliştirme Kurumu	Arian Saman İnşaat	Zarand İran Çelik Şirketi
Pasargad Arzesh Afarinan Şirketi	Arian Yatırımları	Pasargad Arian Lojistik Hizmetleri	Ortadoğu Aftab Derakhshan Şirketi
Orta Doğu Vakıfsal Şirketi	Arian Mühendislik ve İnşaat Yönetimi	Pasargad Finansal Emeklilik Grubu	İran Sirjan Çelik Şirketi
Pasargad Enerji Geliştirme	Arian Pasargad İnşaat Yönetimi	Pasargad Ticaret Geliştirme	Orta Doğu Meyar Endüstri Mühendisliği Şirketi

Kaynak: Pasargad Bank, (Çevrimiçi) <https://en.bpi.ir/>, 5 Ocak 2021.

Yukarıdaki iki örnekten-*Setad ve Devrim Muhafızları Kooperatifi Vakfı*-görülebileceği üzere bu denli devasa ekonomik yapılanmadan gelen gelirin hangi kaynaklarda kullanıldığı, rejimin kapalı ve şeffaf olmaması sebebiyle kamuoyu ile paylaşılmamaktadır. Bu denli bir kazancın, bir kısmının rejim liderleri tarafından talan edildiği ve zimmetlerine geçirdiği, yolsuzluk ve diğer illegal faaliyetlerle ülkenin ekonomik sisteminin yozlaşmış bir hale dönüşmesine sebep olduğu görülmektedir. Ancak, kapsamlı bir yozlaşmış mali yapılanma bile 2005 yılından itibaren elde edilen astronomik karların sadece bir bölümünü açıklayabilir. Bu sebeple, Dini Lider önderliğinde, bu olağanüstü ekonomik güçlerden elde edilen karların nereye gittiği ve hangi iç ve dış politikalara harcandığı bilgisine hakim olmak için, daha kapsamlı bir bakış açısıyla, karların aktarıldığı kaynakların incelenmesi gerekmektedir. İç baskıyı artırmak ve rejim güvenliğini sağlamak için Devrim Muhafızları başta olmakla güvenlik güçlerine tanınan olağanüstü mali imkanlar, Suriye, Lübnan, Irak, Yemen ve Afganistan gibi sıcak çatışma alanlarında yürütülen “vekalet savaşları” ve nükleer programın tavizsiz ve aralıksız geliştirme kararlılığı gibi örnekler, ülke kaynaklarının hangi alanlara aktarıldığı ile ilgili bize fikir sunabilmektedir. Tezin ileriki bölümlerinde Dini Lider ve çevresinin kontrolündeki bu astronomik kaynakların, Suriye, Irak, Yemen, Lübnan ve Afganistan gibi ülkelerde “vekalet savaşları” aracılığıyla hangi kaynaklarda kullanıldığına değinilecektir.

3.6. İran'ın Nüfuz Alanı İçerisinde Yer Alan Ülkeler

Tezin bu bölümünde İran'ın jeopolitik ve ekonomi-politik ilişkiler ağı içerisinde varsayılan beş ülke üzerinden nüfuz alanını genişletme siyasetine yönelik bir analiz yürütülecektir. Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan ve Irak olarak belirlenen bu beş ülkeye yönelik İran'ın izlediği politikaların siyasi, askeri ve ekonomik boyutuna yönelik yapılan inceleme sonrası, Tahran yönetiminin tüm bu sahalardan ne denli bir çıkar elde ettiği sorusuna cevap aranacaktır. Tüm bu araştırma sonrası, İslami rejimin bu ülkelere yönelik belirlediği nüfuz geliştirme politikasında ne denli başarı elde ettiği ve ya edemediği, jeopolitik ve ekonomik-politik yönleriyle ortaya konacaktır. Ayrıca, yine bu bölümde Şiilik merkezli devlet ideolojisinin İran'ın nüfuz geliştirme politikasında nasıl bir rol oynadığı ve bu ideolojik motivasyonun politik çıkarlarla çeliştiği zaman İslami rejimin nasıl bir dış politika tercihinde bulunduğu sorusu da tartışılacaktır.

İlk olarak İran'ın bu 5 ülke ile ilişkilerinin jeopolitik yönleri üzerinde durulacaktır. İslami rejimin, hangi dış politika araçlarını kullanarak, bu ülkelerde nüfuz alanını genişletmeye çalıştığı belirtilecektir. Bölgesel bir güç olan İran'ın, Hizbullah üzerinden Lübnan'da, Suriye devlet başkanı Beşar Esad üzerinden Suriye'de, Husi grupları üzerinden Yemen'de, Hazaralar, Tacikler ve mültecilerden oluşan Fatimiyyun Tugayları üzerinden Afganistan'da ve Haşdi Şabi milis grupları başta olmakla farkı Şii fraksiyonları üzerinden Irak sahalarındaki jeopolitik faaliyetlerinin amaçları, uygulamaları, yansımaları ve sonuçları, tüm boyutlarıyla bu bölümde ele alınacaktır. Bu jeopolitik değerlendirmeler sonrası, İslami rejimin bu bölgelerde ne denli bir politik/askeri nüfuz alanı oluşturduğu veya oluşturamadığı sorusu cevaplandırılacaktır.

Daha sonra İran'ın bu 5 ülke ile mevcut ekonomi politik ilişkileri ele alınacaktır. Devasa bir askeri ve politik harcamaların yapıldığı bu nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelere, İslami rejimin ne denli bir ekonomik kar elde ettiği sorusuna cevap alınacaktır. İran'ın bu ülkelerle ikili ihracat/ithalat, doğrudan dış yatırım ve kayıt dışı ekonomik ilişkileri, detaylı bir şekilde incelenerek, bu ülkelerin İran'ın iktisadi politikasında nasıl bir yer tuttuğu ve ülke ekonomisine nasıl bir katkı

sağladığı tespit edilecektir. Böylece, İran'ın etki alanı içerisinde yer alan bu ülkelere yönelik askeri ve güvenlik harcamalarının, ülkenin ekonomisine bir yük mü oluşturduğu, yoksa bu ülkelerden elde edilen ekonomi-politik kazancın, jeopolitik harcamaları dengelediği mi sorusunun cevabı ortaya konacaktır. Sonuç olarak, beş ülke üzerine yapılan karşılaştırmalı inceleme sonrasında, İran'ın bu sahalardan ne türde bir kazanç sağladığı, bu kazancın jeopolitik mi yoksa ekonomi-politik mi olduğu görülecektir.

3.6.1. Lübnan

İran'ın dış politikada nüfuz alanını genişletmek için devlet dışı aktörlerin araçsallaştırılarak kullanılmasına ve politik, ekonomik ve askeri etki sahasını artırmasına örnek olarak gösterilecek ülkelerden biri Lübnan'dır. Lübnan, İran'ın Orta Doğu coğrafyasında jeopolitik açıdan bölgesel nüfus hattının genişletilmesinde ve askeri, ekonomik ve politik olarak asimetrik ilişki bağlantılarının en yoğun yaşandığı özelliklere sahip ülke konumundadır. İran'ın dış politikada Irak, Suriye ve Lübnan gibi ülkelerde bölgesel etkinliğinin yanı sıra, Hizbullah, Hamas ve Husi gruplarını da içine alarak oluşturduğu ve kavramsallaştırdığı jeopolitik “*direnış eksenı*” **, Sünni ve Arap bölgesel rakipleri tarafından yayımlacılık olarak nitelendirilmekte ve “*Şii Hilali*” olarak karşılık bulmaktadır.⁴⁵⁵ Bu bölümde, İran'ın “*direnış ekseninin*” önemli üslerinden biri olan ve ülkenin en önemli siyasi/askeri başat aktör konumundaki Hizbullah aracılığıyla, Lübnan'da politik, ekonomik ve askeri nüfuz alanını genişletmeye yönelik faaliyetleri üzerine analiz yürütülecektir.

Hizbullah'ın kuruluş yıllarında İran rejimi tarafından militan bir araç olarak kullanılmasının temelinde, Suriye ile kurmaya çalıştığı yeni ittifak ilişkisi, İslam devriminin tüm Arap coğrafyasına ihraç edilme amacı ve en önemlisi İsrail, ABD ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle bölgesel mücadele sürecinde onun caydırıcı özellik

“Direnış Eksenı** “ kavramı ABD Başkanı George Bush'un 2002 yılında kullandığı “*Şer Eksenı*“ söylemi üzerine Lübnan'da yayın yapan Al-Zahf Al Akbar gazetesi tarafından siyasi terim olarak kullanılmıştır. İlk başlarda “*radikal* “, “*militan* “, “*İran yanlısı* “ olarak algılanan bu kavram, günümüzde ise İran rejimi tarafından Siyonizm ve emperyalizme karşı duran ülke/örgütlenmeleri içine katma amacını taşıyan ve nüfuz alanı içerisinde yer alan ülkelerde etki alanını genişletmeyi hedefleyen bir söylem olarak kavramsallaştırılıp kullanılmaktadır. Nazife Selcan, Pınar Akgöl, **İran'ın Levant'taki İzdüşümü: Hizbullah**, Ankara, SETA, 2020, s.6.

⁴⁵⁵ Nazife Selcan, Pınar Akgöl, **İran'ın Levant'taki İzdüşümü: Hizbullah**, Ankara, SETA, 2020, s. 5.

taşıyan askeri ve ideolojik bir güç olması gibi faktörler yatmaktaydı. Bu anlamda Lübnan, devrim sonrası ortaya çıkan teokratik rejimin, bölgesel nüfuz alanını genişletmek için Hizbullah aracılığıyla kendisine alan bulduğu ilk ve şuan itibariyle en güçlü olduğu ülke konumundadır. Hizbullah-İran münasebetleri günümüz bölgesel denklemde, karşılıklı “ulusal çıkar” temelli bir ilişki olsa da “direniş eksen” gibi “kutsal ittifakın” içerisinde yer alması sebebiyle, ideoloji, manevi değer ve söylemler de ikili ilişkilerin şekillenmesinde önemli paya sahiptir. İran’ın Hizbullah’a yönelik askeri, lojistik desteğinin ve ideolojik yakınlığının olmasına rağmen, Hizbullah’ın Orta Doğu’da bağımsız bir aktör olup olmadığı tartışma konusudur. Bu tartışmanın temelini, Hizbullah’ın İran’ın bölgesel vekalet savaşlarını yürüten bir militan güç mü veya ABD, İsrail ve Suudi Arabistan karşıtı gündeminin taşıyıcısı mı olduğu yoksa dini, sosyal ve askeri olarak bölgesel gelişmelerde karar verici iradeye sahip olup olmadığı oluşturmaktadır.⁴⁵⁶

2006 yılının Temmuz ayında İsrail silahlı kuvvetlerinin Lübnan’da Hizbullah’a yönelik askeri operasyon başlatmasıyla patlak veren silahlı çatışma, 14 Ağustos tarihinde Birleşmiş Milletlerin devreye girmesiyle ateşkesle sonuçlanmıştır. Lübnan topraklarındaki Hizbullah’a yönelik bu askeri operasyon, “İkinci Lübnan Savaşı” , “Arap-İsrail Savaşlarının 6. Turu” gibi pek çok farklı isim ve tanımlarla anılmıştır. Ancak, Arap dünyasının çoğu lider ve yönetici elitlerinin beklentisi, İsrail’in Hizbullah’a ölümcül darbe vurularak bölgedeki varlığını zayıflatmak ve dolayısıyla İran’ın Hizbullah üzerinden nüfuz alanının genişletilmesinin durdurulması yönünde olmuştur. Yaklaşık 33 gün süren bu savaş, yıllardır devam eden Arap-İsrail kanlı çatışmalarının bir devamı olmamakla birlikte, bazı yazarlar, bu savaşın “Birinci İsrail-İran Savaşı” olarak okunmasının daha doğru olacağını öne sürmüşlerdir. İran, bu savaşla birlikte, ilk defa kendisinden ideolojik olarak ilham alan ve askeri/lojistik yönden her türlü destek sağladığı bir örgüt üzerinden Doğu Akdeniz kıyılarında nüfuz alanını korumakla beraber, İsrail için ciddi bir tehdit olduğunu göstermiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ A.e., s.10.

⁴⁵⁷ Eyal Zisser, “Iranian Involvement in Lebanon”, **Military and Strategic Affairs**, Cilt.3, No: 1, s.4-5.

Hizbullah aracılığıyla İran'ın, Lübnan üzerindeki nüfuz alanı oluşturma politikasına geçmeden önce, Hizbullah'ın ülke Şii'lerini mobilize ederek, onların siyasi, sosyal ve askeri anlamda en önemli temsilcine dönüşme süreci üzerinde durmakta yarar olacaktır. 1943 yılında Lübnan'ın kurucu belgelerinden biri olarak kabul edilen Ulusal Pakta, Hristiyan Maruniler ve Sünni Müslümanlar, ülkenin siyasi ve ekonomik sisteminde başat aktör olarak kabul edilse de, diğer etnik, mezhepsel gruplara da ülkenin ekonomik ve siyasi sisteminde kısmi olarak alan açılmıştır. Ülkenin siyasi ve idari yapısının önemli iki gücünden -Maruniler, Sünni Müslümanlar- oluşan ittifak grubuna, İkinci Dünya Savaşı sonrası değişim yanlısı hareket ve talepler doğrultusunda, farklı dinamikler eklenmiştir. Bu değişim taleplerini öne süren en önemli toplumsal kesim Şii'ler olmuştur. Hizbullah örgütlenmesinin temelini oluşturan bu Şii hareketlenme, ilk olarak Yüksek Şii İslam Konseyi adı ile bir dinsel örgüt olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra, Mahrumlar Hareketi adı ile sosyal ve siyasi örgütlenmeye yönelik Şii'ler, zamanla toplumsal gücünü genişleterek, EMEL yapılanması ile siyasi ve askeri örgütlenmeye dönüşmüş ve Lübnan iç savaşının en önemli aktörleri haline gelmişlerdir. EMEL, zamanla kendi içerisinde farklı unsurların, çeşitli sebepler doğrultusunda Hizbullah gibi bir örgütün ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.⁴⁵⁸

Maruniler ve Sünni Müslümanlar dışındaki bir diğer dinsel topluluk olan Şii'ler, Lübnan coğrafyasında, Osmanlı hakimiyeti boyunca yönetim aygıtının dışında tutulmuştur. David Urquhart, Lübnan içindeki Şii toplumunu "*sınıflandırılmayan adamlar*" olarak nitelendirirken "*Şii'lerden, Perslerin Arap oldukları için, Sünni ve Arapların ise Şii olduğu için nefret ettiğini*" belirtmiştir. 1926 yılında Manda yönetimi altındaki Lübnan Şii'lerini, Fransızlar, dinsel bir grup olarak tanımasına rağmen, Maruni-Sünni ittifakıyla oluşturulan Ulusal Pakta, cumhurbaşkanlığı makamı Marunilere, başbakanlık ise Sünnilere bırakılarak, ülkenin üçüncü büyük dini grubu olan Şii'ler yürütme erkinin dışında tutulmuştur. Bu dışlanmışlığı dengelemek adına, 1947 yılında meclis başkanlığı makamı Şii'lere tahsis edilerek, kısmi olarak iyileştirme yapılmıştır. Elde edilen bu statü, Şii'lerin, "*Lübnanlılık*" kimliğine bağlanmasında

⁴⁵⁸ Gökhan Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a", **The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt: 49, No:21, 2018, s.23-24.

önemli bir etki olmuştur. Daha sonraları Şii hareketinin siyasi, sosyal ve askeri yapılanmasında ve dönüşümünde önemli roller oynayan EMEL ve Hizbullah da “Lübnanlılık “ ve “Lübnan’ın Bağımsızlığı” söylemlerini hareketlerinin merkezine oturtmuşlardır.⁴⁵⁹

Lübnan’daki Şii hareketinin sosyal ve politik olarak yapılanma sürecinde Lübnanlı Musa İmam Musa Es-Sadr’ın önemli payı vardır. Sadr, Lübnanlı olmasına rağmen, Kum kentinde doğmuş ve Necef’te eğitimini tamamladıktan sonra, Lübnan’ın Şiiilerin yoğun olarak yaşadığı Tire kentinde politik faaliyetini sürdürmüştür. İran’da ulema sınıfına dahil olmadan önce, seküler bir eğitim alan Sadr, sahip olduğu entelektüel birikim ve yeteneğini dini alandan çok, politik ve sosyal alanda kullanarak, kısa süre içerisinde diğer tüm Şii sosyal ve politik yapıların etkinliğini geriletmiş ve Lübnan genelinde nüfuzunu artırmıştır. Sadr, karizmatik kişiliği sayesinde, öncülüğünü Şii nüfus üzerinde kabul ettirerek, 1969 yılında Şiiilerin ilk önemli örgütlenmesi olan *Yüksek Şii İslam Konseyini* kurmuştur.⁴⁶⁰

Musa Es-Sadr, 1970’lere geldiğinde artık ülke genelinde yaşayan Şiiilerin yaklaşık %80’nin desteğine sahip bir lider konumundaydı. 1973 yılında hükümeti doğrudan hedef alan politik bir çizgi izleyen Sadr, kitlesel eylemlerle sadece Lübnan genelinde değil, tüm bölge Şiiileri arasında tanınırlığa ve saygınlığa sahip olmuştur. Sadr’ın ülke genelindeki saygınlığının ve nüfuzunun en önemli nedenlerinden biri söylemlerinin merkezinde dinsel/mezhepsel retoriğinin olmaması ve kısmi olarak çoğulculuğu benimseyen bir dil kullanmayı tercih etmesiydi. 1975 yılında *Mahrumlar Hareketini* kuran Sadr, Pan-Arabist fikirlerin ülke genelinde yayılmasından ve Sünni gruba karşıt olması sebebiyle Hristiyanlar tarafından denge unsuru olarak görülmekteydi. Lübnan iç savaşı ve İsrail’in Güney Lübnan üzerinden ülke topraklarına sık sık saldırması sebebiyle Sadr, askeri bir örgütlenmenin gerekliliğine vurgu yaparak, 1975 yılında milis bir yapılanma olan EMEL’i (Lübnan Direniş

⁴⁵⁹ A.y., s.31-32.

⁴⁶⁰ Norton Augustus Richard, **Amal and the Shi’a: Struggle for the Soul of Lebanon (Modern Middle East Series)**, Austin, University of Texas Press, 1987, s.42-43.

Tugayı) kurmuş ve böylece, Şiiilerin Lübnan tarihinde ilk askeri yapılanmasını gerçekleştirmiştir.⁴⁶¹

Lübnan iç savaşı sonrası Sadr'ın tüm ülkeye yönelik çoğulcu söylem ve eylemlerinin yerini dinsel/mezhepçi bir politika almıştır. Bu aşamada, EMEL örgütünün, Hizbullah'a dönüşüm sürecini belirleyen iki temel dinamik söz konusu olmuştur. Bunlardan ilki, *Nasırcılık* ve *Baasçılık* gibi Sovyetler Birliği destekli “*anti-empyralist*” doktrinlere karşı mücadeleyi temel alan Carter Doktrinin önemli bir bölümünü oluşturan “*Yeşil Kuşak*” politikasıdır. İslamcı grupların desteklenmesini amaçlayan bu grup, dini grupların daha radikalleşmesine ve Hizbullah gibi örgütlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İkinci önemli dinamik ise, İran İslam Devrimi ile birlikte Şiiliğin, İran dış siyasetinin önemli bir parçası haline gelerek Orta Doğu'da ve özellikle de Lübnan Şiiliği üzerindeki etkinliğini artırması olmuştur. İslam Devrimi sonrası İran, EMEL içerisindeki devrim ideolojisine yakın İslamcı grupları, açık bir şekilde destekleyerek, bu grupları örgütün liderlik kadrosuna getirtmeyi planlamıştır. İran destekli İslami grup ile seküler ideolojiyi benimseyen grup arasında fikir ayrılığını derinleştiren süreç, 1985 yılında Hüseyin Musavi liderliğindeki grubun EMEL'den ayrılarak İran destekli Hizbullah'ı kurmasıyla sonuçlanmıştır. Bu aşamadan sonra Hizbullah, artık “*İran'ın Lübnan Şubesi*” olarak faaliyet göstermiş ve Orta Doğu'daki nüfuz alanı oluşturma politikasında en önemli araçlardan birine dönüşmüştür.⁴⁶²

İran'da Şah rejiminin çöküşü, Lübnan'ın iç savaş sürecinin akabinde gerçekleşmişti. İç savaş sebebiyle, İran'ın Lübnan'a yayılması için uygun bir pencere açılmışken, Şah rejimi sonrası, ülkenin kaotik durumu bunu engellemişti. İran rejimi, kendini kısmi olarak toparlamasıyla birlikte, Hizbullah aracılığıyla Lübnan'da kendine açılan bu pencereyi değerlendirmeye başlamıştır. Bu sebeple, İran, örgütün Lübnan'daki kuruluşuna ve güçlenmesine diğer unsurlardan daha fazla katkıda bulunmuştur. Kendi himayesi altında topladığı Lübnanlı Şii güçler arasında Hizbullah'ı kurmak için harekete geçen İran, Hizbullah'a her türlü yardımı göstermiştir. Kuruluşunun ilk aşamasından itibaren, Humeyni'nin velayet-i fakihini ideolojik ilke haline getiren Hizbullah, onun otoritesine boğun eğerek, iradesi

⁴⁶¹ A.e., s.56-57.

⁴⁶² Gökhan Erdem, “Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a”, s.48-49.

doğrultusunda hareket edeceğini açıkça ifade etmiştir. Hizbullah, kısa süre zarfında, İsrail-Lübnan sınırındaki güvenlik bölgesinde, İsrail'e karşı askeri mücadelede yavaş yavaş liderliği üstlenerek, onun en büyük düşmanlarından birine dönüşmüş, İran'ın Doğu Akdeniz'e açılan askeri gücü haline gelmiştir.⁴⁶³

Hizbullah'ın Lübnan'da radikal bir militan örgüt olarak Orta Doğu tarih sahnesine çıkması iki önemli bölgesel olayın biçimlendirici etkisinin sonucuydu. İlki, Lübnan'daki Şii toplumu için bir ilham kaynağı ve model olan İran'daki 1979 İslam Devrimi idi. İkinci bölgesel etki ise İsrail'in Lübnan 1982 yılında işgal girişimiydi. İslamcı devrimciler, İran'da iktidarı ele geçirdikten sonra, Hizbullah'a, Tahran'ın çıkar ve görüşleri çerçevesinde örgütsel bir yapıya dönüşmesi için ekonomik, siyasi ve askeri destek sağlamıştır. 1980'li yıllarda, İran tarafından Lübnan'a Hizbullah'ın askeri teşkilatlanmasında yer alması için gönderilen yaklaşık 2500 Devrim Muhafızları gönüllüsü, askeri teşkilatlanmanın oluşumuna öncülük etmiştir. Daha sonra, bu gönüllülerin 1500'e kadarı, Lübnan'da kalarak, İran rejimini Hizbullah'a bağlayan ana kanallardan birisi olmuştur. Bu bağlamda, İran'ın Lübnan'a yönelik dış politikasının temeli, İsrail'in kuzey sınırlarında askeri tehdit oluşturmak gibi jeopolitik çıkarların yanı sıra, aynı zamanda ülkenin Şii toplumuyla, rejimin kendini özdeş görmesi ve halen İslam Devriminin etki ve imajının ülke sınırları dışında da canlı olduğu izleniminin yansıtılması olarak özetlenebilir.⁴⁶⁴

İran, Hizbullah'ı İsrail'e karşı bir cephe olarak değerlendirmiş ve kuruluş sürecinden günümüze kadar örgütü yönlendirebilmiştir. Hizbullah'a 50.000'e yakın füze ve farklı askeri ekipmanlar sağlayarak, konvansiyonel bir orduya dönüşmesine öncülük eden İran, İsrail'i kendi nükleer tesislerine yönelik olası bir askeri saldırıdan caydırma amacı taşımaktadır. İran'ın, muhtemel bir İsrail veya ABD saldırılarına karşı cevap olarak kullanabileceği en önemli bölgesel askeri yapılanma olan Hizbullah, bu anlamda İran'ın Lübnan nüfuz alanında etki ve kapasitesini genişletme yönünde özel bir öneme sahiptir.⁴⁶⁵ Tahran yönetiminin, mali ve askeri yardımına geçmişte olduğundan daha fazla bağlı olan Hizbullah üzerindeki etkisi, İran'ın Lübnan'daki

⁴⁶³ Eyal Zisser, "Iranian Involvement in Lebanon" s.7-8.

⁴⁶⁴ Graham E. Fuller, "The Hizballah-Iran Connection: Model for Sunni Resistance", **The Washington Quarterly**, Cilt.30, No: 1, 2010, s.143.

⁴⁶⁵ A.y., s.154.

varlığını bugün her zamankinden daha istikrarlı hale getirmektedir. Aynı zamanda, Hizbullah'ın, Lübnan'daki siyasi sistem içinde, ülkenin Şii toplumunun meşru ve neredeyse münhasır temsilcisi olma çabalarının bir sonucu olarak, İran, Lübnan'da nüfuzunu güçlendirmekle beraber, jeopolitik çıkarlarını koruyabilmektedir. Diğer taraftan, ülkenin Şii nüfusunun önemli bir bölümü de Hizbullah'ın Lübnan'daki varlığından rahatsızlık duymakla beraber, onun İran'la olan dini ve ideolojik bağlarını benimsememektedir. İran'ın Şiilik üzerinden bölgedeki jeopolitik çıkarlarından rahatsızlık duyan başta Suudi Arabistan olmakla, diğer Sünni yöneticilerin iktidarda olduğu Körfez ülkeleri, İran'ın Şii “*nüfuz sahalarını*” kullanarak Lübnan başta olmakla Orta Doğu'da etkinliğini genişletme politikasını durdurmayı amaçlamaktadır.⁴⁶⁶

Kuruluş sürecinden itibaren İran'ın askeri ve finansal olarak aralıksız desteklediği Hizbullah bugün itibariyle, yıllık 1.1 milyar dolarlık gelirle dünyanın en zengin devlet dışı askeri ve siyasi yapılanması konumundadır. Bu gelirin 800 milyon dolarının İran tarafından temin edildiği öne sürülmektedir.⁴⁶⁷ Hizbullah'a yönelik bu devasa maddi aktarımın özellikle 2016 yılından itibaren giderek arttığı görülmektedir. İran'ın 1990-2000 yıllar arasında yıllık 60-100 milyon dolar, 2000-2006 yılları arasında 100-200 milyon dolar, 2006-2009 yılları arasında 200-300 milyon dolar, 2010 yılında 100-150 milyon dolar, 2016 sonrası ise yıllık 700-800 milyon dolarlık bir kaynağı Hizbullah'a aktardığı iddia edilmektedir. ABD tarafından yaptırımların sıklaştırılmasıyla birlikte, özellikle de 2018 sonrası İran'ın para transferi konusunda sıkıntılar yaşadığı ve maddi kaynak aktarımının kısmen gerilediği görülmektedir.⁴⁶⁸

Bugün itibariyle Hizbullah, yaklaşık olarak yarısı düzenli birlikler olmakla, 45.000'lik bir askeri personel sayısıyla İran'ın bölgede en uzun “*askeri kolu*” olarak görülmektedir. İran'ın yıllar içinde Hizbullah'a yönelik yatırımı, onu günümüzde

⁴⁶⁶ Marc R. DeVore, “Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects Terrorist Group Decision-Making” **Terrorism Research Initiative**, 2012, Cilt.6, No:4-5, s. 91.

⁴⁶⁷ Itai Zehorai, “The Richest Terror Organizations in the World”, (Çevrimiçi) <https://www.forbes.com/sites/forbesinternational/2018/01/24/the-richest-terror-organizations-in-the-world/?sh=1ae91b027fd1>, 19 Ocak 2021.

⁴⁶⁸ Global Jewish Advocacy, “Setting The Record Straight on Hezbollah”, (Çevrimiçi) <https://www.ajc.org/news/top-ten-takeaways-from-ajcicts-hezbollah-report>, 19 Ocak 2021.

Suriye, Irak, Yemen, Filistin gibi İran çıkarlarının söz konusu olduğu bölgelerde, Tahran yönetimi ile yakın askeri işbirliğine bağımlı hale getirmiştir.⁴⁶⁹ Bu bağlamda, Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın, 2016 yılında El-Manar kanalına verdiği bir röportajında: *“örgütün bütçesinin, gelirlerinin, masraflarının, yediği ve içtiği her şeyin, silahlarının ve roketlerinin İran İslam Cumhuriyeti tarafından temin edildiğini ve Lübnan'a yönelik ABD tarafından olası bir finansal yaptırımdan örgütlerinin etkilenmeyeceğini”* ifade etmesi, bu bağımlılığın ne denli zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁷⁰

İran, Hizbullah'a yönelik bu kaynak transferini iki farklı yöntem kullanarak gerçekleştirmektedir. Bunlardan ilki, Devrim Muhafızlarının Kudüs Güçleri ve Dışişleri Bakanlığının Suriye'de bulunan büyükelçilikleri üzerinden resmi hükümet kurumları aracılığıyla gerçekleşmektedir. İkinci transfer kanalı ise yarı-hükümet kurumları aracılığıyla yapılmaktadır. Devrim sonrasında Dini Liderin denetimi altında Lübnan'da hayır kurumları adı altında faaliyete başlayan çeşitli vakıflar, bu transfer ağının merkezinde yer almaktadır. Şii nüfuza yönelik kapsamlı mali ve sosyal yardımlara öncelik eden İran bağlantılı bu vakıflar, Hizbullah'ın finans desteğinin bir diğer kolunu oluşturmaktadır.⁴⁷¹ Dünyanın farklı yerlerinden toplanan yardımlar, emlak sektörü, ticari şirketler, medya grupları, ilaç sektörü Hizbullah'ın diğer gelir kaynakları arasında gösterilmektedir. Güney Amerika'dan Afrika'ya kadar uzanan kara para aklama, kaçakçılık, silah ve uyuşturucu ticareti, örgütün yıllık 1.1 milyar dolarlık gelirinin, diğer kaynakları arasında yer almaktadır.⁴⁷²

İran'ın Hizbullah aracılığıyla Lübnan'da kilit bir oyuncu haline gelmesinin en önemli nedenlerinden biri, Suriye'nin askeri birliklerini 2005 yılında geri çekmesi olmuştur. Lübnan'da nüfuz alanı geliştirme politikasında en önemli rakibi olan

⁴⁶⁹Global Jewish Advocacy, “Setting The Record Straight on Hezbollah”,(Çevrimiçi) <https://www.ajc.org/news/top-ten-takeaways-from-ajcicts-hezbollah-report>, 19 Ocak 2021.

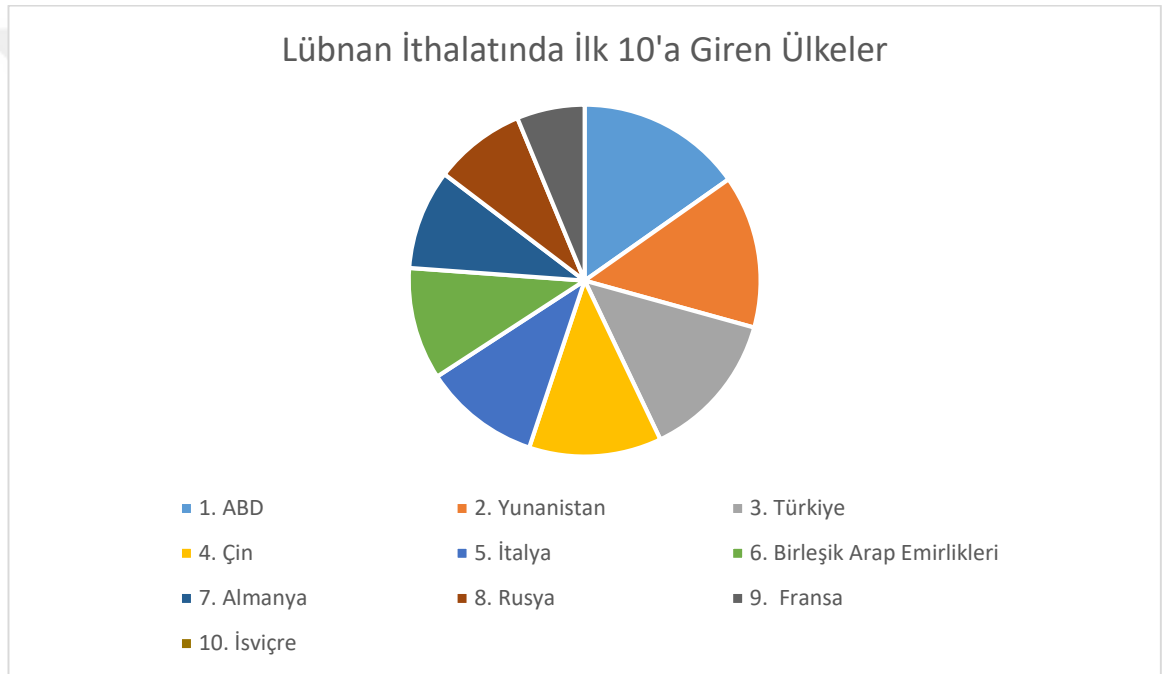
⁴⁷⁰ Al-Monitor “Hezbollah Brushes of US Sanctions, Says The Money Comes Via Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.al-monitor.com/>,<https://www.al-monitor.com/pulse/afp/2016/06/lebanon-hezbollah-banks.html>, 22 Ocak 2021.

⁴⁷¹Global Jewish Advocacy, “Setting The Record Straight on Hezbollah”, (Çevrimiçi) <https://www.ajc.org/news/top-ten-takeaways-from-ajcicts-hezbollah-report>, 19 Ocak 2021.

⁴⁷²Itai Zehorai, “The Richest Terror Organizations in the World”,(Çevrimiçi) <https://www.forbes.com/sites/forbesinternational/2018/01/24/the-richest-terror-organizations-in-the-world/?sh=1ae91b027fd1>, 19 Ocak 2021.

Suriye'nin 2011 yılından itibaren iç savaşla boğuşması ve İran'ın müttefikine dönüşmesi, Tahran yönetiminin Lübnan'daki etkinliğini daha da artırmıştır. Lübnan'daki Şii nüfusun sayısal olarak artmasına rağmen toplumda öncü bir rol üstlenememeleri, ekonomik sıkıntılar, hükümet krizleri, İran bağlantılı bir grup Şii din adamı ve aktivistin Hizbullah lider kadrosunda yükselmesi, İsrail ile mücadele faktörü ve Suriye'nin zayıflaması gibi etmenler, İran'ın, Lübnan sahasında tutunmasının ve nüfuz alanı kazanmasının en önemli nedenleri arasındadır.⁴⁷³

Grafik: 3.5: Lübnan İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler

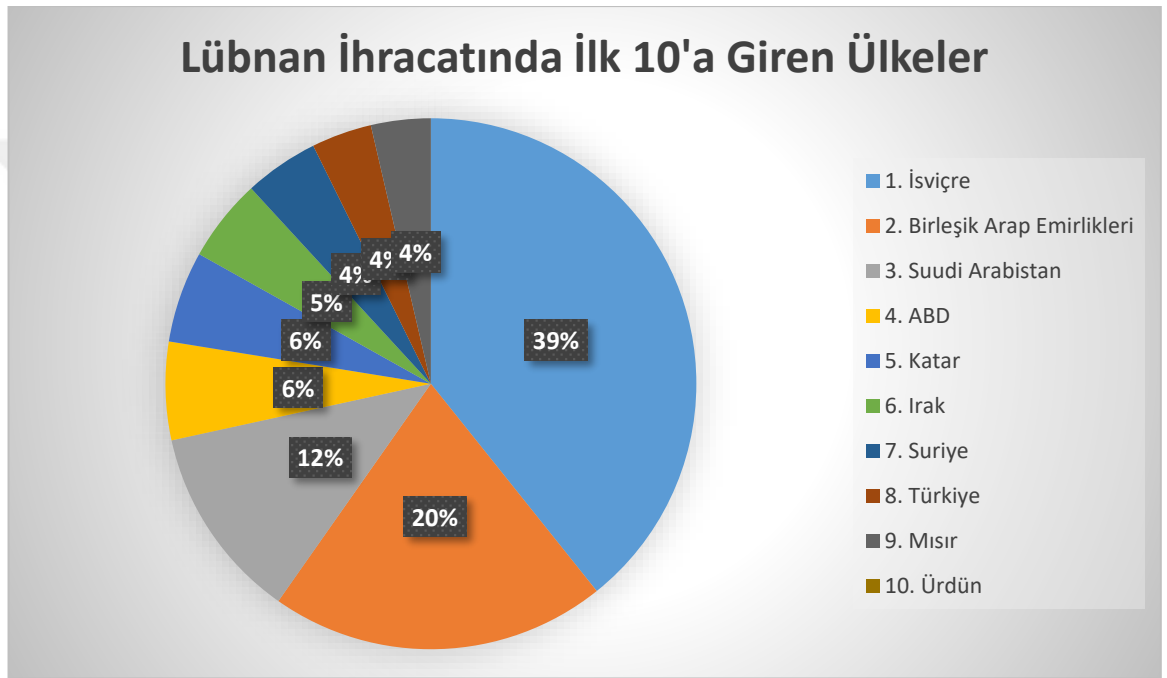
Kaynak: International Trade Center, (Çevrimiçi), <https://www.trademap.org/> 13 Kasım 2020.

İran'ın Hizbullah aracılığıyla Lübnan'daki varlığının kaos ve anarşi üzerine inşa edildiği açıktır. Dolayısıyla, Lübnan'ın iç sorunlarının çözümü ve bölgesel gerginliğin siyasi yollarla bir çözüme kavuşmasının, İran'ın Lübnan'daki nüfuzunu ve statüsünü zayıflatacağı öne sürülmektedir. Ancak, İsrail ile ilişkiler, Suriye ve Yemen'deki iç çatışmalar, şimdilik bu olasılığı mümkünsüz kılmakta ve Hizbullah'ın konvansiyonel silahlarla donatılmış, devlet içinde bağımsız bir örgüt olması realitesinin kabul edilmesini gerektirmektedir. İran'ın Hizbullah aracılığıyla Lübnan'da nüfuz alanı oluşturma politikasının, Lübnan'a istikrar ve güvenlik

⁴⁷³ Marc R. DeVore, "Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects Terrorist Group Decision-Making" s 98.

sunmadığı gibi, kendisine de ekonomik çıkar anlamında sağlamış olduğu herhangi bir katkı ve kazancın olmadığı görülmektedir. İran, tüm bu ekonomik maliyete rağmen, jeopolitik saiklerle ve gücünün sınırları çerçevesinde güvenlik eksenli bir dış politika yürüterek, doğrudan veya dolaylı yollarla Hizbullah'ı farklı çatışma alanlarında kullanmakta ve Lübnan'daki askeri ve siyasi varlığını sürdürmektedir.⁴⁷⁴

Grafik 3.6: Lübnan İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler

Kaynak: International Trade Center, (Çevrimiçi), <https://www.trademap.org/> 13 Kasım 2020.

Sonuç olarak, İran'ın Hizbullah'a yönelik yıllık 700-800 milyon dolara yakın bir finansal kaynak sağlaması, Devrim Muhafızları Ordusunun askeri danışmanlık dahil örgütün militan devşirmesinde etkin rol alması, İran'ı örgütün konvansiyonel bir orduya dönüşme sürecinde kilit konuma getirmiştir.⁴⁷⁵ Hizbullah'ın İran'ın bölgesel jeopolitik çıkarlarının temsili konusunda kilit öneme sahip olmasıyla birlikte, ekonomik kazanç anlamında Lübnan'ın İran ihracat/ithalatında kayda değer bir öneme sahip olmadığını söyleyebiliriz. İran'ın Lübnan'a ihracatı 66.434.000 dolar iken,

⁴⁷⁴Hanin Ghaddar, "Hezbollah-Iran Dynamics: A Proxy, Not a Partner", (Çevrimiçi) <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollah-iran-dynamics-a-proxy-not-a-partner>, 10 Kasım 2020.

⁴⁷⁵Joyce Karam, "Iran pays Hezbollah \$700 million a year, US official says", (Çevrimiçi) 13.10.2020, <https://www.thenationalnews.com/world/the-americas/iran-pays-hezbollah-700-million-a-year-us-official-says-1.737347>, 13 Kasım 2020.

ithalat ise 12.537.000 doları bulmaktadır. Aynı şekilde Lübnan'ın ihracat/ithalat endeksinde İran'ın etkin bir rol oynadığı söylenemez. Lübnan'ın İran'a ihracatı 7.000.000 dolar, ithalatı ise 66.434.000'dir.⁴⁷⁶ Rakamlardan da görüleceği üzere her iki ülkenin ihracat/ithalat endekslerinin, ülkelerin ekonomik ilişkilerini etkileyecek ve karşılıklı bağımlılık yaratacak düzeyde olmadığıdır.

3.6.2.Suriye

Bu bölümde, İran'ın, 2011 yılı sonrası Orta Doğu bölgesindeki değişim ve dönüşüm sürecinin en önemli ayaklarından birini oluşturan Suriye'de askeri ve siyasi faaliyeti analiz edilecektir. Burada yapılacak analizle, İran'ın Suriye sahasındaki siyasi ve askeri faaliyetleri incelenerek, Suriye'nin İran dış politikasındaki önemi jeopolitik ve ekonomi politik yönden değerlendirilecektir. İlk olarak farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında İran'ın Suriye'ye aktardığı finansal ve askeri kaynaklar belirtilecek, daha sonra da iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutu üzerinde durulacaktır. Nihayetinde, bu jeopolitik ve ekonomi politik değerlendirme sonrası İran'ın Suriye sahasında ne türde ve ne büyüklükte bir kar elde ettiği sorusu cevaplandırılacaktır.

İran'ın, son yıllarda Orta Doğu'daki çatışma sahalarında aktif siyasi ve askeri varlığını anlamının ilk adımı bu bölgenin 2000 yılı sonrası hem içerden hem de dışardan olmak üzere maruz kaldığı sistematik şokları analiz etmekten geçmektedir. Bu şokların ilki ve İran'ın bölgesel politikalarını derinden etkileyeni ABD tarafından Irak'ın işgal edilmesi idi. İşgal ile birlikte çöken devlet sistemi, etnik/mezhpsel çatışmaları ve siyasi sistemin yeniden inşa edilmesi gibi yapısal sorunları beraberinde getirdi. İran için batı sınırlarındaki bu travmatik sistem şoku, hem ABD gibi bir gücün sınırlarına komşu olmasını, hem etnik/mezhpsel çatışmaların merkezinde yer almasını ve en nihayetinde Washington'un "Şer Eksenini" retoriği kapsamında bölgedeki ABD askeri varlığı, İran rejiminin nükleer programı nedeniyle ikili

⁴⁷⁶Iran Lebanon Joint Commercial Committee, (Çevrimiçi) <https://irlbjcc.com/>, 13 Kasım 2020.

ilişkilerin giderek gerginleştiği bir zamanda işgal listesinde ikinci sırada yer alması korkusunu körüklemiştir.⁴⁷⁷

Bölgedeki ikinci sistematik şok dalgası ise Arap Baharı isyanlarıyla birlikte gerçekleşmiştir. Yıllardır iktidarını sürdüren otoriter liderlerin saltanatlarını tehdit eden bu halk isyanları, Tunus, Mısır gibi ülkelerde iktidarların değişmesine vesile olurken, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde uzun yıllar devam edecek iç savaşların başlamasına ve bölgesel/küresel aktörlerin rekabet sahalarına dönüşmesine sebep olmuştur. Bu sistematik şok sonrası İran, kendi güvenliği açısından hayati önemde gördüğü Suriye ve Yemen gibi çatışma alanlarına ilk andan itibaren dahil olmuş ve her türlü askeri ve finansal maliyete rağmen bu çatışmalarda vekalet savaşlarının önemli bir aktörü durumuna gelmiştir.⁴⁷⁸ Bölge genelinde İran rejimi açısından bir diğer sistematik şok, Suriye ve Irak gibi dağılmış devlet yapıları içerisinde İŞİD'in yükselişi olmuştur. Çökmüş devlet yapıları, cihatçı gruplar için yükselme fırsatı doğurmuş, çok mezhepli ve çok etnikli Suriye ve Irak gibi ülkelerde İŞİD'in mevzi ve toprak kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Tüm bu sistematik değişim ve dönüşümler, İran'ın bölgede etkili bir aktör konumuna yükseltmiştir.⁴⁷⁹

İran İslam Cumhuriyeti, bu gelişmeler ışığında yeni siyasi söylemler ve askeri önlemler üzerinden bölgede etkinliğini artırmıştır. Tahran yönetimi, *“İslami Uyanış”*, *“Halk Seferberliği”* ve *“Direniş Eksen”* gibi kavramlarla, Lübnan, Yemen, Irak, Afganistan ve Suriye’de kimi zaman merkezi hükümetlerle kimi zaman devlet dışı aktörlerle işbirliği kurarak, Arap Baharı sonrası bölgesel değişim ve dönüşümlerin merkezinde yer almıştır.⁴⁸⁰

2011 yılından itibaren İran ekonomisinde ağır bir yük haline gelen Suriye iç savaşı, rejim açısından ciddi maliyetleri beraberinde getirmiştir. Esad rejiminin ayakta kalmasına yönelik, İran'ın açık ve sürekli desteği, askeri ve ekonomik olarak 2011 yılından itibaren kesintisiz olarak devam etmiştir. Suriye rejimine yönelik bu askeri ve

⁴⁷⁷ Ezgi Uzun, “Iran’s Foreign Policy in Iraq and Syria after 2011”, **Global Relations Forum Young Academics Program Analysis**, No6, 2020, s.6.

⁴⁷⁸ A.y., s. 6.

⁴⁷⁹ A.y., s.7.

⁴⁸⁰ International Crisis Group (ICG), “Iran’s Priorities in the Turbulent Middle East”, **International Crisis Group (ICG)**, No: 184, 2018, s.4.

ekonomik desteğin boyutu ile ilgili bilgilerin bir kısmını açık kaynaklardan, yani her iki ülke yetkililerinin farklı zamanlarda yaptığı açıklamalar veya çeşitli görsel ve yazılı medya üzerinden takip edebilirken, bu yardımların önemli bir bölümüyle ilgili kaynaklar hakkında ise üçüncü ülkelerin yayınladığı ve uluslararası toplumla paylaşılan istihbarat raporları ve karşıt blokta yer alan ülkelerin veya grupların kamuoyu ile paylaştığı paylaşımlar vasıtasıyla fikir edinebiliyoruz. Bu bölümde ilk olarak, İran'ın Suriye ekonomisine yönelik 2011 sonrası yapılan yardımların, her iki ülke yetkililerinin farklı zamanlarda yaptığı açıklamalar veya çeşitli görsel/yazılı medyaya yansıyan bilgiler ışığında bir derlemesi yapılacaktır. Farklı kaynaklar vasıtasıyla elde edilen ilgili resmi ekonomik yardımların derlemesi aşağıda sunulmuştur:

- Suriye Merkez Bankası başkanı Adib Mayaleh (2005-2016), İran rejiminin Suriye hükümeti için açtığı yaklaşık 4 milyar dolar değerinde iki kredi hattı hakkında, Suriye basınına verdiği demeçte, “ayrıca bu iki kredi hattı, ek olarak İran'ın yakın gelecekte daha 3 milyar dolarlık bir kredi desteğini gösterebileceğini belirtmiştir”.⁴⁸¹
- Fransa'nın günlük yayınlanan Le Figaro gazetesinin 04.09.2014 tarihinde çıkan haberinde, İran rejiminin, Suriye'ye 4 milyar dolarlık yeni bir kredi hattı açtığı bilgisi yer almıştır.⁴⁸²
- Suriye Devlet haber ajansı SANA'nın 08.07.2015 tarihli haberinde, Devlet Başkanı Beşar Esad'ın bölgesel müttefiki olan İran'dan 1 milyar dolarlık kredi limitini onaylayan bir yasayı imzaladığı yer almaktadır. İlgili haberde, anlaşmanın iki kamu bankası olan Suriye Ticaret Bankası ve İran İhracat Kalkınma Bankası arasında olduğu bilgisi de geçmektedir.⁴⁸³
- 20 Aralık 2014'te Suriyeli bir üst düzey kamu ticaret yetkilisinin Reuters'a verdiği demeçte, “İran desteği olmasaydı krizden kurtulamazdık” ifadesini

⁴⁸¹ Alexander C. Kaufman, “Iran Shells Out \$4B Line Of Credit to Assad's Government In Syria”, (Çevrimiçi) <https://www.ibtimes.com/iran-shells-out-4b-line-credit-assads-government-syria-1280781>, 27 Ocak 2021.

⁴⁸² NCRI, **Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire**, s.154.

⁴⁸³ Sylvia Westall, Suleiman Al-Khalidi, “Syria ratifies fresh \$1 billion credit line from Iran”,(Çevrimiçi), <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-iran-idUSKCN0PI1RD20150708>, 27 Ocak 2021.

kullanması, aslında Tahran yönetiminin desteğinin Suriye rejimi için ne denli hayati önemde olduğunu göstermektedir. Reuters’da yer alan ilgili haberde, isminin açıklanmasını istemeyen resmi yetkili, 2013 yılının Temmuz ayında İran’ın Suriye rejimine petrol ürünlerini satın alabilmesi için 3.6 milyar dolar, petrol dışı ürünleri için de 1 milyar dolarlık bir kredi sağladığını belirtmiştir.⁴⁸⁴

- Katar merkezli Al-Sharq gazetesinin 07.05.2015 tarihli bir haberinde, İran, Çin ve Rusya’nın Suriye’ye petrol satışı ve kredi hattı sağlanması gibi yöntemler üzerinden aylık yardımının 500 milyon dolar civarında olduğu bilgisi yer almıştır.⁴⁸⁵
- 27.04.2015 tarihli muhabir Nicholas Blanford’un Christian Science Monitor’da yer alan ve Beyrut’taki diplomatik kaynaklara dayandığı haberinde, İran’ın nakit yardım ve askeri destek için Suriye’de ayda 1 milyar ila 2 milyar dolar arası bir meblağ harcadığı bilgisi yer almaktadır. İlgili haberde yer alan bir diğer bilgi ise Birleşmiş Milletler Suriye elçisi Staffan de Mistura’nın (2014-2019), yakın zamanda Washington’da yaptığı özel bir toplantıda, toplantıya katılanlardan birine, “İran’ın Suriye’ye yılda 35 milyar dolar civarında bir maddi kaynak aktardığını” söylemesidir.⁴⁸⁶
- Suriye Ulusal Konseyinin Siyasi Komitesi Genel Sekreteri Mohamad Nazir Hakim, 2015 Mayıs ayında Fransız Senatosunda katıldığı bir toplantıda “İran desteği devam ettiği sürece Suriye rejiminin ayakta kalacağını ve savaşın başladığı günden bu zamana kadar İran’ın Esad rejimine yaklaşık 87 milyar dolarlık bir yardım gerçekleştirdiğini ve bu yardımın devam ettiği sürece Esad’ın gitme ihtimalinin olmadığını” belirtmiştir.⁴⁸⁷

İran’ın Suriye iç çatışmasında nüfuz alanını genişletmesine yönelik sahadaki askeri ve ekonomik faaliyetini en açık şekilde gösteren bilgi ağı, 2016 yılında *Daily*

⁴⁸⁴ Suleiman Al-Khalidi, “Exclusive: Iran’s support for Syria tested by oil price drop”, (Çevrimiçi) <https://mobile.reuters.com/article/amp/idCAKBN0JX21420141220?edition-redirect=in>, 27 Ocak 2021.

⁴⁸⁵ NCRI, a.g.e., s.155.

⁴⁸⁶ Nicholas Blanford, “Why Iran is standing by its weakened, and expensive, ally Syria”, (Çevrimiçi) <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2015/0427/Why-Iran-is-standing-by-its-weakened-and-expensive-ally-Syria>, 28 Ocak 2021.

⁴⁸⁷ NCRI, **Iran The Rise Of The Revolutionary Guards’ Financial Empire** s.155.

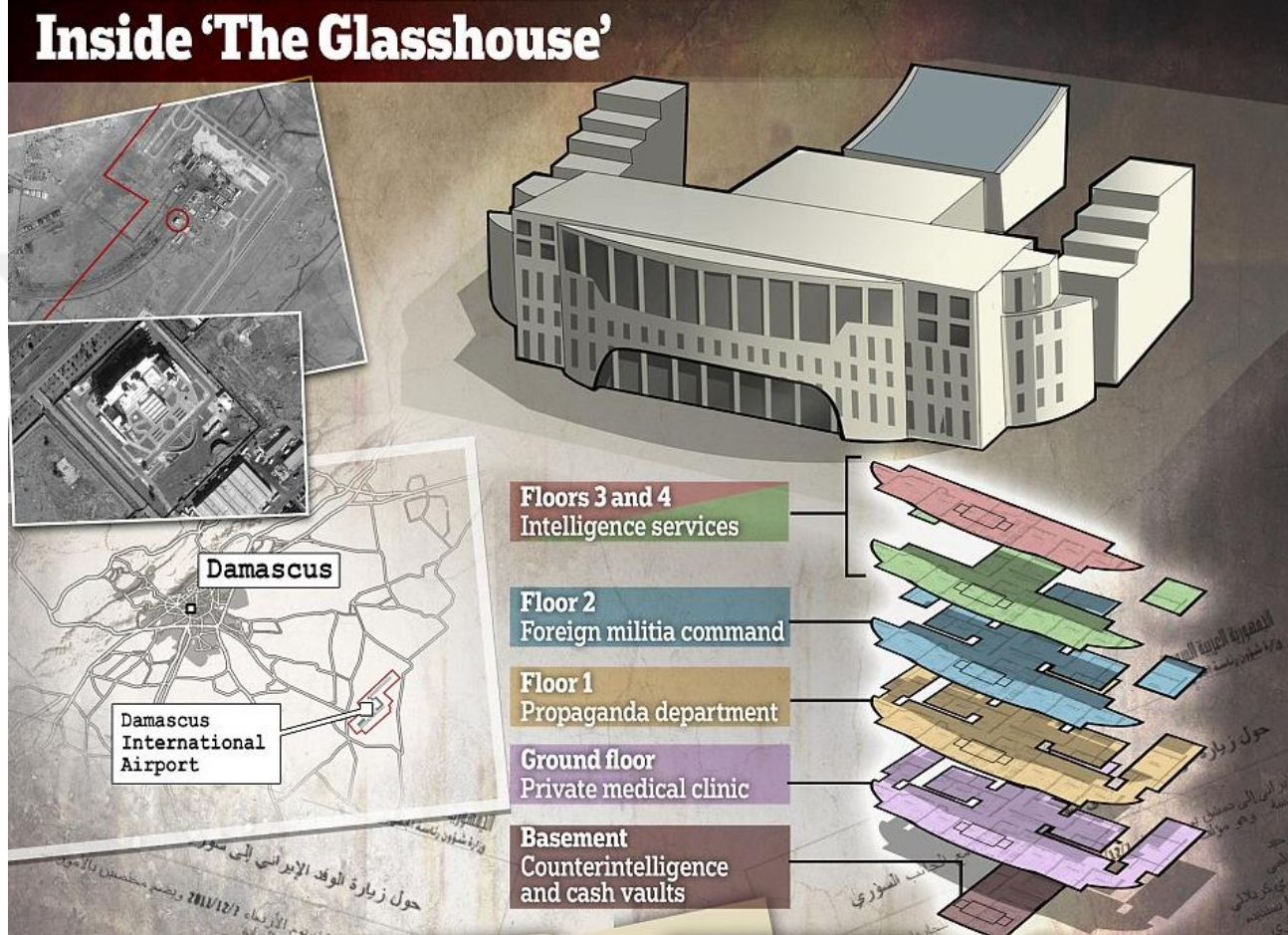
Mail Online isimli internet sitesinde yer almıştır. Haberin kaynağı olarak, İran Devrim Muhafızları içindeki üst düzey askerler tarafından sızdırılan ve Halkın Mücahitleri Örgütü tarafından bir araya getirilen gizli bir dosya gösterilmektedir. “Glasshouse” dosyası olarak bilinen bu ifşa niteliğindeki haber, Batılı istihbarat uzmanları tarafından da güvenilir olarak nitelendirilmiştir. “Glasshouse” dosyası, İran’ın Suriye’deki en büyük savaş gücünü kontrol ettiği, parçalanmış devletin her yerinde askeri üslere sahip olduğu ve Esad’ın ayakta kalması için Suriye’ye tahmin edilenden çok daha büyük askeri ve finansal kaynak aktardığını tüm detaylarıyla ortaya koymaktadır. Suriye topraklarında, İran rejiminin kontrolü altında toplam 60.000-70.000 arası askeri bir güçten bahsedildiği ilgili dosyada, 2011-2016 yılları arasında Tahran yönetiminin Esad’a askeri donanım ve ekonomik destek için 100 milyar dolara yakın bir harcama yapıldığı bilgisi yer almaktadır.⁴⁸⁸

Daily Mail Online tarafından servis edilen ve “The Glasshouse” dosyası olarak bilinen bu istihbarat raporu, adını, Devrim Muhafızları liderlerinin Esad’ı destekleyen devasa bir gizli orduyu yönettiği ve Şam havalimanına yakın bir yerde bulunan “The Glasshouse” kod adlı gizli bir karargahın almaktadır. The Glasshouse olarak bilinen bu 5 katlı karargahın bodrum katının, karşı istihbarat ve lojistik departmanlarını içerdiği ve milyonlarca dolar nakit paranın tutulduğu öne sürülmektedir. Sızan istihbaratta, karargahın zemin katında yaralı askeri personel için bir kafe ve 20 yataklı bir özel klinik bulunduğu, birinci katının ise Devrim Muhafızlarının propaganda departmanını, dinlenme alanını ve mescitleri barındırdığı bilgisi yer alıyor. Toplamda 1000 askeri ve idari personelin çalıştığı karargahın 4 ve 5. katları ise Devrim Muhafızlarının üst düzey komutanlarının genel istihbarat birimleri için tahsis edilmiş ve en kıdemli subayların bile girmesinin yasak olduğu katlar olarak bilinmektedir. 180 odalı karargah binasının, “Muhammed Ali” kod adlı bir uçak pistine çok yakın konumlandırıldığı ve böyle bir konumun seçilmesinin sebebi olarak da asker, nakit

⁴⁸⁸ Jake Wallis Simons, “Leaked intelligence reveals that Iran is running a covert war in Syria from top-secret HQ near Damascus airport codenamed 'The Glasshouse' “, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/>, 29 Ocak 2021.

para ve ekipman teslimatının sağlanması ve olası bir Şam şehrinin düşmesi durumunda karargahın boşaltılması için alanın uygunluğu gösterilmektedir.⁴⁸⁹

Şekil 3.1: İran'ın Şam'da Bulunan Ve "Glasshouse" Olarak Bilinen Askeri Karargahın Kroki Çizimi ve Uydu Görüntüsü

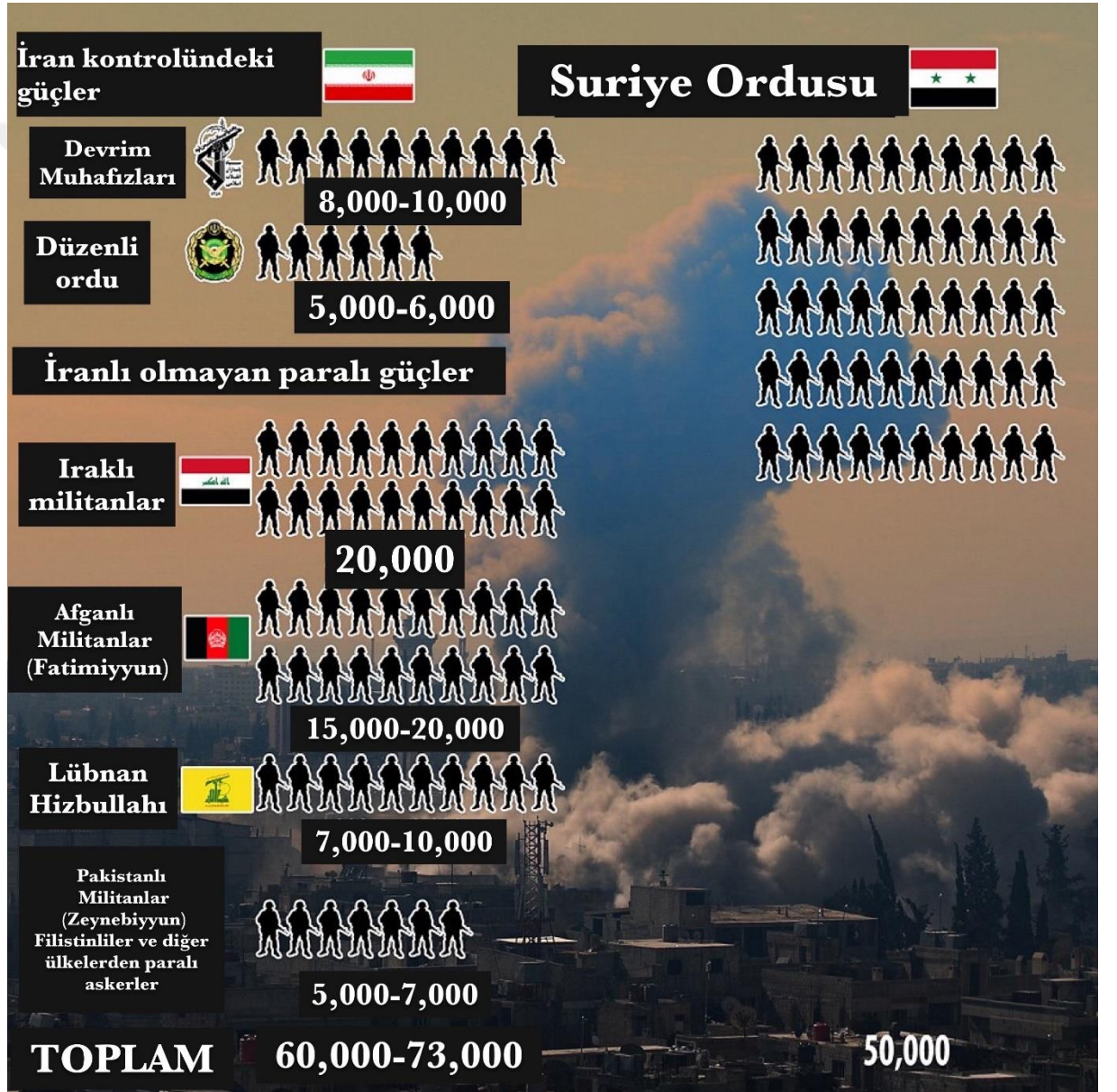
Kaynak : <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>, (Çevrimiçi) 29 Ocak 2021.

İran, bağımsız bir komuta yapısına sahip ancak Devrim Muhafızlarıyla yakın koordinasyon içinde hareket eden Lübnan Hizbullah'ı da dahil olmak üzere Suriye'de yaklaşık olarak 70.000 civarında bir askeri yapının kontrolünü elinde bulundurmaktadır. İran'ın yürüttüğü vekalet savaşının unsurları olan bu olağanüstü askeri yapılanma, oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Mezhepsel olarak askeri yapılanmanın büyük bir bölümü Şii unsurlardan oluşmakla birlikte, etnik kimlik olarak

⁴⁸⁹ Jake Wallis Simons, "Leaked intelligence reveals that Iran is running a covert war in Syria from top-secret HQ near Damascus airport codenamed 'The Glasshouse' ", (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/>, 29 Ocak 2021.

farklı grupların da bu yapı içerisinde bulunması söz konusudur. Lübnan Hizbullah'ının 7.000-10.000 arası askeri gücüne ek olarak, Irak'tan, Afganistan'dan, Pakistan'dan ve Filistin'den binlerce militan İran'ın askeri komutası altında Esad rejiminin ayakta kalması için mücadele etmektedir.⁴⁹⁰ Ekteki görselde İran'ın Suriye sahasında kontrolü altında olan askeri güçleri ve sayıları yer almaktadır.

Şekil 3.2: İran'ın Suriye Sahasında Kontrolü Altında Olan Askeri Güçleri Ve Sayıları

Kaynak : <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>, (Çevrimiçi) , 30 Ocak 2021.

⁴⁹⁰ International Crisis Group (ICG) ,“Iran’s Priorities in the Turbulent Middle East”, s.16-17.

2011 yılında patlak veren Suriye krizi, zamanla Orta Doğu'nun en kanlı iç çatışma alanlarından birine dönüşmüştür. İran rejimi, iç savaşın ilk aşamasından itibaren Esad rejiminin ayakta kalması için her türlü siyasi, askeri ve ekonomik desteği vermeye devam etmiştir. Suriye iç savaşının İran ekonomisi için hangi boyutta mali külfet ortaya çıkardığını resmi makamlardan elde edilen verilerle öğrenmek mümkün değildir. Açık siyasi, ekonomik ve askeri destek verilmesine rağmen, rejim, bu desteğin mali götürüsü konusunda son derece ketum davranmaktadır. Bu veya benzeri rejim harcamalarına yönelik, çeşitli medya raporlarından ve yurtdışı kaynaklı araştırmalardan esinlenerek sadece tahminler yürütülebilmektedir. Bu medya raporları ve araştırmaları, Dini Lider ve çevresinin Suriye savaş politikasındaki mali harcamalarına yönelik fikir yürütmemize yardımcı olmaktadır. Örneğin, bu raporlardan verileri derleyerek ve diğer bilgileri de hesaba katarak, Iraklı militanların aylık maaşlarının Emdad Komitesi tarafından ödendiğini, Suriye ordusunun önemli bir kısmının maaşlarının Devrim Muhafızları tarafından karşılandığını, Suriye'nin askeri ve lojistik giderlerinin ciddi bir bölümünün Tahran yönetimi tarafından desteklendiğini, İran petrolünün indirimli fiyatlarla Suriye'ye ihraç edildiğini ve tüm bu harcamaların yıllık 20 milyar dolar civarında olduğu görülmektedir.⁴⁹¹ Suriye'de 9 yıldır devam eden bir savaşın olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, tahmini olarak, Tahran yönetiminin 180 milyar dolarlık bir savaş harcaması yaptığı varsayılmaktadır.

Ayrıca, İran rejimi, yukarıdaki görselde belirtilen ve Suriye'de savaşan diğer yabancı güçlere de finans kaynağı sağlamaktadır. İran'ın Suriye'de bulunan Devrim Muhafızları ve düzenli ordu mensupları, Kudüs Gücü kontrolündeki Iraklı paralı askerler, Fatimiyyun Tugayı olarak bilinen Afganlı militanlar, Lübnan Hizbullah'ı ve Pakistan kökenli Zeynebiyyun güçleri bu finansal kaynaktan beslenmektedirler. Tüm bu ve diğer devasa askeri yapılanmalar için, İran rejiminin Suriye'ye aktardığı kaynakların 100-120 milyar dolar arası olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹²

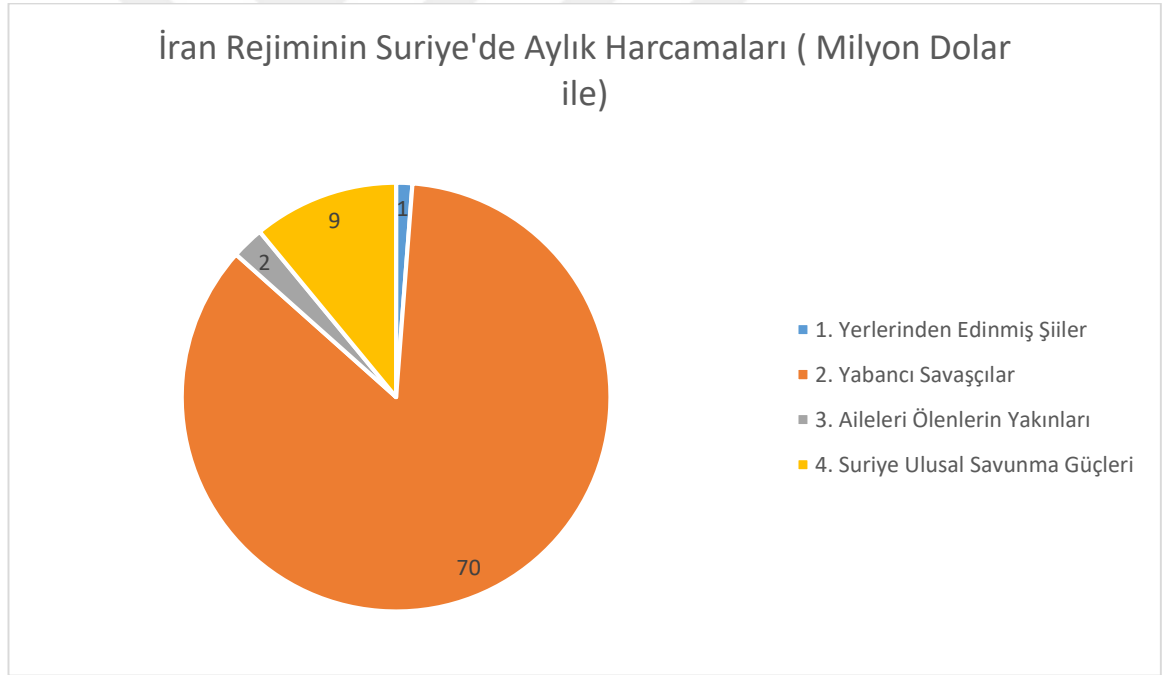
İran rejimi, Suriye'de savaşta öldürülen ve kendisine bağlı milislerin ailelerine de ödemeler yapmaya devam etmektedir. Öldürülen Suriyeli militanların ailelerine

⁴⁹¹ NCRI Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire, s.52-53.

⁴⁹² A.e., s.53.

aylık 40 dolar civarında ödeme yapılırken, ülke dışından olan militanların ailelerine ise aylık 500 dolar civarında bir ödeme yapılmaktadır. Ortalama bir hesap yapıldığında bu alana aktarılan mali yükün aylık 2 milyon dolar olduğu görülmektedir. Bu masraflara ek olarak, teokratik rejim, savaş sebebiyle ülkeyi terk etmek zorunda kalan Şii ailelerine de ödemeler yapmayı sürdürmektedir. Her aile üyesi için aylık 10 dolar civarında bir ödeme gerçekleştiren rejim, 100 bin civarı bir nüfusa yönelik, ayda 1 milyon dolara yakın harcama gerçekleştirmektedir. Tüm bu harcamalardan ilave, Suriye ordusuna yönelik askeri ve lojistik desteğin miktarı düşünüldüğünde, milyarlarca doların her ay rejim tarafından Suriye iç savaşı için seferber edildiği görülmektedir.⁴⁹³

Grafik 3.7: İran Rejiminin Suriye’de Aylık Harcamalarını Gösteren Çalışma

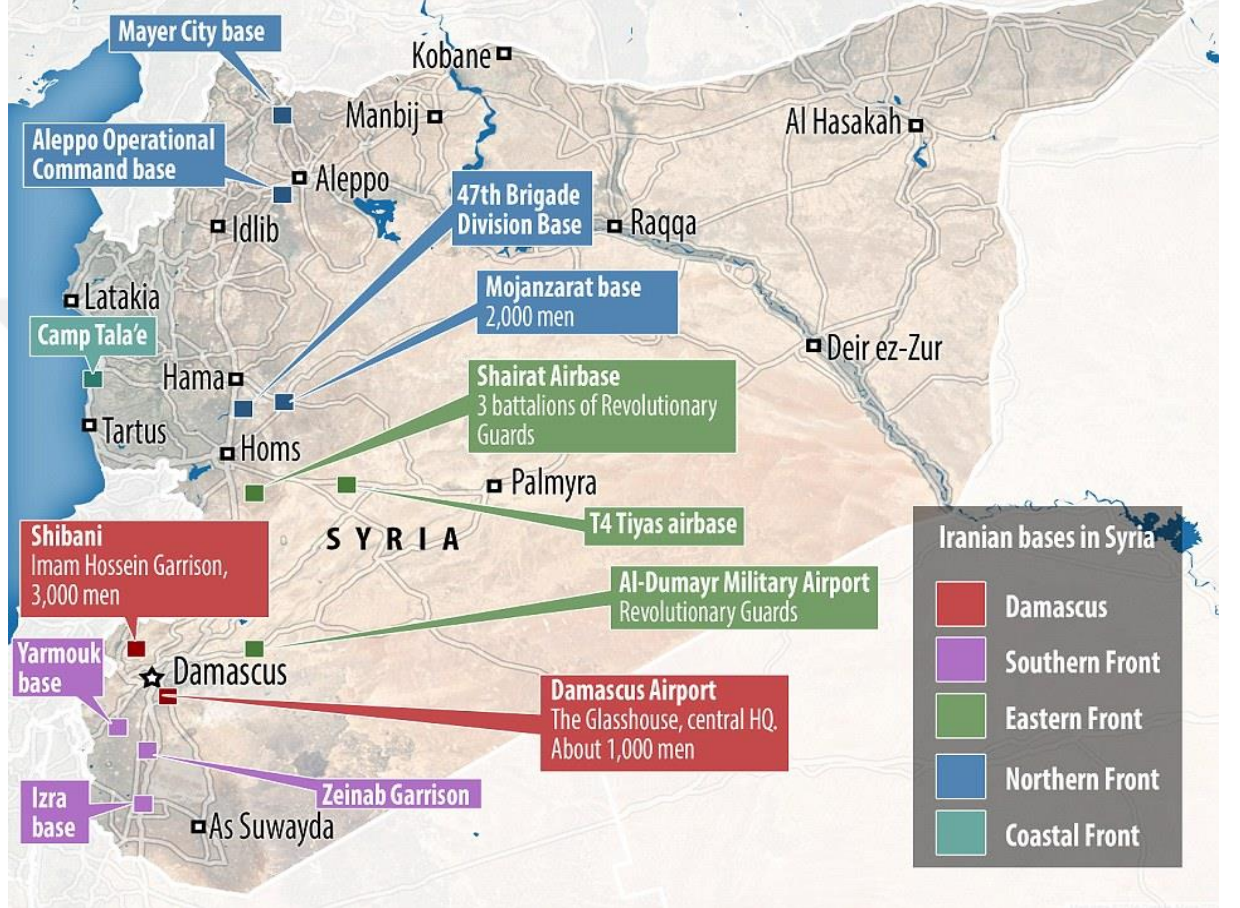
Kaynak: NCRI, *Iran The Rise Of The Revolutionary Guards' Financial Empire*, s.52.

İran'ın Suriye'deki faaliyetlerinin ve finansal harcamalarının en önemli bölümlerinden birini de Esad kontrolündeki bölgelerde bulundurduğu askeri üsler oluşturmaktadır. İran rejiminin Suriye'nin 18 bölgesinde bulundurduğu bu askeri üsler, ülkenin büyük bir bölümünde kontrol gücünün ne denli geniş olduğunu göstermekle beraber, savaşa aktarılan finansal kaynaklarla ilgili de fikir yürütmemize

⁴⁹³ A.e., s.55.

yardımcı olmaktadır. Her bir askeri merkez, 6.000'e yakın askeri personelin yanı sıra, ağır silahlar ve uçaksavar füzeleri ile donatılmıştır.

Harita 3.2: İran'ın Suriye'deki Askeri Tesisleri Ve Bulunduğu Yerler

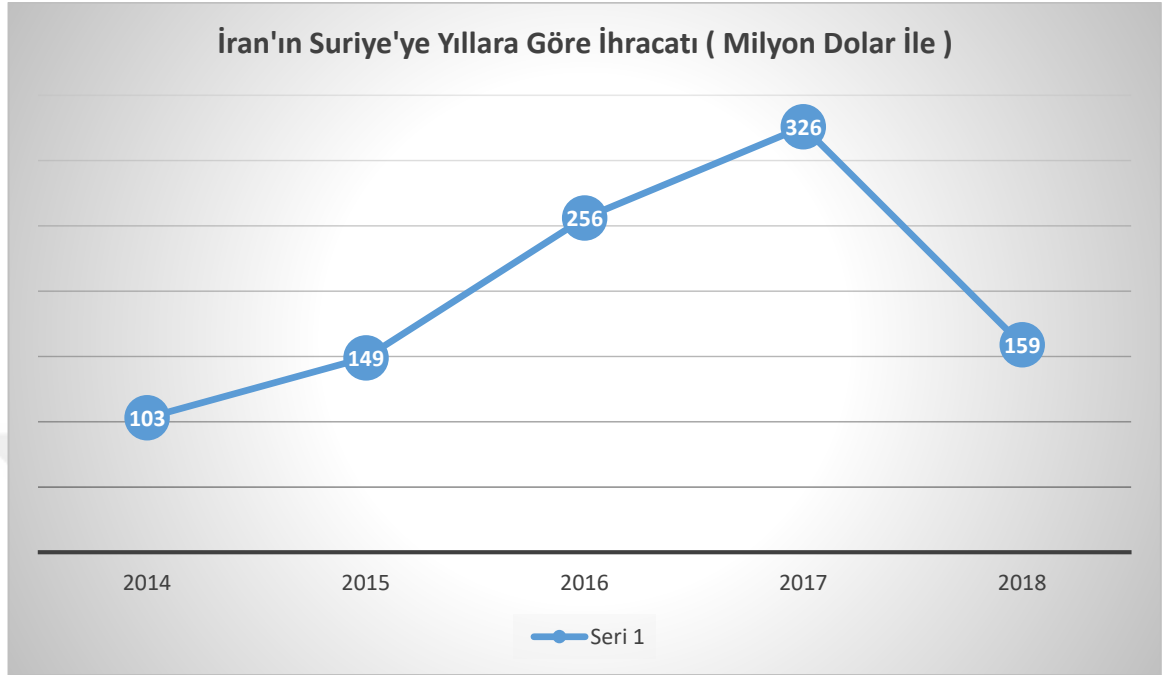

Kaynak : <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>, (Çevrimiçi) 1 Şubat 2021.

İran'ın Suriye rejimine yönelik askeri ve lojistik desteğinin yıllık 20 milyar dolar civarında olduğunu ve savaşın başladığı 2011 yılından itibaren tahmini olarak 200 milyar dolarlık bir kaynak aktarıldığı, yukarıdaki örnekleriyle beraber belirtilmişti. İki ülke arasındaki açık ve resmi kaynaklarda belirtilen ticari ilişkilere baktığımız zaman ise askeri desteğin aksine, ikili ticari alışverişlerin çok cüzi rakamlarda kaldığı görülmektedir. Örneğin, 2014 yılında, İran'ın ihracatında Suriye'nin payı 103 milyon dolar civarındayken, 2018 yılında ise bu rakam, 159 milyon dolar ile sınırlı kalmıştır.⁴⁹⁴

⁴⁹⁴ International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 8 Şubat 2021.

Grafik 3.8: İran'ın Suriye'ye Yıllara Göre İhracatı

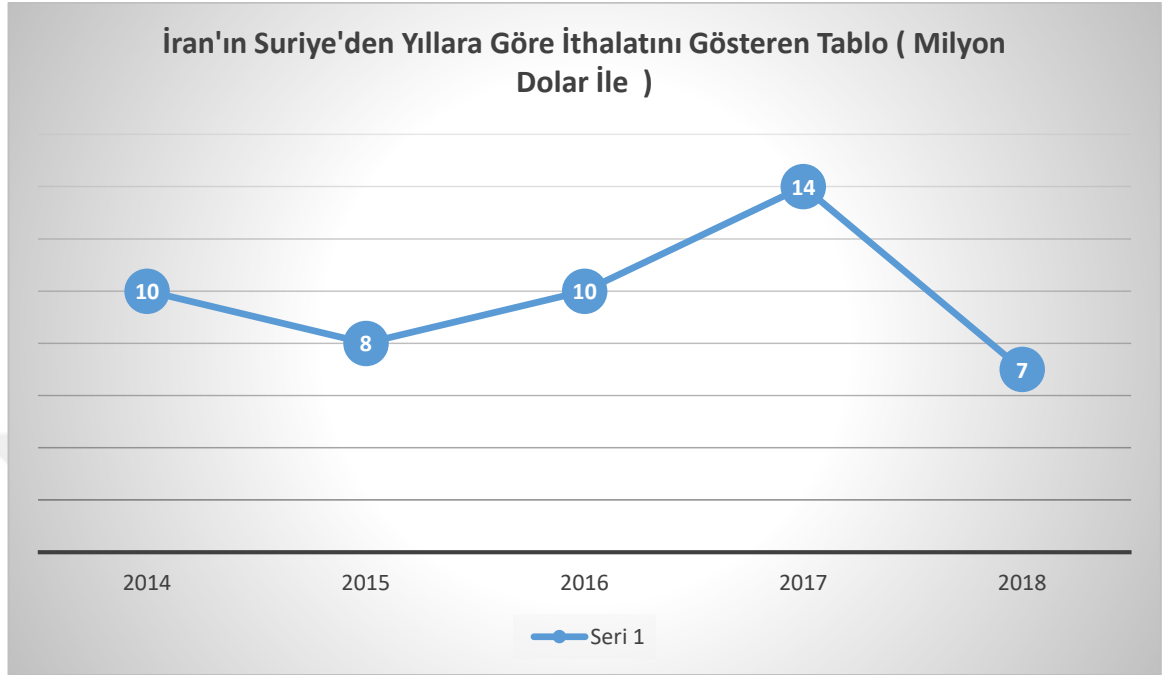

Kaynak: Trade Map, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 8 Şubat 2021.

Yine açık ve resmi kaynaklardan elde edilen verilere göre İran'ın ithalatında Suriye'nin payı oldukça düşük rakamlarda gözükmemektedir. İran'ın 2014 yılında Suriye'den ithalat miktarı 10 milyon dolar iken, bu rakam 2018 yılında 7 milyon dolar civarında olmuştur.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 8 Şubat 2021.

Grafik 3.9: İran'ın Suriye'den Yıllara Göre İthalatı

Kaynak: Trade Map, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 8 Şubat 2021.

İran'ın, 2003 ABD'nin Irak'ı işgaliyle başlayan ve Suriye iç savaşının patlak vermesiyle hızlanan bölgesel nüfuz yükselişi, bölgenin hegemonik gücü olmayı arzuladığı algısını güçlendirmiştir. 2011 Arap ayaklanmalarından sonra İran'ın, uzun süredir müttefiki olan Suriye rejimini korumak için askeri imkanlarını sahaya sürmesinin en önemli nedeni, olası bir Suriye kaybını kendi kuşatmasının başlangıcı olarak görmesidir. İran'ı, Suriye başta olmakla bu vekalet savaşlarının sarmalına hapseden en önemli motivasyonun bu algı olduğunu söyleyebiliriz. İran'ın diğer müttefiki Hizbullah'a ikmal hattını tehlikeye atan ve Esad rejiminin tehdit altına girdiği 2011'den sonra, İslam Cumhuriyeti, askeri doktrinini ve bölgesel kuvvet projeksiyonunu “savunmadan vekalet savaşına” dönüştürmüştür. İran'ın “direniş eksenini” diye nitelendirdiği savunma hatlarından bir olan Suriye sahasına yönelik bu stratejik yaklaşımı, hem pragmatik hem de daha ideolojik politika yapımcılar tarafından ulusal güvenlik açısından kritik önemde görülmekte ve desteklenmektedir.⁴⁹⁶

Sonuç olarak, iki ülke arasındaki ihracat/ithalat rakamlarına ve İran'ın genel ekonomi politik indikatörlerine baktığımızda, Suriye'nin İran için ekonomi politik çıkar

⁴⁹⁶ International Crisis Group (ICG) ,“Iran's Priorities in the Turbulent Middle East”, s.9-10.

kaynaklı bir önemde olduğunu söylemek mümkün değildir. Suriye’ye yönelik bu kadar maliyetli bir dış politika uygulanmasının en önemli motivasyon kaynağının yukarıdaki değerlendirmeler sonucunda jeopolitik çıkarlar olduğunu söyleyebiliriz. Olası bir Suriye kaybını, “*direniş ekseninde*” bir kuşatmanın başlangıcı olarak değerlendiren İran teokratik rejim yöneticileri, Afganistan ve Irak’taki merkezi hükümetlerin dağınıklığından kaynaklı kaotik ortamdan edindiği tecrübeyle, Suriye’de de uzun vadede askeri ve siyasi varlığını sürdürmeyi hedeflemektedir.

3.6.3. Yemen

Bu bölümde, İran’ın, 2004 yılı sonrası büyük bir değişim ve dönüşüm süreci geçiren Yemen’de askeri ve siyasi faaliyetleri analiz edilecektir. Burada yapılacak analizle, İran’ın Yemen sahasındaki siyasi ve askeri faaliyetleri incelenerek, Yemen’in İran dış politikasındaki önemi jeopolitik ve ekonomi politik yönden değerlendirilecektir. İlk olarak, İran’ın Yemen’in en önemli siyasi, askeri ve toplumsal gruplarından biri olan Husiler ile olan ilişkiler ağı, onlar aracılığıyla ülkeye aktardığı finansal ve askeri kaynaklar belirtilecektir. Daha sonra da iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutu üzerinde durulacak ve nihayetinde, bu jeopolitik ve ekonomi politik değerlendirme sonrası İran’ın Yemen sahasında ne türde ve ne büyüklükte bir kar elde ettiği sorusu cevaplandırılacaktır.

Kuzeyden Suudi Arabistan, doğudan Umman ile kara sınırları bulunan Yemen, 29 milyonluk nüfusu ve 527,970 km² yüzölçümü ile Orta Doğu’nun en az gelişmiş ve fakir ülkelerinden biridir. Dünya Bankası verilerine göre, ülke nüfusunun 24.3 milyonu açlık ve hastalık riski altında ve yaklaşık 14,4 milyonu ise acil yardıma ihtiyaç durumundadır.⁴⁹⁷ Güneyden Aden Körfezi ve Arap Denizi ile batıdan Kızıldeniz ile çevrili olan Yemen, dünya petrolünün %8’nin taşındığı ve Kızıldeniz’i Aden Körfezine bağlayan Babülmendep Boğazı’nın kuzeydoğu kıyısını kontrolü sebebiyle jeopolitik açıdan bölgesel ülkelerin rekabet sahalarından birine dönüşmüştür. İran ve Suudi Arabistan’ın vekalet savaşlarının yaşandığı bir askeri ve siyasi arenaya dönüşen Yemen nüfusunun %35-40’ni Şiiler oluşturmaktadır. Yemen’in jeopolitik önemiyle

⁴⁹⁷World Bank, “Yemen”, (Çevrimiçi) <https://www.worldbank.org/en/country/yemen/overview>, 30 Nisan 2021.

beraber, mezhepsel farklılıklar da iç çatışma ortamının nedenleri arasında değerlendirilmektedir.⁴⁹⁸

Harita 3.3: Yemen'in Siyasi Haritası

Kaynak: Al Jazeera Türk, “Ülke Profili: Yemen”, (Çevrimiçi), www.r/ulke-profil/ulke-profil-yemen, 1 Mayıs 2021

İslam Devrimi sonrası Yemen'deki Husiler devrimin ilk günlerinden beri İran ile ilişkilerini sürdürmüş ve Husilerin mevcut lideri Abdul Malik el-Husi'yle birlikte abisi ve Mümin Gençlik Hareketinin kurucusu Hüseyin el-Husi gibi lider kadrosundaki birçok isim Kum kentinde eğitim almışlardır. Özellikle de 1980 ve 1990'lı yıllarda İslami rejim, Tahran başta olmakla Şam ve Beyrut gibi kentlerdeki İran üniversitelerinde okuması için Yemenli öğrencileri cezbetmeye yönelik adımlar atmıştır. İran, bu yıllarda Husiler aracılığıyla, buradaki Şii topluluğunu etki altına alarak, devrimci modelini bu ülkeye ihraç etmeyi hedefliyordu. Irak-İran savaşında Yemen hükümetinin Irak'ı desteklemesiyle birlikte, İran yumuşak güç faaliyetlerini artırmış ve Husilerin ideolojik ve alan hakimiyetinin en güçlü olduğu başlıca

⁴⁹⁸IISS, “Iran's Networks of Influence in the Middle East”,(Çevrimiçi), <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier/iran-19-03-ch-1-tehrans-strategic-intent#yemen>, 30 Nisan 2021.

merkezleri Saada kentinde etkinliklerini artırmaya yönelik politikalar izlemiştir. 1979 yılından Husilerle Yemen merkezi hükümeti arasında iç savaşın başladığı 2004 yılına kadar, İran'ın Şiilik faktörü üzerinden yumuşak güç faaliyetleri dışında, Yemen'in içişlerine yönelik herhangi bir ciddi askeri ve finansal desteğinin olmadığı görülmektedir.⁴⁹⁹

Tablo 3.23: Yemen Cumhuriyeti Tarihinin Önemli Dönemlerini Gösteren Çalışma

Yemen		
Zeydiler Dönemi (Kasimi Ailesi) 1635-1872	Monarşi Dönemi (İmamet Saltanatı) 1918-1962 - İmam Yahya (1918-1948) - İmam Ahmet (1918-1962) - İmam Muhammet El-Bedr (1962)	Yemen Arap Cumhuriyeti Dönemi (Kuzey Yemen) 1962-1990 - Abdullah Sallal (1962-1967) - Abdul Rahman el-Eryani (1967-1974) - İbrahim el-Hamdi (1974-1977) - Ahmad al-Ghashmi (1977-1978) - Abdul Kerim el-Arashi (1978) - Ali Abdullah Salih (1978-1990)
Osmanlı İdaresi 1872-1918	Sürgündeki Yemen Krallığı 1962-1970 İmam Muhammet El-Bedr (1962-1970)	Yemen Halk Demokratik Cumhuriyeti Dönemi (Güney Yemen) 1967-1990 - Muhammad al-Shaabi (1967-1969) - Salim Rubai Ali (1969-1978) - Ali Nasır Muhammed (1978) - Abdul Fattah İsmail (1978-1980) - Ali Nasır Muhammed (1980 - 1986) - Haydar El-Attas (1986-1990)
Yemen İç Savaş Dönemi 1962-1970 Taraflar:	Kuzey ve Güney Yemen'in Birleşmesiyle Yemen Cumhuriyetinin İlan Edilmesi 1990-	Yemen'de İkinci İç Savaş Dönemi 2004-2010 Taraflar:

⁴⁹⁹ Mohammad Hassan Al-Qadhı, “ The Iranian Role in Yemen and its Implications on the Regional Security” **Arabian Gulf Centre For Iranian Studies**, 2017, s.25.

• Yemen Arap Cumhuriyeti-Cumhuriyetçiler Başlıca Müttefikleri: ✓ Mısır ✓ Irak ✓ Suriye ✓ Cezayir ✓ Lübnan ✓ Sudan • Kralcılar-İmamet Taraftarları Başlıca Müttefikleri: ✓ Suudi Arabistan ✓ Ürdün ✓ Fas ✓ İran	• Ali Abdullah Salih (1990-2012) • Mansur Hadi (2012-)	• Husiler Başlıca Müttefikleri: ✓ İran • Yemen Hükümeti Başlıca Müttefikleri: ✓ Suudi Arabistan

Kaynak: Bu Tablo, Aşağıdaki Kaynaklar Kullanılarak Tarafımca Hazırlanmıştır.

- ✓ Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995, s. 621-627.**
- ✓ Mehmet Ali Büyükkara, “Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Hareketi”, **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt.16, No: 30, 2011, s. 121-123
- ✓ Cenk Tamer, “**İran’ın Kara Hakimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası: Hedef, Yöntem, Söylem ve Araçlar**”, Ed: Mehmet Seyfettin Erol, ANKASAM-Balgat Çalışmaları, 2017, s.27-28.
- ✓ The RAND Corporation, “**Regime and Periphery in Northern Yemen The Huthi Phenomenon**”, Santa Monica, RAND, 2010, s. 105-120.
- ✓ The RAND Corporation, “**Building an Enduring Peace in Yemen**”, Santa Monica, RAND, 2021, s. 2-8.
- ✓ Wikipedia, “List of heads of state of Yemen”, (Çevrimiçi)
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_heads_of_state_of_Yemen, 2 Nisan 2021.

İran’ın Yemen’deki vekalet savaşlarındaki müttefik konumunda olan Husi Hareketi (resmi adı Ensarullah, Ansar Allah), 1990 yılında Yemen Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle birlikte siyasi faaliyetlerin içinde yer almaya başlamıştır. Yemen nüfusunun %35-40’nı oluşturan Şiiler kendilerini Zeydiler olarak tanımlamaktadırlar. Burada belirtilmesi gereken önemli noktalardan biri de Husilerin tüm Yemen Zeydilerini temsil etmedikleri ve tüm Zeydilerin de Husi Hareketi mensubu olmadığı gerçeğidir. Yemen’in Saada şehri başta olmakla ülkenin kuzey kısmında fiziki ve

ideolojik etkinliğe sahip olan Husi Hareketi, 1990 yılında nüfuzlu Zeydi kişilerin katılımı ile kurulan Hak Partisi ile ilk defa siyasete girmişlerdir. 1993 yılında yapılan ülkenin birleşme sonrası ilk demokratik seçimlerinde Hareketin daha sonra siyasi, askeri, fikri ve toplumsal boyutta genişlemesini sağlayan Hüseyin el-Husi milletvekili seçilmiştir. El-Husi daha sonra, Mümin Gençlik Hareketini (eş Şebabül Mümin) kurarak, faaliyetlerini burada yoğunlaştırmıştır. El-Husi'nin 2004 yılında Yemen silahlı kuvvetlerinin Saada şehrinde Husilere yönelik gerçekleştirdiği askeri operasyonlarda öldürülmesiyle, 2010 yılına kadar aralıklarla devam eden Yemen iç savaşı başlamıştır.⁵⁰⁰

Arap Baharıyla birlikte Yemen, halen devam eden istikrarsız bir sürecin içerisine girmiştir. 2011 yılından itibaren cumhurbaşkanı Abdullah Ali Salih'e karşı gerçekleşen gösteriler, kısa zaman içerisinde tüm ülkeye yayılmış ve Salih 2012 yılında koltuğunu yardımcısı Mansur El Hadi'ye bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak, Husilerin de geniş katılım gösterdiği bu protestolar devam etmiş, Husi milisleri 2014 yılında ülkenin başkenti Sana'yı kuşatarak bir iç darbeye başkentin kontrolünü ele geçirmiştir. Yemen'in İran ve Suudi Arabistan başta olmakla bölgesel ülkelerin vekalet savaşı alanına çevrilmesi Husilerin Sana'yı ele geçirmesiyle başlamıştır. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirliklerinin başını çektiği bir grup Körfez ve bölgesel ülkeler İran destekli Husi yayılmasına karşı "Kararlılık Fırtınası Operasyonu" adını verdikleri ve geniş katılımlı bir askeri harekatı Yemen'de başlatmışlardır. Kısa sürede nihayatlendirmeyi amaçlayan bu askeri harekat, Husilerin Aden şehri dahil olmakla güneyden çekilmesi dışında beklenen başarıyı göstermemekle birlikte, ülkede insani krizlerin ciddi boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ The RAND Corporation, "Could the Houthis Be the Next Hizballah ?", Santa Monica, RAND, 2020, s. 54-55.

⁵⁰¹ International Crisis Group, "Iran's Priorities in a Turbulent Middle East", **International Crisis Group**, 2018, Rapor No: 184, s.18-19.

Harita 3.4: Yemen’de İç Savaşın Yabancı Devletler Düzeyindeki Taraflarını Gösteren Harita

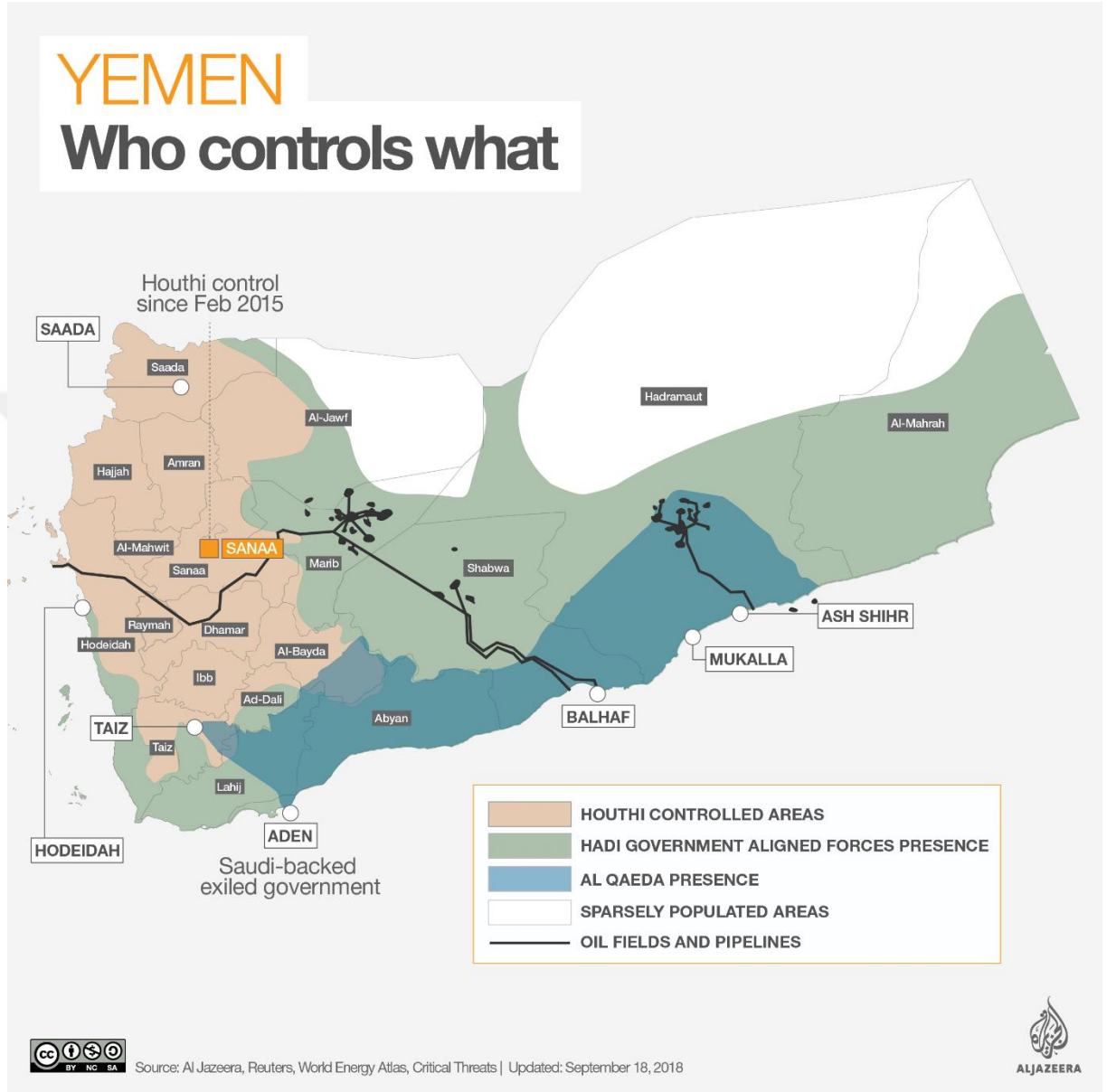

Kaynak : <https://line.17qq.com/>, (Çevrimiçi) 3 Mayıs 2021.

İran'ın Yemen'deki nüfuzu, 2004-2010 yılları arasında Husilerle Yemen Hükümeti arasında askeri çatışmalar döneminde artmaya başlamıştır. Bu askeri ve politik rolün belirginleşmesi ve bölgesel görünürlük kazanması ise Arap Baharıyla birlikte Ali Abdullah Salih rejimine karşı protestolarla başlamıştır. Bu tarihten itibaren, ülkedeki kaotik durum, siyasi geçişteki çıkmaz ve hükümetin siyasi, güvenlik, ekonomik ve sosyal sorunlarıyla baş edememesindeki zayıflığı gibi sebepler, Husiler aracılığıyla Yemen'deki İran nüfuzunu artırmıştır. Bu bağlamda İran, Husi isyancılarıyla mezhepsel ve ideolojik ittifakını güçlendirerek, onlara yönelik siyasi, askeri, mali ve medya desteğini artırmıştır. İran, sadece Husilere değil, Ali Salem Beid gibi birçok eski Güney Yemen'deki siyasi liderlerle ilişkilerini genişletmiş, bu bölgedeki siyasi partilere yönelik para, medya, silah ve eğitim desteği sağlamıştır. İran, tüm bu sert ve yumuşak güç metotlarıyla Yemen'in sadece kuzey bölgesinde değil aynı zamanda güney kısmında nüfuzunu artırmayı amaçlamıştır.⁵⁰²

⁵⁰² Al-Qadhi, "The Iranian Role in Yemen and its Implications on the Regional Security", s. 26-27.

Harita 3.5: Yemen’de Çatışma Taraflarının Kontrolünde Olan Bölgeler

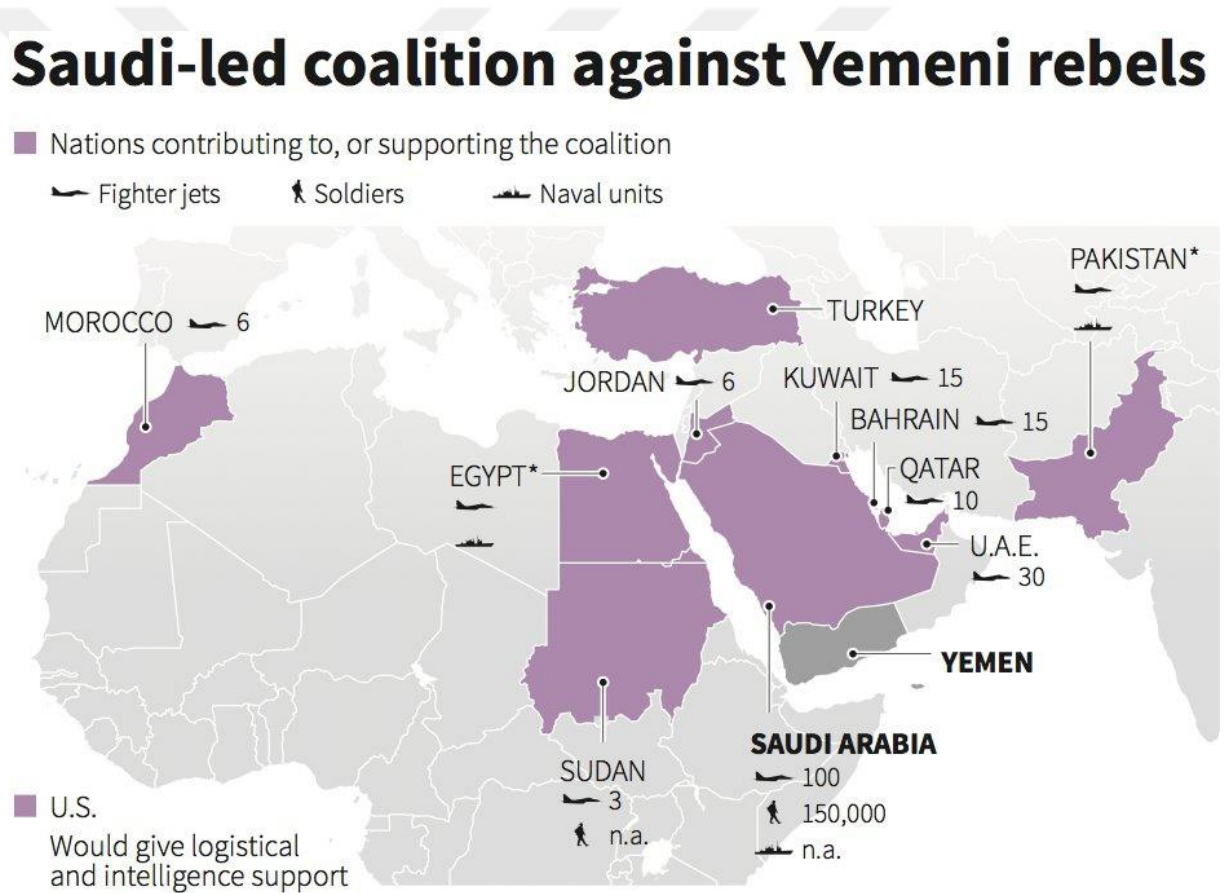

Kaynak : <https://line.17qq.com/>, (Çevrimiçi) 5 Mayıs 2021.

İran, başkent Sana'nın bir iç darbeyle ele geçirilmesinden sonra ülkenin önemli bir kısmında kontrolü ele geçiren Husilerle bir dizi anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalara göre İran, Yemen'i bir yıllığına petrol ürünleriyle temin etmeyi, Aden, Hodeida ve Taiz gibi vilayetlerde elektrik santralleri kurmayı ve Marib ve Sana arasındaki elektrik hattını onarmayı taahhüt ediyordu. Buna ek olarak İran, Hodeida limanını genişletme, Yemen'e ihtiyaçlarını karşılamak için bir kredi limiti belirleme, tüm altyapı alanlarında İranlı uzmanları Yemen'e gönderme ve iki ülke arasında

günlük hava uçuşları başlatmak için doğrudan bir hava köprüsü kurma sözü veriyordu. Bu anlaşmalar, İran'ın Husilere yönelik örtülü ve marjinal bir destekçiden onların müttefik ilan edilmesine dönüşme sürecinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Suudi Arabistan liderliğindeki askeri koalisyonunun Husi isyancılarına karşı 26 Mart 2015 yılında başlattığı “Kararlılık Fırtınası Operasyonu”, bu anlaşmaların pratikte uygulanmasını caydırmış ve İran ekonomi politik etkisinin Yemen’e daha fazla nüfuz etmesini engellemiştir.⁵⁰³

Harita 3.6: Suudi Arabistan Liderliğindeki “Kararlılık Fırtınası Operasyonuna”, Katılım Gösteren Devletlerin Sağladığı Askeri Destekler.

Source: al-Arabiya

*Exact numbers not available

G. Cabrera, 26/3/2015

 REUTERS

Kaynak : <https://line.17qq.com/>, (Çevrimiçi) 9 Mayıs 2021.

İran'ın Yemen'e yönelik ilgi ve hedeflerini genel olarak 4 başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki, İran' ın Orta Doğu bölgesinde nüfuz alanını genişletme

⁵⁰³ **A.y.**, s. 27.

politikasında Yemen'in önemli bir yere sahip olmasıdır. İran, Husilerle ittifak kurarak, Yemen'deki iktidarın zirvesindeki konumunu pekiştirmek için verdiği siyasi ve askeri destek yoluyla, kilit bir uluslararası stratejik koridora yakın bir dayanak oluşturmak suretiyle, bölgedeki nüfuzunu ve hakimiyetini büyük ölçüde artırabileceğine inanmaktadır. İran, böylece Arap Körfezi ve Hint Okyanusu'nu Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı'na bağlayan ve dünya petrolünün ana su yolu olarak kabul edilen Aden Körfezi ve Babülmendep Boğazı'ndaki trafiği Husiler vasıtasıyla kontrol etmeyi amaçlamaktadır.⁵⁰⁴

İkinci ilgi ve hedef ise İran'ın Suudi Arabistan başta olmakla bölgesel Körfez ülkelerini baskı altında tutma ve nüfuzlarını kısıtlama isteğidir. Bu amaçla, İran, Yemen'in komşularıyla olan bağı zayıflatmak ve Suudi Arabistan başta olmakla Körfez ülkelerinin etkisini kısıtlamak için Husilerle olan ilişkilerini askeri ve politik yönden stratejik bir hedef olarak belirlemiştir. İran yönünden bu stratejik hedef, Yemen'in daha fazla çatışmaya, kaosa ve parçalanmaya itilmesinden çok daha önemli bir amaç olarak görülmektedir. Bu gerilimlerle Körfez ülkelerinin İran nüfuz alanında yer alan Suriye, Irak ve Lübnan gibi bölgelerde etkisini ve dikkatini zayıflatmayı amaçlayan teokratik rejim, bu ülkelerle bölgesel konularda pazarlık gücünü artırmayı amaçlamaktadır.⁵⁰⁵

Yemen'e yönelik üçüncü ilgi ve hedef, ABD'nin İran'a yönelik baskılarına karşı koymak ve direnç göstermektir. İran, aktif ve saldırgan nitelikte dış politikalar benimseyerek, Yemen gibi stratejik konumu önem arz eden bölgelerde nüfuzunu ve müdahale alanını genişletmek suretiyle, ABD'ni kendisinin "hayati çıkarlarını" tanımaya ve önemli bir bölgesel aktör olarak kabul görmesini sağlamaya çalışmaktadır. İran, Yemen'deki askeri ve siyasi faaliyetleri ve bu amaçla Husilere verdiği destek, Suriye, Irak ve Lübnan'da ABD cephesi karşısında konumunu güçlendirmeyi ve nükleer müzakereler dahil birçok bölgesel konularda pazarlık gücünü artırmayı hedeflemektedir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ A.y., s. 31-32

⁵⁰⁵ A.y., s. 32-33

⁵⁰⁶ A.y., s. 34.

Dördüncü ve son hedef olarak ise, İran'ın genel dış politikasının bir yansıması olan, nüfuz alanında yer alan bölgelere yönelik askeri ve siyasi müdahalelerle, rejimin meşruiyetini ve gücünü iç ve dış kamuoyuna göstermektir. Suriye, Irak, Lübnan, Afganistan ve Yemen gibi merkezi otoritenin zayıf olduğu ülkelerde siyasi ve askeri müdahalelerle, rejimin kendi içerisindeki sosyo-ekonomik sorunları, baskıları ve siyasi meşruiyet tartışmalarını zayıflatmak amaçlanmaktadır.⁵⁰⁷

İran'ın Yemen'e yönelik yukarıda bahsi geçen bu hedeflerine ulaşmak için ideolojik, kültürel ve propaganda faaliyetlerini içeren yumuşak güç araçlarını ve askeri metotları kapsayan sert güç araçlarını aynı anda ve etkili bir şekilde kullandığı görülmektedir. İran, Orta Doğu bölgesindeki nüfuzunu ve hakimiyetini genişletmek için yumuşak güç enstrümanlarına büyük önem vermektedir. Bu sebeple, Şiilik ve medyayı kullanarak, bölgedeki Şii topluluklarını etkilemek ve onları İran'ın bölgesel projelerinin bir parçası haline getirmek için yoğun bir çaba sarf etmektedir. İslami rejim açısından bu politikalar, Irak, Lübnan, Suriye, Bahreyn ve Yemen gibi oldukça büyük Şii topluluklarının bulunduğu bölgelerde İran'ın etkili siyasi varlığına yol açmıştır.⁵⁰⁸

İran 1980'lerden itibaren, Şiilik üzerinden Yemen'deki Zeydi topluluğu ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Mohammed Azlan, Abdulkarim Jadban, Hüseyin el-Husi, Bedr el-Husi, Abdul Melik Husi gibi Zeydi topluluğunun ve Husi ailesinin lider kadroları ile yakın temaslar kuran İran rejimi, özellikle de Husi ailesini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Devrimin ilk yıllarından itibaren Husiler devrim ideolojisinden etkilenmiş ve onun sloganlarını kendi siyasi mücadeleleri içerisinde kullanmışlardır. İran rejimi, Husi hareketine mensup binlerce öğrenciye Kum ve Meşhed gibi kentlerde dini eğitim almak için burslar vermektedir. Bu burslar İran'ın Yemen'deki büyükelçiliği tarafından sağlanmıştır. Ayrıca, İran, Saada, Sana ve Zeydilerin yoğun şekilde yaşadığı vilayetlerde, binlerce Zeydi öğrenciye kendi finansa ettiği ve On İki İmam düşüncesine dayalı dini eğitimlerin verildiği okullarda okuması için burs temin etmektedir. Eğitim almak için İran'a giden bu Husi gençlerin, Devrim

⁵⁰⁷ A.y., s. 36.

⁵⁰⁸ Maysaa Shuja, "Iran and Houthis: Between political alliances and sectarian tensions", (Çevrimiçi) <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/iran-and-houthis-between-political-alliances-and-sectaria/>, 6 Mayıs 2021.

Muhafızları denetimindeki Şiraz, Meşhed ve İsfahan gibi kentlerdeki kamplarda özel programlara tabi tutulduğu belirtilmektedir. İran, sadece Husi Hareketini değil, Zeydilerin kurmuş oldukları diğer siyasi parti, sivil toplum kuruluşları ve derneklere de finansal destek sağlamaktadır.⁵⁰⁹

İran Şiiliğin On İki İmam inancını Yemen'deki Zeydiler arasında yaygınlaştırmaya yönelik birçok dini enstitünün ve vakfın Husiler eliyle kurulmasına direkt veya dolaylı katkıda bulunmuştur. Bu dini okulların ve vakıfların bazıları şöyledir:⁵¹⁰

Tablo 3.24: Yemen'deki İran Destekli Faaliyette Bulunan Dini Okul Ve Vakıfların Listesi

<i>Yüce Dar Al Uloom, Saada</i>	<i>Dahyan Merkezi, Saada</i>
<i>Caferiye Okulu, Aden</i>	<i>Dar Al-Zahraa Kültür Medya Vakfı, Sana</i>
<i>Badr Alami Merkezi, Sana</i>	<i>Yemen İslami Şii Konseyi, Taiz</i>
<i>İslam Araştırmaları Okulu, Sana</i>	<i>Dar Ahbab Ahl Al Bait, Taiz</i>
<i>Al Hadi Okulu, Saada</i>	<i>Naba'a Yardım Vakfı, Jawf</i>
<i>Thaqlin Merkezi, Sana</i>	<i>Ali Asker İbn Hüseyin Topluluğu, Jawf</i>

İran'ın Yemen'de bir diğer yumuşak güç aracı medya alanıdır. İslami rejim, Yemen topraklarındaki faaliyetlerine yönelik propagandasını kurmuş olduğu devasa bir medya zinciri ile yapabilmektedir. Bu medya zinciri, bünyesinde TV kanallarını, gazeteleri ve internet sitelerini barındırmaktadır. Ayrıca İran'ın Arapça yayın yapan El Alem TV, İngilizce yayın yapan IRIP ve Press TV, birçok dilde yayın yapan Sahar TV gibi etkili medya organları da bölgesel ülkelere yönelik İslami rejimin propagandasına destek olmaktadır. İran destekli Husiler ve diğer Zeydi gruplar tarafından yönetilen medya organlarının bazıları şöyledir:⁵¹¹

⁵⁰⁹ RAND Corporation, “Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon”, Santa Monica, RAND, 2010, s. 81-82.

⁵¹⁰ Al-Qadhi, “The Iranian Role in Yemen and its Implications on the Regional Security”, s.39-40.

⁵¹¹ A.y., s.41-42.

Tablo 3.25: Yemen’deki İran Destekli Faaliyette Bulunan TV Kanalı, Gazete ve İnternet Sitelerinin Listesi

TV Kanallar	Gazeteler	İnternet Siteleri
<i>Mayadeen Maserah</i>	<i>Al-Masar,</i>	<i>Ansarullah</i>
<i>Sahat</i>	<i>Demokrati</i>	<i>Ofoq News</i>
<i>Aden Live</i>	<i>Haqeeqah</i>	<i>Democrat Tribune</i>
	<i>Balagh</i>	
	<i>Haweyah</i>	
	<i>Ummah</i>	
	<i>Sawt Shura</i>	
	<i>Share</i>	
	<i>Oulah</i>	

İran’ın Yemen’de kullandığı sert güç araçlarının başında, Husi gruplarına yönelik silah tedariki, askeri danışmanlık ve eğitimler gelmektedir. Bu desteğin, 2011’den beri gözle görülür şekilde arttığı ve Husi milislerinin 2014’de başkent Sana’yı ele geçirdiğinde zirveye ulaştığı görülmektedir. Husi milislerinin meşru hükümet güçleri ile çatışacak ve başkent dahil ülkenin önemli bir bölümünü ele geçirebilecek askeri kapasiteye ulaşmasında İran’ın bu desteklerinin başlıca rol oynadığı bilinmektedir. İran’ın Husi müttefiklerine yönelik bu askeri ve lojistik desteğinin bir bölümünü Hizbullah başta olmakla bölgesel müttefikleri aracılığıyla ya İran limanlarından deniz kaçakçılığı operasyonları yoluyla ya da dolaylı olarak Afrika Boynuzu üzerinden Yemen’e ulaştırdığı bilinmektedir.⁵¹² 2013 yılının Ocak ayında, Yemen karasularında ABD Donanması ve Yemen Sahil Güvenlik güçleri tarafından durdurulan “Jeehan 1” isimli İran gemisinde Husi milislerine gönderilen yüzlerce silah ve patlayıcı çeşitleri tespit edilmiştir. 7 Mart 2013’de Yemenli yetkililer, Husi milislerine nakledilmek üzere Yemenli bir balıkçı teknesine silah yüklenirken Babülmendeb yakınlarındaki Yemen Sawabi Adası’nda “Jeehan 2” adlı başka bir İran silah gemisine el konulduğunu duyurmuştur.⁵¹³

⁵¹² A.y., s. 43-44.

⁵¹³ Almasdar Online, “Details about the types and numbers of Iranian weapons seized in Jeehan ship”,(Çevrimiçi) <https://almasdaronline.com/article/41340>, 8 Mayıs 2021

2016 yılının Şubat ayında Avustralya Donanmasının, Mart ayında Fransız Donanmasının, Nisan’da ABD Donanmasının ve Temmuz’da Yemen Hükümet güçlerinin ele geçirdiği İran menşeli sevkiyat gemileri, İslami rejimin Husilere yönelik askeri desteğinin diğer örnekleri olarak görülmektedir. Diğer taraftan, İran, Husi militanlarının Devrim Muhafızları tarafından eğitilmesi, Hizbullah mensuplarının Husilerle birlikte kritik operasyonlarda kullanılması ve Afgan militanlarının Yemen’e sevk edilmesi gibi yöntemlerle, bu bölgedeki vekalet savaşının önemli bir aktörü konumunda olduğunu göstermektedir.⁵¹⁴

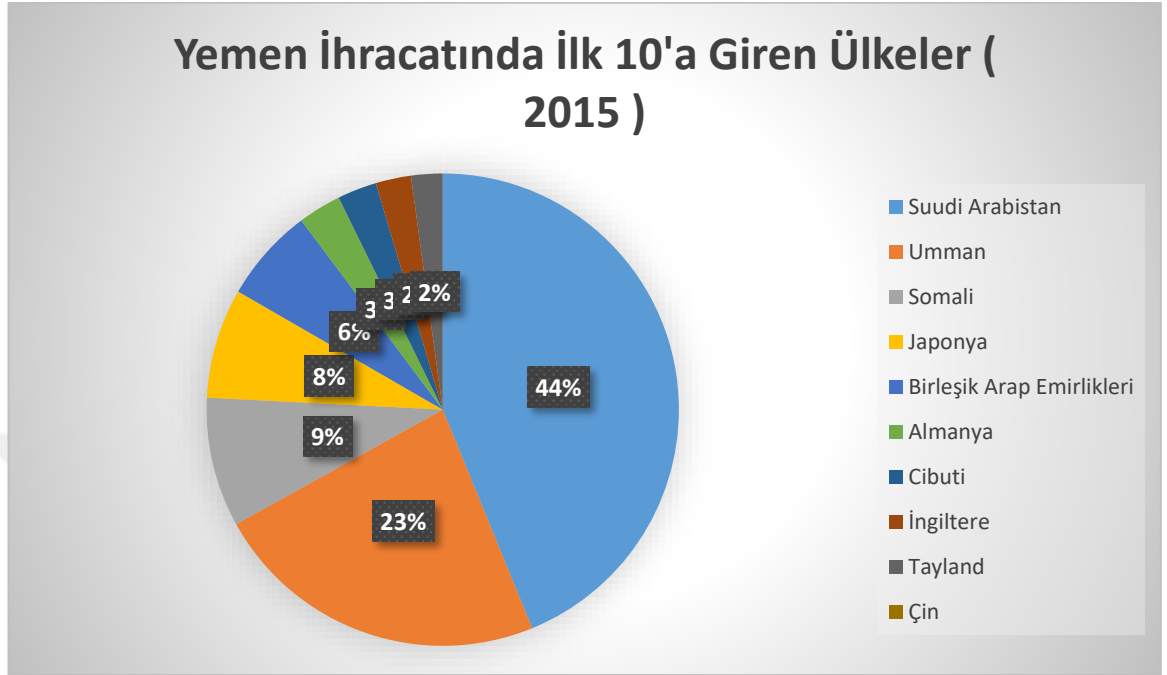
İran’ın Yemen’e yönelik harcamalarının yıllık 500-600 milyon dolar arası olduğu tahmin edilmektedir. Bu “Kararlılık Fırtınası Operasyonunun“ lider konumundaki ülkesi Suudi Arabistan’ın Yemen’deki aylık 5-6 milyar dolarlık harcamaları ile kıyaslandığında oldukça az maliyetli rakamlar olarak görülmektedir.⁵¹⁵ İran ve Yemen arasındaki ekonomi-politik ilişkilere baktığımız zaman ise, her iki ülkenin birbirlerinin ihracat/ithalat endekslerinde kayda değer bir konuma sahip olmadığı görülmektedir. İran’ın Yemen’e ihracatı 2017 yılında 8 milyon dolar civarındayken, bu rakam 2018 yılında 1 milyona kadar gerilemiştir. İran’ın Yemen’den ithalat rakamlarına baktığımız zaman ise 2018 yılında sadece 1 milyon dolarlık bir ithalatın gerçekleştiği görülmektedir.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Jonathan Saul, Parisa Hafezi, Michael Georgy, “Exclusive: Iran steps up support for Houthis in Yemen’s war - sources “,(Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-yemen-iran-houthis-idUSKBN16S22R>, 8 Mayıs 2021

⁵¹⁵ Gerald M. Feierstein, “What are the prospects for peace in war-torn Yemen? How important is Iran to the peace process?”, (Çevrimiçi) <https://www.mei.edu/publications/irans-role-yemen-and-prospects-peace>, 8 Mayıs 2021

⁵¹⁶ International Trade Center, “Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/Index.aspx>, 8 Mayıs 2021.

Grafik 3.10: Yemen İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi (2015)

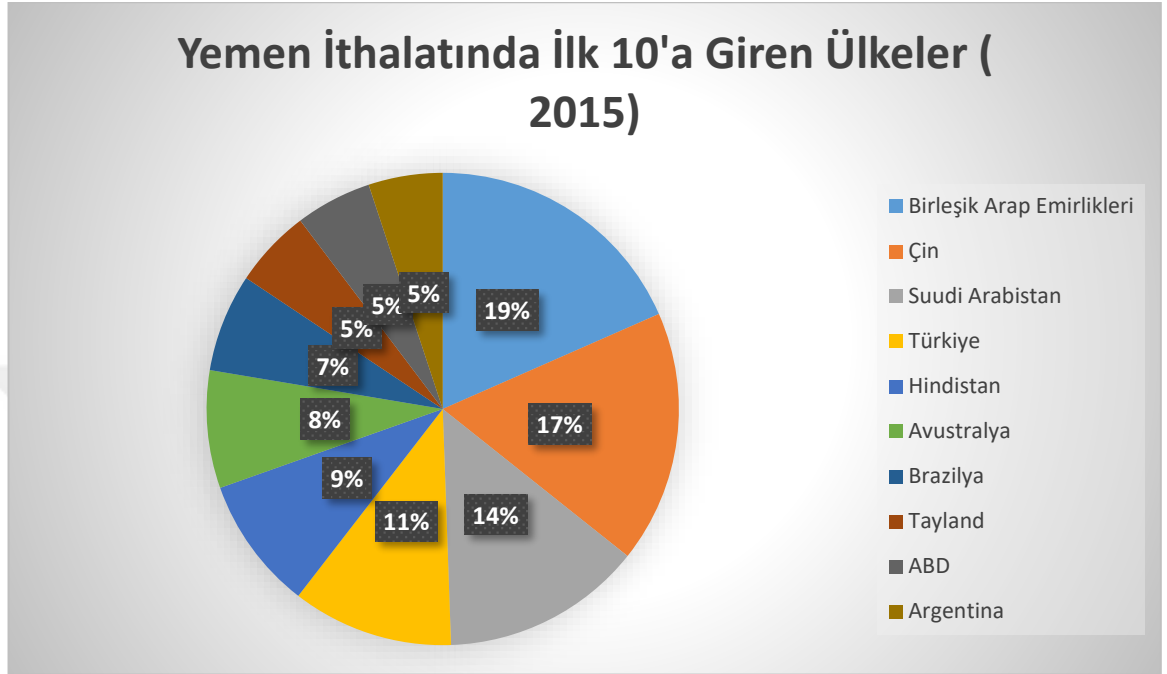

Kaynak: International Trade Center,(Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 8 Mayıs 2021.

Yukarıdaki grafikten de görüleceği üzere İran'ın Yemen ihracat listesinde ilk 10'a girmediği görülmektedir. Yemen iç savaşı ülkenin ihracat/ithalat balansında da çok ciddi bir gerilemeye sebep olmuştur. İç savaş öncesi ortalama ihracatı 10 milyar dolar olan Yemen dış ticareti, 2013 yılında 7 milyar, 2014 yılında 2.5 milyar ve savaşın doruk noktasına ulaştığı 2015 yılında ise bu rakam 500 milyon dolara kadar gerilemiştir. İç savaş ve siyasi istikrarsızlık ülkenin ithalat dengesini de etkilemiş, savaş öncesi ortalama 12 milyar dolar olan ülke ithalatı 2015 yılında 6.5 milyar dolara kadar gerilemiştir.⁵¹⁷

⁵¹⁷ International Trade Center, "İran", (Çevrimiçi) <https://www.intracen.org/>, 8 Mayıs 2021.

Grafik 3.11: Yemen İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler Listesi (2015)

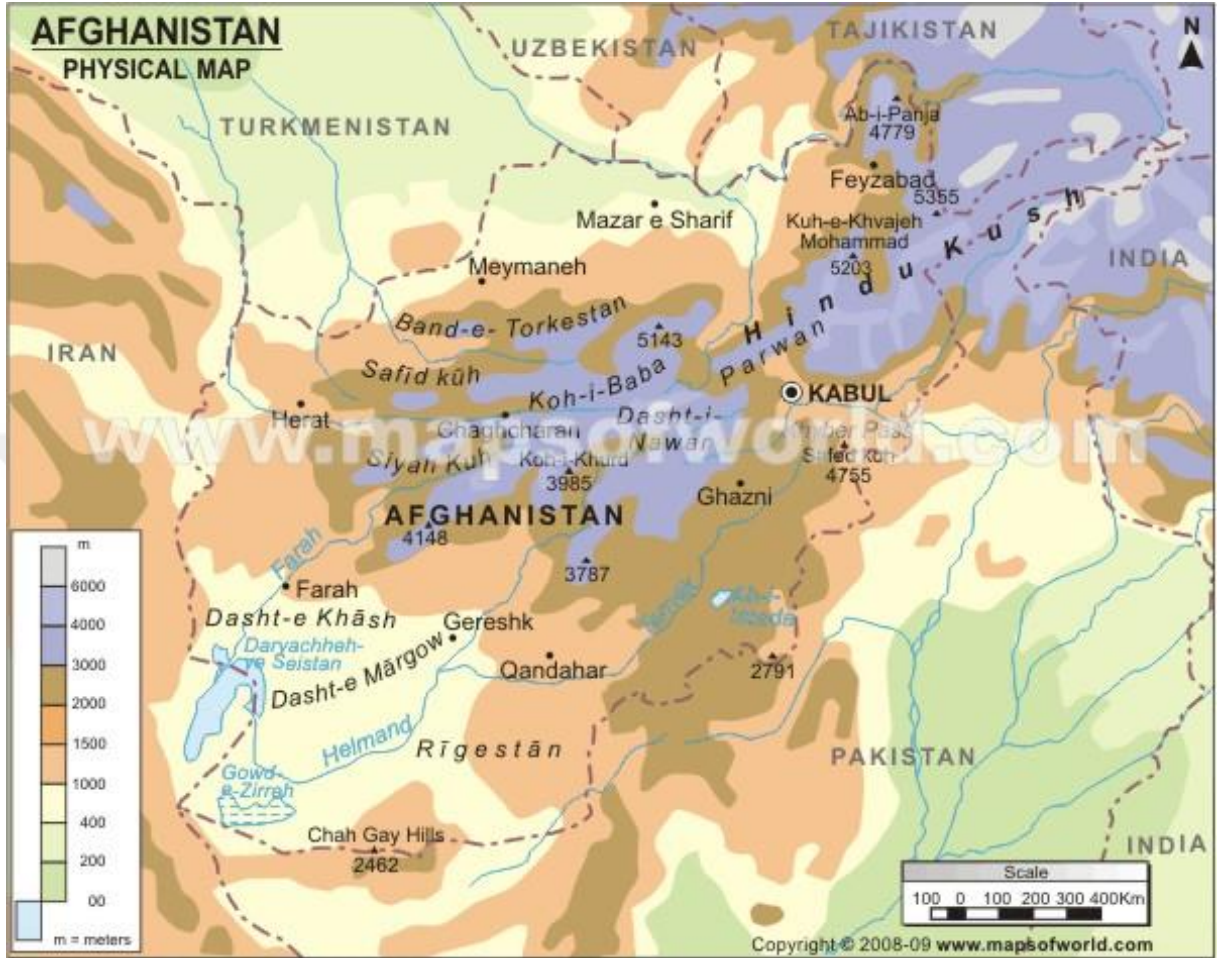
Kaynak: International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademapp.org/>, 8 Mayıs 2021.

Sonuç olarak, iki ülke arasındaki ihracat/ithalat rakamlarına ve İran'ın genel ekonomi politik indikatörlerine baktığımızda, Yemen'in İran için ekonomi politik çıkar kaynaklı bir önemde olduğunu söylemek mümkün değildir. İran'ın Yemen'e yönelik dış politika uygulamasının en önemli motivasyon kaynağının yukarıdaki değerlendirmeler sonucunda jeopolitik çıkarlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu jeopolitik çıkarların başında Orta Doğu'daki nüfuz alanını genişletme, Suudi Arabistan başta olmakla bölgesel Körfez ülkelerini baskı altında tutma ve nüfuzlarını kısıtlama isteği, ABD'nin İran'a yönelik baskılarına karşı koymak ve direnç göstermek ve son olarak da nüfuz alanında yer alan bölgelere yönelik askeri ve siyasi müdahalelerle, rejimin meşruiyetini ve gücünü iç ve dış kamuoyuna göstermek gibi amaçlar güdüldüğü görülmektedir. İran'ın Suriye ve Lübnan'a aktardığı finansal kaynaklarla kıyaslandığında, Yemen'in daha az ekonomik maliyetle, İran için daha fazla jeopolitik üstünlük elde ettiği ve jeostratejik açıdan önemli bir bölge olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

3.6.4. Afganistan

Bu bölümde, İran'ın, Sovyet işgali (1979-1989) ve akabinde Taliban yönetimi (1996-2001) sonrası büyük bir değişim ve dönüşüm süreci geçiren Afganistan'da siyasi, ekonomik ve askeri faaliyetleri analiz edilecektir. Burada yapılacak analizle, İran'ın Afganistan sahasındaki siyasi, ekonomik ve askeri faaliyetleri incelenerek, Afganistan'ın İran dış politikasındaki önemi jeopolitik ve ekonomi politik yönden değerlendirilecektir. İlk olarak, İran'ın Afganistan'ın önemli siyasi, askeri ve toplumsal gruplarından olan Hazaralar ve Tacikler ile olan ilişkiler ağı, onlar aracılığıyla ülkeye aktardığı finansal kaynaklar ve siyasi destekler belirtilecektir. Daha sonra da iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutu üzerinde durulacak ve nihayetinde, bu jeopolitik ve ekonomi politik değerlendirme sonrası İran'ın Afganistan sahasında ne türde ve ne büyüklükte bir kar elde ettiği sorusu cevaplandırılacaktır.

Harita 3.7: Afganistan'ın Fiziki Haritası

Kaynak: World Map, (Çevrimiçi) <https://www.mapsofworld.com/>, 27 Temmuz 2021.

İran, Afganistan'ı 1979 devriminden önce ulusal güvenliği için önemli görmekte ve buraya ilgi duymaktaydı. İran'ın son Şahı Muhammed Rıza Pehlevi, komünizmin Afganistan'da yayılmasından endişe etmiş ve çeşitli komünizm karşıtı Afgan partilerine ekonomik ve askeri destek sağlamıştır. İran monarşisinin yerini alan İslam Cumhuriyeti de benzer kaygıları paylaşmıştır. İran'ın devrimci lideri Ayetullah Humeyni, Afganistan'daki Sovyet egemenliğine karşı çıkmaktaydı. Bu dönemde, Afganistan'ın Şii ulehasının dinin siyasi yönetimdeki rolü hakkındaki görüşleri, Humeyni'nin görüşleriyle örtüşmekteydi. Humeyni çizgisini takip eden bu gruplara Tahran rejimi olabildiğince destek sağlamış ve Şii Hazaraların kurduğu Hizb-i Vahdet partisinin oluşum sürecine katkı sağlayarak ideolojik bir etki alanı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak, İran içerisindeki iç karışıklıklar ve Irak savaşının başlamasıyla

birlikte, İslami rejim, doğu komşusuna çok fazla dikkat veya kaynak ayıramamıştır. Sünni grupların hakim olduğu Afgan mücahitlerine Pakistan, Suudi Arabistan ve ABD'nin sağlamış olduğu askeri, istihbarat ve finansal destek, İran'ın Şii gruplara sağladığı destekle kıyaslandığında çok daha fazla olunca, etkinlik ve kontrol Sünni ağırlıklı Afgan mücahitlerinin ve daha sonra Taliban'ın eline geçmiştir.⁵¹⁸

İran'ın Afganistan'a olan ilgisi Sovyetlerin buradan çekilmesi ve 1992 yılında Muhammed Necibullah hükümetinin düşmesiyle daha da artmıştır. Irak ile yapılan savaşın bitmesi, İran'ın Afganistan'a yönelik kaynak harcamasının önünü açmıştır. İran, 1992-1996 yılları arasında Kabil'in kontrolü için savaşan birkaç mücahit grubu siyasi ve askeri olarak desteklemiştir. Necibullah sonrası devlet başkanlığı görevini üstlenen Burhaneddin Rabbani hükümetini destekleyen İran, aynı zamanda merkezi hükümetle zaman zaman silahlı mücadeleye giren Hazaraların Hizb-i Vahdet örgütüne de yardım ederek, İran'ın Afganistan'a yönelik esnek yaklaşımını ortaya koymuştur. Rabbani'nin Taliban tarafından 1996 yılında devrilmesiyle birlikte İran, Afganistan'da Taliban karşıtı olan ve Özbek, Tacik ve Hazaralardan oluşan Kuzey İttifakı yapılanmasını destekleyen blokta yer alarak politik bir etki alanı oluşturmayı hedeflemiştir.⁵¹⁹

İran'ın 1996 yılı sonrası Taliban tarafından yönetilen Afganistan ile ilişkileri, gergin bir dönem geçirmiştir. Selefilik dini doktrininden büyük ölçüde etkilenen Taliban, Şii ağırlıklı İran'ın mezhep doktrinini bir sapkınlık olarak görmüştür. Taliban'ın Afgan Şii'lerine, özellikle de Hazaralara yönelik yaklaşımı, Tahran ve Taliban yönetimindeki Kabil arasındaki ilişkileri daha da karmaşık hale getirmiştir. Taliban'ın 1998 yılında Mezar-ı Şerif'de 20 bine yakın Hazaraya yönelik katliamı ve İranlı diplomatların öldürülmesi ikili ilişkileri yeni bir dip noktaya sürüklemiştir. İki ülkenin savaşın eşiğine gelmesine rağmen, İran, Afganistan'a yönelik olası askeri bir müdahalenin sonuçlarından çekinmiş ve sadece sınıra asker sevkiyatı yapmakla yetinmiştir. Böylece, İran ve Taliban askeri olarak hiçbir zaman doğrudan karşı karşıya gelmemişlerdir. Tüm bu gelişmeler sonrası, İran, Kuzey İttifakı'na yönelik siyasi, askeri ve finansal desteğini daha da artırmıştır. İran, Taliban destekçisi Pakistan-Suudi

⁵¹⁸ Alireza Nader v.d. "Iran's Influence in Afghanistan " , Santa Monica, RAND, 2014, s.5-6.

⁵¹⁹ A.e., s.8-9.

Arabistan- ABD bloğuna karşı, Rusya-Hindistan ve Merkezi Asya devletleri ile yakın ilişkileri kurmaya çalışmıştır. Taliban karşıtı bu bloğu birleştiren en önemli motivasyonlardan birinin, bölgede köktenci bir Selefi İslam hükümetinin bölgesel güvenlik ve istikrar üzerinde olumsuz bir etkisi olacağı ve Orta Asya devletlerinde ticareti ve yatırımı sınırlayacağı inancı olduğu değerlendirilmektedir.⁵²⁰

2001 ABD'nin Afganistan işgali, İran'a Afganistan'daki etkisini genişletme fırsatı vermiştir. Taliban'ın Amerikan ve Kuzey İttifakı güçleri tarafından kısa bir sürede devrilmesi, Tahran rejiminin önemli bir düşmandan kurtulmasını beraberinde getirmiştir. Taliban sonrasında, Amerikan desteğiyle Kuzey İttifakı ve müttefikleri Kabil'de iktidara ele geçirmiştir. Kuzey İttifakının yönetim kademesinin ağırlıklı olarak İran destekli Taciklerden oluşması, ülkenin en kalabalık nüfusu olan Peştunlar nezdinde birtakım itirazlara sebep olmuştur. Farklı etnik ve mezhep grupları arasında bu veya benzeri fikir ayrılıkları Afganistan'ın istikrara kavuşmasında önemli bir engel oluşturmuştur. Peştun kökenli Hamid Karzai'nin cumhurbaşkanlığı için ön plana çıkarılması, yeni kurulacak hükümette kendi etnik ve dini çıkarlarını desteklemeye hevesli olan Kuzey İttifakı liderliği tarafından dirençle karşılaşmıştır.⁵²¹

ABD'nin 2001 yılında Taliban'ın devrilmesine yönelik gerçekleştirdiği Afganistan işgali, İran'ın Afganistan politikasında yeni bir dönemin başlamasını da beraberinde getirmiştir. Tahran ve Washington arasındaki karşılıklı düşmanlık düzeyi göz önüne alındığında, İran'ın Afganistan'daki ABD çıkarlarına verdiği desteğin önemli nedenleri olarak Taliban'ın devrilmesi ve sonrasına Afganistan'ın istikrara kavuşma olasılığı gösterilmektedir. Bu sebeple Kuzey İttifakı'nı Peştun kökenli Hamid Karzai'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi için ikna edilmesinde İran, önemli bir rol oynamıştır. Dönemin ABD Afganistan Büyükelçisi olan James Dobbins'e göre, Kuzey İttifakı lideri olan Younis Qanooni'yi, Karzai'yi desteklemeye ikna eden İran temsilcisi Muhammed Cevad Zarif olmuştur.⁵²²

⁵²⁰ William Maley, "The Foreign Policy of the Taliban", New York, Council on Foreign Relations Press, 2000, s.16-17.

⁵²¹ Nader v.d. "Iran's Influence in Afghanistan", s. 11-12.

⁵²² A.e., s. 13.

Taliban gibi radikal bir örgütün ABD işgali ile birlikte Afganistan'da etkisini yitirmesi ve İran sınırlarından temizlenmesi Tahran yönetimi açısından olumlu gelişmeler olarak görülmüştür. Her ne kadar ABD gibi ezeli bir düşmanın İran'ın doğu sınırlarında bulunması İslami rejim için endişe kaynağı olarak görülse de ABD'nin işgal ve Afganistan'a yerleşmesi Tahran yönetimi tarafından kabul görmüştür. ABD'nin işgaline İran tarafından yeşil ışık yakılmasında birçok faktör etkili rol oynamıştır. İran sınırlarının Taliban kaynaklı uyuşturucu ve insan kaçakçılığının merkezine dönüşmesi, mülteci sorunu, Taliban gibi köktendinci bir örgütün Sünni Beluciler başta olmakla birçok unsuru etkileme olasılığı ve Suudi Arabistan başta olmakla bölgesel ülkeler tarafından Taliban'ın kullanılma ihtimali gibi faktörler, Tahran yönetiminin ABD işgaline yeşil ışık yakmasında belirleyici olmuştur. Ancak 2004 yılı sonrasında Tahran yönetiminin ABD'nin Afganistan'daki varlığına yönelik endişeleri giderek artmaya başlamıştır. Bu endişenin başlangıcı ise ABD başkanı George W. Bush'un Kuzey Kore ile birlikte İran'ı da "şer eksen" cephesinde görmesi ve Afganistan'da kalıcı olarak yerleşme girişimleri olmuştur. Bu gelişmeler sonrası İran, Afganistan'da Taliban başta olmakla farklı gruplarla işbirliği arayışlarına öncelik vermiş ve ABD'ni rahatsız edici faaliyetlerin merkezinde yer almıştır.⁵²³

Taliban'ın Afganistan'da kontrolü ele aldığı 1996 yılından itibaren Tahran ile ilişkileri düşmanlık düzeyinde seyretmiştir. Ancak değişen konjonktürel gelişmeler Taliban'la ilişkilerin tekrar gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu gelişmelerin başında ABD'nin uzun süreliğine Afganistan topraklarında varlığını sürdürme isteği, İŞİD'in Afganistan'da alanını genişleterek İran sınırlarına kadar etkinliğini artırması ve ABD uzun süreliğine kalıcı olmasını destekleyen Eşref Gani'nin 2014 yılında cumhurbaşkanı seçilmesi gibi faktörler gelmektedir. Tüm bu gelişmeler sonrası İran, Taliban ile ilk kez 2009 yılında başlattığı gizli temasları 2014 yılından sonra sürekli hale getirmiştir.⁵²⁴ İran'ın 2014 yılı sonrası Taliban'a silah, eğitim ve lojistik desteği sağladığı ve örgütün lideri Molla Mansur'un hava saldırısı sonucu öldürülmeden önce pasaportundan görüldüğü üzere iki kez İran'a giriş yaptığı görülmektedir. Karşılıklı bu adımlar her iki tarafın derin ideolojik karşıtlığa rağmen gerektiğinde ortak düşmanlara

⁵²³ Rahimullah Farzam, "İran-Taliban İlişkileri ", Ankara, SETA, 2019, s.5-6.

⁵²⁴ A.e., s. 6-7.

karşı çıkarların peşinde koşmaya oldukça istekli olduklarını göstermiştir. Ayrıca Tahran yönetiminin Taliban'a yönelik tavrının bu denli değişim göstermesi, İslami rejimin kendi menfaatleri için gerektiğinde jeopolitik çıkarlarını her türlü ideolojik motivasyondan üstün tuttuğunu göstermektedir.⁵²⁵

Trump'ın başkanlığı döneminde İran ile yapılan nükleer müzakerelerin dondurulması sonrası İran, Taliban ile ilişkilerini açık şekilde yürütmeye başlamıştır. İran'ın Afganistan ile komşu olan kentlerinde Devrim Muhafızlarına ait askeri kamplarda Taliban militanlarına yönelik eğitim verildiğine dair haberler birçok uluslararası basına yansımıştır. Bu eğitimler sayesinde İŞİD unsurları İran sınırlarından tamamen temizlenmiş, sınır hakimiyeti büyük ölçüde Taliban'ın kontrolüne geçmiştir.⁵²⁶ Aynı şekilde, daha sonra Taliban, Afganistan'ın önemli bir bölümünü kontrol altına almış ve 2020 yılında ABD ile Doha'da başlattığı siyasi müzakereleri "Afganistan'a Barışı Getirme Anlaşması" adı verilen anlaşmayla sonuçlandırmıştır. Bu anlaşmaya göre ABD'nin 14 ay içinde Afganistan'dan tamamen çekilmesi öngörülmüştür.⁵²⁷

İran ve Afganistan arasında çok ortak noktası olan iki komşu devlettir. Ortak bir dil, derin tarihi ve kültürel bağlar ve zaman zaman ortak düşmanlar bu ortak noktalardan bazılarıdır. Dolayısıyla, birinin güvenliği ve istikrarı diğerine bağlıdır. Ancak tüm bu ortak noktalar, ikili ilişkilerin sorunsuz olduğu anlamını taşımamaktadır. Peştunlar başta olmakla İran'a yakın olmayan ülkenin önemli bir kesimi, Tahran'ın kendi iç işlerine sert bir şekilde müdahale ettiklerini düşünmektedirler. Hazaralar ve Tacikler başta olmakla bir diğer kesim ise İran'ı sıcak bir komşu ve olası bir koruyucu olarak değerlendirmektedirler.⁵²⁸

⁵²⁵Guardian, "Death of Mullah Mansoor highlights Taliban's links with Iran", (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/death-of-mullah-mansoor-highlights-talibans-links-with-iran>, 27 Temmuz 2021.

⁵²⁶ Farzam, "İran-Taliban İlişkileri", s.8.

⁵²⁷Ahmet Dursun, Enes Canlı, Feyzullah Yarımbaş, "ABD İle Taliban Barış Süreci Anlaşmasını İmzaladı" (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-ile-taliban-baris-sureci-anlasmasini-imzaladi/1749814>, 27 Temmuz 2021.

⁵²⁸Vinay Kaura "Iran's influence in Afghanistan" (Çevrimiçi) <https://www.mei.edu/publications/iran-influence-afghanistan>, 27 Temmuz 2021.

İran ve Afganistan arasındaki kültürel ve dini bağlar, Tahran yönetimine siyasi kaldıraç sağlayabilecek kadar güçlüdür. Afganistan'ın iki resmi dilinden biri olan ve nüfusun yaklaşık %50'si tarafından konuşulan Darice, İran'ın resmi dili olan Farsça ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, çoğu İranlı ve Afgan, yerel lehçelere ve aksanlara bağlı olarak birbirleriyle iletişim kurabilmektedirler. Dahası, eğitimli seçkinlerin çoğu da dahil olmak üzere milyonlarca Afgan İran'da yaşamış, eğitim görmüş ve Farsçayı çok iyi konuşabilmektedirler. Özellikle de ülke nüfusunun yaklaşık %27'ni oluşturan ve etnik köken itibariyle Fars olan Tacikler, Hazaralarla birlikte İran ile en çok kültürel yakınlık içerisinde olan gruplardır. Kabil gibi büyük şehirlere ek olarak ülkenin batı ve kuzeydoğusunda yoğunlaşan Tacikler, İran'ı “doğal müttefikleri” olarak görmektedirler. Büyük çoğunluğu Sünni olan Taciklerin, ülke nüfusunun yaklaşık %95 Şiiilerin yaşadığı İran tarafından desteklenmesinde, Taliban'ın 1990'lı yıllardan itibaren Afganistan'da etkinliğini artırmasının büyük payı olmuştur.⁵²⁹

⁵²⁹Benjamin Elisha Sawe, “The Ethnic Groups Of Afghanistan”,(Çevrimiçi) <https://www.worldatlas.com/articles/ethnic-groups-of-afghanistan.html>, 28 Temmuz 2021.

Harita 3.8: Afganistan'da Etnik Grupların Ülke İçerisindeki Dağılımını Gösteren Harita

Kaynak: World Map, (Çevrimiçi) <https://www.mapsofworld.com/> , 28 Temmuz 2021.

İran'ın Afganistan'da kültürel bağlarının güçlü olduğu bir diğer grup ise Hazaralardır. Büyük çoğunluğu Şii olan Hazaralara yönelik destek, devrim sonrası kurulan İslami rejim ile birlikte başlamıştır. Bamyan başta olmakla ülkenin merkez vilayetlerinde yoğun olarak yaşayan Hazaralar, ülke nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturmaktadırlar. Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesiyle birlikte, ülkenin iç savaşa sürüklenmesiyle beraber, farklı etnik gruplar arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. İran, Hazaraların Hizb-i Vahdet örgütüne her türlü askeri ve siyasi desteği sağlamıştır.

Hazaralar, İran'ın bu desteği sayesinde, 2001'de Taliban'ın devrilmesinden bu yana Afganistan'da önemli sosyal ve siyasi aktörler olarak konumlarını güçlendirmişlerdir. Hazaralar, İran'ın Afganistan'da ittifak içerisinde olduğu en büyük Şii topluluğu olmakla birlikte, İsmaililer, Kızılbaşlar ve Farsivanlar, Tahran ile yakın ilişkiler geliştiren diğer Şii grupları olarak bilinmektedir.⁵³⁰ İran, kültürel, dini ve mezhepsel olarak kendisine yakın olarak gördüğü gruplar dışında da Afganistan'daki ilişkiler ağını zamanla geniş tutabilmiştir. Örneğin, Gülbettin Hikmetyar'ın liderliğindeki Hizb-i İslami örgütü başta olmakla Peştun gruplara Taliban'la girdiği çatışmalarda destek vermiştir. Örgütün lideri Hikmetyar, Taliban'ın Kabil'i ele geçirdiği 1996 yılından İran'ın onu ülkeden kovduğu 2002 yılına kadar İran'a sığınmıştır.⁵³¹

İran, Afganistan'da etki alanını genişletmek için yumuşak güç unsurlarını da etkin bir şekilde kullanmaktadır. Tacik ve Hazara nüfusu, İran'ın nüfuz faaliyetlerinin ana odak noktası olarak kabul edilmektedir. İslami rejim, Afganistan'daki Şii mezhebini güçlendirmeyi amaçlarken, diğer taraftan da devrimci ideolojisinin Afgan halkı arasında egemen olmasını sağlamak istemektedir. Tahran yönetimi, Kabil başta olmakla, Afganistan'ın batı ve kuzeyinde, İran yanlısı okulların, camilerin ve medya merkezlerinin inşası ve desteklenmesine yönelik politikalar izlemektedir. Medreseler, üniversiteler ve farklı eğitim kademelerinde olan okullar İran Şiiliğinin öğretildiği ve yaygınlaştırıldığı başlıca merkezler olarak bilinmektedir. İran'ın, birçok Afgan televizyon ve yazılı basın kuruluşuyla da yakın bağları vardır. Afganların çoğunun gazete okumaktan çok televizyon izlediği düşünüldüğünde, İran, görsel medyaya yönelik ciddi fonlar ayırmaktadır. Afghan Voice Agency başta olmakla Tahran yönetimi, Afgan medyasında nüfuzunu oluşturmak için önemli medya kuruluşlarına yönelik mali destekler sağlamakta ve hem kültürel hem eğitimsel etki oluşturabilmektedir. İran'ın, Afganistan'daki bu kültürel ve eğitimsel faaliyetlerinin etkinliğini hem üniversiteler hem okullarda hem de medya alanında görmek mümkündür.⁵³²

⁵³⁰ Nader v.d. "Iran's Influence in Afghanistan", s.18-19.

⁵³¹ Vinay Kaura "Iran's influence in Afghanistan", (Çevrimiçi) <https://www.mei.edu/publications/irans-influence-afghanistan>, 27 Temmuz 2021.

⁵³² Nader v.d. "Iran's Influence in Afghanistan", s.26-27.

İran'ın yumuşak güç unsurlarını etkin bir şekilde kullanarak nüfuz alanını güçlendirmeyi amaçladığı Afganistan ile yakın siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilere sahip olmasına rağmen iki ülke arasında su sorunu, mülteci açmazı, uyuşturucu ticareti ve en nihayetinde Afgan Şii Hazaralardan oluşan Fatimiyyun milisleri gibi konular başta olmakla zaman zaman krizlere sebep olan önemli meseleler bulunmaktadır. Bu sorunlardan biri iki ülke arasında zaman zaman gerilim kaynağı oluşturan su sorunudur. Özellikle, Afganistan sınırındaki doğu İran eyaletleri bu sorunu en yoğun şekilde yaşayan bölgelerin başında gelmektedir. Anlaşmazlıklar çoğunlukla İran'ın Sistan ve Belucistan eyaletine akan ve her iki ülkedeki nüfus için önemli bir su kaynağı olan Helمند Nehri üzerinde yoğunlaşmıştır. Kuraklık nedeniyle şiddetlenen su paylaşımı anlaşmazlıkları, Tahran ve Kabil yönetimleri arasında sık sık gerginliklere sebep olmaktadır. Taliban sonrası Afganistan'daki ekonomik kalkınma projeleri kapsamında tarım alanlarının gelişimine yönelik yapılması planlanan barajlar, iki tarafı karşı karşıya getiren önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir. İran, Afganistan'ın tarım sektörünü desteklemek için barajlar inşa edilmesinin su akışını daha da daraltacağından endişe duymaktadır. Afgan yetkililer ise İran'ı barajların inşasını engellemek için hükümet karşıtı isyancılara yardım etmekle suçlamaktadırlar. Tahran yönetimi, Afganistan'ın Nimruz vilayetindeki Khan Dam Barajını bu tip projelerden biri olarak görmekte ve barajın Sistan-Belucistan'a su akışını sınırlayacağından endişe etmektedir. 2011 yılında yakalanan bir Taliban komutanı, İran'ın söz konusu barajı sabote etmesi için kendisine 50.000 dolar teklif ettiğini iddia etmiştir. Afgan yetkililer ayrıca, İran'ın Afganistan'ın Farah Eyaletindeki Bakhsh Abad Barajı'nın inşasını engellemeye çalıştığını da öne sürmektedir.⁵³³

Son yıllarda ise bir diğer su havzası olan ve Herat'dan İran'ın Razavi Horasan eyaletine akan ve Meşhed şehrinin sakinleri de dahil olmak üzere yaklaşık 3.4 milyon İranlının su ihtiyacında önemli bir rol oynayan Harirud nehri üzerinde benzer sorunlar yaşanmaktadır. Hindistan şirketlerinin katılımıyla nehir üzerinde inşa edilen Salma

⁵³³ Fatemeh Aman, "Afghan Water Infrastructure Threatens Iran, Regional Stability", (Çevrimiçi) <https://www.almonitor.com/originals/2013/01/afghanwatershortageiranpakistan.html>, 28 Temmuz 2021.

Barajı, iki ilişkilerde gerginliğe sebep olmaktadır. Ancak, barajı inşa eden şirketin Hindistan kökenli olması, Helمند nehrine kıyasla, tepkiyi azaltabilmektedir.⁵³⁴

İki ülke arasında bir diğer sorun alanı ise uyuşturucu ticareti ve İran üzerinden farklı coğrafyalara yapılan sevkiyatlardır. Birleşmiş Milletler Dünya Uyuşturucu Raporuna göre İran dünyadaki en yüksek uyuşturucu kullanım oranlarına sahip ülkelerden biridir. İslam Cumhuriyeti istatistiklerine göre ise yaklaşık iki milyon İranlı, özellikle eroin ve diğer afyonlar olmak üzere uyuşturucu bağımlısı durumundadır.⁵³⁵ Dünyanın en büyük afyon üreticisi olan Afganistan, İran'ın uyuşturucu sorununun birincil kaynağı olarak bilinmektedir. İran, Afganistan'ın Avrupa ve ötesindeki kazançlı pazarlara giden en kolay yolu konumundadır. İki ülke arasındaki 936 kilometrelik sınır hattı, yoğun bir uyuşturucu transfer ağına sebep olmaktadır. İran'ın kötüleşen ekonomisi uyuşturucu sorununu daha da artırmaktadır. İran nüfusunun çoğunluğunu oluşturan gençlerin işsizlik ve ekonomik durgunlukla karşı karşıya kalmaları, onların bir çözüm veya kaçış yolu olarak uyuşturucuya yönelmelerine sebep olmaktadır.⁵³⁶

İran'ın uyuşturucu transfer ağına yönelik önlemler almasına rağmen, kendi topraklarında uyuşturucu akışını tamamen durduracak kaynaklara sahip olmadığı görülmektedir. Sınır boyunca binlerce kolluk kuvveti ve Devrim Muhafızları görevlendirilmesine ve hatta bölgenin büyük bir kısmına duvarlar ve hendekler inşa edilmesine rağmen bu önlemler yetersiz kalmaktadır. Tahran yönetimi, son otuz yılda uyuşturucu kaçakçılarıyla çıkan çatışmalarda 3.700'den fazla askerinin öldüğünü ve 12.000'nin yaralandığını iddia etmektedir.⁵³⁷ Tahran yönetimi, uyuşturucuyla mücadele kapsamında İran, Pakistan ve Afganistan'ın yer aldığı ve karşılıklı istihbaratın paylaşıldığı, ortak operasyonların yürütüldüğü ve Birleşmiş Milletler

⁵³⁴Andrew Houk, "Transboundary Water Sharing: Iran and Afghanistan", (Çevrimiçi) <https://www.stimson.org/2011/transboundary-water-sharing-iran-and-afghanistan-0/>, 28 Temmuz 2021.

⁵³⁵UNODC, "Prevalence-general", (Çevrimiçi) <https://dataunodc.un.org/data/drugs/Prevalence-general>, 29 Temmuz 2021.

⁵³⁶Caren Firouz, "Tehran Battles Drugs, Addiction And Crime", (Çevrimiçi) <https://www.al-monitor.com/originals/2013/05/iran-drugs-heroin-crime-tehran.html>, 28 Temmuz 2021.

⁵³⁷Al-Arabia, "Iran on 'frontline' of the fight against drug smuggling", (Çevrimiçi) <https://english.alarabiya.net/variety/2013/06/26/Iran-on-frontline-of-fight-against-drug-smuggling->, 29 Temmuz 2021.

Uyuşturucu ve Suç Ofisinin desteklediği “Üçlü Girişime” (“Triangular Initiative”) ev sahipliği yapmaktadır. Ancak tüm bu ortak çabalara rağmen, İran ve Afganistan’ın bu konuda her zaman aynı görüşte olmadığı görülmektedir. Tahran yönetimi, düzenli olarak uyuşturucu ticaretinden şikayet etmekte ve bunun genellikle Kabil yönetiminin sorunu çözme konusundaki dikkatsizliği veya isteksizliğinden kaynaklandığını ima etmektedir. Ancak Afganistan’ın, sınır güvenliği konusunda fazla bir şey yapacak yeterli kaynakları olmadığı bilinmektedir.⁵³⁸

Uyuşturucu üretim ve transferi konusunda yeterli bir ilerleme sağlanamamasının en önemli nedenlerinden biri de her iki ülkede yolsuzluğun önemli bir sorun olarak var olmasıdır. Özellikle de Karzai hükümeti dönemi, en üst düzeyde uyuşturucu ticareti de dahil olmak üzere yolsuzluk uygulamaları nedeniyle sert bir şekilde eleştirilmiştir. Aynı şekilde İran’da da bazı üst düzey hükümet yetkililerinin de uyuşturucu ticaretine karışmış olabileceğine dair işaretler bulunmaktadır. ABD Hazine Bakanlığının yayınladığı raporlarda, Devrim Muhafızlarının bazı üst düzey komutanlarının narkotik dağıtım ve satışıyla ilgilendiğine dair bilgiler yer almaktadır.⁵³⁹

İran ve Afganistan arasında giderek ülke ekonomisi içerisinde önemli bir problem haline dönüşen bir diğer mesele Afgan mülteciler sorunudur. Tahran ve Kabil yönetimleri arasında gerilim kaynağı olan bu sorundan İran’ın olumsuz etkilenmektedir. Birleşmiş Milletler raporuna göre İran’da, 780.000’i Afgan ve 20.000’i Iraklı olmak üzere 800.000 mülteci yaşıyor. Bu rakamlara ilave olarak ise 600.000’i resmi, 2 milyonu gayri resmi olmakla 2,6 milyon Afganlının İran’da yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu anlamda İran, Pakistan’dan sonra dünyada en fazla Afgan mülteci nüfusunu kendi sınırlarında barındıran ülke konumundadır. İran’da yaşayan mülteci Afgan nüfusunun yaklaşık %70’nin Hazara ve Taciklerden oluştuğu bilinmektedir. Afgan nüfusunun Sovyet işgali ile birlikte İran’a yerleşmeye başladığı

⁵³⁸Andrew Houk, “Iran’s Response To Drugs From Afghanistan”, (Çevrimiçi) <https://www.stimson.org/2011/irans-response-to-drugs-from-afghanistan/>, 29 Temmuz 2021.

⁵³⁹Samuel Rubinfeld, “Treasury Sanctions Iranian General For Afghan Heroin Trafficking”, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/BL-CCB-6018>, 30 Temmuz 2021.

görülmektedir. Çoğu kentsel alanlarda yaşayan Afganların sadece %3'ü mülteci yerleşim yerlerinde bulunmaktadır.⁵⁴⁰

İran ekonomisi özellikle uluslararası yaptırımlar karşısında kötüleştiğinden bu yana ülkede mültecilere karşı hoşnutsuzluk giderek artmaya ve hükümeti zor durumda bırakmaya başlamıştır. İş yerlerinde İranlılar yerine düşük ücretlerle çalışmayı kabul eden Afganların tercih edilmesi, ülkede toplum nezdinde hoşnutsuzlukları çoğaltan bir diğer sebep olarak görülmektedir. İran'ın, son yıllarda tüm bu olumsuz gelişmeler sonrası Afgan mültecilerine yönelik politikası değişmiştir. Örneğin, 2007 yılının Nisan ve Haziran ayları arasında tahmini olarak 150.000'den fazla Afgan sınır dışı edilmiştir. İranlı yetkililer, 2012 yılında kamuoyu ile paylaştıkları bilgilendirmede, 2015 yılına kadar 900.000 Afgan'ı ülkelerine geri göndermeyi taahhüt etmiş ve ayrıca ülkenin 31 vilayetinden 19'u Afganlar için girilmez bölge olarak belirlenmiştir. Ancak, taahhüt edilenin aksine sınır dışı edilen Afgan sayısı 900.000'in çok altında seyretmiştir.⁵⁴¹

İki ülke arasında hali hazırda ve gelecekte önemli bir sorun kaynağı olarak görülen bir diğer mesele ise İran'ın Devrim Muhafızlarına bağlı dış operasyonel birimi olan Kudüs Gücü tarafından oluşturulan Fatimiyyun Tugaylarıdır. Tugay, çoğunluğu İran'da yaşayan mülteciler tarafından kurulmuş ve Suriye'de Esad birlikleri safında rejim lehine savaşmaktadırlar. Ağırlıklı olarak İran'daki Afgan mültecilerden oluşmasına rağmen, Tahran rejimi Afganistan'daki Hazaralar başta olmakla yoksul Şii gençlerin Tugaya katılması için ciddi bir efor sarf etmektedir. Kesin rakamları bilinmemekle beraber takribi sayısı 20.000 olduğu tahmin edilen Fatimiyyun Tugay milislerinin, 2013 yılından itibaren Suriye'de savaşmakta ve Tahran yönetimi tarafından aylık 500-600 dolar arası bir gelirle temin edildiği öne sürülmektedir.⁵⁴²

ABD devletlerinin işgaliyle birlikte İran'ın Afganistan'a yönelik politikası, doğu komşusunda istikrar arzusunu ortaya koymuştur. Afganistan'ın görece olarak istikrara kavuşması sonrası Tahran yönetimi ticari faaliyetlerine hız vermiş ve burada

⁵⁴⁰ UNHCR, "Refugees in Iran", (Çevrimiçi) <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/>, 29 Temmuz 2021.

⁵⁴¹ Frud Bezhan, "Afghan Migrants Could Face 'Shocking' Punishments In Iran Under Draft Law", (Çevrimiçi) <https://www.rferl.org/a/afghanistan-migrants-shocking-punishments-iran-draft-law/30978559.html>, 29 Temmuz 2021.

⁵⁴² Ahmad Shuja Jamal, "The Fatemiyoun Army: Reintegration into Afghan Society", **United States Institute of Peace**, No :443, 2019, s.7.

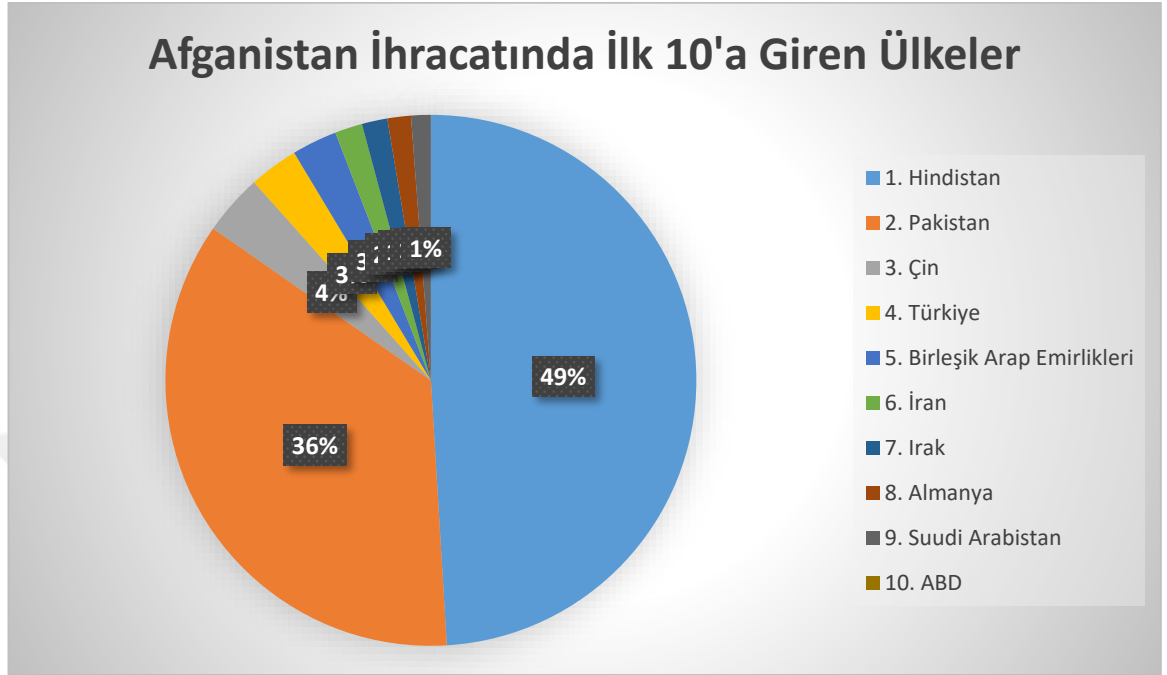
ekonomik etki alanı oluşturmak için yoğun bir politika izlemiştir. İran, 2002'den bu yana Afganistan'a 500 milyon dolardan fazla ekonomik yardım sözü vermiş ve bu yardımların çoğu yol ve okul yapımına, enerji altyapısına harcanmıştır. Afganistan'ın İran'a kısmi olarak ekonomik bağımlılığı Tahran yönetimi tarafından siyasi etki alanını genişletmek için kullanılmıştır. İran, zaman zaman Afganistan'ın temel ihtiyaçlarına yönelik ihracat faaliyetlerini durdurarak, Afganistan hükümetine baskı uygulamaya çalışmıştır.⁵⁴³

İran ve Afganistan arasındaki ekonomi politik ilişkilere baktığımız zaman, özellikle Afganistan'ın ithalat endeksinde Tahran'ın kayda değer bir öneme sahip olduğu görölmektedir. Afganistan'ın 2019 yılı toplam 6,77 milyar dolarlık ithalatının 2,92 milyar dolarının İran tarafından gerçekleşmiştir. Afganistan'ın İran'a yönelik ihracat verilerinde ise İran'ın kayda değer bir payı bulunmamaktadır. Ülkenin 2019 yılı toplam ihracatı 863 milyon dolar iken bu rakamdan İran'a düşen payın 15 milyon dolar olduğu görölmektedir.⁵⁴⁴

⁵⁴³Vinay Kaura "Iran's influence in Afghanistan", (evrimii) <https://www.mei.edu/publications/irans-influence-afghanistan>, 27 Temmuz 2021.

⁵⁴⁴ International Trade Center , (evrimii) <https://www.trademap.org/>, 29 Temmuz 2021.

Grafik 3.12: Afganistan İhracatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 Yılı).

Kaynak: International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 29 Temmuz 2021.

Afganistan'ın İran ihracatında önemli bir payı olduğu görülmektedir. 2019 yılı verilerine göre Afganistan'a yapılan toplam ihracat 2,92 milyar dolar olmuştur. Bu rakam toplam İran ihracatının %4'ne tekabül etmektedir. Petrokimya ve gıda ürünleri ihracatta belirleyici paya sahiptirler.⁵⁴⁵ Afganistan'ın İran'a yönelik bu iktisadi bağımlılığı, Tahran'ın Kabil yönetimi üzerinde ekonomik etki oluşturma politikası açısından önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo 3.26: Afganistan İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 Yılı).

Ülke Adı	İthalat Miktarı
İran	2.92 Milyar Dolar
Çin	1.15 Milyar Dolar
Pakistan	1.05 Milyar Dolar
Kazakistan	514 Milyon Dolar
Özbekistan	428 Milyon Dolar
Hindistan	404 Milyon Dolar
Malezya	319 Milyon Dolar

⁵⁴⁵ Observatory of Economic Complexity (OEC), (Çevrimiçi) <https://oec.world/>, 30.07.2021.

Japonya	201 Milyon Dolar
Rusya	162 Milyon Dolar
Birleşik Arap Emirlikleri	130 Milyon Dolar

Kaynak: International Trade Center , (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 29 Temmuz 2021.

1979 İslam Devriminden sonra, Afganistan'ın iç politik görünümünün değişimine paralel olarak, İran'ın Afganistan'a yönelik tutum, hedef ve politikası da değiştiği görülmektedir. Tahran yönetimi, Sovyet işgali döneminde nüfuz alanını genişletmek için Hazaralarla ilişkilerini güçlendirerek ideolojik etki alanını daha da sağlam bir zemine oturtmuştur. Taliban tehdidine karşı Kuzey İttifakını destekleyen İran, böylece “Kabil-İslamabad-Riyad” eksenine karşı koymak için bir “direniş alanı” yaratılmasına çalışmıştır. Diğer taraftan İran, Taliban sonrası Afganistan'ın inşa sürecine katkıda bulunarak ekonomik nüfuz alanı oluşturmayı hedeflemiştir. Tahran yönetimi, aynı zamanda Afganistan'ın istikrarlı bir görünüme kavuşmasını ve İran'ın Orta Asya, Çin ve Hindistan ile ticaretinde merkez haline gelmesini istemektedir. İran'ın, dış politikasında Suriye ve Yemen gibi bazı bölgelerde aşırılık ve ideolojik saikler ön plana çıksa da, genel Afganistan politikasının aşırıcılık ve istikrarsızlıktan çok ılımlılık ve istikrara katkıda bulunma amacı taşıdığını söylemek mümkündür.⁵⁴⁶

Sonuç olarak İran'ın Afganistan'da nüfuz alanı oluşturma politikasının merkezinde sırf jeopolitik ve ideolojik saiklerin rol oynamadığı, ekonomik, güvenlik, mülteci, su ve uyuşturucu gibi konuların da bu etki alanı oluşturma politikasının önemli parçaları olduğu görülmektedir. İstikrarsız ve sınır güvenliğinin olmadığı bir Afganistan'ın İran açısından jeopolitik ve ekonomi politik kayıpları göz önüne alındığında, bu kapsamda Taliban ile geliştirilen ilişkiler ağının, İslami rejimin, gerektiğinde dini ve ideolojik meselelerin siyasi çıkarlara müdahale etmesine izin vermediğinin en somut örneklerinden biridir. Bir tarafta Afganistan'ın İran ihracatındaki payı (2019 yılı, %4), iki ülke arasında uyuşturucu, mülteci, su ve sınır güvenliği gibi kangrene dönüşmüş sorunlar, diğer tarafta Suudi Arabistan ve Pakistan'ın Taliban üzerinden nüfuz alanının genişletme politikaları, ABD'nin bölgedeki varlığı gibi faktörler Afganistan'ın İslami rejimin jeopolitik ve ekonomi

⁵⁴⁶ Mohsen M. Milani, “Iran's Policy Towards Afghanistan”, **Middle East Journal**, Cilt.60, No: 5, 2006, s. 239-240.

politik nüfuz alanı oluşturma politikası açısından önemli bir ülke olduğunu göstermektedir.

3.6.5. Irak

Baas Partisi'nin 1968 yılındaki darbesinden 2003'deki ABD liderliğindeki Irak işgaline kadar, Tahran ve Bağdat arasındaki ilişkiler hiçbir zaman iyi komşuluk düzeyinde seyretmemiştir. İslam devriminin hemen ardından 1980 yılında Irak-İran savaşın başlaması ikili ilişkilerin normalleşmesini imkansız hale getirmiştir. Tezin birinci bölümünde devrim sonrası İran'ın Irak ile ilişkilerine değinildiğinden bu bölümde 2003 sonrası İran'ın bölgesel stratejisinde büyük bir jeopolitik öneme sahip olan Irak ile ilişkilerine değinilecektir. İslam Cumhuriyeti'nin Suriye ve Lübnan'daki müttefikleriyle kara bağlantısı kurmasına izin veren Irak'taki siyasi, ekonomik ve askeri faaliyetleri incelenerek, Bağdat'ın İran dış politikasındaki önemi jeopolitik ve ekonomi politik yönden değerlendirilecektir. İlk olarak İran'ın Irak'taki farklı gruplarla siyasi ve askeri ilişkiler ağına değinilecek, bu gruplar aracılığıyla ülkeye aktardığı finansal kaynaklar, askeri ve politik destekler mercek altına alınacaktır. Daha sonra da iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutu üzerinde durulacak ve nihayetinde, bu jeopolitik ve ekonomi politik değerlendirme sonrası İran'ın Irak sahasında ne türde ve ne büyüklükte bir kar elde ettiği sorusu cevaplandırılacaktır.

Harita 3.9: Irak Haritası

Kaynak: World Map, <https://www.mapsofworld.com/>, (Çevrimiçi) 5 Ağustos 2021.

İran'ın Irak'ta nüfuz alanı oluşturma politikası sürecinde üç önemli dönüm noktası bulunmaktadır. Bunlardan ilki 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali ve sonrasındaki gelişmelerdir. Tahran yönetimi, 2003 işgal sürecinin ilk günlerinde, iki ayaklı bir politika izlemiştir. Bunlardan ilki ABD işgaline karşı çıkmak olmuş, bir diğeri ise Saddam rejimini devrilmeyi ve cezalandırılmayı hak eden acımasız bir yönetim olarak tanımlamıştır. İşgal sonrası İran, Irak'ta ABD amaçları doğrultusunda hareket edecek ve Tahran yönetimi için tehdit oluşturabilecek bir yönetimin iktidara gelmesinin aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁴⁷

Irak'ın etnik jeopolitiği İran'ın burada nüfuz alanı oluşturma politikasının merkezinde yer almaktadır. Irak'ın etno-politik bölünmeleri nedeniyle Tahran

⁵⁴⁷ Kayhan Barzegar, "Iran's Foreign Policy in Post-Invasion Iraq", *Middle East Policy*, Cilt.15, No:4, s. 48.

yönetimi her zaman önemli bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Ülkenin kuzeyindeki Kürtler, ortasında Sünniler ve güneydeki Şiilerden oluşan farkı etno-politik yapılanmalar, 2003 sonrası daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu kimliklerin nasıl dengeleneceği sorusu Irak başta olmakla İran ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerin de dış politika gündemlerini oluşturmuştur. İran başlıca müttefik olarak tanımladığı Şii gruplarla ilişkilerini genişletme ve nüfuz alanını güçlendirme politikasını izlemiştir. Ancak, homojen bir Şii yapılanması olmaması sebebiyle, İran'ın Irak'taki Şii gruplara yönelik dış politikasında farklılıklar oluşmuştur.⁵⁴⁸

İran'ın işgal sonrası Irak'taki homojen yapıdaki Şii gruplarla taktiksel ve kısa ilişkiler geliştirdiği grupların başında Muktede es-Sadr liderliğindeki Sadr Hareketi gelmektedir. Arap milliyetçiliğini ön planda tutan Sadr Hareketi, İran'la stratejik ilişkiler geliştirme fikrine mesafeli yaklaşmıştır. 2003 sonrası ABD karşıtlığı, her iki tarafı yakınlaştıran temel motivasyon kaynağı olmuştur.⁵⁴⁹ Sadr Hareketi bugün İran parlamentosunda 42 milletvekili bulundurmakla beraber, Sadr kent merkezli 50.000 kişiden oluşan Mehdi Ordusuna sahiptir. Hareket, Irak'ın en önemli askeri ve politik güç merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵⁰

İşgal sonrası İran'ın Bağdat üzerinde nüfuzunu güçlendirmek için yakın politik ilişkiler geliştirdiği Şii grupların başında İslami Davet Partisi (Hizb el-Dawa el-İslamiyye) olmuştur.⁵⁵¹ Özellikle 2006-2014 yıllarında başbakan olan Nuri el-Maliki döneminde İran'ın Bağdat üzerinde nüfuzu güçlenmiştir. Bir taraftan ABD ile ilişkileri normalleştirmeye çalışan Maliki, diğer taraftan ülkenin güneyindeki Şii grupların desteğini almaya çalışmış ve böylece İran'ın etkinliğinin genişlemesi için fırsat yaratmıştır. İran etki alanını güçlendirmek için politik ve askeri destek verdiği bir diğer Şii fraksiyonu ise Irak İslam Yüksek Konseyidir. “Saraya al-Jihad ve Saraya Ansar al-Aqidah” isimli askeri yapılanması da olan Konsey, aynı zamanda Irak parlamentosunda da iki milletvekili ile temsil edilmektedir.⁵⁵²

⁵⁴⁸ A.y., s.51.

⁵⁴⁹ A.y., s. 52.

⁵⁵⁰ IISS, “Iran’s Networks of Influence in the Middle East”,(Çevrimiçi), <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier/iran-19-03-ch-1-tehrans-strategic-intent#yemen>, 30 Nisan 2021.

⁵⁵¹ Barzegar, “Iran’s Foreign Policy in Post-Invasion Iraq”, s.54.

⁵⁵² Renad Mansour, “The Popular Mobilization Forces and the state in Iraq”, **Middle East and North**

İşgal sonrası Irak'taki politik-güvenlik gelişmeler, İran için iki yönden güvenlik sorunları ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki, ABD kuvvetlerinin İran'ın yakın sınırlarında doğrudan mevcudiyeti ve yeni askeri üsleri olasılığı, ikincisi ise daha geniş jeopolitik değişikliklerden kaynaklı ortaya çıkan yeni bölgesel tehditlerdir. Bu tehditlere yönelik İran, kendi nüfuzun artırmak için üç temel politika izlemiştir. İlk olarak, 1979 İslam Devrimi sonrası ilişkilerini devam ettirdiği müttefiklerini siyasi, finansal ve askeri olarak beslemeye başlamıştır. İkinci olarak ise ABD ve Sünni karşıtı paramiliter grupları beslemiş ve milis grupların oluşum sürecine öncülük etmiştir. Bu grupların çoğunluğu, 2014 yılı İŞİD'e karşı oluşturulan Halk Seferberlik Güçleri (Haşdi Şabi) bünyesine katılmışlardır. Üçüncü politika olarak ise Irak'taki ihtilafı taraflara yönelik arabuluculuk hizmetleri sağlamak, Irak'ta bulunan ve Şiiler için kutsal sayılan türbeleri restore etmek, yardım faaliyetlerinde bulunmak ve medya yayınlarını finansa etmek gibi yumuşak güç unsurları benimsenmiştir.⁵⁵³

İran Irak sahasında askeri ve politik nüfuz alanını genişleten dönüm noktalarından biri 2014 yılında İŞİD'in Irak topraklarını işgal girişimiyle birlikte Ayetullah Seyyid Ali el-Hüseyni el-Sistani'nin fetvası ile birlikte kurulan Haşdi Şabi (Halk Seferberlik Güçleri) örgütünün kurulmasıyla olmuştur. İŞİD'in Musul'a saldırmasıyla birlikte Ayetullah Sistani, tüm Irak halkına hitap eden tarihi bir fetva yayımlamış ve ilgili fetvada eli silah tutan tüm Iraklılara vatanlarını savunma çağrısı yapmıştır. İran'ın dış operasyonel gücü olan Kudüs Güçlerinin koordinasyonu ile Tahran yönetiminin bu zamana kadar desteklediği tüm siyasi ve askeri Şii gruplar Haşdi Şabi'ye katılmışlardır. 44 farklı siyasi ve askeri gruptan oluşan Haşdi Şabi'nin askeri gücünün 122.000 olduğu tahmin edilmektedir. Örgütün sahip olduğu bu askeri gücün 50.000'nin Kudüs Güçlerinin etkisi altında olduğu ve İran'la koordineli şekilde hareket ettiği öne sürülmektedir. İran'ın en yakın işbirliği içerisinde olduğu ve finansal, askeri ve politik olarak destek verdiği diğer grupların Asaib Ahl al-Haq, Kataib Hizbullah ve Bedir Tugayları olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁴

Africa Programme, 2021, s.21-22.

⁵⁵³ Jessica Watkins, "Iran in Iraq: The Limits of "Smart Power" Amidst Public Protes", **Middle East Centre**, No:37, 2020, s. 11-12.

⁵⁵⁴ Nicholas A. Heras, "Iraq's Fifth Column: Iran's Proxy Network", **Middle East Institute**, 2017, s.2.

2018 yılında İŞİD'in Irak topraklarında etkisini yitirmesiyle birlikte Haşdi Şabi örgütü "Irak Cumhuriyet Muhafızları" adı altında merkezi hükümetin kontrolüne alınmış ve düzenli orduya entegre edilmesi planlanmıştır. İdeolojik, finansal ve politik yönden örgütün kuruluş sürecine öncülük eden İran Devrim Muhafızları, aynı zamanda örgütün teşkilatlanmasına ve İran'a yarı bağımlı hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. Örgüt içerisindeki farklı Şii grupların İran ile ilişkilerinin güçlü olması sebebiyle, Tahran yönetimine Haşdi Şabi örgütünün "İran'ın 5. Kolu" olduğu yönünde suçlamalar yapılmaktadır. Ancak olağanüstü bir askeri yapılanmadan oluşan Haşdi Şabi bünyesindeki Şii örgütlerin İran'a yönelik yaklaşımlarında farklılıklar görülmektedir. Bir grup Şii milisler Sistani'ye yakın dururken, başka bir grup Mukteda es-Sadr grubunu desteklemektedir. Asaib Ahl al-Haq, Kataib Hizbullah ve Bedir Tugaylarının başını çektiği Şii milis grupları ise Ayetullah Ali Hamaney'i dini liderleri olarak görmektedirler.⁵⁵⁵

İran Şii siyasi ve askeri gruplar üzerindeki etkisinin en önemli göstergelerinden biri 2018 İran parlamento seçimleridir. İran destekli Bedr Örgütü, Sadiqun Bloku, Kataib Hizbullah ve Kataib al-İmam Ali gruplarından oluşan Fetih İttifakı, 329 sandalyeden 48'ni kazanmıştır. Ayrıca, yine İran ile yakın ilişkiler içerisinde olan Nuri el-Maliki'nin liderliği altında kurulan Hukuk Devleti Koalisyonu 25 milletvekili kazanmıştır. Seçimlerin sürpriz partisi ise İran'la taktiksel ilişkiler geliştirme taraftarı olan Mukteda es-Sadr'ın başını çektiği Sairun İttifakı olmuştur. Sairun, Irak parlamentosunda 54 milletvekili alarak, seçimlerin birinci partisi olmayı başarmıştır. Görüldüğü üzere 329 milletvekilinin 127'i İran ile direkt ve dolaylı ilişkiler içerisinde olan Şii gruplar içerisinde seçilmiştir.⁵⁵⁶

İran'ın Irak'taki nüfuz alanını genişletmek için kullandığı en önemli yumuşak güç unsurlarından biri Irak'ın Kerbela ve Necef gibi kutsal mekanlarına yapılan hac ziyaretleridir. Yılda tahmini 9 milyon İranlının, toplamda ise 50 milyon kişinin gerçekleştirdiği bu hac ziyaretlerinin yapıldığı kutsal mekanlara yönelik Tahran yönetimi özel bir yaklaşım sergilemektedir. Şii türbelerinin geliştirilmesine ve restore

⁵⁵⁵ BBC Türkçe , "Haşdi Şabi: ABD'nin hedef aldığı İran destekli Şii örgüt", (Çevrimiçi), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>, 9 Ağustos 2021

⁵⁵⁶ Mansour, "The Popular Mobilization Forces and the state in Iraq", s.24-25.

edilmesine İran'ın Dini Lider Ayetullah Ali Hamaney tarafından kurulan ve Devrim Muhafızlarının atadığı kişiler tarafından yönetilen Kutsal Türbeler Yeniden Yapılanma Karargahı öncülük etmektedir. İran'ın özel önemi sayesinde bu türbelere yapılan ziyaretlerden elde edilen kaynağın yıllık 600 milyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. İran, etki alanını genişletmeye yönelik bu veya benzeri faaliyetlerin kültürel nüfuzunu daha da güçlendireceğini düşünmektedir.⁵⁵⁷

İran'ın Ayetullah Humeyni'nin velayeti fakih modelini Irak'a ithal etme olasılığı, hem ABD hem de bölgesel Sünni eksenindeki ülkeler için sürekli bir endişe kaynağı olmuştur. Tahran yönetimi nüfusunun %55-60'nin Şii olduğu tahmin edilen Irak'a, Humeyni'nin öğretisini desteklemek için oldukça büyük maddi teşvikler sunmaktadır. İran'ın bu politikası, Şii gruplarının bir kısmı üzerinde başarılı olsa da “merci-i taklit” olarak Ayetullah Seyyid Ali el-Hüseyni el-Sistani'yi kabul eden büyük çoğunluk üzerinde etkisi olmadığı görülmektedir. Velayeti fakihin muhalifi olarak bilinen Sistani, günümüz Irak'ta halen en güçlü siyasi ve dini otoritelerden biri olarak kabul edilmektedir. Sistani, sık sık ABD ve İran'ın Irak'a müdahalesini eleştirmiş ve ülkenin vekalet savaşı alanı olarak kullanılmasına karşı çıkmıştır. Sistani, Irak'ta 2019 yılı protestolarında güvenlik güçlerinin sert müdahalesini eleştirmiş ve Iraklıların hükümet reformu ve yolsuzluğun sona ermesini talep etme hakkını desteklemiştir. Sistani ayrıca, İran'a yakın Haşdi Şabi güçlerinin gösterilerdeki tavrını kınamış ve dolaylı olarak İran'ı suçlamıştır.⁵⁵⁸

İran'ın Irak'ta nüfuz alanını genişletmek için kullandığı dış politika araçlarından biri de 2003 yılından itibaren yürüttüğü insani yardım faaliyetleridir. İmam Humeyni Yardım Kuruluşunun (İHYK) başını çektiği bu faaliyetler aracılığıyla Tahran yönetimi, Şii nüfuz ile bağlarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. 2006 yılından itibaren Irak'ta faaliyet gösteren İmam Humeyni Yardım Kuruluşunun, Kerbela, Necef ve Basra gibi büyük Irak kentlerinden şubeleri bulunmaktadır. İHYK, tarım, dikiş ve dokuma dahil birçok alanda mesleki eğitimler vermekte ve Irak'ın Çalışma, Spor ve Gençlik Bakanlığı dahil birçok bakanlıkla işbirliği yürütmektedir. Kuruluş, savaş

⁵⁵⁷John Davison, “Iran expands shrines and influence in Iraq”, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/special-report/iraq-iran-shrines/>, 6 Ağustos 2021.

⁵⁵⁸Watkins, “Iran in Iraq: The Limits of “Smart Power”, s.14-15.

sonrası mağdur olan ailelere, yetimlere ve dar gelirli insanlara yönelik nakdi yardım ve eğitim hizmetleri de sunmaktadır. Bu veya benzeri yardım kuruluşları Haşdi Şabi bünyesinde bulunan İran destekli gruplara finansal kaynak sağlanmasında da etkili rol oynamaktadırlar.⁵⁵⁹

İran'ın Irak sahasında nüfuz alanı genişletmek amacıyla kullandığı yumuşak güç unsurlarından biri de medyadır. Tahran yönetiminin, 2003 sonrası Irak başta olmakla Arap coğrafyasına yönelik Arapça televizyon yayıncılığına ciddi yatırımlar yaptığı görülmektedir. İran Radyo Televizyon Kurumu tarafından 2003 yılında yayın hayatına başlatılan Alalam Tv aynı zamanda Bağdat, Beyrut, Şam ve Tahran'da İslami rejim lehine yayın yapmasına rağmen, kendisinin ana akım medya olduğunu ve tüm gruplara eşit mesafede durduğunu iddia etmektedir. İran tarafından finansa edilen ve 2012 yılında kurulan Beyrut merkezli Al Mayadeen kanalı da Tahran yönetiminin politikasının Irak'ta desteklenmesine yönelik faaliyet gösteren bir diğer medya kuruluşudur. Tahran merkezli Arapça yayın yapan Al-Kawthar televizyonu, İran'ın mezhep ekseninin Irak'ta yaygınlaşmasına hizmet etmektedir. İran'a yakın milis gruplar tarafından yönetilen el-Gadir, el-Ebaa, el-İtijah, el-Ahad, Beladi ve Afaq Tv gibi televizyon kanalları da Tahran yönetimi tarafından finansa edilen ve İslami rejim lehinde yayın yapan diğer medya kuruluşları olarak bilinmektedir.⁵⁶⁰

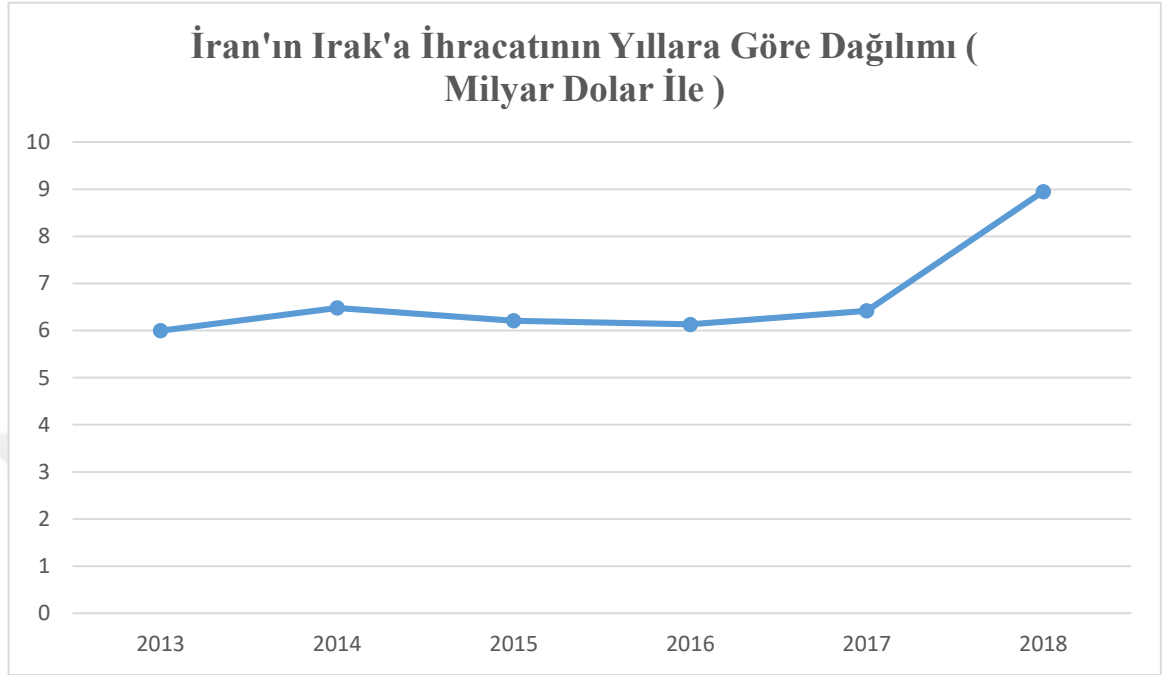
İran'ın güvenlik eksenli dış politika yürüttüğü ve bu tez çalışmasında örnek olarak seçilen Suriye, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerle kıyaslandığında Irak ile ilişkilerinin sadece jeopolitik ve güvenlik eksenli değil aynı zamanda ekonomi politik tarafı da güçlü olan bir ilişkiler ağı inşa ettiği görülmektedir. Irak ile siyasi, askeri ve kültürel ilişkilerin yanı sıra 2003 işgal sonrası dönemde aynı zamanda ekonomik ilişkiler de ivme kazanmıştır. İran ihracatında önemli bir pazar olarak görülen Irak ile ticari münasebetler 2013 sonrası yükselen bir trendle devam etmiştir. 2013 yılında Irak'a yapılan ihracat 6 milyar dolar iken, 2018 yılına gelindiğinde bu rakam 8.95 milyar dolara yükselmiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁹ A.y., s.17-18.

⁵⁶⁰ A.y., s.19-20.

⁵⁶¹ Trading Economics, "Iran exports to Iraq" (Çevrimiçi) <https://tradingeconomics.com/iran/exports/iraq>, 10 Ağustos 2021.

Grafik 3.13: İran'ın Irak'a İhracatının Yıllara Göre Dağılımı.

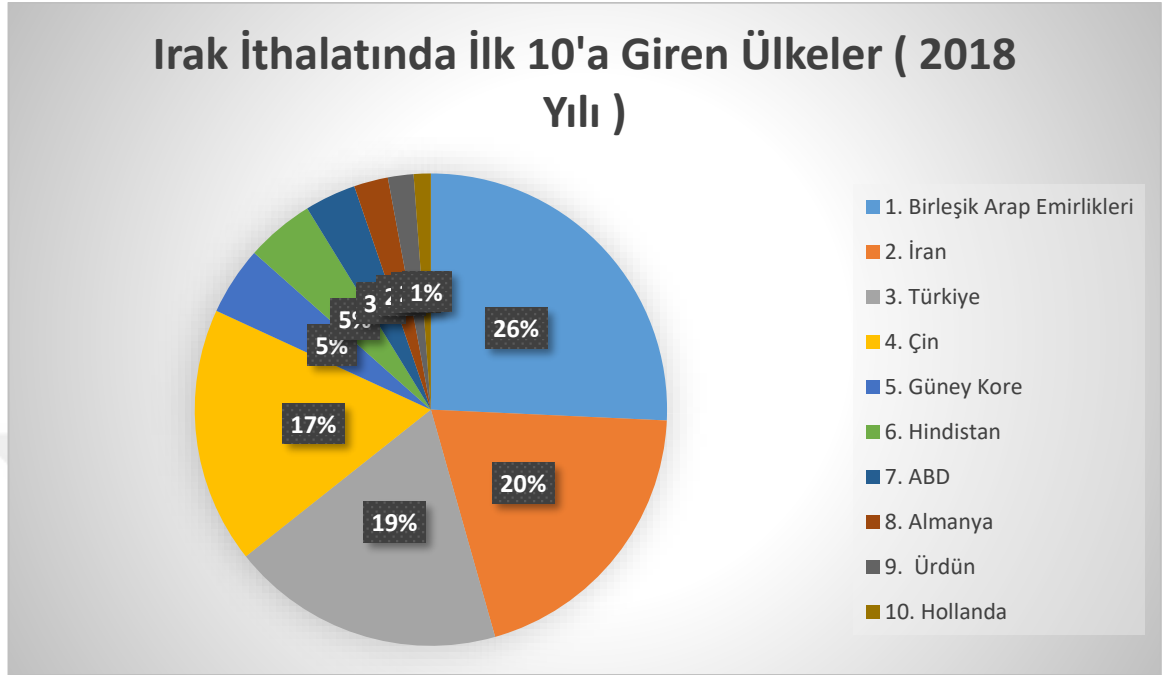

Kaynak: Trading Economics, (Çevrimiçi) <https://tradingeconomics.com>, 10 Ağustos 2021.

Irak ithalatında İran, önemli bir partner ülke konumundadır. 2018 yılında Irak'ın 52.9 milyar dolarlık toplam ithalatının 8.95 milyar doları İran'dan temin edilmiştir. İran, Birleşik Arap Emirlikleri'nden sonra Irak ithalatının en büyük 2. partneri konumundadır. Böylece, İran'ın 2018 yılı toplam ihracatının 96 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde, bunun yaklaşık %10'unu Irak'a gerçekleştirdiği görülmektedir.⁵⁶²

⁵⁶² Observatory of Economic Complexity, "Iraq" ,(Çevrimiçi) <https://oec.world/en>, 10 Ağustos 2021.

Grafik 3.14: Irak İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2018 Yılı).

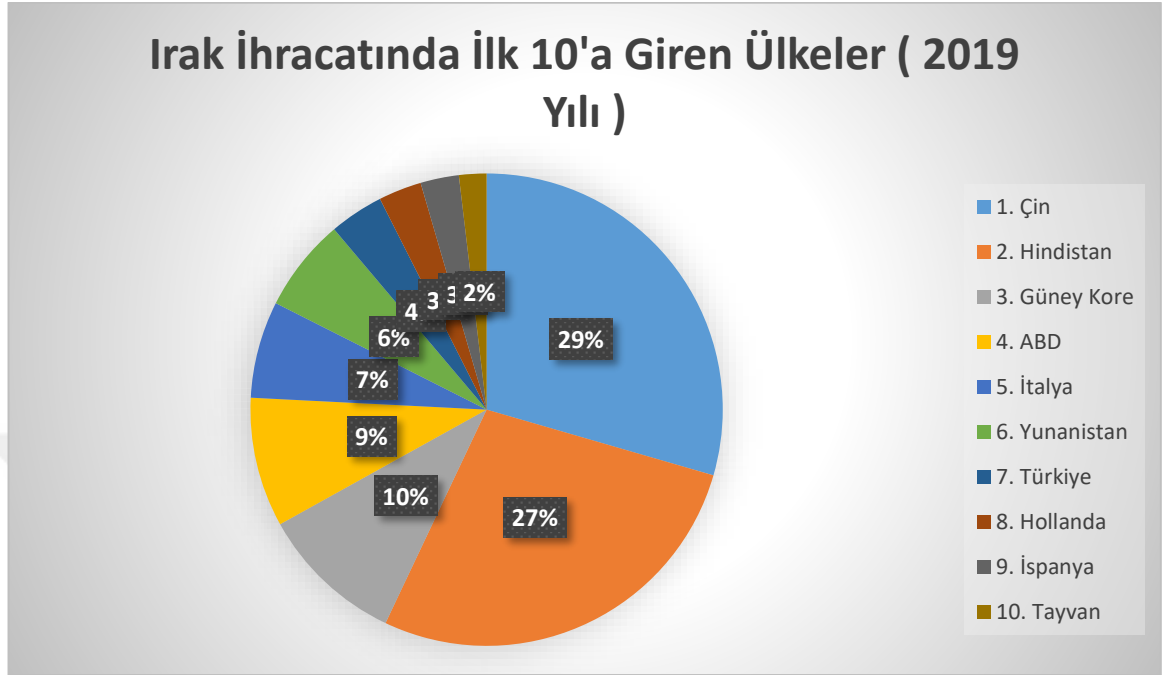

Kaynak: Observatory of Economic Complexity, “Iraq” ,(Çevrimiçi) <https://oec.world/en>, 10 Ağustos 2021.

İthalatın aksine İran’ın Irak dış ticaretinde her hangi ekonomik bir öneme sahip olmadığı görülmektedir. 2019 yılı 81.7 milyar dolarlık Irak ihracatında İran’a yapılan dış ticaret payı 100 milyon dolar civarında olmuştur. Irak ihracatının %50’i (yaklaşık 41 milyar dolar) Çin ve Hindistan pazarına yapılmıştır. Irak’ın toplam ihracat kalemlerinin %90’nı petrol ve petrokimya ürünlerinden oluşmaktadır.⁵⁶³

⁵⁶³ International Trade Center, (Çevrimiçi) <https://www.trademap.org/>, 10 Ağustos 2021.

Grafik 3.15: Irak İthalatında İlk 10'a Giren Ülkeler (2019 yılı).

Kaynak: Observatory of Economic Complexity, “İraq” ,(Çevrimiçi) <https://oec.world/en>, 11 Ağustos 2021.

Sonuç olarak, 2003 ABD işgali sonrası İran'ın Irak ile ilişkilerinin seyrinde pragmatik özelliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Irak'ın işgal sonrası yüzleştiği siyasi ve güvenlik sorunları, İran'ı birçok alanda yeni politikalar geliştirmeye zorlamıştır. ABD işgali sonrası jeopolitik değişimler ve güvenlik-politik ortamın değişen yapısından kaynaklı ortaya çıkan tehditler, İran'ı farklı gruplarla ilişkiler kurmaya ve Irak ile dostane münasebetler inşa etmeye itmiştir. Tüm bu faktörler, İran'ın Irak'ta nüfuz alanı oluşturma politikasının merkezinde sırf jeopolitik ve ideolojik saiklerin yer almadığını, ekonomi politik faktörlerin de etki alanı oluşturma sürecinde kısmen de olsa pay sahibi olduğunu göstermektedir. Irak pazarının İran ihracatındaki yıllık payı (8.95 milyar dolar, %10) göz önüne alındığında, Tahran yönetiminin askeri ve güvenlik harcamalarını ekonomi politik faaliyetlerle dengeleme gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, İran bir taraftan Haşdi Şabi gibi devasa bir milis grubunun oluşum sürecine önderlik ederken, diğer taraftan daha ılımlı Şii fraksiyonlarla, Sünni ve Kürt gruplarla ilişkilerini devam ettirmekte ve ülkedeki mevcut güvensizlik ortamının, kendisi için tehdit oluşturmasını önlemeye çalışmaktadır. Tüm bu faktörler, Irak sahasının İran açısından hem

jeopolitik hem ideolojik ve de ekonomi politik olarak önemli bir nüfuz alanı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

İran'ın politik, askeri ve ekonomik nüfuz araçlarını kullanarak dış politikasının etki sahasında yer alan bölgelerin analiz edildiği bu bölümde, örnek olarak seçilen 5 ülkenin Tahran yönetiminin jeopolitik ve ekonomi politik ilişkiler ağında ne denli önem arz ettikleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. İran'ın bu ülkeler ile geliştirdikleri ilişkiler jeopolitik ve ekonomik yönleriyle beraber, tarihsel, kültürel ve ideolojik taraflarıyla da ele alınmış ve İslami rejimin bu ülkelerle münasebetlerindeki temel motivasyon kaynakları üzerinde durulmuştur. Tüm bu analizler sonucu, İran'ın dış politika yapım sürecinde jeopolitik çıkarların ve ideolojik motivasyon faktörünün belirleyici olduğu görülmekle beraber, bazı ülkelerle ilişkilerinde ekonomi politik ve pragmatizmin de kısmen de olsa etkin rol oynadığı saptanmıştır.

İran'ın örnek olarak seçilen Lübnan ile ilişkiler ağına baktığımız zaman jeopolitik ve ideolojik faktörlerin en önemli belirleyici özellikler olduğu görülmektedir. İran'ın nüfuz alanını genişletmeye yönelik askeri ve politik unsurları etkin bir şekilde kullandığı Lübnan sahası, Tahran yönetiminin Orta Doğu bölgesindeki en önemli etki alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. İran, Hizbullah'a sağladığı farklı askeri ve lojistik ekipmanlarla, onun konvansiyonel bir orduya dönüşmesine öncülük etmiş ve 45.000'lik devasa bir ordu ile kendisinin Orta Doğu'da en uzun askeri kollarından birini inşa etmiştir. Yıllık 1.1 milyar dolarlık bir gelire sahip olduğu tahmin edilen Hizbullah, bu gelirin yaklaşık 800 milyon dolarını İran'dan temin etmekte ve bu şekilde, Lübnan, Suriye, Irak, Yemen, Filistin gibi nüfuz çıkarlarının söz konusu olduğu bölgelerde, Tahran yönetiminin en önemli vurucu güçlerinden birine dönüşmüştür. İran tarafından bu denli devasa bir bütçe ile Hizbullah'ın askeri ve politik yönden desteklenmesine rağmen, Tahran yönetiminin Lübnan sahasından ekonomi politik anlamda kayda değer bir menfaat elde etmediği görülmektedir. İkili ticari ilişkilerin yıllık 60 milyon dolar civarında seyredildiği düşünüldüğünde, İran'ın Lübnan ile ilişkilerinde ekonomik faktörlerin belirleyici olmadığı ve Tahran yönetiminin tümüyle bu bölgede jeopolitik saiklerle nüfuz alanını genişlete amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu bölüm sonucunda, jeopolitik ve kısmen ideolojik faktörlerin İran nüfuz alanı oluşturma politikasında belirleyici olduğu bir diğer ülkenin Suriye olduğu görülmektedir. Suriye iç savaşının başlangıcından itibaren Beşar Esad yönetimine yönelik politik ve askeri desteğin arkasındaki en belirgin sebebin, olası bir Suriye kaybının, Tahran yönetimi tarafından “*direnış ekseninde*” bir kuşatmanın başlangıcı olarak değerlendirilmesidir. Bu kapsamda, İran, Suriye’de 18’e yakın askeri üssü, 70.000’e yakın militan yapılanması ve Devrim Muhafızlarıyla birlikte Suriye sahasının en önemli askeri ve politik aktörlerinden biri konumundadır. İran’ın, nüfuz alanını genişletmeye yönelik bu devasa askeri ve politik koordinasyon için, yıllık tahmini 20-25 milyar dolar harcadığı düşünüldüğünde, teokratik İslami rejim açısından jeopolitik faktörlerin dış politika yapım sürecinde ne denli önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu finansal kaynağın, yıllık ihracat tutarı olan yaklaşık 160 milyon dolar ile kıyaslandığında, Suriye sahasından Tahran yönetiminin jeopolitik nüfuz dışında herhangi bir ekonomi politik menfaat elde etmediği anlaşılmaktadır.

İran’ın nüfuz alanını genişletmeye yönelik hedeflerine ulaşmak için ideolojik, kültürel ve propaganda faaliyetlerini içeren yumuşak güç araçlarını ve askeri metotları kapsayan sert güç araçlarını aynı anda ve etkili bir şekilde kullandığı ve bu çalışmada örnek olarak seçilen diğer bir ülke de Yemen’dir. Tahran yönetiminin, nüfuz alanını genişletmek ve Orta Doğu’da jeopolitik üstünlük kazanmak amacıyla siyasi, askeri ve kültürel bakımdan aktif olarak yer aldığı sahaların başında gelen Yemen, İslami rejimin Suudi Arabistan başta olmakla, Körfez ülkeleri ile ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. İran’ın Husi gruplara yönelik verdiği siyasi ve askeri destek, bu grupların 2014 yılında başkent Sana’nın ele geçirilmesinde önemli rol oynamış ve Suudi Arabistan başını çektiği Körfez ülkelerinin “Kararlılık Fırtınası” isimli askeri hareketin başlanmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde İran ve Suudi Arabistan arasında vekalet savaşlarının en sert şekilde yaşandığı sahaların başında gelen Yemen, İslami rejime ekonomi politik yönden herhangi bir olumlu katkı sağlamamasına rağmen, jeopolitik ve ideolojik faktörlerin bu politikanın belirlenmesinde temel etkenler olduğu görülmektedir. İran’ın 2018 yılı ihracatında yıllık 1-2 milyon dolarlık katkı payına sahip olan Yemen’in, ekonomi politik çıkar kaynaklı bir önemde olduğunu söylemek mümkün değildir. İran’ın Yemen’e yönelik dış politika

uygulamasının en önemli motivasyon kaynağının yukarıdaki değerlendirmeler sonucunda jeopolitik çıkarlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada, Yemenle ilgili analiz sonucunda, İran'ın Suriye ve Lübnan'a aktardığı finansal kaynaklarla kıyaslandığında, Yemen'in daha az ekonomik maliyetle, Tahran yönetimi için daha fazla jeopolitik üstünlük elde ettiği ve jeostratejik açıdan önemli bir bölge olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

İran'ın nüfuz alanında yer alan ve bu çalışmada örnek olarak seçilen bir diğer ülke olan Afganistan'ın, Tahran yönetiminin dış politikasında çok boyutlu stratejik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Lübnan, Suriye ve Yemen'den farklı olarak Afganistan'a yönelik dış politika yapım sürecinde, jeopolitik ve ideolojik faktörlerle beraber, ekonomi politik, ekolojik, mülteci ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunların İslami rejimin bu bölgeye yaklaşımında belirleyici etmenler olduğu anlaşılmaktadır. İran ihracatında 2.92 milyar dolarlık bir paya sahip olan Afganistan, aynı zamanda su sorunu, uyuşturucu kaçakçılığı ve mülteci meseleleriyle birlikte, İslami rejimin batı sınırlarının istikrara kavuşması açısından hayati öneme sahip bir konumdadır. Çalışmada, istikrarsız ve sınır güvenliğinin olmadığı bir Afganistan'ın, İran açısından ciddi jeopolitik ve ekonomi politik kayıplara yol açacağı olgusu tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Afganistan ile ilgili bölümde, Taliban ile geliştirilen ilişkiler ağının, İslami rejimin, gerektiğinde dini ve ideolojik meselelerin siyasi çıkarlara müdahale etmesine izin vermediğinin en somut örneklerinden biri olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

İran'ın politik, askeri ve ekonomik nüfuz araçlarını kullanarak nüfuz alanı oluşturmaya çalıştığı sahalardan biri de Irak'tır. Afganistan sahasında olduğu gibi Irak ile geliştirilen ilişkiler ağının, sadece jeopolitik ve güvenlik eksenli değil aynı zamanda ekonomi politik tarafı da güçlü olan bir ilişkiler silsilesine sahip olduğu görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, İran bir taraftan Haşdi Şabi gibi devasa bir milis grubunun oluşum sürecine önderlik ederken, diğer taraftan daha ılımlı Şii fraksiyonlarla, Sünni ve Kürt gruplarla ilişkilerini devam ettirmekte ve ülkedeki mevcut güvensizlik ortamının, kendisi için tehdit oluşturmasını önlemeye çalışmaktadır. Tüm bu faktörler, Irak sahasının İran açısından hem jeopolitik hem ideolojik ve de ekonomi politik olarak önemli bir nüfuz alanı olduğu gerçeğini ortaya

koymaktadır. Analiz sonucunda, 2003 ABD işgali sonrası İran'ın Irak ile ilişkilerinin seyrinde pragmatik dış politika özelliklerin ön plana çıktığı görülmektedir

Sonuç olarak, bu bölümde İran'ın politik, askeri ve ekonomik araçları kullanarak örnek olarak seçilen bu 5 ülke sahasında ne denli nüfuz alanı oluşturduğu ve bu nüfuzun jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğu sorusuna 2 boyutlu bir yanıt ortaya çıkmıştır. İlk olarak, İran'ın nüfuz alanı içerisinde varsayılan Lübnan, Suriye ve Yemen sahalarında, dış politika yapım sürecini etkileyen etmenlerin başında, jeopolitik faktörler geldiği saptanmıştır. Bu ülkelere yönelik araştırma sonrası İran'ın bu ülkelerle ilişkilerinde jeopolitik çıkarların ön plana çıktığı, bu bölgelerde, Tahran yönetiminin politik ve askeri nüfuz gücü bakımından ilk 3'de yer aldığı görülmektedir. Analiz sonucunda, bu 3 ülkeden İran'ın ne denli bir çıkar elde ettiği sorusunun cevabının jeopolitik çıkar olduğu, ekonomi politik bakımından kayda değer bir kazancın olmadığı tespit edilmiştir.

Örnek olarak seçilen Afganistan ve Irak ile ilişkiler ağında baktığımız zaman ise, Tahran yönetiminin bu ülkeler ile münasebetlerinde sırf jeopolitik faktörlerin değil, kısmen de olsa ekonomi politik başta olmakla diğer birçok komplike etmenin belirleyici olduğu görülmektedir. İran, Afganistan ve Irak sahalarında politik ve askeri olarak önemli bir aktör olmanın yanı sıra, aynı zamanda ekonomik olarak da bu iki komşu ülkenin önemli partnerlerinden biri konumundadır. Çalışma sonucunda bu iki ülkeden İran'ın ne denli bir çıkar elde ettiği sorusunun cevabının jeopolitik çıkarla beraber aynı zamanda kısmen de olsa ekonomi politik bir çıkar olduğu tespit edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEPÇİ RANTIYE DEVLETLER VE DIŞ POLİTİKA DAVRANIŞLARI

İran İslam Cumhuriyetinin nüfuz alanında varsayılan ve bu tez çalışmasında örnek olarak seçilen ülkelerde, bu denli aktif siyasi ve askeri varlığının arkasındaki temel çıkar kaynağının, jeopolitik ve ekonomi politik verilerin karşılaştırmalı analizi sonucu jeopolitik saikler olduğu tespit edilmiştir. Bu bölümde, ekonomik ambargoların da etkisiyle ciddi bir iktisadi darboğaz içerisinde olan, enflasyon oranlarının %40'ın üzerine çıktığı ve işsizlik rakamlarının %10'dan fazla olduğu İslami rejim tarafından yönetilen ülkenin, sahip olduğu olağanüstü doğal kaynakları verimli ve toplumun geneline refah sağlayacak bir şekilde kullanamamasına rağmen, Orta Doğu'da operasyonel kapasitesinin bu denli güçlü olmasının arkasındaki sebep, motivasyon ve ihtirasların ne olduğunu açıklamaya yönelik iki teorik yaklaşım üzerinden bir analiz yürütülecektir.

Bunlardan biri “*rantiye devlet*“ kavramı, bir diğeri ise “*mezhepçi devlet*“ kavramıdır. İlk önce İran'ın jeopolitik saikler doğrultusunda şekillenen ve nevi şahsına münhasır dış politika tercihlerinde “rantiye devlet” sisteminin etkili olup olmadığı veya ne denli etkili olduğu ve İran yönetim şeklinin bu tanıma uyup uymadığı hususu üzerinde durulacaktır. Bunun için, öncelikle “rantiye devlet” kuramının ortaya çıktığı 1970'lerden itibaren, bu tanım üzerine kavramsallaştırma çalışmaları yapan farklı yazarların çalışmalarına değinilecektir. Birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olarak nitelendirilen bu yazarların “rantiye devletini” nasıl bir çerçeveye oturttukları ve hangi özelliklerin bu kavramı tanımlamakta ön plana çıktığına değinilecektir. Daha sonra hangi tür devletlerin bu tanıma uydukları üzerinde durulacak ve en sonunda da İran devlet ve dış politika sistemini tanımlamak için bu kavramın kullanılmasının ne derecede yeterli olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmanın yine bu kısmında, İran'ın “rantiye devlet” olarak nitelendirilen rejim sistemleriyle ve onların dış politika faaliyetleriyle benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

İkinci olarak ise “mezhepçi devlet“ kavramı üzerinden İran rejiminin dış politika tercihlerinde anayasal doktrine kavuşturduğu Şiilik mezhebinin ne denli etkili bir motivasyon kaynağı oluşturduğu olgusu üzerine soruşturma yürütülecektir. İran İslam Cumhuriyetinin Şiilik merkezli mezhepsel ideolojiyi farklı bölgelerdeki dış politika davranışlarına dahil etmesi, devletin teokratik yapısı ve rejimin kuruluş felsefesi ile yakından ilişkilidir. Mezhepsel ideolojinin, nüfuz alanını genişletmek amacıyla farklı coğrafyalarda dış politika araçlarından biri olarak yumuşak güç unsuru olarak kullanılması, Orta Doğu bölgesinde sadece İran’a özgü bir durum değildir. Vahabi inancı ve monarşi düzenin hakim olduğu ve bölgesel ihtiraslara sahip Suudi Arabistan da jeopolitik çıkarlarının söz konusu olduğu bölgelerde, hakim mezhebini yumuşak güç unsuru olarak dış politikada kullanan bir diğer mezhepçi devlet örneği olarak bilinmektedir. Mezhepsel ideolojinin ülkedeki rejimlerin hayatta kalması ve kitleleri mobilize etmeye yönelik kullanılması, sınır dışı coğrafyalarda propaganda mekanizmasına çevrilmesi, küresel ve bölgesel anlamda dini liderlik için rekabet aracına dönüştürülmesi gibi özellikler, mezhepçi devletlerin dış politika davranışlarında ön plana çıkmaktadır. İran’ın, mezhepsel ideolojiyi, bir yumuşak güç unsuru olarak dış politikada kullanmasının ve jeopolitik nüfuz alanının genişletilmesine yönelik faaliyetlerin merkezine yerleştirilmesinin analiz edileceği bu bölümde, benzeri mezhepçi devletlerde, mezhepsel ideoloji faktörünün, dış politika davranışlarının belirlenme sürecinde ne denli etkili olduğu savı üzerinde durulacaktır. Anayasal düzeni dini doktrinler üzerine inşa edilen ve şariat ile yönetilen ülke örneklerinden yola çıkarak, İran’ın nüfuz alanını genişletmesine yönelik bu denli devasa askeri ve finans kaynaklarını belirli bölgelere aktarmasında, mezhepsel motivasyonun ne denli etkili olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Bu bölümde, “rantiye devlet” ve “mezhepçi devlet” kavramlarının, İran bağlamı ve diğer ülkelerle karşılaştırmalı bir değerlendirilmesi sonucunda, İran’ın jeopolitik saikler doğrultusunda örnek olarak seçilen ülkelerde nüfuz alanını genişletmeye yönelik dış politika tercihlerinde “rantiye devlet” sisteminin mi etkili olduğu veya “mezhepçi devlet” kaynaklı bir motivasyonun mu etkili olduğu ya da her iki faktörün bu denli müdahaleci ve masraflı bir dış siyasetin tercih edilmesinde etkin olduğu sorusu cevaplandırılacaktır.

4.1. Rantiye Devlet Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme

Pehlevi Hanedanlığının devlet gelirlerinin egemen bir grup ve bileşenleri tarafından sömürülmesinin ekonomik, siyasi ve sosyal sonuçlarını açıklamaya yönelik Hossein Mahdavy, 1970’li yıllarda “rantiye devlet” terimini ortaya atmıştır. Rantçı devletin oluşum koşullarını, sınırları içerisinde var olan doğal kaynakların dış pazarlara ihracatı ve buradan elde edilen gelirin egemen grup ve bileşenleri tarafından özümsemesine bağlayan Mahdavy, bu tip siyasi örgütlenmelerde bağımsız ekonomik teşebbüsün ve sağlıklı bir vergilendirme sisteminin olmadığını öne sürmektedir. Ülkenin doğal kaynaklarının dış pazara satılması sonucu ortaya çıkan bu ticari etkileşimden, toplumun tüm kesimleri refah ve gelir artırıcı pay alabilmektedir. Özerk ekonomik girişimlerin ve vergilendirme mekanizmasının olmadığı böyle bir siyasi örgütlenme modelinde var olan toplumsal kesimin, devlete yönelik herhangi bir ekonomik, siyasi ve sosyal hak iddia edebilmesinin zor olduğunu belirten Mahdavy, böyle bir ortamda özgürleşme süreci içerisinde önemli bir yere sahip olan sivil toplumun gelişemeyeceğini iddia etmektedir. Böylece, Mahdavy, bağımsız ekonomik girişimin, sağlıklı bir vergi sisteminin ve sivil toplumun olmadığı bir ortamda, Batı tipli bir devlet ve toplum yapılanmasının söz konusu olamayacağını vurgulamaktadır. Bu tip toplumlarda siyasi rejimlerin devlet gelirlerini istediği gibi ve kendi çıkarları doğrultusunda üretici kesimi arasında dağıtması sonucu “rastlantısal/tesadüfî” bir devlet aygıtının ortaya çıktığını belirten Mahdavy, bu durumda, özgür toplumun yerini uysal tebaanın, liberal ekonomik devlet sistemin yerini ise rantçı devlet sisteminin alacağını öne sürmektedir.⁵⁶⁴

1980’li yıllarda rantiye devlet kavramı üzerine çalışmalar yapan ve bu kavrama katkı sunan bir diğer yazar Jacques Delacroix’dır. Adı geçen toplumlarda Batı tipli bir devlet sistemi yerine, neden rantçı devlet sisteminin ortaya çıkması üzerinde duran Jacques Delacroix, rantiye devlet modeline yeni tanımlama getirerek “dağıtıcı devlet” tanımını kullanmıştır. Orta Doğu’nun petrol zengini otoriter rejimlerinde, klasik anlamda sınıfsal bir sömürünün olmadığını öne süren Delacroix, liberal teori savını savunanlardan farklı olarak, bu tip ülkelerdeki bürokratik yapının etkin olmasının en

⁵⁶⁴ Engin Sune ve Ali Murat Özdemir, “Rantçı Devlet Yazını Üzerine Deneme”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt.9, No: 35, 2012, s.6-7.

önemli sebebinin, devlet içinde temsil yetkilerinin üst düzeyde olmasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Petrol zengini ülkelerdeki yapısal koşulların, bu coğrafyalardaki toplumları rantçı devletin varlığını kabul etmeye zorladığını vurgulayan Delacroix, bu sebeple, tıpkı Mahdavy gibi, rejimlere her hangi bir konuda hak iddia edebilecek bir sivil toplum yapılanmasından söz edilemeyeceğini belirtmektedir.⁵⁶⁵

1980'lerden sonraki süreçte rantıye devlet üzerine araştırma yapan yazarlar, bu tip devlet yapılarında oluşan rant sisteminin, siyasi rejimlerin oluşum sürecine ne denli etki ettiği sorusu üzerine yoğunlaşmışlardır. Rant kaynaklı ekonomik yapılardaki gelir konusundaki süreklilik, bu rejimlerin uzun yıllar dayanıklılıklarının sebebi olarak öne sürülmektedir. Rantıye devlet kavramını Arap ülkeleri üzerinden analiz eden bu ekol yazarlardan biri de Giacomo Luciani'dir. Luciani rantıye devlet kavramı yerine "dağıtım devleti" kavramını kullanmış ve devletleri "dağıtım ve üretim devletleri" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Petrol zengini Arap ülkelerini "dağıtım devlet" kategorisinde değerlendiren Luciani, bu devletlerdeki petrol satışlarından elde edilen gelirlerin, o ülkelerdeki siyasi rejim tiplerinin oluşmasına direkt etki ettiğini belirtmektedir. Devletlerin elde ettiği gelirler kadar o gelirlerin hangi alanlarda ne tür kullanıldığının, en az bu gelirler kadar önemli olduğunu vurgulayan Luciani, "gelir-harcama" arasındaki ilişkinin hayati önemde olduğunu iddia etmektedir.⁵⁶⁶

Luciani, rantıye veya dağıtım devletlerini, genel ekonomik gelirlerini petrol ve diğer doğal kaynaklardan elde eden devletler olarak tanımlamaktadır. Bu tip devletlerde, kısmi olarak demokrasinin bazı unsurlarının görünebileceğini ifade eden Luciani, ancak bunun bu rejimlerin meşrulaştırılmasında etkili bir nüans olmadığını belirtmektedir. Üretim devletlerinde toplumun elde ettiği gelirlerin devlet dışı kaynaklara dayandığını öne süren Luciani, dağıtım devletlerinden farklı olarak bu ülkelerde vergi gelirlerine dayalı ekonomi politikası olduğunu öne sürmektedir. Luciani, analizinde dağıtım devletleri olarak Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap

⁵⁶⁵ A.y., s.8-9.

⁵⁶⁶ A.y., s.27.

Emirlikleri, Umman ve Bahreyn gibi ülkeleri rantçı devlet tanımlamasının merkezine oturtmaktadır.⁵⁶⁷

Rantçı devlet yapılarında ekonomik yapının dağıtım mekanizması üzerine inşa edildiğini belirten Luciani, dış satışlardan elde edilen gelirin, egemen güçlerle toplumun diğer kesimleri arasında eşitsiz dağılımı söz konusu olsa bile, toplumun tüm kesimleri bu gelir ve refahtan pay alabildiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple, toplumun geneline yayılan bu refah, ülkelerin siyasi rejimlerine yönelik herhangi bir toplumsal itiraz ve direnci zorlaştırmaktadır. Rejime yönelik herhangi bir itiraz ve direnç olması durumunda, gelir kaynaklarının daha da artırılması rejimlere yönelik olası tehditleri ortadan kaldırmaktadır. Luciani, olası bir iktidar değişikliğinde bile, siyasi rejimi ele geçiren muhalefetin bir önceki rejimden daha demokratik olamayacağını ve uygulanan politikaların rantçı sistem çerçevesinde sınırlı olacağını iddia etmektedir.⁵⁶⁸

Devletin temel gelirlerinin petrol satışına dayandığı ve tüm bu sermaye gelirini devlet yönetimini elinde bulunduran küçük bir yönetici tarafından yönetilmesini “rantçı devlet” tanımı olarak vurgulayan bir diğer yazar Hazem Beblawi, çalışmasının merkezine Arap devletlerini yerleştirmiştir. Bu sermaye gelirin üretimle hiçbir alakası olmadığını vurgulayan Beblawi, literatüre en önemli katkıyı “rantiye zihniyet” (“rentier mentality”) kavramı ile sunmuştur. Beblawi, rantiye devletin temel özelliklerini karakterize ettikten sonra, bu tip bir ekonominin belirli bir zihniyet - *rantiye zihniyeti*- yarattığını belirtmektedir. Beblawi, rantiye zihniyetinden kastının ve onu geleneksel ekonomik davranıştan ayıran en önemli özelliğin Batı tipli bir *iş-ödü*n sisteminden yoksun oluşunu göstermektedir. Beblawi, bu tip devletlerde gelir dağılımını belirleyen koşulların küçük bir elit tarafından belirlenmesinin, özgürlük ve yurttaşlık bilincinin oluşmasını engellediğini, iş ahlakının gelişmemesine ve tesadüf bir zenginliğin ortaya çıkmasına sebep olduğunu öne sürmektedir. Bu tip ranta dayalı ekonomik yapılarda hiyerarşik bir düzen olduğunu ve böyle bir düzende yönetici elitin, aile fertlerinin ve nüfuzlu kabilelerin bu hiyerarşik yapının en tepesinde yer aldığını vurgulayan Beblawi, çoğunluğunu Arap ülkelerinin oluşturduğu bu yönetim

⁵⁶⁷ A.y., s. 29.

⁵⁶⁸ A.y., 30-31.

modellerinde sivil toplumdan ve sorgulayıcı bir yurttaş profilinden bahsedilemeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁹

Petrol zengini Arap ülkelerini rantıye devletlerin en mükemmel örnekleri olarak ifade eden Beblawi, petrolün bu tip ülkelerin bütçe ve ihracat gelirlerinin en önemli parçasını oluşturduğunu belirtmektedir. Bu tip ülkeleri “çok katmanlı rantçı devletler” olarak tanımlayan Beblawi, bu tanımının merkezine Katar, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Ülkeleri gibi Körfez’in en zengin ülkelerini yerleştirmiştir. Beblawi, ayrıca petrol zengini olmayan “yarı rantçı devletler“ kavramı ile de literatüre katkı sunmuş ve Mısır, Suriye, Ürdün ve Yemen gibi devletleri bu tanıma açıklamak için örnek ülkeler olarak seçmiştir.⁵⁷⁰

Petrol gelirlerinin yönetim biçiminin oluşum sürecine ne denli etki ettiği savını öne süren yazarlardan biri de Jill Crystal’dır. Petrole dayalı gelirlerin yeni devlet mekanizmasının ortaya çıkmasında ne denli etkili olduğu tezini Kuveyt ve Katar örneklerinde belirten Crystal, bu iki ülkede elit sınıflar arasında yapılan uzlaş sonucunda, siyasi iktidarı elinde bulunduran Emirlerin, devlet gelirlerinin toplum geneline yansımada dağıtıcı rolünü üstlendiklerini vurgulamaktadır. Yukarıda belirtilen diğer yazarlar gibi Crystal da tüm bu refah karşılığında elit sınıf da dahil olmak üzere toplumun genelinde siyasi iktidara yönelik herhangi bir politik hak talebi ve iktidarı değiştirme eğiliminin olmadığını öne sürmektedir.⁵⁷¹

Rantıye devlet kuramı üzerine bu tür çalışmalar yapan ve üçüncü kuşak yazarlardan olan Kiren Aziz Chadudhry, İran ve Suudi Arabistan üzerine yaptığı karşılaştırmalı analizinde, ekonomik özgürlükler kadar politik özgürlüklerin de devletlerin gelişmesinde önemli bir etken olduğunu vurgulamıştır. Yazar, 1990’larda Irak ve Suudi Arabistan’ın ekonomik liberalizasyon politikalarının başarısızlığının en

⁵⁶⁹ Hazem Beblawi, “The Rentier State in the Arab World”, **Pluto Journals**, Cilt.9, No:4, 1987, s.385-386.

⁵⁷⁰ A.y., 391-392.

⁵⁷¹ Jill Crystal, "Coalitions in Oil Monarchies: Kuwait and Qatar", **Comparative Politics**, Cilt.21, No:4, 1989, s. 429.

önemli sebebi olarak aynı reformların politik liberalizasyon alanında gerçekleştirilmemesini göstermiştir.⁵⁷²

Üçüncü kuşak rantîye devlet kuramcılarında bir diğeri olan Gwenn Okruhlik, literatüre farklı bir katkı sunarak, birinci ve ikinci kuşak yazarlardan farklı olarak, petrol gelirlerinden kaynaklı refahın siyasi istikrar için yeterli olmadığını iddia etmektedir. Diğer yazarlardan farklı olarak Okruhlik, rantların eşit dağılımının önem arz ettiğini, bunun aksi durumunda muhalif hareketlerin söz konusu olabileceğini savunmaktadır. Petrol gelirlerinin, ülke yönetimini elinde bulunduran siyasi rejimler için baskı aracı olmaktan çok, olası eşitsiz bir dağılım söz konusu olduğunda muhalif hareketleri ortaya çıkaracak önemli bir unsur olarak görülmesi gerektiği, yazar tarafından belirtilmektedir. Dolayısıyla, Okruhlik, petrol gelirlerinin, iktidar kadar muhalefet için de önemli avantajlar sağlayabileceğini vurgulamaktadır.⁵⁷³

Sonuç olarak, yukarıda rantçı devlet üzerine tanımlamalar yapan ve bu alandaki literatürde birinci-Hossein Mahdavy, Jacques Delacroix ve ikinci-Giacomo Luciani, Hazem Beblawi ve Jill Crystal- kuşak yazarlar olarak bilinen tüm kuramcıların “rantîye devlet” üzerine ortak fikrinin, bütçe ve ihracat gelirlerinin büyük bir bölümünün petrol satışlarından oluştuğu ve bu gelirlerin dağıtımında ana aktörün yönetici sınıfı olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu tip devletlerin ekonomilerinin klasik anlamda üretim ekonomisi olmadığı, devlet gelirlerinin tüm toplum kesimlerine eşit olmasa bile dağıtıldığı ve refahın söz konusu olduğu, eğitim, sağlık, iş bulma ve barınma imkanlarının sağlandığı ve siyasi katılım ve taleplerden bahsedilemeyeceği, tüm bu yazarlar tarafından belirtilmektedir. Ayrıca, birinci ve ikinci kuşak yazarlar doğal zenginliklerin bu denli fazla olduğu ülkelerdeki petrol satışlarının ve akabinde devasa gelirlerin, yönetim biçimlerinin şekillenmesinde hayati öneme sahip olduğunu iddia etmektedirler. 1990’lardan itibaren ise rantîye devlet kavramı üzerine yeni yaklaşımlar getiren yazarlar ortaya çıkmıştır. Bu yazarlar genel olarak, birinci ve ikinci kuşak yazarların fikirlerine katılmakla beraber, tüm rantîye devletlerdeki kurumsal

⁵⁷² Kiren Aziz Chaudhry, “Economic Liberalization and the Lineages of the Rentier State”, **Comparative Politics**, Cilt.27, No: 1, 1994, s.5-6.

⁵⁷³ Gwenn Okruhlik, “Rentier Wealth, Unruly Law, and the Rise of Opposition: The Political Economy of Oil States”, **Comparative Politics**, Cilt.31, Sayı.3, 1999, s.299-300.

benzerliklere yönelik analizler yürütmüş ve bu rejimlerdeki siyasi farklılıkların açıklanması üzerine çalışmalar yapmışlardır.

4.2. Rantiye Devlet Örnekleri ve Dış Politika Davranışları: İran Bağlamında

Rantiye devlet üzerine yukarıda yapılan tüm tanımların merkezine genel olarak Körfez ülkelerinin yerleştirildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi olarak ise bu ülkelerin petrol ve doğal gaz zengini olması, bu zenginliğin ülkenin yönetici eliti tarafından “dağıtıcı fonksiyonu” sıfatı ile toplumun tüm kesimlerine yansımaları ve ülke ekonomisinin üretim değil ranta dayalı dağıtım ekonomisinden oluşmasıdır. Böylece, bu ülkelerde zenginlik ve refahın ekonomik liberalizasyondan kaynaklı olmadığı ve dış satışlardan elde edilen bir gelir ağından sağlandığı saptanmıştır. Ekonomik liberalizasyon olmadığı gibi politik liberalizasyondan da yoksun olan bu ülkelerin, dış ekonomik ilişkilere açık olduğu, doğrudan dış yatırımlara önem verdiği ve Batı coğrafyası ile siyasi ilişkilerinin istikrarlı ve karşılıklı çıkarlara dayandığı yukarıdaki değerlendirmeler sonrası ortaya çıkmaktadır. Ancak, Körfez’in 8 ülkesinden 2’nin “rantiye devleti” tanımlamak için kullanılan argümanların hepsiyle uyuşmadığı analiz sonrası ortaya çıkan en önemli sonuçlardan biridir. Bu ülkelerden biri İran, bir diğeri ise Irak’tır.

Rantiye devlet üzerine çalışmalar yapan tüm yazarların üzerinde hemfikir olduğu konu, bu tip devletlerin üretim devletleri olmadığı ve ülkenin doğal zenginliklerinin yönetici eliti tarafından ülkenin geneline dağıtılmasıdır. Bu dağıtıcı fonksiyonu yerine getiren yönetici elitinin ülkedeki gelir hiyerarşisinde en tepede yer almasına rağmen, toplumun geneline yayılan bir refah ve gelir söz konusudur. Gelir düzeyindeki “konsensüs” sayesinde bu tip ülkelerde görece bir siyasi istikrar söz konusudur. Bütçe gelirlerinin ve ihracatının önemli bir kısmının petrol ve doğal gaz gelirlerine bağlı olduğu İran ekonomisini, bu anlamda rantıye devlet kategorisinde değerlendirebiliriz. 1979 İslam Devrimi sonrası iktidarı ele geçiren yönetim iktidarını, ülke gelirlerinin tek bir merkezden dağıtılması üzerine inşa etmiştir. Tezin üçüncü bölümünün “*Başlıca Ekonomik Güç Merkezleri*” kısmında İran İslam Cumhuriyetindeki başlıca ekonomik güç merkezleri ele alınmış ve ülke genelindeki

başlıca dağıtım güçleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Devlet yönetim hiyerarşisinin en tepesinde yer alan bu güç merkezleri kurdukları devasa finans ağlarıyla birlikte ülke gelirlerinin dağıtım misyonunu elinde tutmaktadırlar. Tüm bu özellikler, İran İslam Cumhuriyetindeki yönetim sisteminin, rantıye devlet çarkının işlediği en iyi örneklerden biri olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.1: Rantıye Devletler Olarak Değerlendirilen Körfez Ülkelerindeki, GSYİH, Gelir Dağılımını ve İhracat Bilgilerini Gösteren Tablo (2021 Yılı).

Ülke Adı	GSYİH	Kişi Başın Düşen Milli Gelir	Ülke Nüfusu	İhracat	Petrol ve Doğal Gazın İhracattaki Payı	Petrol Rantının GSYİH'daki Yüzdesi (2019 Yılı)
Suudi Arabistan	805 Milyar Dolar	48.000 Dolar	35 Milyon	261 Milyar Dolar	202 Milyar Dolar	%24.4
Katar	166 Milyar Dolar	59.000 Dolar	2.8 Milyon	51 Milyar Dolar	42 Milyar Dolar	%16.91
Kuveyt	127 Milyar Dolar	25.000 Dolar	5 Milyon	42 Milyar Dolar	38 Milyar Dolar	%42.14
Birleşik Arap Emirlikleri	402 Milyar Dolar	35.000 Dolar	11.4 Milyon	389 Milyar Dolar	75 Milyar Dolar	%16.19
Bahreyn	37 Milyar Dolar	24.300 Dolar	1.54 Milyon	7.9 Milyar Dolar	2.4 Milyar Dolar	%3
Umman	74 Milyar Dolar	16.000 Dolar	4.57 Milyon	31 Milyar Dolar	22.5 Milyar Dolar	%24.88

İran	682 Milyar Dolar	8.000 Dolar	85 Milyon	69 Milyar Dolar	37 Milyar Dolar	%20.5
Irak	190 Milyar Dolar	4.600 Dolar	41 Milyon	63 Milyar Dolar	54 Milyar Dolar	%39.7

Kaynak: IMF, (Çevrimiçi) <https://www.imf.org/>, OPEC, (Çevrimiçi) <https://www.opec.org/>, ITC (Çevrimiçi) <https://www.intracen.org/>, 4 Eylül 2021.

Bütçe ve ihracat gelirlerinin büyük bir bölümünün doğal kaynakların satışından elde edilmesi, üretim ekonomisi yerine dağıtım ekonomisinin olması ve doğal kaynakların satışından elde edilen gelirlerin ülke yönetimini elinde bulunduran yönetici elit tarafından topluma yansıtılması bakımından İran'ı, tüm bu özellikleriyle diğer Körfez ülkeleriyle beraber rantıye devlet kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Ancak, İran'ı bu ülkelerden ayıran en temel özellik doğal kaynaklardan kaynaklı refah ve gelirin sadece yönetici eliti tarafından toplumun geneline yansıtılması konusunda başarısızlığıdır. Yukarıdaki Tablo 4.1'den de görüleceği gibi, dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerinden biri olmasına rağmen, diğer Körfez ülkeleriyle kıyaslandığında, İran'ın kişi başına düşen milli gelir konusunda hayli geride kaldığı ve ülke genelinde ekonomik krizin ve yoksulluğun söz konusu olduğu görülmektedir. Toplumun geneline yansımış bir refah söz konusu olmadığı gibi, ülke işsizlik ve enflasyonla mücadele içindedir. Körfez ülkelerindeki yönetici sınıf ile toplum arasında gelir dağılımındaki “konsensüsün” İran'da söz konusu olmadığı görülmekle beraber, bu ülkelerdeki siyasi hak talep konusundaki mevcut apolitik durumun da İran'da tam tersi olduğu görülmektedir. Yani, Körfez ülkelerindeki apolitik bir toplum düzeninin aksine ekonomik ve siyasi talepler doğrultusunda politize olmuş bir İran toplumu söz konusudur. İran'ın Körfez ülkeleriyle bu konudaki bir diğer dezavantajı ise 35 milyon nüfusu olan ve Körfezin en büyük ülkesi Suudi Arabistan'ın iki katından fazla nüfusa sahip olmasıdır.

İran'ın petrol ve doğal gaz satışından elde ettiği gelirinin toplum geneline refah olarak yansımamasının sebebi olarak, ülkenin karşılaştığı uluslararası ambargolardan kaynaklı olduğu savı kısmen doğru olsa da gelir dağılımındaki bu denli eşitsizlik, bu durumu tam anlamıyla açıklayamamaktadır. Doğal kaynaklarla zengin olan ve

uluslararası ambargolar sebebiyle ekonomik zorluklarla karşılaşan İran ve Venezuela gibi rantıye devletler olmakla beraber, yine doğal kaynaklarıyla zengin olan, ambargoların söz konusu olmadığı ve gelir dağılımında ciddi eşitsizliklerin olduğu petrol ve doğal gaz zengini ülkeler de söz konusudur. Körfez ülkeleri dışında diğer OPEC ülkeleri, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan gibi ülkeleri bu kategoride örnek olarak gösterebiliriz. Herhangi bir ambargonun söz konusu olmadığı bu tip petrol ve doğal gaz zengini rantıye ülkelerde de ülke gelirlerinin küçük bir yönetici elit tarafından benimsenmesi ve bu gelirin toplum geneline refah olarak yansımadağı görülmektedir. Dolayısıyla, İran ekonomisindeki krizin ve toplum geneline yayılmış yoksulluğun sebeplerinden biri ambargolar olmakla birlikte, bir diğer önemli sebebinin de ülke yönetimini elinde bulunduran yönetici elitin sahip olduğu rantıye yönetim anlayışının olduğu saptanmıştır.

Tablo 4.2: Petrol ve Doğal Gaz Zengini OPEC ve Diğer Rantıye Devletlerin GSYİH, Gelir Dağılımını ve İhracat Bilgilerini Gösteren Tablo (2021 Yılı).

Ülke Adı	GSYİH	Kişi Başına Düşen Milli Gelir	Ülke Nüfusu	İhracat	Petrol ve Doğal Gazın İhracattaki Payı	Petrol Rantının GSYİH'daki Yüzdesi (2019 Yılı)
Cezayir	151 Milyar Dolar	11.400 Dolar	44 Milyon	38 Milyar Dolar	22 Milyar Dolar	%14.4
Angola	66 Milyar Dolar	2.000 Dolar	31 Milyon	33 Milyar Dolar	32 Milyar Dolar	%25.9
Kongo	12 Milyar Dolar	2.500 Dolar	4.8 Milyon	8.7 Milyar Dolar	7 Milyar Dolar	%43.4
Gabon	18 Milyar Dolar	8.600 Dolar	2 Milyon	6.5 Milyar Dolar	4.7 Milyar Dolar	%18.8

Ekvator Ginesi	11.7 Milyar Dolar	8.000 Dolar	1.4 Milyon	4.3 Milyar Dolar	2.6 Milyar Dolar	%22.3
Venezuela	12.5 Milyar Dolar	1.500 Dolar	28 Milyon	23.6 Milyar Dolar	22.4 Milyar Dolar	%11.4
Libya	24 Milyar Dolar	3.600 Dolar	6.6 Milyon	25.7 Milyar Dolar	24.2 Milyar Dolar	%43.9
Nijerya	514 Milyar Dolar	2.400 Dolar	206 Milyon	64.8 Milyar Dolar	45.1 Milyar Dolar	%7.4
Azerbaycan	49 Milyar Dolar	4.900 Dolar	10 Milyon	20 Milyar Dolar	18 Milyar	%21.9
Kazakistan	188 Milyar Dolar	9.800 Dolar	19 Milyon	47 Milyar Dolar	29 Milyar Dolar	%13.8
Türkmenistan	54 Milyar Dolar	9.000 Dolar	6 Milyon	7.8 Milyar Dolar	6.8 Milyar Dolar	%9.6

Kaynak: IMF (Çevrimiçi) <https://www.imf.org/>, OPEC (Çevrimiçi) <https://www.opec.org/>, ITC (Çevrimiçi) <https://www.intracen.org/>, 5 Eylül 2021.

Tablo 4.2’de görüleceği üzere petrol ve doğal gaz zengini bu tip ülkelerin ihracat ve bütçe gelirlerinin büyük bir bölümü doğal kaynakların satışı ile elde edilmekte ve genel olarak ülke kaynakları küçük bir yönetici elit tarafından benimsenmektedir. Ülke gelirlerinin dağıtım fonksiyonunu elinde bulunduran yönetici elit tarafından koordine edilmesi ve yönetici elit/toplum arasında gelir dağılımına yönelik bir “konsensüsün” oluşmaması, bu ülkelerde refah seviyesinin gelişmemesini beraberinde getirmiştir. Petrol ve doğal gazı dayalı ve geleneksel üretim ekonomisinin olmadığı bu tip rantıye devletlerde, sorgulayıcı bir toplum düzeninin gelişmemesi, rejimlerin otoriter yapılara dönüşmesinde etkin rol oynamıştır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında Tablo 4.1 ve Tablo 4.2 örneklerinde de görüleceği üzere

rantiye devlet tipleri ikiye ayrılmaktadır: Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt Bahreyn ve Umman'ın başını çektiği ve toplumsal refah seviyesinin yüksek olduğu birinci tip rantıye devletler ve İran, Irak ve Tablo 4.2'de belirtilen ve toplumsal refah seviyesinin düşük olduğu ikinci tip rantıye devletler.

İran'ın tüm bu analizler sonucu ikinci tip bir rantıye devlet sınıfına dahil olduğunu söyleyebiliriz. Ülke kaynaklarının yönetici bir elit tarafından benimsenmesi ve kendi çıkarları doğrultusunda bu gelirlerin dağıtılması İran tipli rantıye devlet zihniyetinin en önemli özelliği olarak görülmektedir. Üretim ekonomisinin olmadığı, bütçe ve ihracat gelirlerinin önemli bir kısmının doğal kaynakların satışından elde edildiği ve tüm bu kaynakların rejim yöneticileri tarafından farklı jeopolitik çıkarlar doğrultusunda muhtelif coğrafyalarda askeri ve siyasi araçlarla kullanılmasını, İran'ı diğer rantıye devletlerden ayıran diğer önemli hususlar olarak belirtebiliriz. Bölgesel ihtirasları olan, jeopolitik çıkarları doğrultusunda birçok bölgede askeri çatışmalara girmekten çekinmeyen İran İslam Cumhuriyeti'ni, petrol ve doğal zengini olan diğer rantıye devletlerden farklı kılan en önemli husus, mevcut yönetici sınıfının kendi ideolojik doktrinini nüfuz alanı içerisinde gördüğü coğrafyalarda yayma motivasyonudur. Rejim yöneticileri, sahip oldukları bu ideolojik motivasyonla, ülkenin jeopolitik çıkarlarının söz konusu olduklarını düşündükleri Suriye, Irak, Yemen, Lübnan, Afganistan ve diğer birçok bölgeye ülkenin finansal kaynaklarını aktarmaya devam etmektedirler.

İran gibi ideolojik motivasyonu ve bölgesel ihtirasları güçlü olan bir diğer rantıye devlet örneği olarak Suudi Arabistan'ı gösterebiliriz. Bölgesel rekabet içerisinde olan her iki ülke Yemen başta olmakla birçok coğrafyada farklı paramiliter güçleri vekalet savaşlarında kullanmaya devam etmektedirler. Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar gibi diğer rantıye devletler ise daha çok finansal kaynaklarıyla bazı bölge ülkelerindeki gelişmelere müdahil olabilmektedirler. İran ve Suudi Arabistan ise bölgesel rekabet içerisinde olan, ideolojik motivasyonları ve müdahaleci davranışlarıyla kendi jeopolitik çıkarları doğrultusunda farklı bölgelerde askeri ve siyasi nüfuzlarını genişletmeye çalışan ve iki farklı yönetim şekline sahip rantıye devletler olarak görülmektedir. En önemli farkları ise Suudi Arabistan tipli rantıye

devlet yönetiminde ülke gelirlerinin toplum geneline dağıtılması ve refah seviyesi hususunda bir konsensüsün oluşması, İran'ın ise bu uzlaşmadan yoksun oluşudur.

Sonuç olarak, İran ve Suudi Arabistan dışında diğer devlet örneklerine bakıldığında, rantie devlet sistemiyle ülkelerin dış politika davranışları arasında doğrudan bir bağ olduğunu söylemek mümkün değildir. İran ve Suudi Arabistan dışında kalan bu devletlerin dış politika tercihlerine bakıldığı zaman, siyasi ve ekonomik olarak dünya ile entegre ilişkiler içerisinde olan ve statükocu ülkeler profili ortaya çıkmaktadır. Ancak İran ve Suudi Arabistan gibi, bölgesel ihtiras ve jeopolitik çıkarları olan rantie tipli devletler örneği, bize dış politika davranışlarında müdahaleci ve nüfuz alanını genişletme politikaları izleyebilen rantie devletler olabileceğini göstermektedir. Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin de finansal kaynaklarıyla farklı ülkelerdeki bölgesel politikaların belirlenme süreçlerinde rol almalarını, rantie devletlerin dış politika davranışlarında bir başka müdahale örnekleri olarak gösterebiliriz.

4.3. Mezhepçi Devlet Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme

Mezhepçi dış politikanın merkezinde otoriter rejimlerin, dini olguları manipüle ederek kendi iktidarlarını sürdürmek ve meşruiyetlerini artırmak olduğunu savunan Nader Haşimi ve Danny Postel, mezhepçi bir politikayı anlamının yolunun siyasi ve sosyo-ekonomik faktörler üzerinde durulmasıyla mümkün olacağını öne sürmektedirler. Nader Haşemi and Danny Postel, mezhepçi dış politikayı siyasi aktörler tarafından şekillendirilen ve siyasi hedeflerin hayata geçirilmesine yönelik kimlik belirleyicileri etrafında ideolojik duyguların yönlendirilmesini kapsayan bir süreç olarak tanımlamaktadırlar. Jeopolitik rekabetin mezhepçi dış politikayı tetiklediğini savunan Haşemi ve Postel, farklı bölgelerde nüfuz mücadelesi içerisinde olan İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet ve çatışmayı durdurmadan, bu sorunun çözülemeyeceğini iddia etmektedirler.⁵⁷⁴

Orta Doğu ülkelerinin iç ve dış politikalarının belirlenme süreçlerinde mezhepsel ideolojinin önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Başta İran ve Suudi

⁵⁷⁴ Nader Hashemi ve Danny Postel, "Sectarianization: Mapping the New Politics of the Middle East", *The Review of Faith and International Affairs*, Cilt.15, No:3, 2017, s.3-4.

Arabistan olmakla Orta Doğu'daki bazı devletler mezhepsel ideoloji bir yumuşak güç unsuru olarak kullanmakta ve bölgesel çatışma alanlarında mezhepçi reaksiyonlar göstermektedirler. Bu veya benzeri devletlerin mezhepçi dış politikalarındaki ortak özelliklerinin, nüfuz alanını genişletmek istedikleri bölgelerde kendileriyle aynı mezhepsel hassasiyeti taşıyan grupları kendi çıkarları doğrultusunda desteklemek ve etkileri altına almaya çalıştıkları olduğu görülmektedir. Özellikle İran ve Suudi Arabistan'ın bu anlamda keskin bir mezhepçi dış politika izlediği kabul edilmektedir. Her iki ülke, nüfuz alanını genişletmeye yönelik rekabet ve çatışma halinde olduğu birçok bölgede, mezhepsel faktörü güçlü bir şekilde kullanmakta ve bölgesel rekabetle beraber aynı zamanda dini liderlik uğrunda da bir mücadele yürütmektedirler.⁵⁷⁵

Dış politikadaki mezhepçi davranışlar Orta Doğu'daki bölgesel ittifakların, çeşitli devletlerin ve devlet dışı aktörlerin nasıl hareket edeceğine karar vermede önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle de son yirmi yılda Orta Doğu siyasetinde mezhepçilik politikasının arttığı görülmektedir. Irak iç savaşı, mezhepsel katliamların korkunç görüntülerini açığa çıkarmış, altta yatan kimlik bölünmelerini şiddetlendirmiş ve farklı bölgesel devletlerin desteklediği silahlı mezhepçi milislerin oluşumunu tetiklemiştir. Ardından başlayan Suriye'de iç savaş, bu gelişimi daha da körüklemiş ve ülke içi mezhepsel dinamiklerin çözülme sürecini fazlasıyla hızlandırmıştır. İran ve Suudi Arabistan gibi devletler arasındaki bölgesel liderlik kaynaklı jeopolitik rekabet, dış politikada mezhepçi davranışları daha da körüklemiş, Lübnan, Irak, Yemen, Suriye gibi birçok bölgenin vekalet savaşlarının merkezleri haline dönüşme sebeplerinden bir olmuştur.⁵⁷⁶

Arap Baharı sonrası Orta Doğu'daki bölgesel güçlerin nüfuz alanını genişletmek amacıyla mezhepsel olarak kendilerine yakın gördükleri gruplara desteklerinin genişlediği ve paramiliter yapılanma modelinin çatışma alanlarının yaşandığı bölgelerde çoğaldığı görülmektedir. Bölgesel düzeyde, Mısır ve Suriye gibi güçlerin 2011 sonrası çöküşü veya zayıflamasının, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi büyük güçlerin yanı sıra BAE ve Katar yeni aktörlerin ortaya çıkmasına alan

⁵⁷⁵ Kemal İnat, "What is Secterian Politics ",(Çevrimiçi) <http://thenewturkey.org/what-is-sectarian-politics/>, 14 Kasım 2021.

⁵⁷⁶ Simon Mabon, "Desectarianization: Looking Beyond the Sectarianization of Middle Eastern Politics", **The Review of Faith and International Affairs**, Cilt.17, No:4, 2019, s. 26-27.

açtığı ve mezhepsel faktörün dış politika davranışlarının belirlenme sürecinde önemli yere oturduğu öne sürülmektedir. Ayrıca, 2011 sonrasında, mezhep temelli kimliklerin artan önemi, bölgesel aktörlerin jeopolitik isteklerinin hayata geçirilmesi için bölünmüş toplumlar arasında mezhepsel yakınlıklar üzerinden bir dış politika tercihlerinde bulunması için müsait bir alan açmıştır. Bu bağlamda, bölgesel güçlerin yerel aktörlerle ilişkiler geliştirerek etki gösterebildikleri, yerel aktörlerin ise bölgesel aktörlerden maddi ve düşünsel destek arayışında kendilerini belirli şekillerde konumlandırabildiklerine tanık olunmuştur.⁵⁷⁷

İslami yönetim şeklini anayasal doktrinlerine yansıtan ve şariat ile yönetilen İran ve Suudi Arabistan arasındaki bölgesel rekabet ve farklı coğrafyalarda nüfuz alanını genişletme mücadelesinde, mezhepçi dış politika davranışları diğer Orta Doğu ülkelerine kıyasla daha çok ön plana çıkmaktadır. 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı sonrası Suriye iç savaşıyla birlikte Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabetin desteklediği mezhep temelli şiddette bir artış olduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki vekalet savaşları düzeyine kadar yükselen bu rekabette, mezhep faktörü, kendilerine yakın toplumsal grupları konsolide etmek ve gerektiğinde harekete geçirme aracı olarak kullanılmıştır. Suudi Arabistan'ın ekonomik ve siyasi olarak Selefi hareketleri desteklemesine karşın, İran'ın Şii gruplara yönelik sağladığı imkanlar iki ülkenin farklı coğrafyalarda jeopolitik, askeri ve mezhepsel olarak karşı karşıya gelmesine sebep olmaktadır. Bu anlamda, her iki ülkenin kendilerine dış politikada nüfuz alanlarını güçlendirmeye yönelik mezhepsel hatlar üzerinden bir alan inşa ettiklerini söylemek mümkündür.

Orta Doğu'daki devletlerin yapısında dinin veya mezhebin ön plana çıkması, dini veya mezhepsel argümanların, rejimlerin uyguladıkları politikalarda merkezi bir rol oynamasına sebep olmaktadır. Dış politikalarında İslami ve özellikle de mezhepsel retoriği güçlü şekilde uygulayan İran ve Suudi Arabistan gibi devletler, kendi mezhepsel ideolojisine yakın kimlikler aracılığıyla Orta Doğu başta olmakla dünyanın farklı coğrafyalarında hem jeopolitik hem de ideolojik anlamda güçlü etkilere sahip

⁵⁷⁷ Justin Gengler, "Sectarianism from the Top Down or Bottom Up? Explaining the Middle East's Unlikely De-sectarianization after the Arab Spring", **The Review of Faith and International Affairs**, Cilt.18, No:1, 2020, s. 111-112.

olabilmektedirler. Dini argümanın Orta Doğu devletlerinin siyasi organizasyonları içerisindeki rolü, yönetici kesimin dini söylemleri, iç ve dış politikada bir konsolidasyon ve kitleleri harekete geçirme aracı olarak kullanmasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda çatışma alanlarındaki yerel aktörlerle bölgesel güçlerin ideolojik motivasyonları örtüştüğü zaman, mezhepsel faktör, askeri ve finans desteği başta olmakla farklı dış politika araçlarının tamamlayıcı bir unsur olarak sahada etkili bir şekilde kullanılmaktadır.⁵⁷⁸

4.4. Mezhepçi Devlet Örnekleri ve Dış Politika Davranışları: İran Bağlamında

Bölgesel nüfuz alanını genişletmeye çalışan Orta Doğu'daki ideolojik devletler, mezhepsel ideolojiyi reel politik ile harmanlayıp sahada kullanma beceri ve tecrübesine sahiptir. Bu beceri ve tecrübeye güçlü şekilde sahip olan ve Orta Doğu'da farklı coğrafyalarda nüfuz alanını genişletmeye yönelik siyasi ve askeri mücadele içerisinde olan iki ülke ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri İran, diğeri ise Suudi Arabistan'dır. Mezhepçi ideolojik devletler olarak nitelendirebileceğimiz her iki ülke ideoloji ve pragmatizmi dış politika davranışlarında ön plana çıkarmaktadırlar. İran ve Suudi Arabistan'dan başka anayasal düzeni şeriat yönetimine dayanan ve katı İslami kuralların uygulandığı bir dizi başka ülkeleri de örnek gösterebiliriz. Tablo 4.3'de belirtilen ülkeler şeriat ile yönetilen ve iç politik düzenin korunmasına yönelik dini ideolojinin güçlü bir şekilde başvurulduğu ülkeler olarak bilinmektedir. İran ve Suudi Arabistan'ı bu ülkelerden ayıran en önemli fark, mezhepçi ideolojinin güçlü ve saldırgan bir şekilde dış politika davranışlarına yansıtılmış olmasıdır. Bölgesel rekabet içerisinde olan her iki ülke nüfuz alanı içerisinde varsaydığı bölgelerde etki alanını genişletmek için mezhepçi ideolojiyi kullanmakta ve kitleleri mobilize etmek için hem finansal hem askeri olarak devasa harcamalar yapmaktadırlar. Bu bağlamda, bu iki ülkenin, dini ideolojiyi anayasal düzenine yansıtan diğerkülkelerden ayıran özelliğı, mezhepsel faktörün sadece iç mobilizasyon amaçlı değil aynı zamanda farklı coğrafyalarda dış mobilizasyon yönünden etkili bir şekilde kullanmasıdır. Tezin üçüncü bölümünde İran'ın mezhepçi ideolojiyi nüfuz alanı içerisinde yer alan

⁵⁷⁸ Ric Neo, "Religious securitisation and institutionalised sectarianism in Saudi Arabia", **Critical Studies on Security**, Cilt.8, No:3, 2020, s.208-209.

bölgelerde yumuşak güç unsuru olarak ne denli etkili kullandığı detaylı bir şekilde incelendiğinden, bu bölümde yayılcı dış politikasının arkasındaki temel motivasyon kaynaklarından birinin mezhepçilik olduğu bir diğer ülke olan Suudi Arabistan örneği üzerinde durulacaktır.

Tablo 4.3: Anayasal Düzeni İslam Hukukuna Göre Belirlenmiş Ülkeler Listesi.

İran ⁵⁷⁹
Suudi Arabistan ⁵⁸⁰
Pakistan ⁵⁸¹
Nijerya ⁵⁸²
Afganistan ⁵⁸³
Moritanya ⁵⁸⁴
Brunei
Darussalam ⁵⁸⁵
Katar ⁵⁸⁶

⁵⁷⁹ İran Anayasasının 2. maddesine göre İran İslam Cumhuriyeti, Şeriat hükümleri gereğince yönetilir ve 12. madde gereği devletin resmi mezhebi Şii'dir. Islamic Parliament of Iran, (Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 18 Ekim 2021.

⁵⁸⁰ Suudi Arabistan Anayasasının 8. Maddesine göre Krallık Şeriat hükümleri gereğince yönetilir. Shura in the Kingdom of Saudi Arabia , (Çevrimiçi) <https://shura.gov.sa/> 18 Ekim 2021.

⁵⁸¹ Pakistan Anayasasının 2. Maddesine göre devletin dini İslam'dır ve 227. Maddeye göre ülke Şeriat hükümleri gereğince yönetilir. National Assembly of Pakistan , (Çevrimiçi) <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/part1.html> 18 Ekim 2021.

⁵⁸² Nijerya Anayasasının 275. Maddesine göre ülkenin 36 eyaletinin 12'sinde seküler Federal Hükümet yasalarıyla beraber Şeri hükümler uygulanabilmektedir. National Assembly of Nigeria, (Çevrimiçi) <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm> , 18 Ekim 2021.

⁵⁸³ Afganistan Anayasasının 1. maddesine göre devletin resmi dini İslam'dır ve 2. maddeye göre ülke dini kurallara göre yönetilir. National Assembly of Afghanistan, (Çevrimiçi) https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/The_Constitution_of_the_Islamic_Republic_of_Afghanistan.pdf, 19 Ekim 2021.

⁵⁸⁴ Moritanya Anayasasının 5. maddesine göre İslam, devletin ve milletin resmi dini olarak kabul edilmektedir. National Assembly of Mauritania, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritania_2012.pdf , 19 Ekim 2021.

⁵⁸⁵ Brunei Darussalam Anayasasının 2. bölümünün 3. maddesine göre devletin resmi dini İslam'dır ve ülke Şeriat hükümlerine göre yönetilir. Legislative Council of Brunei, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_2006.pdf?lang=en , 19 Ekim 2021.

⁵⁸⁶ Katar Anayasasının 1.maddesine göre devletin resmi dini İslam'dır ve tüm mevzuatın ana kaynağı İslam hukukudur. Consultative Assembly of Qatar , (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.pdf?lang=en , 19 Ekim 2021.

1979 İran İslam Devrimi sonrası Suudi Arabistan-İran rekabetinin bölgesel jeopolitik rekabet olduğu kadar mezhepsel bir rekabet olduğu bilinmektedir. Yemen başta olmakla birçok Orta Doğu bölgesinde her iki ülkenin üstlendiği nüfuz mücadelesi, mezhepçi argümanların dış politikaya yansması olarak görülmektedir. Her iki ülkenin jeopolitik amaçlar için mezhepçi ideolojiyi bu denli araçsallaştırması İslam'ın yorumlama şeklinin değişmesi, belirli bir azınlığın veya mezhepsel grupların statüsü ve meşruiyeti hakkında yeni dini söylemler üretilmesi gibi birtakım teolojik etkiler doğurmaktadır.⁵⁸⁷

ABD tarafından, Suudi Arabistan, Mekke ve Medine gibi İslam dininin en kutsal iki bölgesinin koruyucusu olarak ön plana çıkarılarak, Sovyet işgaline karşı Afganistan'daki direnişin hem dini ideolojik hem de finans kaynağına dönüştürülmüştür. Özellikle, Afganistan'daki işgal ve savaş, Suudi Arabistan'ın mezhepsel doktrininin etki alanı içerisinde yer alan bölgelere yayılmasında mihenk taşı rolünü oynamıştır. Suudi Arabistan'ın mezhepsel ideolojisini ihraç etme girişimleri, 1979 İran İslam Devrimi ile yeni bir aşamaya geçilmiştir. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında jeo-mezhepsel rekabet ortaya çıkmış, nüfuz mücadelesi içerisinde varsayılan bölgelerde kendine yakın gruplar üzerinde hem dini/ideolojik hem de siyasi üstünlük kurma mücadelesi başlamıştır. Böylece mezhepsel doktrinin dış politikada uygulanması anlamında yeni bir döneme girilmiştir.⁵⁸⁸

1980'ler boyunca Suudi Arabistan liderliğindeki Vahabiliğin Güney Asya'da yayılması için uluslararası konjonktürün sağladığı imkanlar, Krallığın bu bölgelere geniş fonlar ayırmasına imkan sağlamıştır. Afganistan işgalini takiben, Pakistan topraklarındaki medreselerin Suudi fonlarıyla beslenmesi, Sovyet işgaline karşı Afgan mücahitlerinin başarısının arkasındaki en önemli etkenlerden biri idi. Krallık, 1990'larda ise Sahra altı Afrika'da cami inşası ve dini eğitim için fon artışlarıyla birlikte, Suudi liderliğindeki Vahabiliğin coğrafi kapsamını genişletmiş ve dış politikasında mezhepsel ideolojiyi farklı bölgelerde etkin bir şekilde kullanmayı sürdürmüştü. Suudi rejiminin, İran'ın da dış politikasında mezhepsel ideolojiyi güçlü

⁵⁸⁷ Jeffrey Haynes, "Religion and Foreign Policy Making in the USA, India and Iran: Towards a research agenda", **Third World Quarterly**, Cilt.29, No:1, 2008, s. 157.

⁵⁸⁸ A.y., s.160-161.

bir şekilde kullanmasıyla birlikte, Basra Körfezi, Filipinler, Endonezya ve Merkezi Asya, Kuzey Amerika ve Avrupa'daki Müslümanlara yönelik propaganda faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. İran'ın aynı coğrafyalardaki mezhepsel ideolojik etkisinin güçlenmesine yönelik duyulan endişeler, Suudi rejimin bu bölgelerdeki faaliyetlerini dış politikasının merkezine yerleştirmesinin arkasındaki temel itici motivasyonlardan biri olmuştur.⁵⁸⁹

Suudi rejimi, İslami İşler, Dava ve Rehberlik Bakanlığı, Müslüman Dünya Ligi, Dünya Müslüman Gençlik Ligi, Medine İslam Üniversitesi ve diğer birçok kamu ve özel kurumlar aracılığıyla, Müslüman nüfusun yaşadığı farklı coğrafyalarda dini ideolojiyi dış politikasında yumuşak güç unsuru olarak etkin bir şekilde kullanmakta ve bu amaçla devasa finans kaynaklarını bu kurumlara aktarmaya devam etmektedir. Ayrıca, Uluslararası Yardım, Refah ve Kalkınma Örgütü, el-Haramain ve el-Vakf el-İslami gibi vakıfları da Suudi rejimin ideolojik propagandasını yapan diğer kurumlar olarak gösterebiliriz. Bu veya benzeri kurumlar, zaman zaman uluslararası topluluk tarafından El Kaide gibi terör örgütlerine finansman sağladığı suçlamasıyla yüzleşmiş ve bazı ülkelerde faaliyetleri yasaklanmıştır. Suudi rejiminin, ulus ötesi mezhepsel ideolojik yayılması politikasına katkı sunan bir diğer faktör ise, Krallığın, Pakistan, Bangladeş, Hindistan, Sri Lanka, Filipinler ve diğer birçok bölgedeki Müslüman nüfus için iş gücü anlamında çekim merkezi olarak görülmesidir. Bu bölgelerdeki Müslümanlar, yüksek ücretler mukabilinde petrol tesislerinde çalışmak için Krallık topraklarını tercih etmiş ve rejimin mezhepsel etkinliğinin bu iş gücü nüfusu üzerinde yayılması için önemli bir fırsat ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁰

Mezhepçi ideolojiyi, dış politikada yumuşak güç unsurlardan biri olarak etkin ve gerektiği silahlı unsurları devreye sokarak kullanan bir diğer ülke İran İslam Cumhuriyetidir. Şiiliği devletin resmi mezhebi olarak kabul eden ve anayasal bir doktrin haline dönüştüren İran devrim liderliği, jeopolitik nüfuzunu güçlendirmek için farklı coğrafyalardaki “dindaşlarını” konsolide etmeye yönelik yoğun bir çaba sarf etmektedir. Devrimin ilk başlardaki eşitsizlik, adaletsizlik ve neo-emperyalizmin

⁵⁸⁹ Peter Mandeville, Shadi Hamid “Islam As Statecraft: How Governments Use Religion in Foreign Policy”, **Foreign Policy at Brookings**, 2018, s.9-10.

⁵⁹⁰ Daniel L. Byman, “Getting real with Riyadh”, (Çevrimiçi), <https://www.brookings.edu/research/getting-real-with-riyadh/>, 17 Ekim, 2021.

üstesinden gelmeyi vurgulayan yönleri, Humeyni'nin bir üçüncü dünya vizyonu olarak algılanmasına ve gelişmekte olan dünyada destek kazanmasına olanak sağlamıştır. Devrimin bu veya benzeri diğer özellikleri, sadece ülke dışı Şii toplulukları arasında değil, Nijerya ve Endonezya gibi Sünniliğin egemen olduğu coğrafyalarda bile rağbet görmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla, devrim liderliği, ilk yıllardan itibaren dini ağırlıklı kültürel diplomasiye önem vermiş ve 2000'lerden itibaren ise mezhepsel ağırlıklı kültürel diplomasi ön plana çıkmıştır.⁵⁹¹

ABD'nin Irak'ı işgaliyle birlikte İran'ın Orta Doğu bölgesindeki askeri ve siyasi faaliyetlerinin genişlediğini ve nüfuz alanını genişletmek için mezhepçi ideolojiyi yumuşak güç unsuru olarak etkin bir şekilde kullanmaya başladığını görmekteyiz. Hizbullah'a sunulan askeri ve finansal kaynak, onu İran'ın Orta Doğu'da en uzun vurucu gücüne dönüştürmüştür. 2014 yılında İŞİD'e karşı savunma amaçlı kurulan Şii Haşdi Şabi yapılanması, Suriye'de Şii Hazarlardan oluşan Fatimiyyun Tugayı ve Yemen'de Husi Hareketi gibi farklı silahlı yapılanmaların oluşum sürecinde, Tahran rejiminin direkt veya dolaylı olarak katkısı olmuştur. İran'ın nüfuz alanını genişletmek amacıyla bu veya diğer bölgelere devasa askeri ve finans kaynaklarının aktarılmasının arkasındaki temel amacın jeopolitik çıkarlar olduğu bilinmekle beraber, mezhepsel ideolojik motivasyonun bu politikaların belirlenmesinde önemli bir etken olduğu bilinmektedir.⁵⁹² İran'ın politik, ekonomik ve askeri nüfuz alanını genişletmek amacıyla farklı coğrafyalarda uyguladığı politikalar, mezhepsel ideolojiyi yumuşak güç unsuru olarak siyasi ve askeri araçların tamamlayıcı unsuru olarak sahada nasıl kullandığına dair örnekler *“tezin üçüncü bölümünün 3.2, 3.3, 3.4 ve 3.6. başlıkları”* altında detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Sonuç olarak, mezhepçi devletler olarak nitelendirebileceğimiz ve yukarıdaki tabloda belirtilen ülkelerin genelini özelliği devletin anayasal düzeninin İslami esaslara göre belirlenmiş olmasıdır. Ancak, yayılmacı, müdahaleci ve mezhepçi dış politika eğilimleri bakımından İran ve Suudi Arabistan bu ülkelerden farklılık göstermektedirler. En önemli farklarının, mezhepsel ideolojiyi, nüfuz alanı içerisinde

⁵⁹¹ Mandeville, Hamid, **“Islam As Statecraft: How Governments Use Religion in Foreign Policy”**, s.15-16.

⁵⁹² A.y., s.17-18.

varsaydığı bölgelerde dış politikalarının belirleyici öğelerinden biri haline dönüştürerek, bu anlamda bir misyon üstlenmeleridir. Milyarlarca doların bu ülkeler tarafından kaynak olarak, siyasi, askeri ve kültürel amaçlar doğrultusunda farklı ülkelere aktarılmasının her iki ülke açısından sonuçları aynı olmamaktadır. Uluslararası sistem ile uyumlu bir ilişkiler ağı içerisinde olan Suudi Arabistan'ın, kendi ideolojik doktrinini farklı coğrafyalarda yayma politikası, El Kaide ve Taliban gibi köktendinci yapılanmaların ortaya çıkmasına katkı sunsa da Krallığın ABD, İngiltere ve diğer güç dengesi içerisinde önemli yere sahip ülkelerle geliştirmiş olduğu ikili münasebetler bu veya benzeri olumsuzlukların görmezden gelinmesine olanak sağlamaktadır. Ancak uluslararası sistem ile sorunlar yaşayan ve ABD gibi güç dengesi içerisinde önemli paya sahip ülkelerle düşmanlık seviyesinde ilişkilere sahip İran, Krallığın sahip olduğu avantajlara sahip değildir. İran'ın "direniş hattı" olarak tanımladığı bölgelerde, destek verdiği Hizbullah ve benzeri Şii yapılanmalar terör örgütü olarak tanımlanmakta ve uluslararası sistem içerisinde hareket alanları kısıtlanmaktadır. Dolayısıyla, İran ve Suudi Arabistan'ın, en önemli ideolojik motivasyon kaynakları olarak sahaya sundukları Şiilik ve Vahabilik, her iki ülkenin hem iç kamuoylarını konsolide etmeleri bakımından hem de dış politikalarında yayılmacı amaçlarını hizmet anlamında önemli bir paya ve motivasyona sahiptir.

SONUÇ

İran'ın dış politikasındaki nüfuz bölgelerinde yer aldığı varsayılan 5 ülke üzerindeki politik, askeri ve ekonomik faaliyetlerinin ekonomi politik ve jeopolitik yönden analiz edildiği bu çalışmanın teorik kısmını kapsayan birinci ve ikinci bölümlerinde, teokratik rejimin dış politika kimliğinin oluşmasında ve şekillenmesinde tarihsel “*travmaların*”, siyasi kültürün, anayasal düzenin, içsel ve dışsal faktörlerin etkili olduğu ve bu etkinin karar alma süreçlerinde faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Tezin temel varsayımlarının ele alındığı “*İran Dış Siyasetinde Nüfuz Bölgeleri*” başlıklı üçüncü bölümünde İran'ın nüfuz alanı içerisinde olduğu varsayılan ve bu çalışmada örnek olarak belirlenen ülkelerden ne türden ne boyutta bir çıkar elde ettiği sorusuna yönelik soruşturma yapılmış ve bu soruşturma sonucunda bu çıkarın jeopolitik temelli bir çıkar olduğu tespit edilmiştir. Tezin “*Mezhepçi Rantiye Devletler ve Dış Politika Davranışları*” başlıklı dördüncü bölümünde ise İran'ın, Orta Doğu'da operasyonel kapasitesinin bu denli güçlü olmasının ve nüfuz bölgelerine yönelik bu denli geniş askeri ve politik faaliyetlerinin arkasındaki sebep, motivasyon ve ihtirasların ne olduğunu açıklamaya yönelik bir analiz yürütülmüş ve “*rantiye devlet*” ve “*mezhepçi devlet*” kavramlarının, İran bağlamı ve diğer ülkelerle karşılaştırmalı bir değerlendirilmesi sonucunda, İran'ın tez çalışmasında örnek olarak seçilen ülkelerde nüfuz alanını genişletmeye yönelik dış politika tercihlerinde her iki faktörün bu denli müdahaleci ve masraflı bir dış siyasetin tercih edilmesinde etkin olduğu sonucuna varılmıştır.

16.yüzyıldan itibaren farklı hanedanlıkların Şah yönetimleri tarafından mutlak monarşi ile yönetilen ve 1905-1907 yıllarındaki meşruti hareketleri sonucunda dünyanın en kadim monarşi kültürüne sahip ülkesi olan İran'da anayasa hazırlanmış ve parlamento kurulmuştur. 1925 yılında Rıza Şah önderliğinde Pehlevi Hanedanlığının ülke yönetimini ele geçirmesiyle birlikte diğer kimliklere yönelik aidiyet duygusu oluşturmak amacıyla Persiya olarak kullanılan ülke ismi İran olarak değiştirilmiş ve önceki hanedanlıkların resmi dil ve mezhep olarak kullandıkları Farsça ve Şiilik, devletin resmi dil ve mezhebi olarak kullanılmaya devam edilmiştir. 1979 yılında toplumsal ayaklanmalar sonucunda dünya siyasi tarihinin en önemli politik, sosyal ve kültürel değişimlerinden birine yol açacak olan İslam Devrimi

gerçekleşmiş ve devletin hem sistemi hem de resmi adı değiştirilerek İran İslam Cumhuriyeti olarak günümüze yansımıştır.

Pehlevi Hanedanlığının politikalarına yönelik protest ayaklanma sonucu gerçekleşen İslam Devrimi sürecinde, liberaller ve milliyetçiler gibi farklı kesimler aktif rol oynasalar da başından itibaren devrimin itici ve radikal gücünü ruhani kesimi oluşturmuştur. Daha somut bir ifadeyle Şii ruhani din adamlarının İran toplumu üzerindeki etkisi devrimin şekillenmesinde ve sonuçlanmasında belirleyici rol oynamıştır. Şii ulemanın bu tarihsel sosyo-ekonomik güç ve toplumsal eğitici statüsü Safevi Hanedanlığı ile başlamış ve Kaçar Hanedanlığı döneminde devam etmiş her ne kadar Pehleviler zamanında kısmen de olsa güç ve statü kaybı yaşansa da devrim süreci boyunca Şiiliğin, devrimin ideolojik olarak fikri yapısının temelini oluşturduğu görülmüştür. İslam devrimi ile birlikte ortaya çıkan teokratik rejim, Şiiliğin bu sosyo-ekonomik güç ve statüsünü devlet yönetiminin ve toplumun tüm kademelerine yaymakla beraber güçlü bir dış politika enstrümanı olarak nüfuz alanı içerisinde varsayılan bölgelerde “*mezhepsel ihraç*” politikasına öncelik vermiştir.

İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan teokratik rejimin, ABD başta olmakla uluslararası sistemin ana aktörü komundaki devletlerle yaşamış olduğu sorunlar, onun içeride ve dışarda çetin problemlerle yüzleşmesine sebep olmuştur. Devrimin hemen arkasından patlak veren İran-İrak savaşı, toplumun büyük bir bölümünün yeni rejimin etrafında konsolide olmasını sağlamıştır. Teokratik rejimin savaş boyunca kullandığı “*vatan savunması*” propagandası, toplum nezdinde karşılık bulmuş ve Humeyni’nin savaş sonrası devrime giden süreçteki eski ittifak ortakları dahil, muhalif tüm kesimin tasfiye edilmesi için uygun ortam oluşmuştur. Her iki dünya savaşı sonrası ülkenin yabancı kuvvetlerce işgal girişimlerine maruz kalması, 1953 yılında CIA-MI6 ortak yapımı darbe girişimi ve Pehlevi politikalarının Şii ulema üzerindeki etkileri ve son olarak Irak savaşıyla birlikte bir kez daha ülkenin işgal girişimiyle karşılaşması gibi faktörlerden oluşan “*travmalar*” yeni rejimin dış politika kimliğinin şekillenmesinde ve karar alma süreçlerinde belirleyici etkiler oluşturmuştur.

Irak savaşı sonrası içeride ve dışarda toparlanmaya başlayan teokratik rejimin bundan sonraki dış politika dinamiklerinin farklı ilkeler, motivasyonlar ve aktörler

üzerine inşa edildiği görülmektedir. Dini Liderin başını çektiği rejimin ana aktörlerinin dış politika karar alma süreçlerinde, rejimin selameti çerçevesinde şekillenen ulusal çıkarlara yönelik “*dış tehdit*” algısı motivasyonu önemli bir yer tutmuştur. Bu motivasyon kaynağının temelinde, ABD ve bölgedeki diğer “*düşman*” güçlerin ülkeyi işgal etmek suretiyle rejim değişikliği stratejisi izlediği varsayımı yatmakta olduğu görülmektedir. ABD ve İsrail gibi devletlerin İran’ın teokratik rejimine yönelik tutumları ve Pehlevi Hanedanlığı dönemindeki tarihsel süreç içerisinde ülkenin karşılaştığı işgal ve dış müdahale girişimleri, bu varsayımı kuvvetli hale getiren faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu “*tehdit*” algısı İran’ın statik güvelik endeksli dış politika davranışını önemli ölçüde şekillendirmektedir. İran’ın kalıcı bir düşmanının olmaması gerektiğini vurgulayan, pragmatik ve yapıcı bir dış politikanın yaptırımların hafifletilmesiyle sonuçlanacağını savunan reformist politikacılara rağmen, Dini Lider çevresinde bulunan ve karar alma süreçlerinde etkin olan muhafazakar kadrolar “*tehdit*” ve “*güvenlik*” endeksli dış politika tercihlerine öncelik vermektedirler.

1979 İslam Devriminden bu yana İran’ın dış politikasının hem iç hem de dış düzeyde iki önemli değişkenden etkilendiği görülmektedir. Bunlardan ilki mezhepsel ideolojinin teokratik rejim tarafından dış politikanın merkezine yerleşmesi olmuştur. Bu durum, devrim sürecini ve daha sonra ülkeyi yöneten siyasal seçkinlerin söylemlerine de yansımış ve ABD ve İsrail başta olmakla birçok ülkeye karşı ideolojik bir politika benimsenmeye sebep olmuştur. Bir diğer değişkenlik ise, bu mezhepsel ideolojik söylemin teokratik rejimin çatışmacı politikasını daha da radikalleştirmesi ile ortaya çıkmış ve rakip veya düşman olarak tanımlanan ülkelerle ilişkilerde karşılıklı bir güvensizlik ve kısır döngünün ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Laik monarşi bir yönetim şeklinden mezhepçi bir cumhuriyet rejimine dönüşümü sağlayan İslam Devriminin, ülkenin sosyo-politik yapısında etkisini, gücünü hala koruduğu ve operasyonel ve etkili bir olgu olarak devam ettiği görülmektedir. İslam Devrimiyle birlikte ülkenin iç ve dış politik önceliklerinin tamamen değiştiği ve değişikliğin, İranlıların yaşam tarzı, zihniyeti ve kişilikleri üzerinde ciddi bir etki oluşturduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Devrimin üzerinden 40 yıl geçmesine rağmen İslam Devriminin İran sosyo-politik hayatında etkinliğini devam

ettirdiği ve İranlıların ortak hafızasında canlı bir anı olarak halen kalmayı sürdürdüğü saptanmıştır.

Devrimin ideolojik motivasyonunun devlet yönetiminde ve dış politika karar alma süreçlerinde karmaşık bir yapının oluşmasına yol açtığı görülmektedir. Hem devrimin ideolojik motivasyonunu oluşturan Şiiliğin hem de karar alma sürecinin en tepesinde yer alan Dini Liderin anayasal statüsü, geleneksel bir dış politika yapım sürecinden farklı bir görünümün karşımıza çıkmasına sebep olması bu karmaşıklığın en belirgin özeti olarak saptanmıştır. Bu mezhepçi ideolojik dış politika tercihi ve uluslararası sistemle sorunlu yapı, ambargolar sebebiyle doğal kaynaklar gibi dış politikada kullanabileceği önemli bir enstrümanın kullanılamamasını beraberinde getirmiştir. Böylece, Dini Liderin başını çektiği - güvenlik bürokrasisinin etkin olduğu- azınlık bir siyasal seçkin grubun, anayasal güç kaynaklı pozisyonları, onları dış politikayı belirleyen içsel ve dışsal faktörlerin yönetilmesinde tek karar verici konuma yükseltmiş ve bu durumun, “*rejimin selameti*” açısından reformist politikacıların yapıcı ve uzlaşmacı politika isteklerinin marjinalleştirmesine ve etkisizleştirmesine yol açtığı sonucuna varılmıştır.

İran’ın tüm bu tanımlanan tarihsel dış politika “*travmaları*”, karar alma süreçlerini belirleyen içsel ve dışsal faktörler ve diğer sistemsel dinamikler eşliğinde yakın ve uzak coğrafyaları kapsayan nüfuz alanını genişletme politikası izlediği görülmektedir. Teokratik rejim, bir taraftan Orta Asya, Kafkasya, Afrika ve Latin Amerika gibi bölge ülkeleriyle kültürel ve ticari ilişkiler ağı geliştirerek yumuşak güç unsurlarını aktif bir şekilde kullanmakta diğer taraftan doğal nüfuz alanı olarak gördüğü Orta Doğu’da hemen hemen tüm çatışma alanlarında askeri ve politik enstrümanlar dahil tüm sert güç unsurlarını sahada kullanmaktadır. İran’ın bu sert güç unsurlarını en yoğun şekilde kullandığı bölgelerin başında gelen ve nüfuz alanı içerisinde varsayılan 5 ülke-Lübnan, Suriye, Yemen, Afganistan, Irak- üzerindeki faaliyetlerinin tüm boyutlarıyla analiz edildiği bu çalışmada, teokratik rejimin bu maliyetli dış politika tercihi sonucunda günün sonunda bu sahalardan ne denli bir kar elde ettiği ve bu kazancın jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğu sorusunun cevabının jeopolitik çıkar temelli bir dış politika faaliyeti olduğu tespit edilmiştir.

Örnek olarak seçilen bu 5 ülkenin Tahran yönetiminin dış politikasının ilişkiler ağında ne denli önem arz ettiğini göstermek amacıyla İran'ın bu ülkelerle geliştirmiş olduğu münasebetler sadece jeopolitik ve ekonomi politik yönleriyle değil, aynı zamanda tarihsel, kültürel ve mezhepsel ideolojik taraflarıyla da ele alınmış ve nihayetinde İran'ın bu sahalardaki maliyetli ve çatışmacı dış politika tercihlerinden günün sonunda elde ettiği kazancın jeopolitik bir üstünlük olduğu sonucuna varılmıştır. Yine bu değerlendirmeler sonucunda İran'ın örnek olarak seçilen bu 5 ülkeden ikisi ile -Afganistan ve Irak- ile olan ilişkiler açısından jeopolitik etmenler ağırlıklı olmakla beraber kısmen de olsa günün sonunda bu sahalardan ekonomi politik anlamda bir kazanç beklentisinin olduğu saptanmıştır. Teokratik rejimin, Lübnan, Suriye ve Yemen ile ilişkiler ağına bakıldığında ve vekalet grupları aracılığıyla bu sahalarda uygulamış olduğu çatışmacı, yıkıcı ve ekonomi politik kazanç gözetmeksizin uyguladığı dış politika tercihleriyle ile kıyaslandığında, Irak ve Afganistan'da yine jeopolitik saikler olmakla beraber, ekonomi politik anlamda da bir çıkar gözetildiği tespit edilmiştir.

İran'ın örnek olarak seçilen Lübnan ile ilişkiler ağına baktığımız zaman jeopolitik ve ideolojik faktörlerin en önemli belirleyici özellikler olduğu görülmektedir. İran'ın nüfuz alanını genişletmeye yönelik askeri ve politik unsurları etkin bir şekilde kullandığı Lübnan sahası, Tahran yönetiminin Orta Doğu bölgesindeki en önemli etki alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. İran devrim sonrasında itibaren Hizbullah'a sağladığı farklı askeri ve lojistik ekipmanlarla, onun konvansiyonel bir orduya dönüşmesine öncülük etmiş ve 45.000'lik devasa bir ordu ile kendisinin Orta Doğu'da en uzun askeri kollarından birini inşa etmiştir. Yıllık 1.1 milyar dolarlık bir gelire sahip olduğu tahmin edilen Hizbullah, bu gelirin yaklaşık 800 milyon dolarını İran'dan temin etmekte ve bu şekilde, Lübnan, Suriye, Irak, Yemen, Filistin gibi nüfuz çıkarlarının söz konusu olduğu bölgelerde ve bölgesel rakipleriyle müzakere ve çatışma durumlarında, Tahran yönetiminin en önemli vurucu güçlerinden birine dönüşmüştür. İran tarafından bu denli devasa bir bütçe ile Hizbullah'ın askeri ve politik yönden desteklenmesine rağmen, jeopolitik ve ekonomi politik verilerin karşılaştırmalı analizi sonucu, Tahran yönetiminin Lübnan sahasından ekonomi politik anlamda kayda değer bir menfaat elde etmediği tespit edilmiştir. İkili ticari ilişkilerin

yıllık 60 milyon dolar civarında seyredildiği düşünüldüğünde, İran'ın Lübnan ile ilişkilerinde ekonomik faktörlerin belirleyici olmadığı ve Tahran yönetiminin tümüyle bu bölgede jeopolitik saiklerle nüfuz alanını genişlete amacı taşıdığı ve bu sahadan elde ettiği kazancın jeopolitik üstün olduğu saptanmıştır.

Jeopolitik ve kısmen ideolojik faktörlerin İran nüfuz alanı oluşturma politikasında belirleyici olduğu bir diğer ülke olan Suriye ile olan ilişkiler ağına baktığımız zaman, teokratik rejimin Suriye iç savaşın başlangıcından itibaren Beşar Esad yönetimine yönelik politik ve askeri desteğin arkasındaki en belirgin sebebin, olası bir Suriye kaybının, Tahran yönetimi tarafından “*direnış ekseninde*” bir kuşatmanın başlangıcı olarak değerlendirilmesi olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, İran, Suriye’de 18’e yakın askeri üssü, 70.000’e yakın militan yapılanması ve Devrim Muhafızlarıyla birlikte Suriye sahasının en önemli askeri ve politik aktörlerinden biri konumundadır. İran’ın, nüfuz alanını genişletmeye yönelik bu devasa askeri ve politik koordinasyon için, yıllık tahmini 20-25 milyar dolar harcadığı düşünüldüğünde, teokratik İslami rejim açısından jeopolitik faktörlerin dış politika yapım sürecinde ne denli önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu finansal kaynağın, yıllık ihracat tutarı olan yaklaşık 160 milyon dolar ile kıyaslandığında, Suriye sahasından Tahran yönetiminin jeopolitik nüfuz dışında herhangi bir ekonomi politik menfaat elde etmediği ve bu masraflı dış politika tercihi sonucunda teokratik rejimin bölgesel rakipleriyle pazarlık gücünü artıracak şekilde bir jeopolitik üstünlük elde ettiği gerçeği görülmüştür.

İran'ın nüfuz alanını genişletmeye yönelik hedeflerine ulaşmak için ideolojik, kültürel ve propaganda faaliyetlerini içeren yumuşak güç araçlarını ve askeri metotları kapsayan sert güç araçlarını aynı anda ve etkili bir şekilde kullandığı ve bu çalışmada örnek olarak seçilen diğer bir ülke olan Yemen ile ilişkiler ağına baktığımız zaman teokratik rejimin bu saha ile olan münasebetlerinde jeopolitik saiklerin belirleyici olduğu tespit edilmiştir.

Tahran yönetiminin, nüfuz alanını genişletmek ve Orta Doğu’da jeopolitik üstünlük kazanmak amacıyla siyasi, askeri ve kültürel bakımdan aktif olarak yer aldığı sahaların başında gelen Yemen’in, İslami rejimin Suudi Arabistan başta olmakla, Körfez ülkeleri ile ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir role sahip olduğu

görülmüştür. Bu önem çerçevesinde, İran'ın Husi gruplara yönelik verdiği siyasi ve askeri destek, bu grupların 2014 yılında başkent Sana'nın ele geçirilmesinde önemli rol oynamış ve Suudi Arabistan başını çektiği Körfez ülkelerinin “Kararlılık Fırtınası” isimli askeri hareketin başlanmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde İran ve Suudi Arabistan arasında vekalet savaşlarının en sert şekilde yaşandığı sahaların başında gelen Yemen, İslami rejime ekonomi politik yönden herhangi bir olumlu katkı sağlamamasına rağmen, jeopolitik ve ideolojik faktörlerin bu politikanın belirlenmesinde temel etkenler olduğu saptanmıştır. Bu anlamda, İran'ın 2018 yılı ihracatında yıllık 1-2 milyon dolarlık katkı payına sahip olan Yemen'in, ekonomi politik çıkar kaynaklı bir önemde olduğunu söylemek mümkün değildir. İran'ın Yemen'e yönelik dış politika uygulamasının en önemli motivasyon kaynağının değerlendirmeler sonucunda jeopolitik üstünlük olduğu saptanmakla beraber, Yemen sahasıyla ilgili analiz sonucunda, İran'ın Suriye ve Lübnan'a aktardığı finansal kaynaklarla kıyaslandığında, Yemen'in daha az ekonomik maliyetle, Tahran yönetimi için daha fazla jeopolitik üstünlük elde ettiği ve jeostratejik açıdan önemli bir bölge olduğu gerçeği karşımıza çıkmıştır.

İran'ın nüfuz alanında yer alan ve bu çalışmada örnek olarak seçilen bir diğer ülke olan Afganistan'ın, Tahran yönetiminin dış politikasında çok boyutlu stratejik bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Lübnan, Suriye ve Yemen'den farklı olarak Afganistan'a yönelik dış politika yapım sürecinde, jeopolitik ve ideolojik faktörlerin öncelikli tercih sebepleri olmakla beraber, ekonomi politik, ekolojik, mülteci ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunların İslami rejimin bu bölgeye yaklaşımında kısmen de olsa etkili etmenler olduğu anlaşılmıştır. İran ihracatında 2.92 milyar dolarlık bir paya sahip olan Afganistan, aynı zamanda su sorunu, uyuşturucu kaçakçılığı ve mülteci meseleleriyle birlikte, İslami rejimin batı sınırlarının istikrara kavuşması açısından hayati öneme sahip olduğu görülmüş ve çalışmada, istikrarsız ve sınır güvenliğinin olmadığı bir Afganistan'ın, İran açısından ciddi jeopolitik ve ekonomi politik kayıplara yol açacağı tespit edilmiştir. Bu kapsamda, teokratik rejimin nüfuz sahası olarak varsayılan Afganistan sahasıyla ilgili bölümde, Taliban ile geliştirilen ilişkiler ağının, İslami rejimin, gerektiğinde dini ve ideolojik meselelerin siyasi

çıkarlara müdahale etmesine izin vermediğinin en somut örneklerinden biri olduğu gerçeği saptanmıştır.

İran'ın politik, askeri ve ekonomik nüfuz araçlarını kullanarak nüfuz alanı oluşturmaya çalıştığı sahalardan biri olan Irak ile ilişkiler ağına baktığımız zaman, Afganistan sahasında olduğu gibi Irak ile geliştirilen ilişkiler ağının, jeopolitik ve güvenlik çıkarları öncelikli olmakla beraber aynı zamanda ekonomi politik tarafı da güçlü olan bir ilişkiler silsilesinin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Irak ile ilgili bölümde bahsedildiği üzere, İran bir taraftan Haşdi Şabi gibi devasa bir milis grubunun oluşum sürecine önderlik ederken, diğer taraftan daha ılımlı Şii fraksiyonlarla, Sünni ve Kürt gruplarla ilişkilerini devam ettirmekte ve ülkedeki mevcut güvensizlik ortamının, kendisi için tehdit oluşturmasını önlemeye çalıştığı görülmüştür. Tüm bu faktörler, Analiz sonucunda, 2003 ABD işgali sonrası İran'ın Irak ile ilişkilerinin seyrinde pragmatik davranışların da ön plana çıktığı ve Irak sahasının İran açısından hem jeopolitik hem ideolojik hem de kısmen ekonomi politik olarak önemli bir nüfuz alanı olduğu gerçeği saptanmıştır.

Tablo 4.4: İran'ın Nüfuz Alanı İçerisinde Varsayılan Sahalarda, Diğer Ülkelerin Politik, Askeri ve Ekonomik Nüfuz Sıralamasını Gösteren Çalışma.

Ülke Adı	Politik Nüfuzu En Güçlü 3 Ülke	Askeri Nüfuzu En Güçlü 3 Ülke	Ekonomik Nüfuzu En Güçlü 3 Ülke	
Lübnan	1. Suudi Arabistan 2. İran 3. BAE	1. İran 2. ABD 3. İngiltere	İhracat Ortakları	İthalat Ortakları
			1. İsviçre 2. Birleşik Arap Emirlikleri 3.S.Arabistan	1. ABD 2.Yunanistan 3. Türkiye
Suriye	1. Rusya 2. İran 3. Türkiye	1. Rusya 2. İran 3. Türkiye	İhracat Ortakları	İthalat Ortakları
			1. Türkiye 2. Suudi Arabistan 3. Lübnan	1. Türkiye 2. Çin 3. Mısır
Yemen	1. Suudi Arabistan 2. İran 3. Birleşik Arap Emirlikleri	1. Suudi Arabistan 2. İran 3. Birleşik Arap Emirlikleri	İhracat Ortakları	İthalat Ortakları
			1. Çin 2. S. Arabistan 3. Malezya	1. S. Arabistan 2. Çin 3. Türkiye
Afganistan	1. Pakistan 2. Suudi Arabistan 3. İran	1. Pakistan 2. İran 3. Suudi Arabistan	İhracat Ortakları	İthalat Ortakları
			1. Hindistan 2. Pakistan 3. Çin	1. İran 2. Çin 3. Pakistan

Irak	1. İran 2. ABD 3. Türkiye/Suudi Arabistan	1. İran 2. ABD 3. Türkiye	İhracat Ortakları	İthalat Ortakları
			1. Çin 2. Hindistan 3. Güney Kore	1. Birleşik Arap Emirlikleri 2. İran 3. Türkiye

Kaynak: Bu Tablo, Tez Boyunca Yapılan Çalışmalar Doğrultusunda Tarafımca Hazırlanmıştır.

Bu çerçevede, İran'ın politik, askeri ve ekonomik araçları kullanarak örnek olarak seçilen bu 5 ülke sahasında ne denli nüfuz alanı oluşturduğu ve bu nüfuzun jeopolitik mi yoksa ekonomi politik mi olduğu sorusuna yönelik yapılan soruşturma sonucunda 2 boyutlu bir yanıt ortaya çıkmıştır. İlk olarak, yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, İran'ın nüfuz alanı içerisinde varsayılan Lübnan, Suriye ve Yemen sahalarında, dış politika yapım sürecini etkileyen etmenlerin başında, jeopolitik faktörler gelmektedir. Bu ülkelere yönelik araştırma sonrası İran'ın bu ülkelerle ilişkilerinde jeopolitik çıkarların ön plana çıktığı, bu bölgelerde, Tahran yönetiminin politik ve askeri nüfuz gücü bakımından ilk 3'de yer aldığı görülmektedir. Analiz sonucunda, bu 3 ülkeden İran'ın ne denli bir çıkar elde ettiği sorusunun cevabının jeopolitik çıkar olduğu, teokratik rejimin ekonomi politik bakımından bu sahalardan kayda değer bir kazancının olmadığı tespit edilmiştir.

Örnek olarak seçilen Afganistan ve Irak ile ilişkiler ağında baktığımız zaman ise, Tahran yönetiminin bu ülkeler ile münasebetlerinde sırf jeopolitik faktörlerin değil, ekonomi politik başta olmakla diğer birçok komplike etmenin belirleyici olduğu görülmüştür. Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, İran, Afganistan ve Irak sahalarında politik ve askeri olarak önemli bir aktör olmanın yanı sıra, aynı zamanda ekonomik olarak da bu iki komşu ülkenin önemli partnerlerinden biri konumundadır. Çalışma sonucunda bu iki ülkeden İran'ın ne denli bir çıkar elde ettiği sorusunun cevabının jeopolitik çıkarla beraber aynı zamanda kısmen de olsa ekonomi politik bir çıkar olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu jeopolitik saikler doğrultusunda İran'ın nüfuz alanını genişletme politikasının arkasındaki temel motivasyonun ne olduğuyla ilgili “*rantiye devlet*” ve “*mezhepçi devlet*” yaklaşımları üzerinden yapılan analiz sonucunda ülkenin mevcut devlet yönetim şekli ve sahip olduğu mezhepsel ideolojik yapının etkin bir rol oynadığı sonucuna varılmıştır. İlk olarak “*rantiye devlet*” kavramının kapsamlı bir değerlendirilmesi ve İran'ın “*rantiye devlet*” olarak nitelendirilen rejim sistemleriyle

ve onların dış politika faaliyetleriyle benzerlikleri ve farklılıklarının karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınması sonrasında, ülke ve ekonomik kaynakların yönetim ve dağıtımını elinde bulunduran belirli bir seçkin grubun yönettiği ülkelerin bu denli masraflı, müdahaleci ve yıkıcı dış politika tercihlerinde bulunabildiği tespit edilmiştir. İran ve benzeri devletlerin yönetim modellerinin baskıcı ve otoriter yapılarının bu denli dış politika tercihlerinde bulunulmasına fazlasıyla imkan sağladığı sonucuna varılmıştır. “*Rantiye devletler*” üzerine yapılan değerlendirmeler sonrasında bu sistemin hakim olduğu ülkelerin tamamının İran benzeri bir müdahaleci ve maliyetli bir dış politika tercihlerinde bulunmadığı saptansa da Suudi Arabistan benzeri bölgesel iktidar ve çıkarlara sahip ülkenin İran benzeri bir dış politika davranışlarında bulunduğu görülmüştür. Diğer taraftan Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi rantiyeye devletlerin askeri unsurlarla olmasa bile finansal kaynaklarıyla farklı ülkelerdeki bölgesel politikaların belirlenme süreçlerinde rol almaları, rantiyeye devletlerin dış politika davranışlarında bir başka müdahale örnekleri olarak karşımıza çıkmıştır.

Daha sonra “*mezhepçi devlet*” kavramı üzerinde durulmuş, anayasal düzeni dini doktrinler üzerine inşa edilen ve şariat ile yönetilen ülke örneklerinden yola çıkarak, İran’ın nüfuz alanını genişletmesine yönelik bu denli devasa askeri ve finans kaynaklarını belirli bölgelere aktarmasında ve dış politika tercihlerinde teokratik rejiminin, anayasal doktrine kavuşturduğu Şiilik mezhebinin etkili bir motivasyon kaynağı oluşturduğu tespit edilmiştir. Çalışmada mezhepçi devletler olarak nitelendirebileceğimiz ülkelerin genelinin özelliği devletin anayasal düzeninin İslami esaslara göre belirlenmiş olmasıdır. Ancak, yayılmacı, müdahaleci ve mezhepsel dış politika eğilimleri bakımından İran ve Suudi Arabistan bu ülkelerden farklılık gösterdiği ve en önemli farklarının, mezhepsel ideolojiyi, nüfuz alanı içerisinde varsaydığı bölgelerde dış politikalarının belirleyici öğelerinden biri haline dönüştürerek, bu anlamda bir misyon üstlendikleri görülmüştür. Dolayısıyla, İran ve Suudi Arabistan’ın, en önemli ideolojik motivasyon kaynakları olarak sahaya sundukları Şiilik ve Vahabiliğin, her iki ülkenin hem iç kamuoylarını konsolide etmeleri bakımından hem de dış politikalarında yayılmacı amaçlarına hizmet anlamında önemli bir paya ve motivasyona sahip olduğu saptanmıştır.

Sonuç olarak, İran'ın politik ve askeri radar merkezleri konumunda bulunan ve teokratik rejimin kendine bağılı paramiliter yapılarını en aktif şekilde kullandığı sahalardan üzerinden bütüncül ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla yapılan analiz sonucunda teokratik rejimin, tüm bu sahalardan günün sonunda elde ettiği çıkarın jeopolitik çıkar olduğu sonucuna varılmış ve bu bölgelere aktarılan finansal ve askeri kaynaklarla kıyaslandığında ekonomi politik anlamda kayda değer bir menfaat elde etmediği belirlenmiştir. Ülkenin politik ve ekonomik yönden rantıye yönetim şekli ve anayasal doktrine kavuşturulmuş mezhepsel yapısının bu denli maliyetli, müdahaleci ve yıkıcı dış politika tercihinde belirleyici rol oynadığı ve “mezhepçi rantıye devlet” olarak tanımlanabilecek bir rejim modelinin, içerde ve dışarda devasa sorunlarına rağmen geniş nüfuz sahalarına erişimde etkili ve istekli olduğu tespit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA/KAYNAKÇA

- Abrahamian, Erwand: **Iran Between Two Revolutions**, New Jersey, Princeton University Press, 1993
- Abedin, Mahan: “The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus”, **Strategic Analysis**, Cilt.35, No:34, 2011, s.613-628.
- Abrahamian, Erwand: **The Coup: 1953, The CIA and The Roots of Modern U.S-Iranian Relations**, New York, The New Press, 2013.
- Abrahamian, Erwand: **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, 4.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017
- Al-Arabia: “Iran on ‘frontline’ of the fight against drug smuggling”, (Çevrimiçi) <https://english.alarabiya.net/variety/2013/06/26/Iran-on-frontline-of-fight-against-drug-smuggling->, 29 Temmuz 2021.
- Almasdar Online: “Details about the types and numbers of Iranian weapons seized in Jeehan ship”, (Çevrimiçi) <https://almasdaronline.com/article/41340>, 8 Mayıs 2021.
- Al-Monitor: “Hezbollah Brushes off US Sanctions, Says The Money Comes Via Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.al-monitor.com/pulse/afp/2016/06/lebanon-hezbollah-banks.html>, 22 Şubat 2021.
- Al-Qadhi, Mohammad Hassan: “The Iranian Role in Yemen and its Implications on the Regional Security” **Arabian Gulf Centre For Iranian Studies**, 2017.
- Al-Shboul, HaniAhmed, Mohammad Salim: “Iran’s Foreign Policy and the Balance of Power in the Region”, **Journal of Politics and Law**, Cilt.6, No:4, 2013 s. 200-209.
- Al-Rawashdeh:

- Aman, Fatemeh: “Afghan Water Infrastructure Threatens Iran, Regional Stability”,(Çevrimiçi),<https://www.almonitor.com/originals/2013/01/afghanwatershortageiranpakistan.html>, 28 Temmuz 2021.
- Amuzeger, Jahangir: **The Dynamics of the Iranian Revolution: The Pahlavis’ Triumph and Tragedy**, New York, State University of New York Press, 1991.
- Andrew Houk, “Transboundary Water Sharing: Iran and Afghanistan”,(Çevrimiçi) <https://www.stimson.org/2011/transboundary-water-sharing-iran-and-afghanistan-0/>, 28 Temmuz 2021.
- Ansari, M., Ali: **Iran, Islam, and Democracy**, London, Chatham House, 2019.
- Armaoğlu, Fahir: **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 20.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- Arms Control Association: “Timeline of Nuclear Diplomacy With Iran”, (Çevrimiçi)<https://www.armscontrol.org/factsheets/Timeline-of-Nuclear-Diplomacy-With-Iran>, 26 Nisan
- Askeroğlu, Sabir: İran’ın Uluslararası Örgütler Politikası, Ankara, İRAM, 2020.
- Ayhan, Veysel: **İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu ve Petrol**, İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2006.
- Ayman, Gülден: “Türkiye-İran İlişkilerinde Kimlik, Güvenlik, İşbirliği ve Rekabet,” **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası Analizi**, Ed. Faruk Sömezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012.
- Azimi, Fakhreddin: **İran, The Crisis of Democracy**, London, I.B.Tauris, 2009.

- Bag, Mustafa: “İran Devrim Muhafızları Ordusu Ne Kadar Güçlü, Faaliyetleri Neler?”, (Çevrimiçi) <https://tr.euronews.com/2020/01/07/abd-nin-teror-orgutleri-listesine-aldigi-iran-devrim-muhafizlari-ordusu-nedir>, 22 Ağustos 2020.
- BahmanGroup: (Çevrimiçi) <https://bahman.ir/page/%D9%81%D8%B1%D9%88%D8%B4>, 4 Ocak 2021.
- Barkan, Elliot Robert: **Iran's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook (Ethnic Diversity Within Nations)**, California, ABC-CLIO, 2005.
- Barzegar, Kayhan: “The Iranian Factor in the Emerging Balance of Power in the Middle East”, (Çevrimiçi) <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2018/09/iranian-factor-emerging-balance-power-middle-east-180909084735167.html>, 19 Nisan 2020.
- Barzegar, Kayhan: “Iran’s Foreign Policy in Post-Invasion Iraq”, **Middle East Policy**, Cilt.15, No:4, s. 47-58.
- Barzegar, Kayhan: “The Geopolitical Factor in Iran’s Foreign Policy”, (Çevrimiçi), <https://www.mei.edu/publications/geopolitical-factor-irans-foreign-policy>, 17 Mart 2020.
- Bazargan, Mehdi: “Former Iran Premier, Dies”, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1995/01/21/obituaries/mehdi-bazargan-former-iran-premier-dies.html>, 11 Ekim 2019.
- BBC News: “Iran nuclear deal: Key details”, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-33521655>, 17 Nisan 2020.

- BBC
Türkçe: “Haşdi Şabi: ABD'nin hedef aldığı İran destekli Şii örgüt”, (Çevrimiçi),
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>, 9 Ağustos 2021.
- Beblawi,
Hazem: “The Rentier State in the Arab World”, **Pluto Journals**, Cilt.9, No:4, 1987, s. 383-398.
- Beck,
Martin: “Oil-rent Boom in Iran?”, **German Institute of Global and Area Studies**, No:111, 2009, s.1-28.
- Berk, Osman “**İran’ın Güvenlik Politikaları** “, Yüksek Lisans
Tunahan: Tezi, Kara Harp Okulu, 2006.
- Beşiriye,
Hüseyin: **İran’da Devlet, Toplum ve Siyaset**, AĞAÇ yayınları, İstanbul, 2009.
- Bezhan,
Frud: “Afghan Migrants Could Face 'Shocking' Punishments In Iran Under Draft Law”,(Çevrimiçi)
<https://www.rferl.org/a/afghanistan-migrants-shocking-punishments-iran-draft-law/30978559.html>, 29 Temmuz 2021.
- Bilge, Suat: **Milletlerarası Politika**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966.
- Blanford,
Nicholas: “Why Iran is standing by its weakened, and expensive, ally Syria”,(Çevrimiçi)<https://www.csmonitor.com/World/MiddleEast/2015/0427/Why-Iran-is-standing-by-its-weakened-and-expensive-ally-Syria>, 28 Ocak 2021.
- Bonyad-e
Sepah-e
Passdaran: (Çevrimiçi) <https://www.ifmat.org/bonyad-e-sepah-e-passdaran/>, 4 Ocak 2021.
- Buchta,
Wilfried: **The Structura of Power in the Islamic Republic**, Washington, The Washington Institue for Near East Policy, 1998.

Burchill, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, Çev. Muhammed Scott v.d.: Ağcan, Ali Aslan, İstanbul, Küre Yayınları, 2014.

Büyükkara, “Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Mehmet Ali: Hareketi”, **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 30, 2011, s. 115-152

Byman, “Getting real with Riyadh”, (Çevrimiçi) Daniel L: <https://www.brookings.edu/research/getting-real-with-riyadh/>, 17 Ekim, 2021.

Byman, **Iran Security Policy in the Post-Revolutionary Era**, Santa Monica, Rant Library, 2005. Daniel v.d:

CARSALES “Iran”, (Çevrimiçi) <https://carsalesbase.com/iran-car-sales-data>, 8 Ocak 2021. BASE:

Celal, Selim: “Ruhani-Hamaney Çekişmesi Sistem Sorunu”,(Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ruhani-hamaney-cekismesi-sistem-sorunu/859663#> , 4 Nisan 2020.

Center “Iranian Jewish Leader Habib Elghanian is for Executed”, (Çevrimiçi) <https://israeled.org/iranian-jewish-leader-habib-elghanian-executed/>, 13 Ekim Education: 2019.

Chaudhry, “Economic Liberalization and the Lineages of the Kiren Aziz: Rentier State”, **Comparative Politics**, Cilt.27, No:1, 1994, s.1-25.

Cirincione, **Deadly Arsenals: Nuclear, Biological and Chemical Threats**, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2005. Joseph:

Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, William L: İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.

- Clipper Data: (Çevrimiçi), <https://clipperdata.com/map/>, 16 Nisan 2020.
Constitutional Council: (Çevrimiçi) <https://www.shora-gc.ir/fa/members>, 9 Nisan 2020.
- Consultative Assembly of Qatar: (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.pdf?lang=en, 19 Ekim 2021.
- Coşkun, Bezen Balamir: Global Energy Geopolitics and Iran, **Journal of International Relations**, Cilt.17, No: 20, 2009, s.179-201.
- Crane, Keith, Jeffrey Martini: **Iran's Political, Demographic, and Economic Vulnerabilities**, Santa Monica, Rand Cooperation, 2008.
- Cronin, Stephanie: **The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran: 1910-1926**, London, Tauris Academic Studies, 1997.
- Crystal, Jill: "Coalitions in Oil Monarchies: Kuwait and Qatar", **Comparative Politics**, Cilt.21, No:4, 1989, s.427-443.
- Dabashi, Hamid: **İran: Ketlenmiş Halk**, İstanbul, Çev. Emine Ayhan, İstanbul, Metis Yayınları, 2008,
- Dabashi, Hamid: **Şiizm: Bir protesto Dini**, Çev. Belgin Çallı, İstanbul, Yarı Yayınları, 2015.
- Davison, John: "Iran expands shrines and influence in Iraq", (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/special-report/iraq-iran-shrines/>, 6 Ağustos, 2021.
- DeVore, Marc R: "Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects Terrorist Group Decision-Making" **Terrorism Research Initiative**, Cilt.6, No: 4-5, 2012, s.85-107.

- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK): Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), **Ambargo Sonrası İran Ekonomik Etki Analizi**, Ankara, KPMG, 2016.
- Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı: “İran Masası”, (Çevrimiçi) <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/daka-iran-masasi/>, 10 Ocak 2021.
- Dursun, Ahmet: Enes Canlı, Feyzullah Yarımbaş: “ABD İle Taliban Barış Süreci Anlaşmasını İmzaladı”, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-ile-taliban-baris-sureci-anlasmasini-imzaladi/1749814>, 27 Temmuz 2021.
- Efegil, Ertan: **Dış Politika Analizi**, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2018.
- Efegil, Ertan: “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Faktörler”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt.4, No:48, 2012, s.53-68.
- Eisenstadt, Michael: “The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment”, **Middle East Review of International Affairs Journal**, Cilt.5, No:1, s.12-29.
- El Alem TV: (Çevrimiçi) <https://www.alalamtv.net/>, 15 Temmuz 2020.
- Elling, Rasmus Christian: **Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini**, New Jersey, Palgrave Macmillan, 2013.
- Eralp, Atilla: **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

- Erdem,
Gökhan: “Lübnan’da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL’den Hizbullah’a”, **The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt.49, 2018, s.21-55.
- ExpediencyD
iscernmentC
ouncil: (Çevrimiçi)<http://www.maslahat.ir/index.jsp?fkeyid=&siteid=3&pageid=422>, 10 Nisan 2020.
- Farber,
David: **The Iran Hostage Crisis and America’s First Encounter With Radical Islam**, New Jersey Princeton University Press, 2005.
- Farzam,
Rahimullah: “İran-Taliban İlişkileri “, Ankara, SETA, 2019.
- Feierstein
,Gerald M: “What are the prospects for peace in war-torn Yemen? How important is Iran to the peace process?”,(Çevrimiçi)
<https://www.mei.edu/publications/irans-role-yemen-and-prospects-peace>, 8 Mayıs 2021.
- Fekri, Amir
Ahmad: **Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi**, İstanbul, Mızrak Yayınları, 2011.
- FGE: “Iran
Oil and Gas”, (Çevrimiçi)
<https://www.fgenergy.com/gaslng/long-term-gaslng-research-analysis/iran-oil-and-gas.aspx>, 14 Nisan 2020.
- Firouz,
Caren: “Tehran Battles Drugs, Addiction And Crime”, (Çevrimiçi) <https://www.al-monitor.com/originals/2013/05/iran-drugs-heroin-crime-tehran.html>, 28 Temmuz 2021.

- Foundation
For
Defense of
Democraci
es: “Foreign Investment in Iran: Multinational Firms’ Compliance with U.S. Sanctions”,(Çevrimiçi)
https://www.fdd.org/wpcontent/uploads/2018/09/MEMO_CompaniesinIran.pdf, 11 Ocak 2021.
- Fuller,
Graham E.: “The Hizballah-Iran Connection: Model for Sunni Resistance”, **The Washington Quarterly**, Cilt.30, No: 1, 2010, s.139-150.
- Gaffar,
Abdul: “Iran as a Regional Power in West Asia”, **The Journal of International Issues**, Cilt.19, No:3, 2015, s.64-83.
- Garthwait,
Gene R.: **İran Tarihi**, Çev. Fethi Aytuna, 2.bs., İstanbul, İnkılap Yayınları, 2016.
- Gengler,
Justin: “Sectarianism from the Top Down or Bottom Up? Explaining the Middle East’s Unlikely De-sectarianization after the Arab Spring”, **The Review of Faith and International Affairs**, Cilt.18, No:1, 2020, s.109-113.
- Ghaddar,
Hanin: “Hezbollah-Iran Dynamics: A Proxy, Not a Partner”, (Çevrimiçi)
<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollah-iran-dynamics-a-proxy-not-a-partner>, 10 Ekim 2020.
- Ghosh,
Peu: **International Relations**, New Delhi, PHL Learning, 2016.
- Global
Firepower: “İran”, (Çevrimiçi)
https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran, 15 Ağustos 2020.
- Global
Jewish
Advocacy: “Setting The Record Straight on Hezbollah”, (Çevrimiçi) <https://www.ajc.org/>,
<https://www.ajc.org/news/top-ten-takeaways-from-ajcicts-hezbollah-report>, 19 Şubat 2021.

- Golmohamadi, Vali: “The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: Prospects for Change and Continuity”, **All Azimuth**, Cilt.8, No:1, 2019, s.93-102.
- Gönlübol, Mehmet: **Uluslararası Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumlar**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2014.
- Gönlübol, Mehmet: **Uluslararası Politika; İlkeler, Kavramlar, Kuramlar**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2014.
- Gündoğan, Ünal: **İran ve Ortadoğu**, Ankara, Adres Yayınları, 2010.
- Hadian, Nasser: “Iran’s Nuclear Program: Contexts and Debates”, **Iran’s Bomb: American and Iranian Perspectives**, 2004.
- Hafezi, Parisa: “Iran's Elite Guards To Gain Regional, Economic Power in Post-Sanctions Era”, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-iran-sanctions-guards-insight-idUSKCN0UX2M3>, 4 Şubat 2021.
- Hafeziniya Muhammed R: **Iran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017.
- Hasanlı, Cemil Hasanlı: **Soğuk Savaşın İlk Çatışması-İran Azerbaycan’ı**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2005
- Hashemi, Nader, Danny Haynes, Jeffrey: “Sectarianization: Mapping the New Politics of the Middle East”, **The Review of Faith and International Affairs**, Cilt.15, No:3, 2017, s.1-165.
“Religion and Foreign Policy Making in the USA, India, and Iran: Towards a research agenda”, **Third World Quarterly**, Cilt.29, No: 1, 2008, s.143-165.
- Heras, Nicholas A.: “Iraq’s Fifth Column: Iran’s Proxy Network”, **Middle East Institute**, 2017, s.1-19.

- Hill, Christopher: **The Changing Politics of Foreign Policy**, New York, Palgrave Macmillan, 2003.
- Hispan Tv: (Çevrimiçi) <http://www.hispantv.com/>, 16 Temmuz 2020.
- Hobson, John M.: **The state and international relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Holiday, Shabnam J.: **“Defining Iran: Politics of Resistance”**, Oxford, Routledge, 2013
- Holsti, Kalevi: **International Politics: A Framework For Analysis**, New Jersey, NY: Prentice Hal, 1995.
- Homeira, Moshirzadeh: “Domestic ideational sources of Iran's foreign policy”, **Iranian Review of Foreign Affairs**, Cilt.1, No: 1, 2010, s.153-192
- Houk, Andrew: “Iran’s Response To Drugs From Afghanistan”, (Çevrimiçi) <https://www.stimson.org/2011/irans-response-to-drugs-from-afghanistan/>, 29 Temmuz 2021.
- Hudson, Valerie M.: “Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory And The Ground of International Relations”, **Foreign Policy Analysis**, 2005, Cilt.1, No:1, s.1-30.
- IISS: “Iran’s Networks of Influence in the Middle East”, (Çevrimiçi) <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier/iran-19-03-ch-1-tehrans-strategic-intent#yemen>, 30 Nisan 2021.
- IKCO GROUP: (Çevrimiçi) <https://www.ikco.ir/en/Intro.aspx>, 8 Ocak 2021. IMIDRO:(Çevrimiçi) <http://imidro.gov.ir/index.php?newlang=eng>, 9 Ocak 2021.

International Crisis Group (ICG):	“Iran’s Priorities in the Turbulent Middle East”, International Crisis Group (ICG) , No: 184, 2018, s.1-33.
International Trade Center:	“Iran”, (Çevrimiçi) https://www.intracen.org/ , 9 Mayıs 2021.
International Trade Center:	(Çevrimiçi) https://www.intracen.org/ , 21 Ocak 2021.
International Trade Center:	(Çevrimiçi) https://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/ , 21 Ocak 2021.
Iqbal, Jawad:	“Orta Doğu'da Vekalet Savaşları ve Çıkar İttifakları”, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150408_ortadoğu_analiz , 18 Haziran 2020.
Iran Data Portal:	“Expediency Discernment Council”,(Çevrimiçi) https://irandataportal.syr.edu/expediency-discernment-council , 31 Mart 2020.
IICRO:	(Çevrimiçi) http://en.icro.ir/ , Iran Islamic Culture and Relations Organization: 16 Haziran 2020.
ILJCC:	Iran Lebanon Joint Commercial Committee: (Çevrimiçi) https://irlbjcc.com/ , 13 Ekim 2020.
Iran Watch:	(Çevrimiçi) https://www.iranwatch.org/iranian-entities/ministry-defense-armed-forces-logistics-modafi , 22 Ağustos 2020.
Iranian Red Crescent:	“Annual Report 2015”, (Çevrimiçi) https://reliefweb.int/report/iran-islamic-republic/iranian-red-crescent-annual-report-2015 , 25 Temmuz 2020.
IRCS International Operations	(Çevrimiçi) http://en.rcs.ir/IRCS-International-Operations , 26 Temmuz 2020.

- IRIB World Service: (Çevrimiçi) <http://worldservice.trib.ir/fa>, 17 Temmuz 2020.
Islamic Parliament of Iran:(Çevrimiçi) https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#chapter_5, 12 Ağustos 2020.
- İnat, Kemal: “What is Secterian Politics “, (Çevrimiçi) <http://thenewturkey.org/what-is-sectarian-politics/>, 14 Kasım 2021.
- Jackson, Robert, Georg Sorensen: **Introduction to Internationa Relations, Theories and Approaches**, Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Jamal, Ahmad Shuja: “The Fatemiyoun Army: Reintegration into Afghan Society”, **United States Institute of Peace**, No:443, 2019, s.3-20.
- Jame Jam Tv: (Çevrimiçi) <http://www.jjtvn.ir/>, 15 Temmuz 2020.
- Johnston, Trevor v.d: “**Could the Houthis Be the Next Hizballah?**”, Santa Monica, RAND Corporation, 2020.
- Jones, Sean M. Lyn: Realism and America’s rise: A Review Essay, **International Security**, Cilt.23, No:2, 1998, s.157-182.
- Juneau, Thomas, Sam Razavi: **Iranian Foreign Policy Since 2001 Alone in the World**, Oxford, Routledge, 2013.
- Kamrava, Mehran: **The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy**, Westport, Praeger Publisher, 1992.
- Karam, Joyce: “Iran Pays Hezbollah \$700 Million A Year, US Official Says”, (Çevrimiçi) <https://www.thenationalnews.com/world/the-americas/iran-pays-hezbollah-700-million-a-year-us-official-says-1.737347>, 13 Ekim 2022.

- Karsh,
Efraim: **The-Iran-Irak War 1980-1988**, Oxford, Osprey Publishing, 2002.
- Kaufman,
Alexander
C: “Iran Shells Out \$4B Line Of Credit to Assad's Government In Syria”, (Çevrimiçi) <https://www.ibtimes.com/iran-shells-out-4b-line-credit-assads-government-syria-1280781>, 27 Ocak 2021.
- Kaura,
Vinay: “Iran’s influence in Afghanistan”, (Çevrimiçi) <https://www.mei.edu/publications/irans-influence-afghanistan>, 27 Temmuz 2021.
- Kazemzadeh,
Masoud: “Foreign Policy Decision Making in Iran And The Nuclear Program”, **Comparative Strategy**, Cilt.36, No:3, 2017, s.198-214.
- Keddie,
Nikki R: “Oil, Economic Policy and Social Conflict in Iran”, **Race and Class**, Cilt.21, No: 1, 1979, s.13-29.
- Kinch,
Penelope: **US-Iran Relationship** London, I.B.Tauris, 2016.
- Kinzer,
Stephen: **Şah’ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Koç,
Mehmet: **İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I**, Ankara, İRAM, 2017.
- Koç,
Mehmet: **İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-II, Yürütme Erki**, Ankara, İRAM, 2018.
- Köse,
Talha: **İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti**, İstanbul, SETA,2008.
- Kurt,
Veysel: “Arap İsyanları Sonrasında Ortadoğu’da Vekalet Savaşları: Yemen Örneği”, **Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi**, Cilt.7, No:1, 2019, s.307-326.

- Legislative Council of Brunei: (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_2006.pdf?lang=en, 19 Ekim 2021.
- Mabon, Simon: **Saudi Arabia and Iran, Power and Rivalry in the Middle East**, London, I.B.Tauris, 2015.
- Mabon, Simon: “Desectarianization: Looking Beyond the Sectarianization of Middle Eastern Politics”, **The Review of Faith and International Affairs**, Cilt.17, No:4, 2019, s.23-35.
- Maley, William: **“The Foreign Policy of the Taliban”**, New York, Council on Foreign Relations Press, 2000.
- Mandeville Peter, Shadi Hamid: “Islam As Statecraft: How Governments Use Religion in Foreign Policy”, **Foreign Policy at Brookings**, 2018, s.1-28.
- Mansoor Moaddel, “Class Struggle in Post-Revolutionary Iran”, **Cambridge University Press**, Cilt.23, No:3, 1991, s.317-343.
- Mansour, Renad: “The Popular Mobilization Forces and the state in Iraq”, **Middle East and North Africa Programme**, s.1-41.
- Maps World: (Çevrimiçi) <https://www.mapsofworld.com/>, 27 Temmuz 2021.
Mearsheimer, John: **The Tragedy of Great Power Politics**, New York, W.W. Norton Press, 2001.
- Mesbahi, Mohiaddin : “Free and Confined: Iran and the International System”, **Iranian Review of Foreign Affairs**, Cilt.2, No:1, 2011 s. 9-34.
- Milani, Mohsen M.: “Iran's Policy Towards Afghanistan”, **Middle East Journal**, Cilt.60, No: 5, 2006, s.235-256.

- Milliyet: “İran Kızılıayı Başkanı Peyvendi, Yolsuzluk Yaptığı İddiasıyla Gözaltına Alındı”, (Çevrimiçi) <https://www.milliyet.com.tr/dunya/iran-kizilayi-baskani-peyvendi-yolsuzluk-yaptigi-iddiasiyla-gozaltina-alindi-6093064>, 29 Temmuz 2020.
- METRL: Ministry of Economy and Trade, Republic of Lebanon (METRL), (Çevrimiçi) http://www.economy.gov.lb/public/uploads/files/1951_9998_3819.pdf, 13 Ekim 2020.
- MIMTIRI: Ministry of Industry, Mine and Trade, Islamic Republic of Iran, (Çevrimiçi) <https://en.mimt.gov.ir/>, 11 Ocak 2021.
- Moazami, Behrooz: **İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1796’dan Bugüne**, Çev. Bahar Bilgen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Molavi, Reza: **Oil and Gas Privatization in Iran**, Ithaca Press, UK, 2012.
- Morgan, Patrick M: **Theories and Approaches to International Politics: What Are We To Think**, California, Consensus Publishers, 1972.
- Morgenthau, Hans: “A Political Theory of Foreign Aid “ **The American Political Science Review**, Cilt.56, No: 2, 1962, s.301-309.
- Mumford, Andrew: “Proxy Warfare and the Future of Conflict”, **The RUSI Journal**, Cilt.158, No:2, 2013, s. 40-46.
- Nabizada, Ahmad Zubair: “İran Kızılıayı, Yaptırımlar ve Koronavirüs”, <https://iramcenter.org/iran-kizilayi-yaptirimlar-ve-koronavirus/>, 29 Temmuz 2020.
- Nader, Alireza v.d: **“Iran’s Influence in Afghanistan “**, Santa Monica, RAND, 2014.

- National Assembly of Afghanistan: (Çevrimiçi) https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/The_Constitution_of_the_Islamic_Republic_of_Afghanistan.pdf, 19 Ekim 2021.
- National Assembly of Mauritania: (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritania_2012.pdf, 19 Ekim 2021.
- National Assembly of Nigeria: (Çevrimiçi) <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>, 18 Ekim 2021.
- National Assembly of Pakistan: (Çevrimiçi) <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/part1.html>, 18 Ekim 2021.
- National Council of Resistance of Iran: **Iran The Rise of The Revolutionary Guards' Financial Empire**, U.S. Representative Office (NCRI-US), Pennsylvania, 2017.
- Neo, Ric: "Religious securitisation and institutionalised sectarianism in Saudi Arabia", **Critical Studies on Security**, Cilt.8, No:3, 2020, s.203-222.
- Nia, Mahdi Mohammad: "A Holistic Constructivist Approach to Iran's Foreign Policy", **International Journal of Business and Social Science**, Cilt.2, No:4, 2011, s.279-294.
- Nuclear Threat Initiative: "Iran Nuclear", (Çevrimiçi) <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 20 Nisan 2020.

Observer
y
of
Economic
Complexit
y:
“Irak”, (Çevrimiçi)
<https://oec.world/en/profile/country/irq?yearSelector1=exportGrowthYear25&yearSelector2=importGrowthYear24>, 10 Ağustos 2021.

Observer
y of
Economic
Complexit
y:
“Iran”, (Çevrimiçi)
<https://oec.world/en/profile/country/irn>, 15 Ocak 2021.

Okruhlik,
Gwenn:
“Rentier Wealth, Unruly Law, and the Rise of Opposition: The Political Economy of Oil States”, **Comparative Politics**, Cilt.1, No:3, 1999, s.295-315.

OPEC:
“Iran facts and figures” (Çevrimiçi)
https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/163.htm, 16 Nisan 2020.

Özdemir,
Seçil:
İran’ın Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Propaganda, Ankara, İRAM, 2017.

Pasargad
Bank:
(Çevrimiçi) <https://en.bpi.ir/page/view/fact-figures>, 5 Ocak 2021.

Poulson,
Stephen C.:
Social Movements in Twentieth Century Iran, London, Lexington Books, 2005.

President
of the
Islamic
Republic
of Iran:
(Çevrimiçi)
<http://www.president.ir/en/president/cabinet>,
5 Nisan 2020.

Press Tv:
(Çevrimiçi) <https://www.presstv.com/>, 16
Temmuz 2020.

- R.Kedie, Nikki: **Modern Iran, Roots and Results of Revolution**, Connecticut, Yale University Press, 2006.
- Ramazani, Rouhollah K.: “Iran’s White Revolution’: a Study in Political Development”, **International Journal of Middle East Studies**, 1974, Cilt.5, No:2, s.124-139.
- Ramazani, Ruhi. K.: **Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East**, Baltimore, The John University Press, 1998.
- Renewable Energy and Energy Efficiency Organization: (Çevrimiçi) <http://www.satba.gov.ir/en/investment1/budgetsecurepayment/fippa>, 11 Ocak 2021.
- Reynolds, James: “Analiz: İran’da Ahmedinejad’la Hamaney Arasında Otorite Mücadelesi”, (Çevrimiçi), https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2011/05/110509_iran_leadershiprow, 26 Mayıs 2020.
- Richard, Norton Augustus: **Amal and the Shi’a: Struggle for the Soul of Lebanon (Modern Middle East Series)**, Austin, University of Texas Press, 1987.
- Ritter, Scott: **Dealbreaker: Donald Trump and the Unmaking of the Iran Nuclear Deal**, Atlanta, Clairty Press, 2018.
- Rosenau, James N.: **The Study of World Politics: Theoretical And Methodological**, New York, Francis e-Library, 2006.
- Roy, Oliver: **Siyasal İslam’ın İflası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 2017.

- Rubinfeld, Samuel: “Treasury Sanctions Iranian General For Afghan Heroin Trafficking”, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/BL-CCB-6018>, 30 Temmuz 2021.
- Rubin, Barry: “Iran: The Rise of a Regional Power”, **Middle East Review of International Affairs**, Cilt.10, No:3, 2006, s. 142-151.
- Sadjadpour, Karim: **Reading Khamenei: The World View of Iran’s Most Powerful Leader**, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2009.
- SAIPA GROUP: (Çevrimiçi) <http://www.saipacorp.com/en/allproducts>, 8 Ocak 2021.
- Salamey, İmad, Zanoobia Othman: “Shia Revival and Welayat Al-Faqih in the Making of Iranian Foreign Policy”, **Politics, Religion and Ideology**, Cilt.2, No: 12, 2011, s.197-212.
- Salmoni, Barak A., Bryce Loidolt, Madeleine Wells: **“Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon”**, Santa Monica, RAND Corporation, RAND, 2010.
- Samore, Gary: **Iran’s Strategic Weapons Programme: A Net Assessment (International Institute for Strategic Studies)**, Routledge, New York, 2005.
- Saul, Jonathan, Parisa Hafezi, Michael Georgy: “Exclusive: Iran steps up support for Houthis in Yemen’s war - sources “, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-yemen-iran-houthis-idUSKBN16S22R>, 8 Mayıs 2021.

- Sawe, Benjamin Elisha: “The Ethnic Groups of Afghanistan”, (Çevrimiçi) <https://www.worldatlas.com/articles/ethnic-groups-of-afghanistan.html>, 28 Temmuz 2021.
- Schelling, Thomas C.: **Arm and Influence**, New Haven, Yale University Press, 1966.
- Seher TV: (Çevrimiçi) <https://sahartv.ir/>, 16 Temmuz 2020. Selcan, Nazife, Pınar Akgül: **İran’ın Levant’taki İzdüşümü: Hizbullah**, Ankara, SETA, 2020.
- Shuja, Maysaa: “Iran and Houthis: Between political alliances and sectarian tensions”, (Çevrimiçi) <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/iran-and-houthis-between-political-alliances-and-sectaria/>, 6 Mayıs 2021.
- Shura in the Kingdom of Saudi Arabia: (Çevrimiçi) <https://shura.gov.sa/> , 18 Ekim 2021.
- Simons, Jake Wallis: “Leaked Intelligence Reveals That Iran Is Running A Covert War İn Syria From Top-Secret HQ Near Damascus Airport Codenamed 'The Glasshouse “, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3718583/Leaked-intelligence-dossier-reveals-location-secret-Iranian-spymasters-HQ-Syria-codenamed-GLASSHOUSE-Iran-fighters-ground-Assad.html>, 29 Ocak 2021.
- Snyder, Glenn H.: “Mearsheimer’s World—Offensive Realism and the Struggle for Security”, **International Security**, Cilt.27, No:1, 2002 s. 149-173.

- Snyder, Jack: **Myths of Empire: domestic politics and international ambition**, New York, Cornell University Press,1991.
- Sönmezoğlu, Faruk: **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 5.bs., İstanbul, Der Yayınları,2012.
- Space War: “Iran boosts “deterrent capability”, defence minister says”, (Çevrimiçi) <https://www.spacewar.com/2004/040828113957.zhv1s3wu.html>, 16 Mart 2020
- Statistical Center of Iran: (Çevrimiçi) <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>, 4 Ocak 2021.
- Stecklow, Steve, Babak Dehghanpisheh, Yeganeh Torbati: “Khamenei Controls Massive Financial Empire Built On Property Seizures”, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/iran/#article/part1>, 3 Ocak 2021.
- Sune, Engin, Ali Murat Özdemir: “Rantçı Devlet Yazını Üzerine Deneme”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt.9, No: 35, 2012, s.3-31.
- Süleyman Erkan, “Sovyet–İran İlişkileri (1979-1989)”, **Akademik Orta Doğu**, 2014, Cilt.8, No: 2, s.162-182.
- T.C. Ticaret Bakanlığı: “İran İslam Cumhuriyeti Yurtdışı Yatırım Bilgileri”, (Çevrimiçi) <https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/dac3c018dd0348a4e7d4b02ce11d0615.pdf>, 11 Ocak 2021.
- Tabatabaie Ariane, Dina Esfandiary: **Triple Axis; Iran’s Relations With Russia and China**, London, I.B.Tauris, 2018.

Taliaferro, Jeffrey W.: “Security Seeking under anarchy: defensive realism revisited”, **International Security** Cilt.3, No:25, 2000, s.128-161.

Tamer, Cenk: **“İran’ın Kara Hakimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası: Hedef, Yöntem, Söylem ve Araçlar”**, Ed. Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, ANKASAM-Balgat Çalışmaları, 2017.

Tayfur, M. Fatih: **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, Der. Atilla Eralp, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

The Guardian: “Death of Mullah Mansoor highlights Taliban's links with Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/death-of-mullah-mansoor-highlights-talibans-links-with-iran>, 27 Temmuz 2021.

The Iran Primer: “Iran Minorities”: Ethnic Diversity”,(Çevrimiçi) <https://iranprimer.usip.org/blog/2013/sep/03/iran-minorities-2-ethnic-diversity>, 25 Mart 2020.

The Islamic Republic of Iran, Ministry of Foreign Affairs: (Çevrimiçi) <https://en.mfa.ir/>, 18 Temmuz 2020.

Thompson, W. Kenneth ve Roy C. Macridis: **Foreign Policy in World Politics**, New Jersey, Prentice-Hall, 1976.

- Torbati, Yeganeh, Babak Dehghanpi sheh: “Conglomerate Controlled By Iran's Supreme Leader A Winner From Nuclear Deal”,(Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-setad-insight/idUSKCN0RF0E920151021>, 25 Aralık 2021.
- Trade Promotion Organization of Iran: (Çevrimiçi) <http://eng.tpo.ir/index.aspx>, 10 Ocak 2021.
- Trading Economics : “Iran Foreign Direct Investment”, (Çevrimiçi) <https://tradingeconomics.com/iran/foreign-direct-investment>, 10 Ocak 2021.
- Trading Economics : “Iran exports to Iraq” (Çevrimiçi) <https://tradingeconomics.com/iran/exports/iraq>, 10 Ağustos 2021.
- Turkish Forum, “İran’daki Türklerin önderi Dr. Çehreganlı ile röportajımız”, (Çevrimiçi) <https://www.turkishnews.com/tr/content/2011/09/20/irandaki-turklerin-onderi-dr-cehreganlı-ile-roportajimiz/>, 1 Mart 2020.
- U.S Energy Information Administration: “Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 14 Nisan 2020.
- U.S. Department of The Treasury, (Çevrimiçi) <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl1968.aspx>, 2 Ocak 2021.
- UNHCR: “Refugees in Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/>, 29 Temmuz 2021.UNODC:“Prevalence-general”,(Çevrimiçi) <https://dataunodc.un.org/data/drugs/Prevalence-general>, 29 Temmuz 2021.

- Uzun, Ezgi: “Iran’s Foreign Policy in Iraq and Syria after 2011”, **Global Relations Forum Young Academics Program Analysis**, No: 6, 2020, s.1-34.
Uzun, Özüm Sezin, Muharrem Ekşi: “Continuities And Changes In Iran’s Foreign Policy: Analysis of Syrian Case”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, Cilt.1, No:3, 2017, s. 205-228.
- Ünal, Serhan: **Yaptırımlar Sonrası İran ve Bölgesel Enerji Jeopolitiği**, Ankara, TENVA, 2016.
- Waltz, Kenneth: “Neorealism: Confusions and criticisms”, **Journal of Politics and Society**, Cilt.15, No:1, 2004, s.2-6.
- Waltz, Kenneth: **Theory of International Politics**, New York, Addison-Wesley, 1979.
- Watkins, Jessica: “Iran in Iraq: The Limits of “Smart Power” Amidst Public Protes”, **Middle East Centre**, No:37, 2020, s. 1-21.
- Wendt, Alexander: **Social Theory of International Politics**, London, Cambridge University Press, 1999.
- Wendt, Alexander, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics” **International Organization**, Cilt.46, No:2, 1992,s. 391-425.
- Westall, Sylvia, Suleiman Al-Khalidi: “Syria ratifies fresh \$1 billion credit line from Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-iran-idUSKCN0PI1RD20150708>, 27 Ocak 2021.
- Wikipedia: “List of heads of state of Yemen”, (Çevrimiçi) https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_heads_of_state_of_Yemen, 2 Nisan 2021.
- Wolfers, Arnold: **The Pole of Power and the Pole of Indifference**, **World Politics**, Cilt.4, No:1, 1951, s.39-63.

- World Bank: (Çevrimiçi) <http://wdi.worldbank.org/table/4.4#>, 20 Ocak 2021.
- World Bank: (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/indicator>, 24 Ocak 2021.
- World Bank: (Çevrimiçi) <https://data.worldbank.org/topic/trade?end=2018&locations=IR&start=2000>, 15 Ocak 2021.
- World Bank: “Iran”, (Çevrimiçi) <https://www.worldbank.org/en/country/iran>, 4 Ocak 2021.
- World Bank: “Yemen”, (Çevrimiçi) <https://www.worldbank.org/en/country/yemen/overview>, 30 Nisan 2021.
- Yegin, Abdullah: **İran’ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları**, İstanbul, SETA, 2017.
- Yeşilot, Okan: **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Zehorai, Itai: “The Richest Terror Organizations in the World”, (Çevrimiçi) <https://www.forbes.com/sites/forbesinternational/2018/01/24/the-richest-terror-organizations-in-the-world/?sh=1ae91b027fd1>, 19 Şubat 2021.
- Zisser, Eyal: “Iranian Involvement in Lebanon”, **Military and Strategic Affairs**, Cilt.3, No: 1, s. 3-16.

ÖZGEÇMİŞ

Anar ALİYEYEV, Orta ve Lise eğitimini Masallı'da Zahir Necefov adına Bedirli Lisesinde tamamlamıştır. Lisans eğitimini Bakü Slavyan Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Bölümünde, Yüksek Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi alanında yapmış olan ALİYEYEV, 2015 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi alanında doktora eğitimine başlamıştır. 2017-2018 yılları arasında Azerbaycan'da Western Caspian Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışan ALİYEYEV'in, 2021 yılında Scopus endeksli dergilerde yayınlanmış 3, WOS endeksli dergide yayınlanmış 1 ve Scopus endeksli dergide değerlendirme aşamasında olan 1 İngilizce makalesi bulunmaktadır. Halihazırda İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde Dış İlişkiler Koordinatör Yardımcısı görevini yürütmektedir.

İngilizce ve Türkçe bilen ALİYEYEV, Alisa USUBOVA ile evli olup, 1 kız çocuğu babasıdır.